લખાયલાં નથી. પ્રવાસ લખવા, એ પશ્ચિમ તરફના લોકોની પદ્ધતિ છે, અને યથાર્થ પ્રવાસના પુસ્તકમાંથી ઘણું જાણવાનું મળે છે. હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસ ઉપર આવાં પ્રવાસ પુસ્તકોએ ઘણું અજવાળું પાડ્યું છે. બુદ્ધ ધર્મ ચાલ તો હતો તે કાળમાં ચીન દેશનો બે મુસાફરો હિંદુસ્તાનમાં યાત્રાર્થે આવ્યા હતા. એ મુસાફરોનાં લખેલાં પુસ્તક ઉપરથી હિંદુસ્તાનના તે કાળના ઇતિહાસની ઘણી બાબત અજવાળામાં આવી છે. પ્રાચીન નગરો, દેશની સ્થિતિ, લોકોની રહેણી કરણી અને જુદાં જુદાં રાજ્યોના રાજાઓ, તેમની રાજ્યનીતિ વગરે ઘણી અગત્યની બાબતો તેમનાં પ્રવાસ પુસ્તકોપરથી મળી આવી છે. ગ્રીસના પ્રતિનિધિઓએ પણ હિંદુસ્તાન સંબંધી હેવાલ લખેલા છે. વળી મોગલોના કાળમાં પણ યૂરોપના ઘણા મુસાફરો હિંદુસ્તાનમાં આવી ગયા હતા, અને તેમણે પોતાની મુસાફરીનાં પુસ્તકો લખેલાં છે. સને ૧૬૫૬ માં આ પ્રવાસનો લખનાર બર્નિયર જે ફ્રાન્સ દેશનો વૈદ્ય-ડાકતર-હતો, તે પણ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો હતો અને તેણે લખેલું પુસ્તક તેજ આ પુસ્તક છે. બર્નિયરના હેવાલ એટલા બધા ખરા કહેવાય છે કે, જેના ઉપર ઇતિહાસની ખરી હકીકતનું તોલન થાય છે. આ પુસ્તક જ્યારથી મારા વાંચવામાં આવ્યું ત્યારથી જ એના ભાષાન્તર સંબંધી સંકલ્પ થયો હતો અને ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીની શુભ નેમથી આજે તે ફલિભૂત થયો છે. રા. બ. લાલશંકર ઉમિયાશંકરને મેં આ પુસ્તકના ભાષાન્તર સંબંધી વાત કરી કે તુરતજ તેમણે પુસ્તકની તુલના કરી અને તેનું ભાષાન્તર કરવા માટે મને સોસાઇટી મારફતે ફરમાવ્યું. દેશકાળને અનુસરીને હાલ સોસાઇટી જે પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરે છે તે, સ્વાતીના મેઘ માફક ગુજરાતી વાંચનારાઓને મૌક્તિક રૂપ થઈ પડે છે. જીવનચરિત્રો, પ્રવાસો અને રાસમાળા જેવાં અમુલ્ય અને મોઘાં પુસ્તકો થોડી કિમ્મતે પ્રસિદ્ધ કરી તે માર્ગે સોસાઇટીના આશયને સફળ કરવામાં વ્યવસ્થાપક કમિટિનો શ્રમ સ્તુતિપાત્ર છે.

બર્નિયરનો પ્રવાસ.

પ્રકરણ ૧ લું.

મહાન્ મોગલના રાજ્યમાં થયેલા છેલ્લા બંડનો ઇતિહાસ.

દુનિયાં જોવાની ઈચ્છાએ હુ પાલેસ્તાન અને ઈજીપ્ત ગયો, એટલે ત્યાથી પણ આગળ જવાને માટે મને ઈચ્છા થઈ રાતા સમુદ્રને એક છેડેથી બીજા છેડા સુધી જોવાનો મનસુબો થતા ત્રણ વર્ષ રહ્યા પછી મેં ઈજીપ્તનુ પાટનગર કેરો છોડયુ કેરોથી કાફલો ચાલે તેમ ચાલતા બત્રિસ કલાકે સ્વેઝ ગયો અને ત્યાથી એક નાના મછવામાં બેઠો મછવો કિનારે કિનારે ચાલતો હતો તેથી, મક્કાથી અરધી મજલ દૂર આવેલા જેડા બદરે આવતા સત્તર દિવસ થયા. ગુલામ ન હોય તેવા કોઈ પણ ક્રિશ્ચિયનથી એ કહેવાતી મહમદની પવિત્ર ભૂમિ ઉપર પગ મૂકાતો નથી તેમ છતા, મારી ધારણાથી વિરૂદ્ધ અને લાલ સમુદ્રના બેગે મને વચન આપ્યુ હતુ તેથી ઉલટુ મારે ત્યા ઉતરવુ પડયુ જેડામા પાચ અઠવાડિયા રહ્યા પછી એક નાના વહાણમા ચઢી અરેબિયાફેલિક્ષને કિનારે થઈ પદર દિવસમાં હુ બાબલમાડળની સામુદ્રધુની પાસે આવેલા મોખા બદરે ઉતર્યો હબસીઓની રાજ્યધાની અથવા ઇથિયોપીઆના રાજ્યના મુખ્ય નગર ગોડર જતા મમોવા અને આર્કિકોના ટાપુ જોતા જવુ એવો મારો વિચાર હતો, પણ એટલામા તો મને એવા સમાચાર મળ્યા કે, રાજ્યમાતાના કાવતરાને લીધે, ગોવેથી જેસુસ પાદરીને સાથે લઇને આવનાર પોર્ચ્યુગીઝોની કતલ થઈ કિંવા તેમને દેશપાર કરવામાં આવ્યા તે દિવસથી કેથોલિક લોકને ત્યા ઉતરવુ એ સલામતી ભરેલુ નથી વળી એમ પણ સાભળવામાં આવ્યુ કે થોડા વખતપર એક દુર્ભાગ્ય ખ્રિસ્તી સાધુને એ રાજ્યમા પેસવાનો પ્રયત્ન કરવા માટે

સુઆકીન આગળ ગરદન મારવામા આવ્યો હતો આર્મિનીઅન અથવા ગ્રીકનો વેશ લઉં તો જોખમ થોડુ ખેડવુ પડે એમ મને વિચાર થયો વળી મારા મનમાં એમ પણ આવ્યુ કે પાદશાહને હું કામનો જણાઉં તો તે મને જામીન આપે અને ગુનાઓ ખરીદીને તે ખેડાવી શકાય, એમ કરતાં કદાપિ પેલા ગ્રીક વૈદ્યનો વેશ ધારણ કરનાર સાધુને પરણવાની ફરજ પડી હતી તેમ મને પણ પરણવાની ફરજ પાડવામા આવે તો તો પછી એ દેશ છોડીને જવાની રજાજ મળે નહિ

મોગલવંશ.

આ અને હવે પછી જણાવીશ તે બધા વિચારથી મેં ગોંડર જવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો, અને એક વહાણ હિંદુસ્તાન જતુ હતુ તેમાં બેઠો બાબનમાંડળની સામુદ્રધુની પસાર કરી બાવીસ દિવસે મહાન્ મોગલના રાજ્યમા આવેલા સુરત બંદરે આવી ઉતર્યો હું હવે હિંદુસ્તાનના સુરત શહેરમા આવ્યો અહીં આવતા મને ખબર પડી કે પાદશાહનું નામ શાહજહાન છે, અને વંશાવલી પ્રમાણે જોતા તે જહાંગીરનો પુત્ર અને મહાન્ અકબર પાદશાહનો પૌત્ર છે અકબરના પિતા હુમાયુન અને તેના પૂર્વજો સુધીનું પેઢીનામુ જોતાં શાહજહાન, તૈમૂરલેન જેને સામાન્ય રીતે પણ ભૂલથી ટેમરલેન કહેવામા આવે છે તેનાથી દસમો પુરૂષ હતો વિજય અને પરાક્રમથી પ્રસિદ્ધ થયેલો એ તૈમૂરલેન, મોગલ નામથી વિખ્યાત તાતાર લોકઉપર તે વખતે રાજ્યકર્તા રાજાની પુત્રી સાથે પરણ્યો હતો તે તેને સગી થતી હતી એ લોકના નામપરથીજ હાલના હિંદના રાજ્યકર્તાઓ પણ મોગલ નામથી ઓળખાય છે આ ઉપરથી એમ ન ધારવુ કે ભરોસાની અને માનમર્તબાની જગ્યાઓ કે સૈન્યમા મોટા હોદ્દા મોગલોને આપવામા આવે છે એવી જગ્યાઓ તો સમભાવથી સર્વેને આપવામા આવે છે પરદેશીઓમા ઇરાની આરબો અને તુર્ક લોક છે અને તેમને પણ સારા હોદ્દા મળે છે યૂરોપના ક્રિશ્ચિયનો જેમને ફીરંગીઓ કહેવામાં આવે છે તેમનાથી, અને હિંદુસ્તાનના વતની જેઓ શરીરે કંઈક શામળા છે તેમનાથી ભિન્ન એટલે ગોરા અને ધર્મે મુસલમાન હોય તે માણસ મોગલમા ખપી જાય છે

વળી સુરતમાં મને એવી ખબર પડી કે સીતેર વર્ષની ઉમ્મરે પહોચેલા શાહજહાન પાદશાહને ચાર શાહજાદા અને બે શાહજાદીઓ છે, અને

કટલાંક વર્ષ થયા પાદશાહે ચારે શાહજાદાઓને પોતાના રાજ્યના મોટા રાજ્ય વિભાગોના સુબા બનાવેલા છે બાર માસથી પાદશાહ એવા રોગથી પીડાતો હતો કે જેનુ માઠુ પરિણામ આવવાની ધાસ્તી રાખવામા આવતી હતી પાદશાહના મદવાડથી શાહજાદાઓને રાજ્ય લોભ લાગ્યો, અને દરેક રાજ્યને હાથ કરી લેવા તરફ નજર કરવા લાગ્યા આથી માહોમાહ લડાઈ જાગી અને તે પાચ વર્ષ સુધી ચાલી

આ લડાઈની કેટલીક બીનાઓ મે જાતે જોઈ છે જેનું હુ આ ગ્રથમા વર્ણન કરવાનો યત્ન કરીશ રાજ્યનાં મોટાં રાજ્યધાનીનગરો આગ્રા અને દિલ્હી જે સુરતથી ઘણે દૂર છે, ત્યા જતા રસ્તામા લૂટારૂઓથી અને સાત અઠવાડિયા જેટલી લાબી મુસાફરીથી થયેલા ખરચને લીવે હુ તગીમા આવી પડયો હતો આથી મારે મોગલને ત્યા ચાકરી રહેવુ પડયુ અને તેથી હુ તેમના આઠ વર્ષ જેટલા લાબા સસર્ગમા આવ્યો દિલ્હી આવતા મોગલના વૈદ્ય તરિકે જે કઈ પગાર મળે તે લેવાને હુ લલચાયો, અને સદ્દભાગ્યે થોડા જ વખતમા દાનેશમદ ખાન નામના આખા એશિયાખડમા સર્વે શ્રેષ્ઠ ગણાતા વિદ્વાન પાસેથી પણ કેટલોક પગાર મેળવવા પામ્યો આ દાનેશમદ ખાન પહેલા 'બક્ષી' એટલે ઘોડારનો અધિપતિ હતો અને હાલ તે મોગલના રાજ્યમા સહુથી વધારે સત્તાવાળો અને પ્રસિદ્ધ ઉમરાવ છે

શાહજહાનના વડા દીકરાનું નામ દારા, બીજાનું નામ સુલતાન સુઝા, ત્રીજાનુ નામ ઔરગઝેબ, અને ચોથા અથવા નાનાનુ નામ મુરાદબક્ષ છે તેની બે શાહજાદીઓમા મોટીનુ નામ બેગમ સાહેબ, અને નાનીનું નામ રોશનઆરા બેગમ એટલે ઉત્તેજીતમનની શાહજાદી એવુ છે

રાજ્યકર્તાના કુટુમ્બના માણસોને આવા નામ આપવાનો હિદુસ્તાનમા ચાલ છે ઈજીપ્તના બેડોળ પથ્થરના ઢગલાઓ કરતાં જેની કમર દુનિયાની ચમત્કારી વસ્તુઓમા ગણવાને વધારે યોગ્ય છે એવી શાહજહાન પાદશાહની અતિ રૂપાળી બેગમનુ નામ તાજમહેલ એટલે જનાનાનો તાજ એવુ છે વળી જહાગીર પાદશાહની બેગમ જેણે તેને મદ્યપાનમા અને વિષયમા ગુમ થયેલો જોઈ કેટલાક વર્ષ સુધી રાજ્ય લગામ હાથમા રાખી હતી તેનુ નામ નૂરમહેલ અને પાછળથી નૂરજહાન એટલે દુનિયાનુ નૂર એવુ હતું

યુરોપની માફક જગ્યાઓ અને રાજ્યાધિકારપરથી નીકળતા ખિતા

એને બદલે મોટા માણસોને આવાં નામ આપવામાં આવે છે તેનું કારણ એમ છે કે, હિંદુસ્તાનમા તમામ જમીન પાદશાહની પોતાની ગણાય છે. આને લીધે અહે 'અર્લડમ' 'માર્કિવીસેટ' અને 'ડચીસ' વગેરે ભેદ ઉદ્ભવતા નથી. પાદશાહ પોતાના અધિકારીઓને વર્ષાસનના અને બક્ષીસના રૂપમા જમીન આપે છે, જે વધારવાનું, ઘટાડવાનું, અને વખતે પાછી લઈ લેવાનું તેની મુનસફી અને મરજીઉપર આધાર રાખે છે રાજ્યના ઉમરાવો પણ આ-વાજ ખિતાબોથી ઓળખાય છે કોઈ રાઅ અદાજ ખાન, કોઈ સેફ શેખખાન, કોઈ બાર્ક અલ્લજખાન, કોઈ ઘાતત ખાન અને કોઈ દાનેશમદ ખાન એવા નામોથી ઓળખાય છે, અને આ નામોના અર્થ અનુક્રમે નીચે પ્રમાણે થાય છે ગાજવીજપર અકુશ રાખનાર, સેનાઘાતક, વજ્ર ફેંકનાર, નિમકહલાલ વિદ્વાન, અને પ્રવીણ વગેરે

દારા શિકોહ—દારામાં સારા ગુણની ખોટ ન હતી તે વાતચિતમાં વિ-નયશીલ, હાજરજવાબીમાં ચતુર, સભ્ય, અને ઘણો ઉદાર છે, પણ પોતાને માટે બહુ ઉંચો મત ધરાવે છે તે એમ ધારે છે કે 'મનોબળથી હુ ગમે તે કાર્ય કરવાને શક્તિમાન છુ અને બીજો કોઈ માણસ એવો નથી કે જેની સલાહથી મને ફાયદો થાય ' જે તેને સલાહ આપવા આવતા તે-મને તે તુચ્છકારી કાઢતો અને તેને લીધે એના અતરગ મિત્રોને પણ એના ભાઈઓના ગુપ્ત કાવતરા એની આગળ ઉઘાડા પાડતા અટકાવ્યા હતા તે સહેજમાં ગુસ્સે થઈ જાય છે ગુસ્સે થતા તે ઉમરાવોને ધમકી આપે, ગાળો ભાંડે અને અપમાન પણ કરી નાખે એવો છે પરતુ સદ્ભાગ્યે તેનો ગુસ્સો ક્ષણિક છે જન્મથી મુસલમાન જન્મેલો તે, તે ધર્મના ફરમાનો પ્રમાણે ચાલતો હતો, અને જાહેર રીતે તે ધર્મપર આસ્થા બતાવવા છતા હિંદુની સાથે હિંદુ, અને ક્રિશ્ચિયનની સાથે ક્રિશ્ચિયન થઈ રહેતો હતો મોટા વ-ર્ષાસનવાળા કેટલાક હિંદુ પડિતો હમેશા તેની પાસે રહેતા, અને એવુ ક હેવાય છે કે, શહેનશાહતને અનુકૂલ મત તેણે તેમની પાસેથી ગ્રહણ કર્યા હતા આના સબધમાં આગળ હિંદુઓના ધર્મ વિસયપર લખતા હું વધારે વિસ્તાર કરીશ 'બુશી' નામના પાદરીની સૂચનાઓ તેણે લક્ષ રાખી સાભળી હતી અને તેની સરલતા અને યોગ્યતાપર તેને કેટલોક વિશ્વાસ આવ્યો હતો, એમ છતા વળી કેટલાક એમ કહે છે કે તે તદ્દન નાસ્તિક હતો અને બધા

ડોળ માત્ર કૌતુક, અને ગમતની ખાતર રાખતો હતો કેટલાક એમ પણ કહે છે કે રાજ્યકીય કારણોને લીધે તે વારા ફરતી ક્રિશ્ચિયન અને હિંદુ બનતો હતો એમ કહેવાય છે કે આમ હિંદુ અને ખ્રિસ્તી ધર્મના ડોળ ઘાલવામાં તેની ઉંડી ઇચ્છા એવી હતી કે, તેના તોપખાનામા જે ખ્રિસ્તી લોક હતા તેમના પેટમા પેશી જવુ, અને હિંદુ ધર્મના ઢોગથી દિલ્હીના ખડિયા હિંદુ સરદારો અથવા રાજાઓની પ્રીતિ સપાદન કરવી આવા ધર્મ ઘાલુ ડોળથી જો બન્નેની પ્રીતિ મેળવેલી હોય તો વખત આવતા તેઓ મદદ કરે આમ એક અથવા બીજા ધર્મનુ ડોળ ઘાનવાથી તે પોતાની યુક્તિઓમા પાર પડી શકયો નહિ એટલુ જ નહિ પણ છેવટ માર્યો ગયો ઔરંગઝેબે તેને કાફીર એટલે ધર્મદ્રોહી અને ધર્મરહિત તથા મૂર્તિપૂજક થઇ ગયાને બહાને જ ગરદન મરાવ્યો હતો એમ આગળ કહેવાશે

સુલતાન સુઝા—મહાન્ મોગલનો બીજો શાહજાદો સુલતાન સુઝા ઘણા ખરા લક્ષણોમા દારાને મળતો હતો, પરતુ દારાના કરતા તે વધારે ડાહ્યો અને દૃઢ વિચારનો માણસ હતો સામાન્ય ચાલ ચલકત અને બોલવા ચાલવામા પણ તે દારાથી ચઢીઆતો હતો કાવતરા કરવામા તે જોઇએ તેવો ચતુર હતો એટલુ જ નહિ, પણ મોટા મોટા ઉમરાવો અને ખાસ કરીને જશવતસિંહ જેવા બળિષ્ટ રાજાઓને તે છૂપા ઇનામો આપી હાથ કરી લેવામા ઘણો કુશળ હતો આટલા ગુણ છતા મોજશોખમા તે લીન થઈ જતો જ્યારે તે સખ્યાબંધ રામજનીઓના ટોળામા બેસતો ત્યારે નાચ રગ, ગાનતાન અને મદ્યપાનમા રાતોની રાતો અને દહાડાના દહાડા કાઢી નાખતો હતો લ્હેરમા હોય ત્યારે માનિતા માણસોને નવાજી નાખતો અને ધુન પ્રમાણે નોકર ચાકરના પગારોમા વધારો ઘટાડો કરતો સ્વાર્થસાધક કોઈ પણ ખેશી તેને આવા વિષયવર્તનથી વારતો નહિ આમ રગતાનમાં દહાડા જતા તેના પ્રાતનો—બગાળાનો રાજ્ય કાર્યભાર મદ પડયો અને પ્રજાની તેના ઉપરની પ્રીતિ દહાડે દહાડે ઘટી ગઈ

પિતા અને ભાઇઓ તુર્ક લોકનો ધર્મ પાળતા તેમ છતા આ શાહજાદો પોતે ઈરાની ધર્મ પાળે છે એમ જણાવતો સુસનમાની ધર્મના ઘણા અવાતર ભેદ છે, અને તેને લીધે જ 'ગુનીસ્તાન' ના કર્તા 'શેખસાદી' એ લખ્યુ છે કે–'હું ડારનીચ પીઉં છુ, દેખીતો ધર્મરહિત છુ છતાં હુ બહો-

તેર જાતથી ઓળખાઉં છું.' આ બધી જાતોમાંની માત્ર બે જ મુખ્ય છે, અને બન્ને પક્ષકારો એક બીજાના કટ્ટા દુશ્મન છે. આમાંની એક જાત તુર્ક લોકની છે તેને ઇરાનીઓ 'ઓસમાન'ને અનુસરનારા કહે છે. તેમના માનવા પ્રમાણે 'ઓસમાન' કુરાનના અર્થ સમજનાર અને ધર્મની તકરારોનું સમાધાન કરનાર મોટા 'કાલીફ' અથવા સ્વતંત્ર ધર્માધ્યક્ષ મહમદનો ખરો અને યોગ્ય વારસ હતો. બીજી જાત પર્શિયન લોકની છે, અને તુર્ક લોક તેમને 'શીયાઝ રફેઝીઝ અને અલીમર્દાન એટલે ભેદવાળા ધર્મદ્રોહી અને અલીના પક્ષકારો' કહે છે; કારણ કે તેઓ એમ માને છે કે, આગળ કહ્યા પ્રમાણે મહમદની પછી વારસો અને ધર્મગુરૂની સત્તા ઉપર તેના જમાઈ અલીનો જ હક હતો.

સુલતાન સુઝાએ પોતે પર્શિયન ધર્મ માને છે એમ જણાવ્યું એટલે સામાન્ય રીતે એમ જ સિદ્ધ થયું કે તેણે રાજ્યકીય કારણને લીધે આમ કરેલું છે. શાહજહાન પાદશાહના દરબારમા તે વેળાએ મોટા મોટા અધિકારપર એજ ધર્મના લોક હતા, અને કામકાજમા તેમની વગસગ પણ સારી હતી. આથી સુલતાન સુઝા એમ ધારતો હતો કે 'વખત આવતાં તેઓ મને કામ આવશે અને સારી મદદ કરશે.'

ઔરંગઝેબ—ત્રીજો ભાઈ, ઔરંગઝેબ દારાના જેવી પ્રશસ્ય સભ્યતા અને ધ્યાન ખેંચે તેવા ઘાટનો તો ન હતો પરંતુ તેના કરતા સંગીન વિચારનો, અને એકનિષ્ઠાથી તથા અક્કલ હોંશિયારીથી પોતાની નોકરી ઉઠાવે એવા વિશ્વાસુ નોકરો ચૂંટી કાઢવાની ચતુરાઈવાળો હતો. જે માણસોની પ્રીતિ જાળવવાની અને વધારવાની જરૂર હોય તેવા માણસોને જ તે વિચારપૂર્વક પણ છૂટે હાથે ભેટો આપતો. તે અનટો, નટખટ, અને મહા ડોળી હતો. શાહજહાનની હજુરમાં હોય ત્યારે તેનામાં જે ભક્તિનો અંશ નહતો તે ભક્તિ દેખાડવા તે પ્રયત્ન કરતો અને સાંસારિક સુખવૈભવને માટે બેફ્કાર બતાવતો આમ છતાં અંદર ખેળે ભવિષ્યમાં ઊંચે પદે ચઢવાના માર્ગ તૈયાર કરી મૂકતો. જ્યારે તેને દક્ષિણની સુબેદારી મળી ત્યારે પણ તેણે બધાને એવું કહ્યું હતું કે, 'મને રાજ્યની જોખમદારી અને ખટપટ ગમતી નથી. મારી અંતરની ઇચ્છા એવી છે કે બાણે હું આ બાકીની જીંદગી પ્રભુની બંદગી કરવામાં અને ફકીરીમાં ગુજારૂં. સંસારની લલુતાનો ત્યાગ

કરવાની મને રજા મળે તો હુ આ સુબેદારીથી વધારે ખુશી થાઉં અને મારા મનની ઉમેદ પહોચી એમ માનુ ' તે આમ કહેતો હતો છતા તેની આખી જીદગી નિષ્ફળ ન જાય તેવા કાવતરા કરવામા ગઈ તે એવી હોશિયારીથી કામ લેતો કે દારા વગર દરબારના સઘળા માણસો તેની વર્તણુકનું તોવન કરવામા ભૂન ખાતા શાહજહાન પાદશાહે એકવાર ઔરગઝેબને માટે ઉચા વિચારો પ્રદર્શિત કર્યા હતા, અને તેમ થયુ ત્યારથી દારાને તેનાપર એટલી અદેખાઈ આવી કે તે પોતાના મિત્રમડળમા તેને વગોવતો. દારા કહેતો કે, 'મારા બધા ભાઇઓમા મને માત્ર એકજ જણપર શક છે, અને તે બીજો કોઈ નહિ પણ પેલો નિમાઝી એટલે ધર્માંધ અને હમેશાં નિમાઝ પઢનારો ઔરગઝેબ છે એની મને નિરતર ધારતી રહે છે

મુરાદબક્ષ.—શાહજહાનનો સઉથી નાનો પુત્ર મુરાદબક્ષ, વિચારોમાં અને વિવાદમા તેના ત્રણે ભાઇઓથી ઉતરતો હતો, કેવી રીતે મોજ માનવી, એજ એના સતતના વિચાર હતા, અને શિકાર તથા ખાણાના લક્ષમા તેનો ઘણો કાળ જતો એ ઉદાર અને સભ્ય હતો પણ એવો ગર્વ રાખતો કે 'મારે કઈ ખાનગી છેજ નહિ ' છૂપા કાવતરાને ધિક્કારી તે એમ કહેતો કે ' હુ તો માત્ર મારી સમશેર અને બાહુબળ ઉપરજ વિશ્વાસ રાખુ છુ ' ખરેખર તે હિમતવાન હતો, અને જો તેની હિમત જરા ડહાપણને રસ્તે દોરવાઈ હોત તો આપણે આગળ જોઇશું તે પ્રમાણે તે તેના ત્રણે ભાઇઓ કરતા ચઢીઆતો નીકળ્યો હોત, એટલુજ નહિ પણ હિદુસ્તાનનો બિનતકરારી ધણી–પાદશાહ થઈ પડયો હોત એમા શક નથી

વડી શાહજાદી બેગમ સાહેબ.—શાહજહાનની વડી શાહજાદી 'બેગમ સાહેબ' ઘણી ખૂબસુરત ચાલાક બુદ્ધિની અને બાપને ઘણીજ વહાલી હતી બાપનો દીકરી ઉપર એટલો બધો પ્યાર હતો કે જે માનવામા આવે નહિ અને તેની સલતા તેણે મુલ્લાને એટલે કાયદાના પડિતોને માથે નાખેલી હતી તેમના મત પ્રમાણે પોતે વાવેના વૃક્ષના ફળ ઉતારવાના હક્કની પાદશાહને ના કહેવી એ ગેરવ્યાજબી હતુ શાહજહાન આ પોતાના વહાલા બાળક ઉપર અનહદ વિશ્વાસ રાખતો બેગમ સાહેબ પિતાની સલામતીની તપાસ રાખતી હતી, અને તે પણ એટલી બધી કાળજીથી કે, તેની હાજરીમા તૈયાર ન થયો હોય તેવો ખોરાક પાદશાહના ખાણામા આવતો

શાહજાદી રોશનઆરા—શાહજહાનની નાની દીકરી ' રોશનઆ
બેગમ ' તેની મોટી બહેન જેટલી રૂપાળી અને સમજુ ન હતી છતાં ામે
છટી અને ચપળ હતી તે ઔરંગઝેબના પક્ષમાં ભળી ગઈ હતી, અને બે નિ
સાહેબ તથા દારાપરની ઈર્ષ્યાને છુપાવતી નહતી જાહેર કામમાં થોડો પડયો
લેતી હોવાથી તેણે ઝાઝો પૈસો એકઠો કર્યો નહતો તે ગમે તેવી પ કરનો
નાનામાં રહેનાર અને યુક્તિબાજ હતી જાસુસોની મારફત તે ઔરં ખાનગી
વારંવાર અવ્યક્તની ખબરો પહોંચાડતી હતી

બંધુઓમાં રાજ્યલોભ—લડાઈ પહેલાં કેટલાંક વર્ષથી, શા ટાકપર ક પૈસો
શાહજાદાઓના ઉપદ્રવી સ્વભાવે ગુંચવાઈ ગયો હતો ચારે ભાઈ જમાને આ
અને મોટા હતા છતાં તેમનામાં એક બીજા પ્રત્યે બંધુભાવ રહે ા કર્યા હતા
દરેક એક બીજાને માટે ધિક્કાર ધરાવતા હતા રાજ્યગાદી માટે
તાના અભિયોગ ચાલુ કર્યો હતા અને દરબારમાં પણ ભેદ મારી ના
શાહજહાનને પોતાની જીંદગીનો ભય લાગ્યો અને ભવિષ્યમાં બીરપર ઈર્ષ્યા
તેવી આપત્તિમાં મુઝાઈ ગયો ગ્વાલિયરનો કિલ્લો જે શત્રુથી હિં પણ એક
ન ચઢી શકાય તેવા ડુંગરપર આવેલો છે તથા જેમાં પૂર્વે ાં રાખ્યુ હતુ,
વશીઓને પૂરવામાં આવતા હતા તેમાં શાહજહાને પણ દર્તા હતા રા
પોતાના પુત્રોને કેદ કર્યા હોત, પરંતુ તેણે વિચાર કર્યો કે 'બારફથી એવા સ-
ગઈ છે ' શાહજહાનને તેવો વિચાર થયો ત્યારે તેઓ ઘણા રાજાના અંત
પક્ષા હતા પાદશાહને નિરંતર એવો ભય રહેતો હતો કે તેઓ ળવાન ગુન્હેગા-
કરીને પોતાના રાજ્યલોભને માર્ગ આપશે કિંવા સ્વતંત્ર રાજ
થવા રાજ્યધાની નગરમાં જ ધમાલ મચાવી તેને એક મો મોટી મોટી જ-
ભૂમિ બનાવશે હવે પોતાના ઉપર ઘેરાઈ રહેલા દુઃખના તથા મિત્રોને રા
વાને માટે શાહજહાને તેમને દૂરના પ્રાંતોમાં સુબાગીરી જણાવામાં આવ્યું
કર્યો સુલતાન સુજાને બંગાલની, ઔરંગઝેબને દક્ષિણની એ બધું કે પોતાના
રાતની સુબાગીરી આપી દારા મોટો હતો તેથી તેને કાવાવી લેવાની ગો
નો સુબો બનાવ્યો સુલતાન સુજા, ઔરંગઝેબ અને મુરાદ તેના પુત્રથી નાસી
ના પ્રાંતોપર ચાલ્યા ગયા આ પ્રમાણે તેમનો રાજ્ય થયો, પણ બીજુ
પ્રાંતોમાં જઈ તેઓ સ્વતંત્ર રાજાની માફક વર્તવા લાગ્યા ું તેણે એવું બધું કે
ોગમાં લેવા ઉપરાંત બહારનો દમામ અને દેશમાં બતાવી રહ્યો એ વો
બહાને લશ્કરની સંખ્યામાં ભરતી કરી દારા તિલકકુમાર, નથી તેનાથી રાજ્ય

૨

હાનના પછી ગાદીએ આવવાની આશાથી દિલ્હી છોડી સુબાગીરીપર નહિ. શાહજહાન તેની આશાને ઉત્તેજન આપતો રાજ્યકીય હુકમો ો અને દરબારમાં પોતાથી ઉતરતી નાની ગાદીએ બેસવાની તેને પર- હતી. દરબાર જોતાં જાણે એક જ વખતે બે પાદશાહ રાજ્ય હોય તેવું લાગતું. આમ છતાં શાહજહાનના મનમાં કપટ હતું એમ કારણ છે. તે દારાનાં પ્રેમ અને માન ભર્યાં વર્તનપર ધ્યાન રાખતો, અંતઃકરણથી તેને ચહાતો નહિ. વૃદ્ધ પાદશાહ સતત પોતાને ની ચિંતામાં રહેતો અને એમ પણ કહેવાતું કે છૂપી રીતે તે ઔર- ે પત્રવ્યવહાર ચલાવતો હતો શાહજહાનને ઔરંગઝેબની રાજ્ય બુદ્ધિ માટે ઉંચો મત હતો

ા લખવામાં આવનારો ઇતિહાસ સમજવાને માટે શાહજહાન ાહજાદાઓનો આટલો વૃત્તાંત પૂરતો છે, એમ હું ધારૂં છું. રા- યેલી ધાધલમાં રમાનારી કપટબાજીમાં મુખ્ય ભાવ ભજવનાર જાદીઓનું વૃત્તાંત પણ મૂકી દેવા જેવું નહતું. હિંદુસ્તાન ાનોપલમાં આવા મોટા બનાવો સ્ત્રી જાતની વગસગથી બને ાબત જાણતા નથી, અને ધાધલના કારણને નિંદે છે અને ાટા ગપાટામાં મન મનાવે છે.

ઉઠયા પહેલાંના વખતમા વઝીર અમીર જમાલ અને ગોવળકા- ઔરંગઝેબને દક્ષિણમા કેમ કામ લેવુ પડયુ તે લખતાં મારો સિક થવાની આશા છે. વળી એ વૃતાત વાચવાથી હિ- ન પછી થનાર પાદશાહ અને આ ઇતિહાસનો નાયક ા તથા તેની બુદ્ધિ અને રીતભાત કેવા હતાં તે પણ આવશે. અમીર જમાલે શાહજહાનના ત્રીજા પુત્ર ઔ- ે સર્વોપરિતાનો ..યો કેવી રીતે નાખ્યો તે તરફ હવે

ાલ—ઔરંગઝેબ જ્યારે દક્ષિણનો સુબો હતો ત્યારે, ઈ- ે હિંદુસ્તાનમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા અમીર જમાલને ગોવ- ાતાનો વઝીર બનાવ્યો હતો અમીર ઉંચા કુળનો ન ્દ સર્વોત્તમ હતી તે એક બાહોશ લડવૈયો અને કામ- ્પુણ માણસ હતો તેની પાસે ઘણો પૈસો હતો

આમ છતાં દક્ષિણ ઉપર સ્વારી કરવાનું માનનીય કારણ તો એવું મનાય છે કે પ્રતિ દિવસ વધતા જતા દારાના ઔધલને તોડી પાડવાને માટે જ શાહજહાને આ બહાને મોટું લશ્કર એકઠું કરવા માંડયું અને અમીરની યોજના સ્વીકારી. આમાં ગમે તે કારણ હોય પણ એટલું તો થયું જ કે એક મોટું લશ્કર અમીર જમાલના આધિપત્ય નીચે આપી દક્ષિણ તરફ સ્વારી મોકલવાનો શાહજહાને ઠરાવ કર્યો.

દારાએ પોતાની સત્તાને સર્વોપરી કરવાને માટે તથા અને છૂપા પ્રપંચોથી પાદશાહની અપ્રીતિ વ્હોરી લીધી હતી. એશિયાખંડમાં વિદ્વાન્ ગણાતા અને પાદશાહને જેની સાથે દોસ્તી દાવો હતો એવા રાજ્યના મોટા વઝીર સદુલ્લાખાનનું ખૂન કરીને તેણે રાજાની ઈતરાજી મેળવી હતી. પાદશાહ તેના આ ગુન્હાને માફ કરે તેમ નહતું. વઝીરે આવી મોટી શિક્ષાને યોગ્ય ગણાય એવો દારાનો શો અપરાધ કર્યો હતો? તે જાણવામાં આવ્યું નથી; પણ એમ કહેવાય છે કે વઝીર હમેશાં સુલતાન સુઝાનો પક્ષ લેતો અને તે ઉપરથી દારાને એવો શક ગયો હતો કે પાદશાહના મરણ પછી તે સત્તાવાન થાય તો તેને ગાદી આપે. કેટલાક એમ પણ કહે છે કે સદુલ્લાખાન જાતનો હિંદુ હતો અને દરબારના પર્શિયનો તેના તરફ અદેખાઈ રાખતા. આથી પણ દારાને તેનાપર ઝેર આવ્યુ હોય; કારણ કે લોકમા એવી ગપ ચાલતી હતી કે, પાદશાહના મરણ પછી વઝીર મોંગલના હાથમાંથી ગાદી છીનવી લેનાર છે. કેટલાક કહેતા કે વઝીર પોતે ગાદીપતિ થવા ઈચ્છે છે અને કેટલાક કહેતા કે તે પઠાણ લોકને ગાદી આપવા ધારે છે. આવો શક લાવવામાં એમ કહેવાતું કે તેની ઓ પઠાણ છે અને તે લોકોનું લશ્કર તેણે જુદે જુદે ઠેકાણે જમા કરેલુ છે.

દક્ષિણમાં ઔરંગઝેબનું બળ વધારવાને માટે જ આ લશ્કર મોકલવામાં આવે છે, એમ લાગવાથી દારાએ અનેક યુક્તિ પ્રયુક્તિ અને વાદ વિવાદ ચલાવી 'દક્ષિણમાં લશ્કર જાય' તેની સામે વાંધો લીધો. પાદશાહને તેની ધારણાથી ન ફેરવી શકાતાં દારાએ તેને કેટલીક શરતો કરવાને માટે સમજાવ્યો. આ શરતો નીચે પ્રમાણે હતી. 'લડાઇ ટંટાના કાર્યથી ઔરંગઝેબે દૂર રહેવું, દોલતાબાદની બહાર જવું નહિ, તથા પોતાના રાજ્યવ્યવહારમાંજ મચ્યા રહેવું. અમીર જમાલેજ લશ્કરનું આધિપત્ય રાખવું. અમીર આ શરતો પાળે કે નહિ તેની આંટમાં ને તેનાં બૈરી છોકરાંને દિલ્હી મૂકી જાય.'

આ છેલ્લી શરત અમીરને બિલકૂલ ગમી નહિ, પરંતુ જ્યારે શાહજહાને તેમ કરવાને આગ્રહ કર્યો તથા દારાને ખુશ રાખવાને માટેજ તે આ પ્રમાણે કરે છે, અને થોડાજ દિવસમાં તેમને તે મોકલી દેશે એમ કહ્યું, ત્યારે અમીર જમાલ કબૂલ થયો. પછી એક મોટા સૈન્યનો નાયક થઈ અમીર દક્ષિણ ભણી આગળ વધ્યો. મધ્ય દેશમાં કોઈ ઠેકાણે લાંબો વખત પડાવ રાખ્યા વગર તે વિજયનગરના રાજ્યમાં દાખલ થયો, અને અત્યંત દૃઢ ગણાતા કલ્યાણીના કિલ્લા ઉપર ઘેરો નાંખી તેણે પોતાના મોટા કામનું પગરણ કર્યું.

અસાધ્ય વ્યાધિથી ગ્રસ્ત થયેલો મહાન્ મોગલ પાદશાહ શાહજહાન જ્યારે સીત્તેર વર્ષની વય વટાવી ગયો હતો ત્યારે હિંદુસ્તાનની આવી સ્થિતિ થઈ પડેલી હતી. તેના જેટલી વયે પહોંચેલાને માટે આવી ખટપટ યોગ્ય ન હતી. તેનામાં જે શારીરિક શક્તિ હતી, તેને તેણે આ પ્રમાણે વૃથા વ્યર્થ કર્યા કરતાં સાચવવી જોઇતી હતી.

રાજ્ય માટે બંધુઓમાં યુદ્ધ—પાદશાહના મંદવાડથી રાજ્યમાં ખળભળાટ અને ભય ઉત્પન્ન થયો હતો. દારાએ દિલ્હી અને આગ્રામાં મોટાં મોટાં લશ્કર જમા કર્યાં હતાં. બંગાળમાં સુલતાન સુજાએ લડાઈની મોટી તૈયારીઓ કરવા માંડી હતી. દક્ષિણમાં ઔરંગઝેબ અને ગૂજરાતમાં મુરાદબક્ષે પણ સૈન્યમાં ભરતી કરવા માંડી હતી. ચારે ભાઇએ પોતપોતાના મળતીઆ અને મિત્રોને એકઠા કરવા માંડયા હતા. તેમણે પોતપોતાના લાગતાવળગતાઓને પત્રો લખી મોટી મોટી આશાઓ આપી અનેક જાતની યુક્તિઓ ખેલવા માંડી હતી. ભોગજોગે કેટલાક પત્રો દારાના હાથમાં આવ્યા એટલે તે તેણે પાદશાહને બતાવ્યા અને મહા બડબડાટ કર્યો. આ સમયનો લાભ લઇને દારાના તરફ બેગમ સાહેબે પણ પાદશાહના કાન ભંભેરવામાં બાકી રાખી નહિ. શાહજહાનને દારાપર વિશ્વાસ નહોતો. તેને ઝેર દેવાનો ભય હતો અને કોઈ કોઈ વાર તો તે મહા શંકાથી ખાણું લેતો. લોકમાં એમ પણ વાત થતી કે આવા સમયમાં પાદશાહ ઔરંગઝેબ સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવતો હતો. આ વાત દારાના જાણવામાં આવતાં તેને એટલો બધો ગુસ્સો ચઢયો કે તેણે પાદશાહને ઝાટકી નાંખ્યો હોત પરંતુ એટલામાં તો તેની તબિયત બહુ લથડી ગઈ; અને તે મરણ પામ્યો એવી પણ ગપ ઉડી. આખું રાજ્યમંડળ ગભરાટમાં પડયું અને આગ્રાની રૈયત ત્રાસ પામી ગઈ. શહેરમાં હડતાળ પડી અને ચારે શાહજાદાએ પોતાની

મોટી ઇચ્છાને માટે હથિયારનો આશ્રય લીધો. તેઓ એટલા પામે આવી પહોચ્યા હતા કે પાછા ફરવુ એ ન બની શકે તેવું કામ હતું, અને લડાઈમાં પરાજય જ નહિ પણ પ્રાણ જાય એમ નક્કી થઈ ચૂકેલું હતું. રાજ્ય કે મરણ તેમાં પસંદગી કરવાનો વખત રહ્યો ન હતો. જેમ શાહજહાન પોતાના ભાઇઓના રૂધિરે હાથપગ ધોઈ ગાદીએ બેઠો હતો તેમ અત્યારે પણ વિજેતાની ઇર્ષ્યાથી અવિજયી ઉમેદવારને કપાઈ મરવાનો વખત હતો.

આગળ પડવામા સુલતાન સુઝાએ પહેલ કરી, કારણ કે બંગાળ જેવા ધનાઢ્ય દેશની સુબાગીરીની દરમીયાન ઘણાક રાજાઓ અને ગૃહસ્થોને કચરી નાંખી તેણે પોતાનું ખીસ્સુ તર કરેલું હતું. પૈસાના જોરે તેણે અસખ્ય લશ્કર એકઠું કર્યું, જેમનો ધર્મ એણે ધારણ કર્યો હતો એવા ઇરાની ઉમરાવોપર આધાર રાખી શીઘ્ર આગ્રા તરફ આગળ ચાલવા મંડયો. બગાળમાં તેણે એવું જાહેરનામું બહાર પડયુ કે, 'દારાએ ઝેર દેવાથી પાદશાહ પરલોકવાસી થયો છે અને હું એ પિતૃઘાતક ખુનીને શિક્ષા કરવાને તથા ખાલી પડેલી રાજ્યગાદીને સનાથ કરવાને માટે જાઉં છુ.' દારાના આગ્રહથી શાહજહાને તેને પત્ર લખીને જણાવ્યું કે, 'ઔષધના જોરે મારો શરદીનો તાવ ઓછો થયો છે અને હું આરોગ્ય છું માટે તારે આગળ ન વધતાં પાછા પોતાના પ્રાતમા જવુ.' પાદશાહનો આવો હુકમ થયા છતાં પણ દરબારમાંથી પોતાના મળતીઆ ઉમરાવોની મારફતે સુઝાએ જાણ્યું કે પાદશાહનો રોગ અસાધ્ય છે, એટલે તે આગ્રા તરફ કુચ કરતો ચાલુ રહ્યો તેણે પોતાની કુચ આગળ ને આગળ ચાલુ રાખતાં એવું મિશ બતાવ્યું કે, 'મારા પિતાજી મરણ પામ્યા છે એમ મને પાકે પાયે ખબર મળેલી છે અને કદાપિ તે જીવતા હશે તો હું તેમના ચરણ વદવાને અને સેવા ઉઠાવવાને માટે આગ્રે જવા આતુર છું.'

આણી તરફ દક્ષિણમાંથી ઔરંગઝેબે પણ આગ્રા તરફ પ્રયાણ કરવા માંડયું. સુઝાના કરતાં લગભગ બમણી સેના તેની સાથે હતી. તેને પણ દારા અને શાહજહાન તરફથી પાછા ફરવાનો હુકમ થયો. દારાએ તેને એટલા સુધી લખી વાળ્યું કે, 'જો તે દક્ષિણ છોડીને આગળ વધશે તો તેને શિક્ષા કરવામાં આવશે.' બંગાળના સુબા સુઝાની માફક કહી તેણે પણ તેવો જ ઉત્તર વાળ્યો. મહેસૂલ કમ હોવાથી તેની પાસે જોઇએ તેટલું લશ્કર નહતું, તેથી છેવટ તેણે લશ્કરથી ન બની શકે તેવુ કામ બુદ્ધિબળથી કરવાનો વિચાર કર્યો. મુરાદબક્ષ અને અમીર જમાલ તેની આ યોજનાના પ્રથમ ભોગ થઈ પડ્યા. પછી મુરાદને તેણે નીચે પ્રમાણે પત્ર લખ્યો.

'પ્યારા ભાઈ!! રાજ્ય ખટપટો એ મારા ખરા સ્વભાવને કેટલી બધી પ્રતિકૂલ વસ્તુ છે તે તમને યાદ દેવડાવવાની કી જરૂર જ નથી.' દારા અને સુઝા જ્યારે રાજ્યને માટે તરફડીયાં મારે છે ત્યારે હું માત્ર ફકીરીને માટે જ આતુર છું. રાજ્ય ઉપરના મારા હક ઉપરથી હાથ ઉઠાવતા પહેલાં હું મારા વિચાર તમોને જણાવવાને બંધાયલો છું એમ ધારૂં છું. પ્રિયમિત્ર! આજ સુધી મેં જો કોઈને ચાહ્યું હોય તો તે માત્ર આપજ છો. દારા રાજ્ય ગાદીને અયોગ્ય છે એટલું જ નહિ પણ તે રાજ્ય કરવાને માટે પણ શક્તિમાન નથી. તે એક કાફર અને મૂર્તિપૂજક હોઈ દરબારના ઉમરાવજાદાઓથી તિરસ્કાર પામેલો માણસ છે. સુઝાએ રાજ્યને યોગ્ય નથી, કારણ કે તે એક રફેઝી એટલે પાખંડમત માનનારો છે. અલબત તે હિંદુસ્તાનનો કટ્ટો શત્રુ છે. આવું મહાન્ રાજ્ય ચલાવવાને માટે જોઈતા સઘળા ગુણો તમારામાં છે એમ મારે કહેવું જોઈએ. વળી આવો મત કંઈ મારો એકલાનો જ નથી પરંતુ મોટા મોટા ઉમરાવો પણ તેમ માને છે અને તમારા અપ્રતિહત બળને માટે માન ધરાવે છે. તેઓ રાજ્યનગરમાં તમારી વાટ જુવે છે. મારે પોતાને માટે તો હું તમારી પાસે માત્ર એટલું જ માગી લઉં છું કે—આપ જ્યારે બાદશાહ થાઓ ત્યારે તમારા રાજ્યમાં એકએકાંત જગ્યા મને આપજો કે જ્યાં રહીને હું નિરંતર અને હરકત વગર ખુદાતાલાની બંદગી કર્યા કરૂં. હું તમારી સાથે મળવાને તથા મારા મિત્રો અને સલાહથી મદદ કરવાને તૈયાર છું. હું મારૂં લશ્કર તમારે હવાલે કરીશ. આ પત્રની સાથે હું આપને એક લાખ રૂપિઆ મોકલું છું તે મારી સદ્ભાવના તરીકે આપ સ્વીકારશો એવી સંપૂર્ણ આશા છે. વખત બારીક છે માટે આપે એક ક્ષણ પણ ખોયા વગર ફુરતપર હલો કરવો, કારણ કે મારી જાણ પ્રમાણે રાજ્યનો મોટો ખજાનો ત્યાં રાખેલો છે.'

મુરાદબક્ષની સત્તા અને નાણાં કંઈ અનહદ ન હતાં. લાખ રૂપિઆ સાથે ઔરંગઝેબની યોજના આવી મળતાં તે બહુ પ્રસન્ન થયો. તેને જે ભવિષ્ય દેખાયું તેથી તે બહુ ફુલાઈ ગયો. જુવાન માણસો સૈન્યમાં રહેવાને લલચાય અને ધનાઢય લોક પૈસા ધીરવાને આનાકાની કરે નહિ એવી ઉમેદથી ઔરંગઝેબનો પત્ર તેણે સર્વને દેખાડવા માંડયો. તેની પાસે જે થોડો ઘણો પૈસો હતો તે જુલમથી મેળવેલો હતો. ઔરંગઝેબનો પત્ર આવ્યા પછી તો મુરાદબક્ષે જાણે પોતે બાદશાહ જ થયો હોય તેમ વર્તનમાં ફે-

જો ઔરંગઝેબનું કહેવું ન સાંભળે તો તેને મારી નાંખવાને તે શસ્ત્ર ઉગામી રહ્યો હતો. સુલતાન આટલો બધો ગુસ્સે થવાનું બીજું કંઈ કારણુ મહતું, સિવાય કે જ્યારે તેનું એલચીખાતું અમીરને સમજાવવાને નિષ્ફળ નીવડ્યું હતું ત્યારે તેના નાના ભાઈ સુલતાન માજુમનું એલચીખાતું તેમાં સફળ થયું હતું. આ બનાવનું વેર અને ગુસ્સો શાહજાદો મહમદ છુપાવી શક્યો નહિ.

જ્યારે વિજાપુરથી આવેલા લશ્કરના જાણવામાં આવ્યું કે અમીર જમાલ કેદ પકડાયો છે ત્યારે તેઓએ પોતાના સેનાધિપતિને છોડી મૂકવાને માગણી કરી; અને ઔરંગઝેબે જો સામ ભેદ ન વાપર્યો હોત તો કદાપિ તેમણે બંદીખાનાના દરવાજા પણ ઉઘાડી નાંખ્યા હોત. લશ્કરના ઉપરી જમાદારને તેણે જણાવ્યું કે–'તમારો સરદાર એની મેળે બંદીખાનામાં ગયો છે એટલું જ નહિ પણ જો ખરૂં કહું તો તેમ કરવામાં અમારી કંઇક ઉંડી મતલબ છે.' વળી તેણે લશ્કરના સિપાઇઓને ભેટ સોગાતો આપી અને જમાદારનો પગાર વધારવાનાં વચન આપ્યાં. ખાનગી સિપાઇઓના દરમાયા વધારી આપ્યા. એટલા બધા ગૌરવની સાથે પોતાના ઉદાર હાથનું ચિન્હ દેખાડવા માટે તેણે તેમને ત્રણ ત્રણ માસનો પગાર આગળથીજ આપી દીધો.

સુરતમાં લૂંટ—આ રીતે જે લશ્કર અત્યાર સુધી અમીરના હાથમાં હતું તે ઔરંગઝેબની સુવિચારિત સ્વારીના કામમાં સામેલ થયું. ઔરંગઝેબને પોતાને પણ ખાતરી થઈ કે હવેજ કામ સાધી શકાશે. સુરત શહેરને ખેદાનમેદાન કરવાને માટે હવે તેણે કુચ કરવા માંડી આણી તરફ મુરાદબક્ષે આવીને સુરત ઉપર ઘેરો ઘાલ્યો હતો પરંતુ ત્યાંના લશ્કરે તે અણધાર્યા હુમલા સામે જુસ્સાદાર અટકાવ કર્યો હતો. ઔરંગઝેબે કુચ કર્યા પછી થોડાજ દિવસમાં મુરાદબક્ષે સુરત લીધાના સમાચાર તેને મળ્યા. ઔરંગઝેબને એ સમાચાર મળતાંજ તેણે ધન્યવાદ આપનારો કાગળ મુરાદબક્ષને લખ્યો અને અમીર જમાલ તથા તેની વચ્ચે થયેલી બાબત તેમાં જણાવી. પોતાને માટે તેણે તેજ પત્રમાં લખ્યું કે 'હું એક મોટા લશ્કરના આધિપત્ય ઉપર છું અને ધન પણ મારી પાસે બેસુમાર છે. મોટા મોટા દરબારીઓ સાથે સંતલસ થઈ ગયેલી છે. હું બહેરામપુર અને આગ્રા ભણી આગળ વધવાને સજ્જ છું. તમારે જેમ બને તેમ જલદી કુચ કરવી અને અમુક જગ્યાએ આપણે મળીશું' એમ તે પત્રમાં જણાવી દીધું.

સુરતમાંથી મળેલા પૈસા જોઈને મુરાદબક્ષ નાઉમેદ થઈ ગયો. ખજાના વિષે કદાપિ વધારે ટકા ચઢાવેલી વાત થઈ હશે અથવા ત્યાંનો સુબો, જેને માટે શક રાખવામાં આવ્યો હતો, તેણે એ પૈસા વાપરી-ઉરાડી દીધા હશે. ગમે તેમ હો પણ સુરતમાંથી જે પૈસો મળ્યો તે એટલો પણ નહતો કે જે લશ્કરના માણસોમાં પહોચી રહે. પૈસાની આશાએજ મુરાદબક્ષના લશ્કરમાં ઘણા માણસો સામેલ થયા હતા. સુરત શહેર સર થયાથી શાહજાદાના માનમાં પણ કંઈ જાણવા જોગ વધારો થાય તેમ નહતું, કારણ કે, સારી કિલ્લેબંધી ન છતાં તે સર કરતાં બરોબર એક મહિનો લાગ્યો હતો. તેના ઘણા ધસારા નિષ્ફળ ગયા હતા અને ડચ લોકોએ સુરંગો મારવાની યુક્તિ બતાવી ત્યાં સુધી કબજે લઈ શક્યું નહતું. કોટનો મોટો ભાગ સુરંગો મારીને ઉડાડી દેતાં કિલ્લેદારો ત્રાસ પામી ગયા અને શરણે આવવાની શરતો નક્કી કરી નાંખી.

સુરત શહેર સર કરવાથી મુરાદબક્ષનાં કેટલાંક ભવિષ્યતઃ કામો સહેલાં થઈ ગયાં. આ વિજયે તેને પ્રસિદ્ધ કર્યો એટલુંજ નહિ પણ, અદ્યાપિ સુધી સંપૂર્ણતાએ નહિ પહોચેલી એવી સુરગ મારવાની યુક્તિ પ્રથમજ તેણે વાપરી તેથી તેનું નામ પંકાઈ ગયું. સુરતમાંથી તેને જો કે ઘણો પૈસો મળ્યો નહિ તોપણ દુનિયાંપર તો એમજ કહેવાયું કે 'સુરતમાંથી મુરાદને અઢળક પૈસો મળ્યો.' શાહ આબ્બાસ નામના ખોજાએ આ વિજય ઉપર તેમજ ઔરંગઝેબનાં સ્તુતિ વચનો ઉપર આધાર રાખી ઔરંગઝેબના હાથમાં જતાં મુરાદબક્ષને વાર્યો. તેણે મુરાદને કહ્યું કે-' જુઓ વિચાર કરો, હજી પણ મારી શિખામણ માનવાનો વખત છે. જો તમે તેનાપર રાજી થયા હો તો સામાં સામ વચનોથી તેને પ્રસન્ન કરો પરંતુ તમારા લશ્કર સાથે તેની જોડે જોડાઈ જવાનું હમણાં મોકુફ રાખો. આગ્રા તરફ તેનો એકલાનેજ આગળ વધવા દ્યો. તમારા પિતાની તબીયતના સમાચાર આપણે ધીરે ધીરે મેળવીશું અને શા બનાવ બને છે તે હમણાં જોયા કરો. આટલા સમયમાં તમે સુરતના કિલ્લાની મરામત કરો. સુરત ઘણી જરૂરની અને અગત્યની જગ્યા છે. આમ કરવાથી તમે એક વિસ્તારવાળા અને મોટી મહેસુલ આપનારા દેશના ધણી થશો. સુરત આવ્યા પછી ઘણીજ થોડી મહેનતે બરાનપુર લેવાશે. બરાનપુર એક યોગ્ય જગ્યાપર આવેલું અને દક્ષિણના નાકા રૂપનગર છે.'

મુરાદપર મોહિની.—ઔરંગઝેબના તરફથી મુરાદબક્ષના ઉપર નિરંતર એવાજ પત્ર આવતા હતા કે તેણે તેના પ્રયત્નમાં ઢીલ કરવી નહિ. આથી કરીને ડાહ્યા અને સ્વામિભક્ત શાહ આબાસ ખોજાની શિખામણોનો અસ્વીકાર થયો. ખોજો સુદૃઢ રાજનીતિજ્ઞ અને ઉત્સાહી તથા માયાળુ સ્વભાવનો માણસ હતો. તે મુરાદબક્ષ પ્રતિ સ્વાભાવિક રીતેજ અનુરક્ત રહેતો. શાહજહાનના નાના શાહજાદાએ જો તેના ડાહ્યા મિત્રની શિખામણ માની હોત તો તેનું સારૂં થાત; પણ રાજ્યલોભથી તે આંધળો ભીંત થઈ ગયો હતો. 'હું તમારા કામમાં ઘણોજ અનુરક્ત છું' એમ સૂચવતા ઔરંગઝેબના પત્રો પ્રતિ દિવસ વધારે અને વધારે આગ્રહ ભર્યા આવવા માંડ્યા, અને મુરાદબક્ષે એમ વિચાર કર્યો કે—જો સ્વસત્તામાં અને સ્વસાધનપર આધાર રાખીને બેશી રહીશું તો, મનની મોટી ઇચ્છાને ફળ આવશે નહિ. નિરંતર વિચારમાં ગોથાં ખાઇશું, અને કંઈ થશે નહિ. આમ વિચાર કરી છેવટ તેણે અમદાવાદથી છાવણી ઉપાડી ગૂજરાતને છોડયું પર્વતમાં અને વનોમાં થઈને કેટલેક દહાડે તે જે જગ્યા બેઉ લશ્કરને મળવાને માટે પહેલેથી મુકરર કરવામાં આવી હતી ત્યાં જવાને ત્વરિત થયો. ઔરંગઝેબ ત્યાં આવી કેટલાક દિવસથી પડેલો જ હતો.

જે દિવસે તેઓ એકઠા થયા ત્યારે તો મોટો આનંદોત્સવ થયો. બેઉ ભાઇઓ એક બીજાને મળ્યા અને ઔરંગઝેબે પોતાનો અત્યંત સ્નેહ ચાતુર્યને તથા સંપૂર્ણ નિઃસંગતાની પ્રાર્થનાઓ મુરાદબક્ષ તરફ ચાલુજ રાખી. તેણે જણાવ્યું કે—' રાજ્યગાદીને માટે તો મને ઇચ્છાજ નથી; પણ દારા જે આપણો શત્રુ છે તેને હરાવા અને ખાલી પડેલા તખ્તપર આપ નામદારને બેસાડવાને માટે જ મારે આવા મોટા સૈન્યનું આધિપત્ય લેવું પડયું છે.' રાજ્યનગર જતા સુધી ઔરંગઝેબે એમજ કહ્યા કર્યું. આ વખતની દરમીયાન તે મુરાદબક્ષ પ્રત્યે એક પ્રજાના વિનયથી રહેતો હતો, એટલુંજ નહિ પરંતુ ખાનગીમાં એ તેને તે–હજરત, જહાંપન્હાહ વગરે કહીને બોલવું બોલાવવું ભૂલી જતો નહિ. આશ્ચર્ય છે કે મુરાદબક્ષને તેના કપટ વચનપર કદી અવિશ્વાસ આવ્યો નહિ. ગોવળકાંડાના રાજા સાથે તે જે યુક્તિઓ અને કપટબાજી રમ્યો હતો તેણે પણ મુરાક્ષબક્ષને કંઈ અસર કરી નહિ. બીજુ કંઈજ નહિ પરંતુ મુરાદ રાજ્યલોભમાં અંધ થયો હતો. તેને એમે ખબર

પડી નહિ કે, જેણે થોડાજ વખત ઉપર એક રાજ્યને ઉંધું વાળી ઉજાડ કર્યું હતું ને અકીર્તિ લીધી હતી; તે માણસ તે વળી ફકીરી જીંદગી ગુજારવાનો વિચાર રાખે ?

બે સૈન્ય એકઠાં થવાથી સૈન્ય સમૂહ મોટો થઈ પડયો અને તેઓના જવાથી રાજ્યના પાટનગરમાં પણ ત્યારે હોહા થઈ રહી. દારાના વિંણાચૂંટાનો પાર રહ્યો નહિ. તે આ બનાવના પરિણામને માટે શાહજહાનને ઘણી ધમકીઓ આપતો હતો. તેના મનમાં જે જે વિચારો ઉત્પન્ન થયા તેનાં દારુણ પરિણામો આવ્યાં તે બધુ ઔરંગઝેબથી છુપું રહ્યું નહિ. અમસ્થાજ દારાએ દરબારીઓને બોલાવીને તેમને પોતપોતાના પ્રાંતો ભણી પાછા વળી જવાને માટે ધમકાવ્યા. સંયુક્ત સૈન્ય આગળ વધે જ ગયું. પાદશાહનો રોગ પ્રાણુઘાતક તીવ્રતાએ એમ તેમને લાગતું હતું. લોકને તેઓ એમ દેખાડતા હતા કે, તેમનાપર શાહજહાનની સહીના જે કાગળો આવે છે તે દારાના બનાવટી પત્રો છે. દારા ઢોંગ કરે છે, પાદશાહ મરી ગયો છે વા મરવાની તૈયારીમાં છે, અને કદાપિ જીવતો હશે તો તેઓ ત્યાં જઈ તેનાં ચરણ વંદન કરશે અને દારાએ તેને જે ગુલામગીરીમાં રાખ્યો છે તેમાંથી છોડાવશે.

શાહજહાનની દશા ખરેખર દુઃખ રૂપ થઈ પડી હતી. રોગગ્રસ્ત હોવાથી તે દારાના હાથમાં બંદીવાન થઈ પડયો હતો. દારા પણ ઘણા ગુસ્સાથી તેની ઉપર દેખરેખ રાખતો હતો, તેના મનમાં લડાઈ લડાઈ અને લડાઈજ રમી રહી હતી અને પોતાના જોસ્સાને યોગ્ય લડવાને માટે જોઇતી તૈયારીઓ અપ્રશાંત ચાલી જાય તેમ કરવામાં તે રોકાઈ ગયો હતો. દારાની સ્થિતિ આવી હતી ત્યારે તેનાં વૈરી છોકરાં, વારવાર કહેવા છતાં પણ આગ્રા તરફ જતા ન હતાં. આનું કારણ એ હતું કે તેનો ખજાનો બાયડી છોકરાંના હાથમા હતો અને તેઓ તેને ગમે તેમ વાપરતાં હતાં. જૂના અને લડાઇઓ લડીને કસાયલા અમલદારોને પોતાની પાસે બોલાવવાની તેને જરૂર પડી; પરતુ તે લોક તો તેનાથી વિરૂદ્ધ હતા. તેમને શરમને લીધે દારાની આગળ કહેવુ પડ્યું કે તેઓ તેના ભાઇઓની સામે લડશે. વૃદ્ધ પાદશાહના મનમાં દારાના કરતાં બીજા શાહજાદાઓને માટે સારા વિચાર હતા અને તે તેમને ચહાતો હતો. જ્યારે સુલતાન સુઝા આગળ વધતો ગયો ત્યારે

કટાકટીના વખતનો મામલો બારીક થઈ પડયો; કારણ કે ઘણા માણસો આ વખતે ઔરંગઝેબ અને મુરાદબક્ષના સંમિશ્ર સૈન્ય સામે બાથ ભીડવાને માટે રોકાયલા હતા.

સુઝા અને સુલેમાન શિકોહ.—સુલતાન સુઝાને આગળ વધતો અટકાવવાને માટે સૈન્ય મોકલવામાં આવ્યું તેનો ઉપરી તેનો દીકરો સુલેમાન શિકોહ હતો. આ શાહજાદો આશરે ૨૫ વર્ષની વયનો, રૂપાળો, શક્તિમાન, ઉદાર અને લોકમાં પ્રસિદ્ધ હતો. શાહજહાનને પણ તે વહાલો હતો. પાદશાહે તેને ઘણું ધન આપ્યું હતું અને દારાના કરતા પોતાના પછી એ ગાદીએ આવે તો સારૂ, એમ તે ચહાતો હતો. અનન્ય પ્રીતિને લીધે પાદશાહે, આ અસ્વાભાવિક ઝઘડામાં લોહીની છોળો ન ઉડે તો સારૂ એવી મતલબથી જેપુરના રાજા જશવંતસિંહને પોતાના પૌત્રના સલાહકાર અને મિત્ર તરીકે તેની સાથે મોકલ્યો હતો. જશવંતસિંહ આ વખતે હિન્દુસ્તાનના રાજાઓમાં એક મોટો અને જોરાવર રાજા ગણાતો હતો. એમ પણ કહેવાય કે મોગલ રાજ્યમાં માત્ર તેજ મહા શક્તિમાન્ માણસ હતો. પાદશાહે છાની રીતે સલાહ કરવાની સલાહ આપી હતી અને કહ્યું હતું કે–સુલતાન સુઝાને પાછો વળી જવાને જેટલું બને તેટલું કરજો. પાદશાહે સુઝાને કહાવ્યું હતું કે 'આ તેનો એકલાનો ધર્મ નથી. તેની રાજ્યનીતિ કોઈ વધારે યોગ્ય વખતને માટે તેના બળ સંરક્ષણ કાજે વધારે ધ્યાન આપવા જેવી છે. જ્યાં સુધી મારો રોગ મરણમાં અંત પામ્યો નથી અથવા ઔરંગઝેબ અને મુરાદબક્ષની સંયુક્ત યોજનાનું પરિણામ જણાયું નથી ત્યાં સુધી તારે થોભવું.'

જશવંતસિંહના લડાઈ ન થવા દેવાના બધા યત્નો વિફળ થયા કારણ કે આણી તરફથી સુલેમાન શિકોહ લડાયક જુસ્સાથી અને નામના કરવાના લોભથી પૂર્ણ હતો અને પેલી તરફથી સુલતાન સુઝાને એમ બીક હતી કે જો હું પાછો જઇશ તો ઔરંગઝેબ દારાને હરાવી દિલ્હી અને આગ્રા બેઉનો રાજા થઈ જશે. બન્ને સૈન્ય એક બીજાની સન્મુખ થતા મોટી તોપોનો મારો ચલાવવા લાગ્યાં. આ લડાઈનું સવિસ્તર વર્ણન આપવાને હું મારા વાચકોને વધારે વાર ખોટી કરનાર નથી, કારણ કે આથી પણ વધારે ? વાતો આગળ કહેવાની છે. માત્ર એટલુંજ કહેવું અત્ર તો યોગ્ય

છે કે પ્રારમમા એક તરફ ઘણો જોસ હતો પરતુ સખત લડાઈ થયા પછી સુઝાને માર્ગે આપવાની જરૂર પડી છેવટ એટલો બધો ગભરાટ થઈ ગયો કે તે રણસગ્રામમાથી નાશી છુટયો એ તો સત્યજ છે કે, જો જશવત સિહ અને તેનો મિત્ર દલીલખાન, જે એક શૂરવીર પઠાણ યોધ હતો તેઓ જો પાછળ રહ્યા ન હોતતો શત્રુનો પુરેપુરો પરાજય થાત, અને ઘણુ કરીને તો તે લશ્કરનો સેનાધિપતિ પણ કેદ પકડાયો હોત જશવતસિહે પોતાના પાદશાહના પુત્રપર પ્રાણઘાતક ઘા નહિ કરવામા ડહાપણ વાપર્યુ તે પાદશાહની સલાહ પ્રમાણે ચાલ્યો તેથીજ સુલતાન સુઝાને નાશી છૂટવાનો પ્રસગ મળ્યો શત્રુના લશ્કરમા થયેલો સહાર અસાધારણ હતો કેટલોક લડાયક સામાન અને તોપખાનુ સુલેમાન શિકોહના કબજામા આવ્યુ પોતાના વિજયના સમાચાર તેણે પછી તરતજ પાદશાહી દરબારમા મોકલ્યા આ લડાઇથી સુલેમાન શિકોહની કીર્તિમા વધારો થયો ત્યારે બીજાહાથપર સુલતાન સુઝાને ઘણુજ નુકશાન થયુ, કારણ કે તેના ઉદ્દેશને ઉત્તેજન આપનારા પર્શિયન ઉમરાવોનુ મન અને હોશ ઓછા થઈ ગયા

સુલેમાન શિકોહ સુઝાની પાછળ પડયો હતો પરતુ એટલામા ઔરગઝેબ અને મુરાદબક્ષનુ ઝપાટાબધ આગળ વધવુ તેના જાણવામા આવ્યું, એટલે પિતાની ચાલ, ડહાપણની ખામી, અને તે શત્રુઓથી પરિવૃત છે એમ જાણતા તેણે રાજ્યધાની તરફ પાછા ફરવાનુ ડહાપણ વાપર્યુ રાજ્યધાનીની પાસે જ દારા ઔરગઝેબ સાથે લડાઈ કરશે એમ લાગતુ હતું અને સઉ કોઇનો એવો મત હતો કે જુવાન શાહજાદાએ જો ડહાપણનો માર્ગ ન લીધો હોત તો કિંવા તે પોતાના લશ્કરને વેળા છતા ત્યા લઈ આવ્યો ન હોત તો ઔરગઝેબ લાભ લઈ શક્યો ન હોત એટલુજ નહિ પણ તે આવી અસમાન લડાઇમા ઉતર્યો જ નહોત

ઔરગઝેબની સવારી—અલ્હાબાદ એટલે જ્યાં ગગા નદી યમુનાને મળે છે ત્યા સુલેમાન શિકોહના લશ્કરે જય મેળવેલો હોવા છતા આગ્રા તરફ જતા તેમણે જુદોજ માર્ગ લીધો આણી તરફ ઔરગઝેબે બરામપુર આગળ નદી ઓળગી, અને જેનાપર વિજયની આશા રાખવામા આવતી હતી તે ડુગરોના માર્ગમાંથી પોતાના લશ્કરને આગળ વધારવા મ ડયુ ઔરગઝેબની આ ચાલાકીની વાત સાંભળવામા આવતા આગ્રાની સરકાર અચબો પામી

ચકર કતલ ચાલ્યા પછી માત્ર છસોથી પણ થોડા બહાદુર વીરો બચી ગયા હતા પોતાને માથે આવેલા મોટા અને અકીર્તિકર જોખમને લીધે જશ વતસિંહે આગ્રા ભણી જવુ યોગ્ય વિચાર્યું નહિ પરતુ શેષ રહેલા શૂરવીર રજપૂતો સાથે પછી તે પોતાના દેશ તરફ વળ્યો

રજપૂતો—રાજાના પુત્રો એજ રજપૂત શબ્દનો અર્થ છે વશપરપરાથી તેઓને અસ્ત્ર શસ્ત્રનુ શિક્ષણ મળે જાય છે તેઓ જેના રાજ્યમા રહેતા હોય તે રાજ્યની તેઓ જાગીર ખાય છે અને જાગીરના બદલામા એવી શરત ચાલી જ આવે છે કે જ્યારે લડાઇનો પ્રસગ હોય ત્યારે રાજાની સાથે તેમણે રણે ચઢવુ જોઇએ જે જાગીરો વશપરપરાગત હોય છે તેના મા લીકો હિદુસ્તાનમા ઉમરાવ કે જાગીરદાર ગણાય છે રજપૂતો નાનપણથી અફીણના બધાણી થાય છે કેટલાક તો એટલુ બધુ અફીણ લે છે કે જે જોતાં હું આશ્ચર્ય પામ્યો હતો લડાઈ કરવાની હોય ત્યારે તેઓ દોઢે આવે અફીણ લેવુ વિસરતા નથી અફીણ તેમને એટલા બધા સતેજ અને મસ્ત બનાવી દે છે કે, મરણનો જરા પણ ભય રાખ્યા વગર તેઓ પ્રાણ સટોસટની અને હાથોહાથ આવી ગયેલી કાપાકાપીમા પેસતા પણ ડરતા નથી જો રાજા શૂરવીર હોય તો, તેના માણસો–રજપૂતો તેને તજી દેશે એવો સ્વપ્ને પણ ભય રાખવો પડતો નથી તેમને માત્ર સારા નાયકનીજ આવ શ્યકતા રહે છે પોતાના સ્વામીને તજી દીધા કરતા તેની સન્મુખ મરણ પામવાનો દૃઢ સકલ્પ તેઓ રાખે છે મસ્તિ મા વ્યાપેલા અફીણના જોમમા અને મરણ માટે કૃતનિશ્ચયવાળા તેમને રણમા જતા સ્નેહીઓને છેલ્લી સલામ કરતા જોવા એ બહુજ આનદજનક લાગે છે મહાન્ મોગલ પાદશાહ જાતે મુસલમાન અને હિદુઓનો કટ્ટો શત્રુ છતા તે પોતાની પાસે આવા રજપૂતોથી પરિવૃત રાજાઓના સારા મડળને રાખે છે દરબારમા તેમને સારી જગ્યા મળે છે, અને બીજા ઉમરાવોની માફકજ તેમને રાખવામા આવવા સાથે સૈન્યના અમલદા હોદ્દા આપવામાં આવે છે સેનાપતિના પદ ઉપર તેમની નિમણૂંકો કરવામાં આવે છે

રજપૂતાણીઓ.—રાજા જશવતસિહને પાછા કરતા તેની સ્ત્રી જે રાણાના વશની હતી તેના તરફથી કેવા તિરસ્કારથી અટકાવવામાં આવ્યો હતો તે બાબત અત્રે હું જણાવવા ઈચ્છું છુ આઠ હજાર રજપૂતોની સાથે તે સ્ત્રી

રંગઝેબ સાથે લઢયો હતો અને એજ લડાઈમાં સઘળા રજપૂતો ખપી જતાં માત્ર પાંચસો રજપૂતો બચ્યા હતા, જેમની સાથે, બેઆબરૂ થઇને નહિ પરતુ રણસગ્રામ છોડીને તે આવે છે, એવા સમાચાર જ્યારે તેની રાણીને પહોચ્યા ત્યારે તે શૂરવીર યોધને ધન્યવાદ આપવાને કે તેનાપર આવેલા સંકટમાં દિલાસો આપવાને બદલે તેણે નિષ્ઠુરતાથી તેની સામે કિલ્લાના દરવાજા બધ કરવાનો હુકમ આપ્યો હતો. રાણીએ કહ્યુ કે—' અપજશીઆ માણસે આ કિલ્લામા પેસવુ નહિ જોઇએ હુ એને મારા સ્વામી તરીકે સ્વીકારવાની નથી, તે મારો સ્વામીજ નહિ, મેવાડના રાણાનો જમાઈ આવો નામર્દ હોય નહિ તેમણે યાદ રાખવુ હતુ કે રાણા જેવાના સબધી થયા છીએ તો તેમના ગુણ લેવા આ મારી આંખો હવે એમને જોનાર નથી એ મહાપુરૂષના ગુણને એ એના જમાઈ થઈ અનુસર્યા નથી. જો એમનાથી શત્રુઓને હરાવાયા નહિ તો એમને અહીં આવવાની શી જરૂર હતી. રણસગ્રામમાં મરવુ હતુ ' વળી થોડીવાર રહીને તે બીજી રીતે બોલવા લાગી. ' અરે! કોઈ છે કે, ચિતાની તૈયારી કરો, હુ મારા દેહને અગ્નિને અર્પણ કરીશ. ખરેખર હુ છેતરાઈ છુ અને મારો સ્વામી રણસગ્રામમા મરણ પામ્યો છે. ' વળી પછી ક્રોધાવેશમાં આવી તે નિષ્ઠુર વચનો બોલવા લાગી ' મારે એમને મળવુ નથી ' આવા જોમમા તેણી એક અઠવાડીઉં રહી. જ્યારે તેની માતા આવી ત્યારે તેને કંઈક અસર થઈ અને તે પણ ક્યારે કે જ્યારે રાજાને નામે તેની માતાએ તેને ખાતરી આપી કે, હાલના શ્રમમાથી જરાક વિશ્રામ લીધા પછી બીજી લશ્કર એકઠુ કરીને તે ઔરગઝેબની સામે યુદ્ધ કરશે અને પોતાની ગયેલી પ્રતિષ્ટા મેળવશે, ત્યારેજ તે કેટલેક દિવસે શાંત પડી

આ દેશની સ્ત્રીઓમા કેટલો જુસ્સો છે તે જાણવાને માટે હાલ તો આટલો વૃતાતજ બસ થશે આવા દાખલા હુ આગળ ઉપર બીજા ઘણા આપીશ મેં ઘણી સ્ત્રીઓને તેમના પતિની ચિતામાં બળી મરતી જોઈ છે, પરતુ તે બાબત વિસ્તારથી કહેવા જેવી હોવાથી તેને બીજા પ્રસગ ઉપર મુલતવી રાખુ છુ એ બાબતની સાથે આગળ ઉપર હું વહેમ, જૂની રીત, ઈચ્છા અને લોકમતના પ્રાબલ્ય વિષે બોલીશ. મનુષ્ય જાતપર પોતાની આબરૂનો મુદ્દો કેટલો છે તે ત્યાં બતાવીશ

ઉજ્જન આગળ બનેલા દુઃખદાયક બનાવની જ્યારે દારાને ખબર આપવામાં આવી ત્યારે, જો શાહજહાનના વાદવિવાદે અને પ્રશમને તેને અટકાવ્યો ન હોત તો તેના ક્રોધના આવેશે તેને ઘણીજ વિચિત્ર ચાલના ક્રમમાં નાંખી દીધો હોત. કાસમખાન તેના હાથમાં આવ્યો હોત તો તેનું મસ્તક જાત એમાં તો શકજ નથી. આ હારનું મુખ્ય કારણ અમીર જમાલ હતો કારણ કે તેણે જ ઔરંગઝેબને સૈન્ય સોંપ્યું હતું, અને પાદશાહે જો દારાને એમ ન સમજાવ્યું હોત કે, ઔરંગઝેબના કામમાં તેનો હાથ નથી, તો તેણે તેના શાહજાદા મહમ્મદ અમીરખાનને મારી નાંખ્યો હોત અને તેની સ્ત્રી તથા દીકરીઓને વેશ્યા બનાવી દીધી હોત. તે કહેતો કે, જે માણસને માટે તેને મૈત્રીની ભાવના નથી તેના લાભને સારુ પોતાના કુટુંબને ભયમાં રાખવામાં તેની વિચારણા મજબૂત હતી, આથી ઉલટું એ, તો સંપૂર્ણ સ્પષ્ટજ છે કે દારા પોતે છેતરાયો અને ઔરંગઝેબના પેચમાં પડયો.

આણી તરફ ઔરંગઝેબ અને મુરાદબક્ષ પોતાના વિજયથી એટલા બધા ફૂલાઈ ગયા કે, કોઈ કામ કરવું આપણને કઠિન પડે તેમ નથીજ, એમ માનવા લાગ્યા. પોતાના લશ્કરનો વધારે વિશ્વાસ સંપાદન કરવાને માટે ઔરંગઝેબે એમ જણાવ્યું કે, ત્રીસ હજાર મોગલો મારી નોકરી કરવાને અનુરાગી હોય એવા ઘણા દારાના લશ્કરમાં હજી રહેલા છે. આ ગર્વ કંઈ ખોટો નહતો. હવે તેની સત્તાનો પ્રસંગ પાસેજ હતો. મુરાદબક્ષને હવે એક ઘડી જુગ જેવી થવા માંડી. આગળ વધવાને માટે એ અધીરો થયો. ઔરંગઝેબે લશ્કરને કેટલાક દિવસ વિશ્રામની જરૂર છે એમ જણાવ્યું, અને નર્મદાના રળીઆમણા કિનારાપર છાવણી નાખી થોડાક દિવસ ત્યાં રહેવાને તેને સમજાવ્યો. આમ કરવાથી મિત્રોની સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવવાનો વખત અને આગ્રામાં શું થાય છે તે જોવાની તક મળી હવે આગ્રા તરફ જવાનું ધીર અને સાવધાની ભર્યું પગલું ભર્યું વળી રોજ મળતા સમાચારોને અનુસરીનેજ આગળ ચાલવામાં આવતું હતું.

શાહજહાનની શીખ. શાહજહાન હમણાં નિરાશ અને દુઃખદ સ્થિતિમાં આવી પડયો હતો. તેને એમ લાગ્યું કે શાહજાદાઓ નગરમાં આવવાના સુદૃઢ વિચારથી પાછા ફરવાના નથી. આખરની મરણીઆ લડાઈની દારાએ કરેલી તૈયારી પણ તેણે જોઈ. જેને ઉરાડી મૂકવાને સારુ તેણે પ્રયત્ન કર્યા હતા. ભયંકર કાળચક્ર તેના વંશપર ભમી રહેલું છે એમ એને અગમચેતી થઈ.

દારાની ઈચ્છાઓને અટકાવે તેવી સ્થિતિમાં તે ન હતો. હજી તે પેલા રોગથી પીડાતો હતો અને તેને લીધે મોટા દીકરાના વડીલ જેવો નહિ પરંતુ ચાકર જેવો થઈ રહ્યો હતો. દારાને સઘળી સત્તા, લશ્કરપરના હુકમ, અને ટુંકમાં સર્વે આપી દેવાની જરૂર પડી હતી. વળી દરબારીઓને પણ દારાને આધીન રહેવાની સૂચના તેનેજ કરવી પડી હતી. આથી કરીને દારા એક મોટું અને હિંદુસ્તાનના મેદાન–રણસંગ્રામ ઉપર કદીએ આવ્યું નહોય તેના કરતાં પણ મોટું લશ્કર એકઠું કરી શક્યો હતો. તેના સૈન્યમાં ઓછામાં ઓછા એક લાખ સ્વાર, વીશ હજારથી પણ વધારે પાયદળ અને એંશી તોપો હતી. વળી લશ્કરને અનાજ પાણી પૂરૂ પાડનારા, તંબુ લઈ જનારા અને બીજા ખાનગી ચાકર નફર મળીને પુષ્કળ માણસ હતા. હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસ લખનારાઓ જે ત્રણ ચાર લાખ માણસનું લશ્કર ગણે છે તે ઉપરનાં બધાં માણસો ગણતા હશે એમ મારો મત છે. ઔરંગઝેબનું લશ્કર જે ચાલીશ હજાર માણસનું હતું તે થાકી ગયેલું, તાપ તડકાથી પીડાયલું અને મજલો કરવાથી કાયર થઈ ગયેલું હતું તોપણ દારા પોતાના લશ્કરથી સહેજમાં તેને હાર ખવરાવે એટલું લશ્કર તેની પાસે હતું એમાં તો શકાવકાશ નથીજ. જેના ઉપર દારા વિશ્વાસ રાખી શકે તે લશ્કર તો સુલેમાન શિકોહની સાથે હતું. મોટા મોટા ઉમરાવોએ દારાના તરફ અપ્રીતિ દેખાડેલી હતી તેથી આ સૈન્યપર આધાર રાખીને લડતાં તો દારા વિજય મેળવે એમ કોઈ પણ કહેતું ન હતું દારાને તેના મિત્રોએ ઉક્ત બાબતોને લક્ષમાં લઈ સગ્રામ જેવા સાહસથી દૂર રહેવાને ભલામણ કરી અને અશક્ત હોવા છતાં પણ શાહજહાન પાદશાહને આ મોટા સૈન્યનો ઉપરી થઈ ઔરગઝેબ સામે થવાની માગણી કરવાનું કહ્યું. દારા જેવા તો મિજાજના શાહજાદાની અભિવૃદ્ધિ અટકાવવાને અને દેશમા સુલેહ રાખવાને માટે આ યુક્તિ યોગ્ય હતી. આણી તરફ ઔરગઝેબ કિંવા મુરાદબક્ષ પણ તેમના પિતા સામે જંગ મચાવવાને આવેલા ન હતા અને કદાપિ જો તેઓ પાદશાહની સામે થયા હોત તો તેમનો અવશ્ય નાશ થયો હોત; કારણ કે ઉમરાવો વૃદ્ધ પાદશાહની પક્ષમાં હતા અને એ બે ભાઇનુ સૈન્ય પણ પાદશાહને ચહાતું હતું.

સમુગેરથી કામ લેવાનો વિચાર મોડી વળાવવાના પ્રયત્નોમાં નાસી પાસ થયેલા દારાના મિત્રો વળી તેને ઉતાવળ કરતાં વારવા લાગ્યા. સુલેમાન શિકોહ આવી પહોંચે ત્યાં સુધી વિલંબ કરાવવાનું સમજાવતાં તેઓ થાકી ગયા પણ દારા એકનો બે થયો નહિ. આ શિખામણ પણ સારી હતી, કારણ કે સુલેમાન શિકોહ એક વિજયી સૈન્યનો દાસ ઉપરી હતો અને સર્વે તેને ચહાતા હતા. પહેલાંની માફક દારાએ કહ્યુંએ કબૂલ કર્યું નહિ અને ઔરંગઝેબ આવે કે તરત જ તેની સાથે જંગમાં ઉતરી તેનો મદ મર્દવાના પોતાના વિચારને વળગી રહ્યો.

દારાનો દુરાગ્રહ—મિત્રોની સલાહ પ્રમાણે કર્યું હોત તો દારાએ દૈવને પાછો વાળી, બનતા બનાવોને અટકાવી, પોતાનું માન જાળવી અદ્‌ભૂત લાભ મેળવ્યો હોત પરંતુ તેના મનમાં તો નીચેના વિચારો ભમી રહ્યા હતા. "હું પાદશાહના હૈદનો ધણી છું, મારી પાસે ખજાનો છે, અને પાદશાહી લશ્કર ઉપર હું અવિભક્ત સત્તા ધરાવું છું. સુલતાન સુઝા અધમુઓ થઈ ગયો છે અને ઔરંગઝેબ તથા મુરાદબક્ષ તો જાણી જોઇને જ થાકયા પાકયા લશ્કરને લઈ મારે સામે પડવા આવે છે. તેઓ હારશે તો તેમને નાસી જવાનો રસ્તો નથી, એટલે હું જ સ્વતંત્ર પાદશાહ થઈશ. હું મારા શ્રમનાં ફળ વેડીશ અને પ્રતિસ્પર્ધી રહિત નિષ્કંટક રાજ્ય ભોગવીશ." દારા આવા વિચાર કર્યા કરતો અને તે પણ છુપા રાખેલા ન હતા. જો આ લડાઈની બધી યોજના તેણે શાહજહાનને સોંપી હોત તો ઘર બેઠે જ બધું પતી ગયું હોત. ત્રણે શાહજાદાઓ પોતાના પ્રાંતોપર પાછા ફર્યા હોત, અને તબીયત સુધરતી હોવાથી વૃદ્ધ પાદશાહે રાજ્યની લગામ પોતાના હાથમાં લીધી હોત અને રાજ્ય વ્યવહાર પાછો પ્રથમની પેઠે ચાલુ થયો હોત. વળી, દારા જો પોતાનો શાહજાદો આવી પહોંચે ત્યાં સુધી થોભ્યો હોત તો પાદશાહે તેને ગેરલાભ થાય એમ કર્યું ન હોત પરતુ ઔરંગઝેબને તેનાલાભમાં તે કંઈક સમજાવી શક્યો હોત. દારાને એમ પણ કદાપિ વિચાર આવ્યો હોય કે, 'જો હું સુલેમાનની વાટ જોઇશ તે આવશે અને વિજય થશે તો તે તરતનો વિજયી હોવાથી બધું માન તેને મળી જશે.' એ શાહજાદો શૂરવીર હતો એટલે લોકે પણ જયનો લાભ તેને આપ્યો હોત. સુલેમાન શિકોહ, શાહજહાનને પ્રિય હતો અને ઉમરાવો તેના પક્ષમાં હતા, એટલે જીત થાય તો શું થાય કે શું નહિ ? સુલેમાન શિકોહને રાજ્ય લોભ લાગે અને પિતા પુત્રનો ધર્મ

તેના મનમા રહે કે ના રહે ત્યારે શું થાય ! રાજ્ય લોભ શું ન કરાવે ?

ડહાપણ અને મૈત્રીને યોગ્ય શિખામણો આ કારણને લીધે જ દારાને ગળે ઉતરી નહિ તેણે પોતાના સૈન્યને રણ ચઢવાનો હુકમ આપ્યો આગ્રાના કિલ્લામા જ્યા વૃદ્ધ અને દુખીઆરો શાહજહાન પાદશાહ રહેતો હતો ત્યા તે રજા માગવાને માટે ગયો પાદશાહ તેને મળ્યો અને તેમ કરતા આસુ ઢાળી તે દુખીઆરા પિતાએ પોતાના ઉદ્ધત પુત્રને કહ્યુ કે–' દીકરા ! જ્યારથી તેં તને સઝતા રસ્તાઓ લેવા માડ્યા છે ત્યારથી, ભલે ખૂદા તને ફતેહ આપો પણ આ મારા વચનો યાદ રાખજે કે, જો તુ આ લડાઈમા હારીશ તો તારે વિલે મોડે મારી પાસે પાછુ આવવુ પડશે ' પાદશાહના વચનોથી દારાને કઈ અસર થઈ નહિ તેણે ઉતાવળમા જ રજા માગી લીધી અને આગ્રાથી ૬૦ માઈલ દૂર ચુબલ નદી ઉપર પોતાના સૈન્યને પડાવ નાખવાનો અને મોરચો બાધી શત્રુની રાહ જોવાનો હુકમ આપ્યો દીર્ઘ દૃષ્ટિ વાળો અને પ્રપચી ફકીર–ઔરગઝેબ કઈ ઓછો ન હતો તેણે બધે પોતાના પ્રણિધીઓ રાખેલા હતા જાસુસોની મારફત દારાની હિલચાલ જાણી લઇ ઔરગઝેબે પોતાના સૈન્યને દારાની સામે જ પડાવ નાખવાનો હુકમ આપ્યો એક તરફ તેણે આવો હુકમ આપ્યો ત્યારે બીજી તરફ તે સપતરાવ નામના રાજાની સાથે કેટલીક છુપી ગોઠવણો કરવા લાગ્યો એ રાજાને મોટા મોટા વચનો અને સારા સારાં પારિતોષિક આપીને તેણે વશ કરી લીધો એટલુ જ નહિ પણ નદીનો જે ઠેકાણે પાર હતો તે ઠેકાણેથી પોતાના સૈન્યને નદી પાર ઉતારવાનો પણ તે રાજાની મારફતે જ બદોબસ્ત કરાવ્યો સપતરાવ રાજાએ, દારાથી ઓળગી શકાય નહિ એવા વન અને પર્વતોના માર્ગમાંથી ઔરગઝેબનુ લશ્કર પસાર કરાવી આપવાનુ પોતાને માથે લીધું દારાને છેતરવાને માટે તબુઓને તેના સૈન્ય સામે એમના એમ પડ્યા રહેવા દઇ ઔરગઝેબ કૂચ કરી ગયો, અને આ પ્રમાણે થયાની ખબર તે નદી ઉતરી ગયો ત્યાર પછી દારાને પડી અણિનો વખત આવી રહેલો હતો તેથી કિલ્લાની માફક છાવણીની જે ગોઠવણ કરેલી હતી તેને છોડી દારાને ઔરગઝેબની પુઠ લેવી પડી ઔરગઝેબ સપાટાબધ નદી ઓળગી આગળ ચાલ્યો, કારણ કે જો યોગ્ય જગ્યાએ પહોચી જવાય તો ત્યા ખાઈ ખોદી મોરચો બાધવાનો, તથા પોતાના લશ્કરને વિશ્રાંતિ આપવાનો તેને વિચાર

અસ્તોવ્યસ્ત થઈ ગયું કારણ યુદ્ધ ચાલ્યું તેમ છતાં તેણે તે વખતે ધૈર્ય અને હિમત બતાવી આગળ વધવાનો આગ્રહ રાખ્યો બહાદૂરીથી પોતાના લશ્કરને શૂર ચઢાવતો તે પોતાના હસ્તીપર બેઠેલો આગળ વધે જતો હતો તેથી લશ્કરને પણ પોતાના સરદારની હિમતથી શૂર ચઢયુ ધર્મની જનુનથી ઉશ્કેરાયલા તેઓ ક્રમમાં ગોઠવાઈ ગયા અને તોપનો મારો ચલાવવો શરૂ કર્યો પરંતુ શત્રુના સૈન્યપર તેઓ ફરીને તીરનો વરસાદ વરસાવે એટલામા તો લશ્કરનો ઘાણ નીકળી ગયો અને દારાથી શત્રુની સામા અનાયું નહિ લશ્કરમા ભગાણુ પડયુ પરતુ જ્યા સુધી તોપનો મારો ચલાવી શકાયો, સાંકળો તૂટી ગઈ, ઉંટની હારો અને પાયદળ વિખેરાઈ ગયા, ત્યા સુધી સિપાઇઓ તો મોટે ભાગે મરણીઆ થઇને લડ્યા પાયદળની હાર ટૂટતાં બેઉનાં ઘોડેસ્વાર લશ્કર એકઠાં થઈ ગયાં અને તેઓ વચ્ચે મહા દારૂણ સગ્રામ ચાલ્યો તીરનો વરસાદ વરસવા માંડયો તેમા દારાએ પોતાનો ભાથો ખાલી કરી નાખ્યો તીર એ કઈ સારૂ શસ્ત્ર નથી કારણ કે દશમાથી નવ તો માથાપર થઇને ચાલ્યા જાય છે અથવા પહોચતાં નથી તીર ખૂટી ગયા એટલે તેઓએ તરવારો તાણી અને એક બીજાની સામે મોઢા મોઢ કતલ ચલાવવા લાગ્યા બેઉપક્ષના શૂરવીરો આખો મીચીને શૂરમા લડતા હતા, ત્યારે તરવારો પણ પોતાનું ભયકર કામ કરતી હતી આ તરવારે ચાલતી કતલની દરમીઆન દારાએ તેના અવિજય્ય ઉત્સાહની સાક્ષી આપી તે વારવાર પોતાના સેનાપતિઓને બૂમો પાડીને શૂર ચઢાવતો હતો અને પોતે પણ એવી શૂરવીરતા બતાવતો હતો કે સામાને પાનો ચઢે આટલી બધી મહેનત કરવા છતા પણ શત્રુના ઘોડેસ્વારોને કતલ કરી નાખવાને તે શક્તિમાન થયો નહિ

ઔરગઝેબ આ વખતે કઈ દૂર નહતો તે પોતાના હાથીપર બેસીને લશ્કરને શૂર ચઢાવતો હતો ચૂટી કાઢેલા ઘોડેસ્વારોની સાથે ટક્કર લેવાને તેણે મહેનત કરી પરતુ તેને મારીને તથા ગભરાવીને પાછો હઠાવી કાઢયો અત્રે ઔરગઝેબના શૂર અને એકનિશ્ચયપર બોલ્યા વગર ચાલે તેમ નથી જ્યારે તેનું પોતાનુ લશ્કર ગભરાઈ ગયેલુ, નાશ ભાગ કરતુ, થતુ જણાયુ તથા તેની આસપાસ માત્ર ૧૦૦૦ અથવા મારી જાણ રે માત્ર ૫૦૦ સિપાઇઓ લઢતા જણાયા ત્યારે પણ તે હિમત હાર્યો

નહિ એટલુ જ નહિ પરંતુ દારાના તે વખતના સખ્ત ધસારાથી પણ તે ડરી ગયો નહિ તેણે મોટી બૂમ પાડીને નામ દઈ દઈને પોતાના સૈનિકોને બોલાવ્યા અને કહ્યુ કે–" દિલ-ઇ-યારાના, સબુરે હિમત.' અને તેના પોતાના શબ્દો યાદ છે કે ' ખોદા અહીયા છે. નાસવામાં કઈ લાભ નથી મારો! અહી તમારૂ દક્ષિણ છે એમ ધારતા નહિ, તે આમ કહીને જ અટક્યો નહિ પણ માણસોને પોતાની દૃઢતા બતાવવાને માટે તેણે તરત જ તે સ્થાનેથી પોતાનો હાથી આઘો પાછો થઈ શકે નહિ તેટલા માટે હાથીના પગમા સાંકળ નાંખવાનો હુકમ આપ્યો આમ કરવાથી તેણે પોતાનો કાં તો તે સ્થાનમા જ મરવાનો કે જીતવાનો નિશ્ચય બતાવી આપ્યો સૈનિકોને પોતાના નાયકનો દૃઢ ઠરાવ જોઈ ધૈર્ય આવ્યુ આસપાસના સિપાઇઓએ અને સરદારોએ જો તેના દૃઢ નિશ્ચયપર વિશ્વાસ ન આણ્યો હોત તો ઔરંગઝેબે હાથીના પગમા સાકળ નખાવી પણ હોત જ

આ બધો વખત દારાએ ઔરંગઝેબના ઉપર છાપો મારવાનો વિચાર કર્યો, પરતુ રણ ખાડાખૈયાવાળુ હતુ અને શત્રુના ઘોડેસ્વાર લશ્કરને લીધે જઈ શકાય તેમ ન હતુ ઘોડેસ્વાર પલટણ આથી પાછી થઈ ગઈ હતી એ ખરૂ પણ બન્ને ભાઈના એક બીજાપર ધશી જવાના માર્ગ તેમનાથી ભરાયલા હતા દારાના મનમા એમ હતુ કે, ઔરંગઝેબને માર્યા કિવા કેદ કર્યા વગર આ વિજય કઈ કામનો નથી તેને અટકાવવાને ઔરગઝેબ ઘણો અટકાવ કરતો હતો એ દોર નરમ પાડવાની દારાને બહુ ઇચ્છિા હતી આ જગમા ઔરગઝેબને કચરી નાખવાનો એક ખરેખરોલાગ હતો, પણ નીચે જણાવવામા આવશે એવા કારણોને લીધે ઔરગઝેબ તેને માથે ભમી રહેલી આપત્તિઓથી બચી ગયો

ઔરંગઝેબની દૃઢતા—વખત જે વેળાએ અણિનો આવી રહેલો હતો તે વેળાએ દારાને માલુમ પડ્યુ કે ડાબી તરફનુ લશ્કર વેરણખેરણ થવા માડ્યુ છે દારા આથી વિચારમા પડી ગયો હતો એટલામા કોઈ એવા સમાચાર લાવ્યુ કે, રૂસ્તમ અને માર્દ્રસાન સરદારો રણમા પડ્યા શત્રુના દળથી વિટાયલો રામસિહ રોટેલા કતલમાથી બહાર ધશી આવતા મહા સકટમા આવી પડ્યો છે આ સમાચાર મળતા જ દારાએ ઔરગઝેબ તરફ ધસારો કરવાનો વિચાર માડી વાળ્યો અને ભાગતા લશ્કરની

વહારે ધાવાનો મનસુબો કર્યો. ઘણી સખત મારામારી અને કતલ ચાલતાં દારાની હાજરીથી એ પક્ષ પ્રબળ થયો અને શત્રુઓ સર્વે જગ્યાથી પાછા પડ્યા. હવે દારાથી તેમને છોડીને દૂર જવાય તેમ ન હતું. એક તરફ રામસિંહ રોટેલા મુરાદબક્ષની સામે લડતાં મહા પરાક્રમ કરતો હતો. મુરાદબક્ષને તેણે ઘાયલ કર્યો હતો એટલું જ નહિ પણ તેને મરણ શરણ કરવાને તે અત્યારે છેક તેની લગોલગ જઈ તેના હાથીની સૂંઢ કાપી નાંખવાનો પ્રયત્ન કરતો દેખાતો હતો. મુરાદબક્ષ ઘાયલ થયલો અને ચારે તરફથી મરણીઆ રજપૂતોથી વિંટાઈ રહેલો હતો તેમ છતાં પણ તેણે રામસિંહના ઈરાદાને સફળ થવા દીધો નહિ. તે ઘણો જ ચંચળ અને બાહોશ યોધ હતો. પોતાના ઘામાં અસહ્ય દુઃખ થતું હતું તેને ન ગણકારતાં તેણે પોતાની જોડે બેઠેલા પોતાના સાતથી આઠ વર્ષની* ઉમ્મરના શાહજાદાના રક્ષણ માટે તેને અડતલે ઢાલ મૂકી અને પછી પૂર્ણ જોશથી તથા નિશાન માંડીને એક તીર એવા જોરથી રામસિંહને માર્યું કે જેણે તે બહાદુર રાજાને મડદુ કરી જમીનપર નાંખી દીધો.

રામસિંહ રોટેલાના મરણ સમાચારની સાથેજ દારાને વળી કહેવામાં આવ્યું કે તે સરદારના મરણથી મરણીઆ થયેલા રજપૂતો મુરાદબક્ષને ઘેરીને જંગ મચાવી રહ્યા છે. આથી દારાએ મુરાદબક્ષ ઉપરજ તૂટી પડવાનો નિશ્ચય કર્યો. ઔરંગઝેબને જતો રહેવા દેવામાં જે ભૂલ થઈ હતી તે સુધારી લેવાનો માત્ર એકજ માર્ગ હતો; પણ દારાનું આ પગલું કપટમાં રમતાં વ્યર્થ. થયું, અને તેથીજ તેને નાશકારક અને પાછા હઠીજવાના શરમ ભરેલા પરાજયને આધીન થવુ પડયું.

વિશ્વાસઘાતી નાયક—જમણી તરફના લશ્કરમાં ત્રીસ હજાર મોગલો હતા અને તેમનો સેનાધિપતિ કાલિલ–ઉલ્લા–ખાન હતો. ઔરંગઝેબના બધા લશ્કરને નાશ કરવાને માટે આ સૈન્ય પૂરતું હતું, પરતુ દારા જ્યારે ડાબી તરફના લશ્કરને મોખરે ઉત્સાહ અને જયની આશાથી લડતો હતો ત્યારે આ સેનાધિપતિ પોતાના કર્તવ્યથી વિમુખ રહ્યો હતો. એ વિશ્વાસઘાતી સે- એવું ડોળ ઘાલતો હતો કે–'મારૂં સૈન્ય તો અનામત લશ્કરનો

* આવા મહાદારૂણ સંગ્રામમાં સાત આઠ વર્ષના છોકરા પણ તેમના પિતાની રહેતાં. લોહીમાં ઝબકયા વગર લોહી પડાયજ નહિ એ ખરૂ છે.

એક ભાગ છે ’ આથી કરીને તે લડાઈમા ભાગ લેતો ન હતો દારાની ગફલતજ આ ઘોરતર વિશ્વાસઘાતનું મુખ્ય કારણ હતુ

પૂર્વે એકવાર દારાએ આ કાલિલ્-ઉલ્લા-ખાનને ખાસડાનો માર મારી અપમાન આપ્યુ હતુ એ સેનાનીના મનમા એ વેર નિરતર તાજુને તાજુ રહેલુ હતુ, એટલે અત્યારે દારાપરનું વેર વાળવાને ખરેખરો વખત છે એમ જાણીને કાલિલ્-ઉલ્લા-ખાન લડાઇથી દૂર રહ્યો હતો દારા સકટમા પડયો હતો અને વિશ્વાસેજ માર્યો ગયો જ્યારે કાલિલ્-ઉલ્લાખાનને એમ માલુમ પડ્યુ કે, જમણી તરફના લશ્કરની મદદ વગર પણ દારા જય મેળવવાને શક્તિમાન છે ત્યારે તે થોડા માણસો લઇને તેણી તરફ ગયો અને દૂરથી દારાને કહ્યુ કે-’ મોહમ્મરેકબાદ, હઝરત સલામત, ઇલ્લાહમદ, ઉલ્લેલાહ્ અરે ખોદા, આપ હજી આ હાથીપર કેમ બેશી રહ્યા છો ? શુ તમે મહા સકટમા આવી પડેલા નથી ? તમારી અબાડીનો આગલ્યો ભાગ ગોળીઓથી અને તીરોથી કાણો થઇ ગયો છે આવા મારામા ઉંચા હાથીઉપર એકાદ ગોળી કે તીર આપને વાગશે તો અમારી કેવી દશા થશે આપ ખુદાને ખાતર હાથીપરથી ઉતરી ઘોડાપર સ્વાર થાવ નાસતા સિપાઇઓની પાછળ પડવા સિવાય વધારે પરાક્રમનો હવે વખત રહ્યો નથી હુ માત્ર એટલીજ વિનતિ કરૂ છુ કે આપ એ કમબખ્ત લોકને નાશી છૂટવા ન ઘો અને ઘોડેસ્વાર થાવ ’

દારા હાથીપરથી ઉતર્યો અને હાર્યો.

જેનાપર બેશી દારાએ આટલી બધી બહાદૂરી બતાવી હતી અને લશ્કરને હુકમ આપવાનુ કામ કર્યું હતુ તે હાથીપરથી ઉતરવાથી કેવુ પરિણામ આવશે, તેનો જો કદાપિ દારાએ વિચાર કર્યો હોત તો તે એક મોટા રાજ્યનો ધણી થયો હોત રાજ્યલોભી શાહાજાદાએ વિશ્વાસઘાતી કાલિલ્ ઉલ્લા-ખાનના વચન ઉપર વિશ્વાસ રાખ્યો અને તેની સલાહને ખરા અતરની સલાહ તરીકે માની હાથી ઉપરથી ઘોડેસ્વાર થયો તેને પા કલાક પણ થયો નહિ હોય એટલામા કપટ છે એમ સમજાયુ તરત તેણે કાલિલ્-ઉલ્લા-ખાનને માટે પડપૂછ કરી પણ એટલામા તો તે દગલબાજ દૂર નીકળી ગયો હતો દારાએ તેને અનેક શાપ દીધા, મનમા બહુ કકળ્યો અને હાથ આવે તો કચરી નાખવા જેટલા ક્રોધથી દાંત કચરહ્યા

પણ હવે એ ગુસ્સો નકામો હતો. તેને શિક્ષા કરવાનો ઈરાદો પણ હવે બર આવે તેમ ન હતું. દારા હાથીપરથી ઉતરતાંવાંત લશ્કરમાં તે મરણ પામ્યાની બૂમ પડી અને મોટી ગડબડ થઈ રહી. લશ્કર નાસાનાશ કરવા લાગ્યું અને સહુને પોતાની સલામતી જોવાની ઈચ્છા થઈ. સૈનિકો ઔરંગઝેબના ક્રોપમાંથી કેમ નાશી છુટવું તેનો વિચાર કરવા લાગ્યા. થોડી મિનિટમાં લશ્કર છિન્નભિન્ન થઈ ગયું અને એક ક્ષણમાં જ વિજેતા હતો તે હારી ગયો. પા કલાક સુધી ઔરંગઝેબ પોતાના હાથીપર દૃઢ બેશી રહ્યો અને તેથીજ તે ભવિષ્યમાં હિંદુસ્તાનની શહેનશાહતનો ધણી થયો. અલ્પકાળને માટે દારા તેના હાથી ઉપરથી હેઠે ઉતરી પડી દુઃખીઆરા શાહજાદાઓમાંનો મહા દુઃખીઆરો શાહજાદો થયો. ટુંકી નજરના માણસો થોડાને માટે ઘણું ખણે છે અને એક નજીવો અકસ્માત્ આવાં મોટાં પરિણામ આણે છે તે આનું નામ

મોટાં લશ્કર મોટાં પરાક્રમ કરે છે તે ખરૂં, પરંતુ જ્યારે તે ગભરાટમાં પડે છે ત્યારે નિયમમાં લાવવાં પણ કઠણ થઈ પડે છે. મોટું લશ્કર એક મોટી નદીના પૂરની માફક ગભરાટમાં પડી જ્યારે આસપાસ વિખરાઈ જાય છે ત્યારે ઘણી ખરાબી કરે છે હિંદુસ્તાનના બીનકવાયતી સિપાઇઓ ઢોરનાં ટોળાંની માફક અનિયમિત રહી પોતાને ગેરલાભ કરે છે. આવા અસંખ્ય સિપાઇઓ પણ પ્રીન્સ કોન્ડેથી વા માર્સલ ટયુરેનથી શાસિત ૨૫ હજાર કવાયતી સિપાઇઓને હરાવવાને શક્તિવાન્ થાય એમ મને લાગતું નથી ખોરાક પાણીની સગવડ માટે રાખેલા લાખો માણસવાળું છ અથવા સાત લાખ માણસનું ડેરીઅસનું મોટું સૈન્ય દશ હજાર ગ્રીક, અથવા એલેકઝાંડરના પદર હજાર મેસેડોનીઅન સિપાઇઓથી ઘેરાઈ ગયું હતું એમ વાંચવામા આવે છે તેથી લગારે આશ્ચર્ય થતું નથી. એક ફ્રેન્ચ લશ્કરની ટુકડી જો બરાબર નિયમમા ગોઠવેલી હોય તો ઘણા હિંદુસ્તાની સિપાઇઓને ગભરાટમાં નાખી દે, અથવા એલેકઝાડરે કર્યું હતું તેમ પોતાની મુખ્ય ધારણાને બર આણે એમાં ફેર નથી. તેમની કવાયતી હીલચાલ હિંદુસ્તાનીઓને ધારતી અને ત્રાસ પમાડી સત્વર અને સામાન્ય હાર પાડી શકે એમાં સંશય નથી.

*. અણધારી અને મૃગતૃષ્ણા જેવી જીતથી જે લાભ લઈ લેવાય તે લેવાને ઔરંગઝેબે વિચાર કર્યો પોતાની ધારણાને સફળ કરવાને માટે તે અ-

નેક સઙ્કલ્પવિકલ્પ કરવા લાગ્યો જીતની સાથેજ દગલબાજ કાલિલ-ઉલ્લા-ખાન તેને આવી મળ્યો ઔરંગઝેબે તેને હજારવાર શાબાશી આપી અને અનેક આશાઓ આપી, પરંતુ પોતાને નામે તેને પોતાના પક્ષમાં લેતાં સાવધ રહ્યો તેને નિદનાર મુરાદબક્ષની પાસે ઔરંગઝેબ એને લઈ ગયો મુરાદબક્ષે દયાભાવથી તેને લીધો, અને ઔરંગઝેબે તેની સમક્ષ મુરાદબક્ષને પોતાના વડીલ તરીકે, પાદશાહ તરીકે અને શ્રેષ્ટ તરીકે સ્વીકાર્યો કાલિલ-ઉલ્લા-ખાને પણ મુરાદબક્ષના વખાણ કરતાં તેને રાજ્ય મુકુટને યોગ્ય ગણ્યા અને આ વિજય થયો તે પણ એ શાહજાદાના પરાક્રમ અને શૂરથી થયો એમ જણાવી દીધું

ઔરંઝેબની નીતિ—મુરાદબક્ષ ઉપર ઓરંગઝેબ આ પ્રમાણે પ્રીતિયુક્ત રહેતો હતો તેમજ રાત દિવસ ઉમરાવોની સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવતો હતો ઉમરાવો ધીરે ધીરે તેના પક્ષમાં આવવા માંડ્યા હતા ચતુર, બુદ્ધિશાળી અને મોટી વગસગવાળો શાઈસ્તખાન પોતાના ભાણેજ ઔરંગઝેબના મતને અનુમોદન આપવાને માટે યત્ન કરતો હતો ઔરંગઝેબને તે એક મારો મદદગાર નીવડયો પરાનુગ્રહ અપાદન કરે એવા લેખ લખવામાં અને છટાદાર ભાષા બોલવામાં આ વેળાએ એ એક્કો હતો લોકમાં એમ કહેવાતું હતું કે દારાએ પહેલાં તેને અપમાન કરેલું માટે આ વખતે દારા ઉપરનું વેર વાળવાને માટે તે ઔરંગઝેબના પક્ષમાં ભળ્યો હતો અને તેને બળવત્તર કરવાને મહેનત લેતો હતો રાજ્ય મેળવવાના મોટા લોભમાં છતાં ઔરંગઝેબ બહારથી એમ દેખાડતો હતો કે, જાણે પોતાને આ ખટપટમાં કંઈ સ્વાર્થ જ નથી મુરાદબક્ષને નામે જ જે થતું તે થતું સંધિ અને કોલકરાર મુરાદબક્ષને નામે થતા અને બીજાઓને જે આશાજનક વચનો અપાતાં તે પણ તેને નામે અપાતાં મુરાદબક્ષને નામે જ હુકમો થતા અને ભવિષ્યનો પાદશાહ પણ તેજ ગણાતો ઔરંગઝેબ, મુરાદબક્ષના એક સરદાર અને અધીનાધિકારી જેઓ ગણાઈ તેવું વર્તન રાખતો વળી તે એમ દેખાડતો હતો કે, 'મારા ફકીરી મનને આ રાજ્ય ખટપટ મૂળે ગમતીજ નથી'

નિરાશાથી અને ત્રાસથી દારા બેહાલ થઈ ગયો તે મહ્વર આગ્રે ગયો પણ 'દારા તું હારીશ તો તારાથી મને મો દેખાડવાને અવાશે નહિ' એવા પાદશાહના વચન હજી તેના કાનમાં ગાજી રહ્યા હતા તેથી પિતાને મળાયું નહિ દુખીઆરા પિતાએ પુત્રને પરાજય પામી આગ્રે આવેલો જા

હો ત્યારે એક ખોજાને તેની પાસે મોકલ્યો અને તે ખાનગી માણુસની મારફતે તેને ખાતરી કરાવી કે, પાદશાહનો પ્રેમ તેના ઉપરથી ઓછો થયો નથી અને જે સ્થિતિ હાલ આવી છે તેને માટે તે દિલગીર છે વળી પાદશાહે એમ પણ કહાવ્યું કે, 'તારા ધીરજ રાખ, હજી સુલેમાન શિકોહની પાસે મારૂં સૈન્ય છે અને તારે નિરાશ થવાનું કારણ નથી હુ તને સનાદ આપુ છુ કે હવે તું દિલ્હી તરફ જા ત્યાંની પાદશાહી ઘોડારમાથી હજાર ઘોડા તને મળશે અને કિલ્લાના સુબેદારને મારા હુકમ છે તે તને જોઇતા નાણા અને હાથી પૂરા પાડશે જેટલે દૂર રહેવું યોગ્ય હોય તેટલે દૂર રહેજે હું તને વારવાર પત્ર લખતો રહીશ અને મારા પત્રો તને વહેના મળે એટલે દૂર રહેજે હજી ઔરંગઝેબને વશ કરવાનાં અને શિક્ષા આપવાના સાધન મારી પાસે છે એમ હું ધારૂં છે' પાદશાહે આવો સંદેશો કહાવી દારાને દિલસોજી આપી પરતુ તે એટલો બધો શોકગ્રસ્ત અને નિરાશ થઈ ગયો હતો કે, તેણે આવા હિતકારક સંદેશાનો જવાબ આપ્યો નહિ તો નહિ પરંતુ તે મળ્યાના ખબર પણ આપ્યા નહિ બેગમ સાહેબ ઉપર તેણે ઘણા સદેશા મોકલ્યા અને છેવટ ત્રણસેં ચારસેં માણસના રક્ષાના સાથે સ્ત્રી, છોકરીઓ, અને નાના શાહજાદા શેફર શિકોહની સાથે ભાગી રાતે આગ્રા છોડી ગયો દારા તેની દુઃખદ સ્થિતિમા દિલ્હી તરફ મુસાફરી કરે છે તે દરમીઆન આપણે ઔરંગઝેબની રાજ્યનીતિનું અને શીખવા જેગ રીતભાતનું અવલોકન કરીએ

દારાને પોતાનો દાવ અજમાવવાને માટે આરોજ ન રહે એટલા માટે ઔરંગઝેબે જે પહેલું પગલુ ભર્યું તે એ હતુ કે, સુલેમાન શિકોહના લશ્કરમા કુસંપ ઉત્પન્ન કરાવવો એ લશ્કરના સરદારો રાજા જયસિંહ અને દલીલખાનને ઔરંગઝેબે પોતાની પાસે બોલાવી દારાનો સમૂળ નાશ કરવાને માટે સાધી લીધા અને તેમને કહ્યું કે, 'જુવો જે મોટા લશ્કરપર દારા આધાર રાખતો હતો તે મોટી હાનીથી હારી ગયુ અને મારે આશ્રયે આવ્યું છે દારાની પાસે હવે એક પનટણ નથી તે એક બહારવટીઆ જેવો થઈ પડ્યો છે થોડા વખતમા શરણ થયા વિના તેનો છૂટકો નથી પાદશાહને માટે તો હવે છેજ શું ? તે મદવાડથી એવી દશામા આવેલો છે કે ` એમ લાગતું નથી જે કાર્ય હવે અસભવિત થઈ પડ્યુ છે તેમા તમે

શા માટે પડી રહ્યા છો ? દારાની પડતીને વધારે અનુરક્ત રહેવું એ બેવકૂફી ભરેલું છે.' આ પ્રમાણે કહીને વળી તેણે તેમને સલાહ આપી કે, 'તમારે વાસ્તે સારામાં સારો રસ્તો તો એજ છે કે હવે તમારાથી સહેલથી પકડાય તેવો સુલેમાન શિકોહ છે તેને કબજે કરી લઈ મારે શરણે આવવુ.'

જયસિંહ રાજાની નિમકહલાલી—પોતાના સ્વામીસામે આવી દગલબાજી રમવાને જયસિંહે ઘણી આનાકાની કરી. શાહજહાન અને દારાનો હજી તેને ડર હતો. એક શાહજાદાને આવી રીતે કેદ કરવાનુ કેવુ પરિણામ આવે તેથી તે ડરતો હતો શાહજાદાને કેદ કરવો એ ગુન્હો એવો હતો કે જે કદાપિ ઔરંગઝેબજ શિક્ષા કરનાર હોય તોપણુ માફ થાય નહિ. સુલેમાન શિકોહના બળ અને જુસ્સાથી જયસિહ અજાણ્યો નહતો. તે સારી રીતે જાણુતો હતો કે, શાહજાદો જીવ આપવાને તૈયાર થશે પરતુ પરાધીનતાને સ્વીકારશે નહિ.

ન છૂટકે છેવટ એને એજ માર્ગ લેવાનો નિશ્ચય કરવો પડયો. દલીલખાનની સલાહ લઈ અન્યોઅન્ય પ્રીતિના ફરીવાર સર સોગદ ખાઈ જયસિંહે તેની સાથે એકમતે એવો ઠરાવ કર્યો કે, 'જયસિંહે સુલેમાન શિકોહને ઠેરે જવુ અને ઔરંગઝેબે કરેલી ઉથલપાથલ જણાવી તેની ઇચ્છા તેને જાહેર કરવી' પછી જયસિંહે તેમ કર્યું તે શાહજાદાને તબુએ ગયો, તેને મળ્યો અને કહ્યુ કે, 'નામદાર શાહજાદા! હુ તમને દગો દેવા ચહાતો નથી, છુપે વેશે નાશી જવા માગતો નથી પરતુ જે મારે કરવુ જ પડે છે તે કહુ છુ તમારે માથે મોટો ભય આવી પડયો છે દલીલખાન અથવા દાઉદખાન અથવા આ લશ્કરના કોઇપણ ભાગ ઉપર વિશ્વાસ રાખીને બેશી રહેવા જેવુ રહ્યુ નથી. તમે તમારા પિતાની પાસે જશો તો ત્યાંય તમને વિશ્રાંતિ મળવાની નથી તમે પોતે મોટા નાશને અધીન થશો આ ભયમાથી તમે *શ્રીનગર વગર બીજે સ્થળે આશ્રય લઈ શકો તેમ નથી ત્યાંનો રાજા તમને આદરથી બોલાવશે તેનો દેશ ચડાઈ થઈ શકે તેવો નથી, ઔરંગઝે-

---

* આ શ્રીનગર કાશ્મિરવાળુ નહિ ઘણા લેખકોએ અને ટીકાકારોએ તેના સબધે ગોટાળો કર્યો છે પણ ૧૬૭૦મા પારીસમા છપાયલી આ પુસ્તકની પહેલી ફ્રેન્ચ પ્રતના નકશામા તે બરોબર બતાવેલુ છે વાયવ્ય પ્રાંતોમાના ગરહવાલ જીલ્લામા તે આવેલુ છે બર્નિયરના વખતમા ત્યા ગરહવાલ રાજા રાજ્ય કરતો હતો આ ગરહવાલ જીલ્લો નીચા ઉચા પહાડી ટેકરાઓથી અગમ્ય છે, હાલ પણ આ રાદેર જીલ્લાનુ મોટુ ગામ ગણાય છે

બથી તે બીહીતો નથી અને ત્યાં રહેતાં આપ શાંતિથી અત્રે બનતા બનાવો જોતા રહેશો. જ્યારે લાગ આવે ત્યારે ત્યાંથી ઉતરી આવતાં વાર લાગશે નહિ."

સુલેમાન શિકોહના સૈન્યમાં ફૂટ—આ વાતચિત ઉપરથી જુવાન શાહજાદાના સમજવામાં આવ્યું કે રાજા અને લસ્કર બેઉ તેના કાબુ બહાર ગયા છે. રાજાના કહ્યા પ્રમાણે નહિ થાય તો તેની જીંદગી જોખમમાં આવી પડશે. પછી સુલેમાન શિકોહ તેનાપર આવેલા સંકટને અધીન થયો નહિ પરંતુ શ્રીનગર જવાને પહાડી પ્રદેશ તરફ ચાલી નીકળ્યો. કેટલાક પ્રીતિવાળા મિત્રો અને ઘણું કરીને મુન્સફદારો, સૈયદો, અને બીજા કેટલાક જેમને તેમની સાથે ગયા વગર ચાલે જ નહિ તેઓ તેની સાથે નીકળી પડયા. લસ્કર, જયસિંહ રાજા અને દલીલખાનની પાસે રહ્યું. આ બે દગલબાજોએ માત્ર આટલુંજ કર્યું નહિ, પરતુ સુલેમાન શિકોહની પાસે જે સરસામાન અને માલ મિલકત હતી તે પણ લઈ લીધી. આગળ જતાં તેના ઉપર લૂટ કરાવી. મહોરો લાદેલો એક હાથી લૂટાઈ ગયાથી સ્વાર્થી માણસો તે શાહજાદાને છોડીને ચાલ્યા ગયા. વળી ખેડૂતો અને બીજા લૂંટારૂઓથી કાયર થતો તે ઘણી મહેનતે શ્રીનગર પહોચ્યો. શ્રીનગરના રાજાએ સુલેમાન શિકોહ તથા તેના કુટુંબ કબિલાને પોતાને ત્યાં આશ્રય આપ્યો એટલુંજ નહિ પણ તેને ખાતરી આપી કે, 'મારા દેશમાં તમે સંપૂર્ણ સલામત છો અને જો જરૂર હશે તો હું તમને મારા સૈન્યની પણ મદદ આપીશ' શાહજાદો સુલેમાન શિકોહ જ્યારે શ્રીનગરમાં સ્વસ્થ થયો ત્યારે આગ્રામાં શું બન્યું તે તરફ આપણે આપણી વાર્તાનો સબંધ જોઇએ.

શાહજહાનને દિલાસો—સમુગઢની લડાઈ પછી ત્રીજે કે ચોથે દહાડે ઔરંગઝેબ અને મુરાદબક્ષ કિલ્લાથી ત્રણ માઇલ દૂરના એક બાગમાં આવી પહોચ્યા. ઔરંગઝેબના વિશ્વાસુ અને તેની યુક્તિ તથા ગુણના જાણનારા એક ખોજાને ત્યાંથી તેમણે શાહજહાનની પાસે મોકલ્યો. એ માણસે પાદશાહ પાસે આવી પોતાના ધણીને નામે સલામ કરી, અને ઔરંગઝેબની તેના પ્રતિ પ્રીતિ અને માન જરાય ઓછાં થયાં નથી એમ ખાતરી કરી આપ્યા સાથે જણાવ્યું કે, 'દારાની દુષ્ટ અને અમર્યાદ રાજ્ય લોભેચ્છાને લીધે જે બનાવ બન્યો છે તેને માટે ઔરંગઝેબ ઘણોજ દિલગીર છે. આપ નામદારની તબીયતમાં સુધારો થતો જાય છે તેને માટે

તેનો ધણી તમને અભિવંદન આપવાને રજા લે છે એટલુંજ નહિ પરંતુ તે આપના હુકમને શિરોમાન્ય કરવાને માટે આગ્રા સુધી આવ્યો છે'

શાહજહાન સઘળુ સમજતો હતો. તેણે પોતાના પુત્રની આ રીતને પોતાને અસર કરનારી જણાવી, પણ તેની મહદિચ્છા અને દાંભિકતાથી તે અજાણ્યો નહતો. ખોજાને પાછો વાળ્યા પછી પાદશાહે પોતાના પુત્રને વશ કરવાના ઇરાદાથી ઉમરાવોને બોલાવી પોતાની કપટ જાળ રચવાની બુદ્ધિને કામે લગાડવાનો વિચાર કર્યો ઔરંગઝેબ આખા કુટુબમાં ચઢીઆતો હતો તેથી દીકરાને ફસાવવાને માટે પિતાએ પાથરેલી જાળમા પિતાજ સપડાઈ ગયો એમાં તો નવાઈ જેવુ છેજ નહિ એક વિશ્વાસુ ખોજાને મોકલી શાહજહાને ઔરંગઝેબને તે કેવો ચહાય છે અને દારાને કેવો ધિક્કારે છે તે જણાવ્યુ આની સાથે વળી એમ પણ કહાવ્યુ કે હાલના બનાવથી જે ગોટાળો અને ગભરાટ થઈ રહેલો છે તેમા કેવી ગોઠવણ કરવી તે વિષે વિચાર કરવાને દીકરાએ પિતાને મળવા આવવુ. ઔરંગઝેબે શાહજહાનનો આમ છતા પણ વિશ્વાસ રાખ્યો નહિ. તે બહુજ સાવધ માણુસ હતો. તે જાણતો હતો કે, બેગમ સાહેબ એક ક્ષણ, રાત્રી કે દિવસ તેને વિષો મૂકતી નથી તે તેના કાબુમા છે, અને તેણે આ મદ્દેશા જાણી લીધેલા તેથી જનાનખાનામા રાખવા જોગ મજબૂત બાધાની તાતાર લૂડીઓને કિલ્લામા રાખેલી છે, એટલે જો કદાપિ પિતાના વચનથી ભોળવાઈ તે ત્યા જાય તો હથીઆર બધ લૂડીઓ તેનાપર તૂટી પડેજ. આ બધા વિચાર કરી ઔરંગઝેબે કિલ્લામા પગ મૂકયો નહિ જો કે ઘણી વાર તેણે આજ મળુ છુ, કાલ મળું છુ એમ આશાઓ આપ્યા કરી તે જવાની તૈયારી કરતો અને છેવટ આવતી કાલે જઈશુ એમ કરી મુલતવી રાખતો. આવા કપટ પ્રબધ રચવામા જે વખત ગયો તેની દરમીઆન ઔરંગઝેબે સત્તાવાન્ ઉમરાવોની શી મરજી છે તે જાણી લીધુ તેણે પોતાની કપટ જાળને ઘણાજ વિચાર પૂર્વક પાથરી, અને તે એટલી બધી સાવચેતીથી કે જ્યારે તેના શાહજાદાએ પાદશાહને કિલ્લામા કબજ કરી લીધો ત્યારેજ લોક ચમકી ઉઠ્યા અને જાણ્યુ શાહજાદો કેટલાક ચૂટી કાઢેલા માણસો સાથે જાણે ઔરંગઝેબનો સદ્દેશો લઈ જતો હોય તેવા ડોળથી મહેલમાં દાખલ થયો હતો. દરવાજા આગળ આવી પહોરેગિરપર તેના માણસો તૂટી પડ્યા અને પાછળથી બીજુ લસ્કર આવી પહોચ્યુ હતુ શકા રહિત

જહાનને લખ્યું હતું કે-' મેં તમારા પ્રત્યે જે ચાલ ચલાવી છે તે તમે મારા પ્રત્યે ચલાવેલી વર્તણુકથીજ સારી દર્શાવી શકાશે. જ્યારે તમે મારે માટે અસાધારણ પક્ષપાત અને દારાના કામકાજ માટે મને અપ્રીતિ દર્શાવતા હતા ત્યારે તમે મને પાકે પાયે ખબર મળ્યા પ્રમાણે સુવર્ણ મહોરથી ભરેલા બે હાથીઓ દારાના ઉપર મોકલાવી આપ્યા હતા અને એમ કરી તમે એને નવા લશ્કરની ભરતી કરવાનાં સાધન પૂરાં પાડી એક નાશકારક લડાઇને લંબાવવાનું તેને ઉત્તેજન આપ્યું હતું. આથી મારે જે અસ્વભાવિક અને સખત પગલાં ભરવાં પડ્યાં તે એની હઠને પરિણામે છે કે કેમ તે વિચારી લેવાનું હું આપનેજ સોંપું છું ખરૂં કહીએ તો એજ તમારી કેદનું કારણ છે. તમે એક પ્રિય પુત્રની પાસેથી જેવા ધર્મની આશા રાખો છો તેવો ધર્મ બજાવવા આવવામાં મને જે વિલંબ થયો છે તેનું પણ શું એજ કારણ નથી? એણેજ મને તેમ કરતાં અટકાવ્યો નથી? હાલ મારી વર્તણુકમાં જે વાંધા જેવું જણાય છે તેને માટે આપ ક્ષમા આપશો અને જે અસ્વાતંત્ર્યમાં આપ હમણાં આવી પડ્યા છો તેને ધીરજથી સહન કરજો. હું આપને ખાતરીથી કહું છું કે, દારાને આપની વિશ્રાંતિમાં ખલેલ કરતો અટકાવ્યા પછી અર્થાત્ તેને સાધન રહિત કર્યા પછી હું જાતેજ કિલ્લામાં આવીશ અને મારે પોતાને હાથે તમારા બંદીખાનાના દરવાજા ઉઘાડી નાખીશ.'

મારી જાણ પ્રમાણે જે રાતે દારાએ દિલ્હી જવાને માટે આગ્રા છોડયુ તેજ રાતે શાહજહાને સુવર્ણની મહોરોથી લાદેલા બે હાથી તેનાપર મોકલ્યા હતા; અને રોશનઆરા બેગમે આ સમાચાર ઔરંગઝેબને પહોચાડ્યા હતા. ઔરંગઝેબ કિલ્લામાં આવે તો તેનો ઘાટ ઘડી નાંખવાને માટે તાતાર બુંડીઓને રાખવામાં આવી છે, એવા સમાચાર પણ આ શાહજાદીએજ તેને પહોચાડ્યા હતા. વળી એમ કહેવાય છે કે, દારાપર લખેલા શાહજહાનના કેટલાક પત્રો ઔરંગઝેબના હાથમાં આવ્યા હતા.

ઉપર જણાવી ગયા તેવો પત્ર ઔરંગઝેબે શાહજહાન ઉપર લખ્યો. તેમ છતાં પણ કેટલાક બુદ્ધિશાળી સમજુ પુરૂષો તો એમ કહે છે કે, પાદશાહના લાગતાવળગતાઓને છાતીએ હાથ મૂકાવવાને માટે ઔરંગઝેબે માત્ર એ તરકટ કર્યું હતું. ગમે તેમ હો પણ એ તો સિદ્ધજ છે કે, પાદશાહને મળવા કરવાનું બંધ થયાથી દરેક ઉમરાવને મુરાદબક્ષ અને ઔરંગઝેબના

દરબારમાં આવવાની જરૂર પડી. વૃદ્ધ અને દુઃખીઆરા પાદશાહના વતી કોઈએ કોઈ પણ જાતની હિલચાલ કરી હોય એમ મારા જાણવામાં આવ્યું નથી. વૃદ્ધ પાદશાહના ઉપર જુલમ પાડવામાં ઘણાક ઉમરાવો નારાજ હતા કારણ કે આ દેશની રીત પ્રમાણે શાહજાદાને તેમાંના ઘણાકને છેક નીચી પદવીએથી તો શું પણ ગુલામગીરીમાંથી આવે મોટે પદે ચહડાવ્યા હતા. દનેશમદખાન જેવા થોડાક તટસ્થ રહ્યા તે સિવાય બધાજ ઉઘાડી રીતે છચોક ઔરંગઝેબને પુષ્ટિ આપવામાં સામેલ થઈ ગયા.

આમ થવાનું કારણ એ છે કે અહિં, ફ્રેન્ચ અને ક્રિશ્ચિયન લોકનાં બીજાં રાજ્યોની માફક ઉમરાવો જમીનદાર હોતા નથી અને તેમની જમીન હોય તો કુલ ઉપજ તેમને મળતી નથી. મેં પ્રથમ જણાવ્યું છે તેમ હિંદુ-સ્તાનના ઉમરાવોની ઉપજ પાદશાહ તરફથી મળતાં સાલીઆણાંપર આધાર રાખે છે, અને જ્યારે એ સાલીઆણાં બંધ થાય છે ત્યારે તેઓ એટલા બધા મહિમા રહિત થઈ જાય છે કે તેમને નાનીશી રકમ કોઈ ધીરતું પણ નથી.

એક સપ થયેલા ઔરંગઝેબ અને મુરાદબક્ષે ઉપર જણાવ્યું તેમ શાહજહાન પાદશાહને આગ્રાના કિલ્લામાં કેદ કર્યા પછી ઉમરાવોને હાથ કરી લીધા અને તેમની સંપૂર્ણ વગ મેળવ્યા પછી દારાનો કેડો લેવા તરફ વિચાર કરવા લાગ્યા. તેમની ધન સબંધી મુસ્કેલીઓ પાદશાહી તિજોરીમાંથી પુરી પડી એટલે ઔરંગઝેબના મામા શાઇસ્તખાનને આગ્રાનો સુબો નીમી તેઓ દિલ્હી તરફ જવાને તૈયાર થયા.

મુરાદબક્ષનું કેદ થવું.

જે દિવસે લશ્કરની સાથે આગ્રેથી કુચ કરી જવાનું હતું તે દિવસે મુરાદબક્ષના મિત્રોએ અને તેમાં પણ ખાસ કરીને તેના હિતસ્વી ખોજા શાહ આબાસે તેને આગ્રા અને દિલ્હીની પાડોશમાં રહેવાની સલાહ આપી. તેણે કહ્યું કે-' અત્યંત માન અને સાકરીઆ જીભ જ માણસના હૃદયનું કાપટ્ય બતાવવાને પૂર્ણ છે. તમે પાદશાહ છો અને ઔરંગઝેબ સુદ્ધાં આખા જગતે તમને પાદશાહ તરીકે સ્વીકાર્યા છે તો પછી આગ્રા અને દિલ્હીથી દૂર જવું એ તમને યોગ્ય નથી. ભલે ઔરંગઝેબને તમે દારાની પાછળ

જવા દો.' મુરાદબક્ષે જો આ ડાહી શિખામણોને લક્ષમાં લીધી હોત તો ખરેખર ઔરંગઝેબના હાથ હેઠા પડત પરંતુ તેને તો પોતે અને ઔરંગઝેબે વારંવાર કુરાન ઉપર હાથ મૂકીને જે સરસોગન ખાધા હતા તે સ્મરણમાં હોઈ કંઈ અસરજ થઈ નહિ અને ઔરંગઝેબ ઉપર અવિશ્વાસે આવ્યો નહિ છેવટ બેઉ જણે સાથે આગ્રા છોડ્યુ અને દિલ્હી તરફનો માર્ગ લીધો.

આગ્રાથી ચાર મજલ દૂર મથુરાંમાં જ્યારે તેઓની છાવણી પડી હતી ત્યારે નવી નવી બીનાઓ સાંભળવામાં આવતાં વધારે શકમાં પડેલા મુરાદબક્ષના મિત્રોએ વળી એકવાર તેના ઉપર આવી પડનાર ભયનું તેને સૂચન કરી સાવધાન રહેવાને યત્ન કર્યો. તેમણે ખાતરીથી મુરાદબક્ષને કહ્યું કે–'ઔરંગઝેબના મનમાં તમારે માટે ઘણીજ ખરાબ કલ્પનાઓ ચાલે છે. તેણે કોઈક જાતનું કાવતરૂ કરવા માંડ્યું છે' આ સમાચાર તેઓને ઘણે ઠેકાણેથી મળ્યા હતા. 'આજ તે પોતાની નઠારી અને દુષ્ટ ધારણા પાર પાડનાર છે માટે તમારે એને મળવું નહિ 'મારી તબીયત સારી નથી' એમ કહીને તમે મળવા જશો નહિ એટલે હમેશના નિયમ પ્રમાણે થોડા હજુરીઆઓ સાથે તેજ અહીયાં તમને મળવા આવશે."

આવાં આવાં કારણ, વાંધા અને વિનતિઓથી પણ મુરાદબક્ષ પોતે જે સર સોગનથી બંધાયલો હતો તેમાંથી એકનો બે થયો નહિ. એ અભાગીઓ શાહજાદો ઔરંગઝેબનાં ઉપરચોટીયાં માનથી લેવાઈ ગયો હતો. પોતાના શુભચિંતક મિત્રોની સલાહને લક્ષમાં ન લેતાં તે દહાડે તેણે ઔરગઝેબનું નોતરૂં સ્વીકાર્યું. ઔરંગઝેબને તે આવશે એમ વિશ્વાસ હતો; તેથી તેણે મીરખાન અને બીજા ત્રણ ખુશામતીઆઓ સાથે કેવી રીતે મુરાદબક્ષનો ઘાટ ઘડવો તેનો વિચાર કર્યો. સાંજ પડી અને મુરાદબક્ષ ઔરંગઝેબને ડેરે ગયો. જે દિવસથી ઔરંગઝેબે તેને દાઢમાં ઘાલ્યો હતો તે દિવસના કરતાં આજ તેને વધારે માન મર્તબાથી આવકાર આપ્યો એટલે સુધી કે તેને મળતાં તેની આંખમાંથી હર્ષનાં આંસુ પડ્યાં અને મોઢું પણ મલકાઈ ગયું. મુરાદના હાથમાં હાથ આપતાં તો ઔરગઝેબ જાણે પ્રેમના ઉમળકાથી પલળીને નવાઈજ ગયો ખાણા ઉપર બેઠા અને ત્યાં પણ એવોજ આનંદ અને ગમ્મત ચાલુ રહ્યાં. વાતચિતની ધૂમ મચી રહી અને પ્રેમનો વરસાદ વરસ્યો. ખાણાની છેવટ ઉત્તમમાં ઉત્તમ સીરાજ અને કાબુલના સ્વાદિષ્ટ દારૂની બાટલીઓ ભરેલા ઓરડામાં આવી ત્યારે ઔરગઝેબ હળવે રહીને પોતાની ખુરશી

ઉપરથી ઉઠીને ઉભો થયો અને ઉપટ હર્ષ તથા માનપ્રીતિની નજરે મુરાદના સામુ જોઇ વિનયથી બોલ્યો કે–' મારા મનના વિચિત્ર વલણ માટે આપ ખુદાવતને ચોખુ કરીને કહેવાની તો જરૂર નથી, તેમાં પણ ખાસ કરીને એક મુસલમાન તરીકે આ દારૂની ગમ્મતમાં ભાગ લેવાની મારી ઇચ્છા નથી આથી હુ અહિથી ચાલ્યો જાઉંછુ આમ કરવુ એ હું મારો ધર્મ સમજુ છુ છતા મીરખાન અને બીજા મારા મિત્રો આપ ખુદાવન નામદારને મારા વતી સારી ગમ્મત કરાવશે એવી મને પૂર્ણ આશા છે " મુરાદના બીજા દુર્ગુણોમા દારૂ એ મુખ્ય હતો હાલ અત્રે તે વધારે સારો અને લહેઝતદાર હોવાથી તેણે એટલો બધો પીધો કે, એ ઘડી થઈ નહિ એટલામાં તે ઘોર નિદ્રામા પડી જમીન ઉપર ઢળી પડયો. ઔરંગઝેબે દારૂથી જે અસર કરવાની આશા રાખી હતી તે આ જ હતી ' તમારા સ્વામીની સુખ નિદ્રામા ખલેલ ન થાય માટે બહાર જાવ ' એવે બહાને તેના નોકર ચાકરોને બહાર કાઢી મૂકી મીરખાને તેની કટાર અને સમશેર લઈ લીધા થોડી વારે તેને નિદ્રામાથી જગાડવાને ઔરંગઝેબ આવ્યો તેણે દિવાનખાનામા આવી મુરાદબક્ષે આખો ઉઘાડી ત્યા સુધી ઠેસવાં માર્યાં. પછી તિરસ્કાર પૂર્વક થોડા તુચ્છ વચનો કહ્યાં—' શરમ છે તને નાદાન, તેં જગત્‌માં અકીર્તિ કરી તુ એક પાદશાહ થઇ આવો દુર્ગુણ રાખે છે આ જાણશે ત્યારે લોકો મારે અને તારે માટે કેવા વિચાર બાંધશે ' આમ બોલી તેણે પોતાના માણસોને કહ્યુ કે, ' જાવ આ છાકટાને તેની શરમ ભરેલી હાલતને ઊંઘી કાઢવા માટે ઓરડામા લઈ જાવ ' ઔરંગઝેબના મુખમાથી આ હુકમ નીકળતાંજ પાચ છ માણસો તેના ઉપર ધસી ગયા અને મુરાદે બહુએ બુમો પાડી તથા આનાકાની કરી તેમ છતા મુસ્કેટાટ બાધી અંદર લઇ ગયા મુરાદબક્ષના લાગતાવળગતાના જાણવામા આવતાં તેમણે હોહા કરવાનો તથા દિવાનખાનામાં જવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ ઔરંગઝેબના સુવર્ણથી મરેલા મુરાદબક્ષના તોપખાનાના ઉપરી અલ્લાહ્‌–કોલીએ તેમને આખ દેખાડી દાબી દઈ ઢાંકા પાછ્યા છાવણીમા વાત પ્રસરતા કેટલાક સિપાઇઓ કઈ હિલચાલ કરવા લાગ્યા અને ઔરંગઝેબના તંબુમાં જઇ તેને એ વાત વિષે વધારે ખાતરીથી પૂછવાનુ સાહસ કરવાની કેટલાક લોકો ઘૂસ ઘૂસ કરવા લાગ્યા પરતુ તેમને જણાવવામા આવ્યું કે, ' મુરાદબક્ષે ઘણો દારૂ પીધો છે, ઘેનમા તે બેભાન થઈ ગયો છે અને

જેમમાં આવી સહુને નઠારી ગાળો દેછે. ખાણાપર બેઠેલાઓમાં કોઈ પણ એવો માણસ નહતો કે જેને એણે ગાળો દીધી ન હોય. ઔરંગઝેબ સુદ્ધાંના ઉપર તેણે ગાળોનો વરસાદ વરસાવ્યો હતો. ટુંકામાં માત્ર એટલુંજ કે, તે બહુ છાકટો થઈ ગયો અને વશ રહ્યા નહિ ત્યારે તેને જૂદા ઓરડામાં સુવાડયો છે. વહાણામાં ભાન આવતાં પાછો તે જેમ હતો તેમ તમારો પાદશાહ થશે.' એક તરફ જ્યારે સિપાઇઓને આમ સમજાવવામાં આવતા હતા ત્યારે બીજી તરફ મોટા મોટા અમલદારોને આશાજનક વચનો અપાતાં હતાં. તેમને મોટી મોટી પદવીઓ ઉપર ચઢાવવાની આશાઓ અને કેટલાકનાં મોં પૂરવામાં આવતાં હતાં. ખરા સિપાઇઓને તો તે ને તેજ વખતે તેમના ચઢેલા પગાર આપી દેવામાં આવ્યા અને આખી રાત એવી યુક્તિઓ ચાલી કે, સવારમાં કંઈ ગડબડજ થઈ ન હોય એમ છાવણી જાગી. પછી મુરાદબક્ષને ઓઝલવાળી અંબાડીમાં ઘાલી ઔરંગઝેબે દિલ્હીનો રસ્તો પકડયો. દિલ્હી આવ્યા પછી નદી વચ્ચે બાંધેલા સલીમગઢના કિલ્લામાં એ નિર્ભાગી શાહજાદાને તેણે કેદ કર્યો.

દારાની પૂઠ પકડવી.

શાહ આબાસ ખોજાએ સહેજ ગરબડ કર્યા સિવાય તમામ લશ્કર નવી ગોઠવણને આધીન થયું. ઔરંગઝેબે મુરાદબક્ષના લશ્કરને પોતાના લશ્કરમાં દાખલ કર્યું. હવે આપણે દારાની તરફ નજર કરીશું. લાહોર પહોંચી મિત્રો તથા બેલીઓ સાથે ત્યાં કિલ્લેબંધી કરી લઈ નચિંત થવાને વિચારે તે જ્યારે તેણી તરફ કુચ કરતો હતો ત્યારે ઔરંગઝેબે એની પૂંઠ પકડી. ઔરંગઝેબની ધમાલથી તે લાહોરમાં પોતાનો વિચાર બર લાવી શક્યો નહિ. એજ વિચારે તેને મુલતાન ભણી વધવું પડ્યું પરંતુ ત્યાંય ઔરંગઝેબની ત્વરિત હિલચાલોથી તે ફરીને ઠામ બેસવા પામ્યો નહિ. બુદ્ધિ અને ચપળતા તો ઔરંગઝેબના બાપનાં જ! મારમારની ગરમી પડતી હતી તેની પણ દરકાર કર્યા વગર તેનું સૈન્ય રાત્રિ દિવસ કુચ કરતું હતું. લશ્કરને ઉત્સાહમાં રાખવા માટે તે છડી સવારીએ સૈન્યની બે માઇલ આગળ ચાલ્યા કરતો. આ વખતે સાધારણ માણસ કરતાં કોઈપણ રીતે સારી મુસાફરી તે કરતો નહતો. સુકો પાકો રોટલો અને મેલા પાણીથી તે ચલાવી લેતો, એટલુંજ નહિ પણ પથારી ન હોય ત્યારે સાવ જમીન ઉપર સુતો હતો.

આ દેશના રાજ્ય પુરૂષોના મત પ્રમાણે લાહોર છોડ્યા પછી દારા કાબૂલ તરફ ઉતર્યો નહિ એ એણે મોટી ભૂલ કરી. કાબૂલ તરફ જવાની તેને સખત શિખામણ મળી હતી, પરતુ હમેશાની માફક તેણે ગણુગાર્યું નહિ આ વખતે હિંદુસ્તાનના સત્તાધારી ઉમરાવોમાંનો એક જૂનો ઉમરાવ મોહોબતખાન કાબૂલનો અમીર હતો, અને ઔરંગઝેબની સાથે તેને જરાએ બેસ્તી નહતી. તેની પાસે દશ હજાર કરતા પણ વધારે ભરણીયા માણસોનુ લશ્કર હતુ અને તેઓ, યુસમર્ગ, પર્શીઅન, અને અફગાન લોક સામે થવાને તરત તૈયાર થાય તેવા હતા. દારાની પાસે પૈસાની છૂટ હતી એટલે સાથી એને બીજા માણુસ મળી શકત, તથા મોહોબતખાન ઘણી ખુશીથી તેની ધારણાને ઉત્તેજન આપત કાબૂલ જવાથી યુસમર્ગ અને પર્શીઆની સરહદ ઉપર અવાત અને સાથી પણ તેને સારો આશ્રય મળત પઠાણુના પાદશાહ શેરખાને હરાવીને કાઢી મૂકેલા હુમાયુએ પર્શીઅનોની મદદથી પુનઃ રાજ્ય મેળવ્યુ હતુ એ દાખલો દારાએ ભૂલી જવો જોઇતો નહતો. વિદ્વાન અને દીર્ઘદૃષ્ટિવાળાઓની સલાહ હસી કાઢવી એ, એ અભાગી શાહજાદાનો જાતિ સ્વભાવ હતો કાબૂલ તરફ જવાનુ માંડી વાળી તે સિંધ તરફ ઉતર્યો અને સિંધુ નદની વચ્ચે બાંધેલા પ્રસિદ્ધ અને મજબૂત ટાટાબકરના કિલ્લામા જઈ આશ્રય લીધો

દારાના વલણુની ખબર પડતા ઔરંગઝેબે જાણ્યુ કે, હવે તેની પાછળ જવુ એ વધારે ઉપયોગી નથી દારાના પગલા કાબૂલ તરફ નથી એમ જાણુવામા આવતા તે ભયકર બનાવ બનવાના ભયથી મુક્ત થયો અને દારાની પાછળ, સાત આઠ હજાર માણુસ આપી પોતાના દૂધભાઈ મીર બાબાને મોકલ્યો. પછી જેવી ઝડપે આવ્યો હતો તેવીજ ઝડપે આગ્રા તરફ પાછો વળ્યો પોતાની ગેરહાજરીમા રાજ્યનગરમાં શુ થયુ હશે અથવા શુ નહિ થાય તેને માટે તે ઘણોજ ચિતાતુર રહેતો હતો તેના મનમા એમ થયા કરતુ કે, વખતે જશવતસિંહ અથવા જયસિંહ જેવા બળવાન રાજાઓ પાદશાહને બદીખાનામાથી છોડી મૂકશે, કે વખતે સુલેમાન શિકોહ અને શ્રીનગરનો રાજા તેના પહાડી પ્રદેશમાથી લશ્કર લઈ ઉતરી આવશે કે, પછી સુલતાન સુજા કદાપિ અત્રે આવવાની હિંમત ધરશે તો પછી કેમ થશે ? ઔરંગઝેબની અધુરે કામ લેવાની રીતથી જો આવા અણિના વખતમા સહજ પણ ખટપટ થઈ જાય તો તેની શી દશા થાય તે વિચારવા જેવુ છે

જેવી ઝડપે ઔરંગઝેબ દારાની પાછળ ગયો હતો તેવીજ ઝડપે મુલતાનથી લાહોર તરફ જતાં, ચૂંટી કહાડેલા ૪૦૦ વા ૫૦૦ રજપૂત સિપાઇઓને લઇને રાજા જયસિંહને પોતાની સામે આવતો સાંભળી તે આશ્ચર્યથી, ચકિત થયો. જયસિંહનો પાદશાહપ્રતિનો અસનુરાગ ધ્યાનમાં લઈ ઔરંગઝેબના મનમાં વિંણુચૂંટા થવા લાગ્યા. તેણે એમજ અનુમાન કર્યું કે, જયસિંહ રાજા આ અવસરનો લાભ લઇ કોઈ સારી યુક્તિ કરીને પોતાના પૂજ્ય પાદશાહને, આ પ્રમાણે તેના ઉપર અકારણ બળાત્કાર અને ક્રૂરતા કરી બંદીખાનામાં સડાવનાર દુષ્ટની ગુલામગીરીમાંથી છોડાવશે જ. રાજા જયસિંહે આ સવારી ઔરંગઝેબને કેદ કરવાને માટે આરભી હતી અને એમ માનવાને પણ કારણ છે કે, થોડા દિવસ પર ઔરંગઝેબને ખબર મળી હતી કે, તે દિલ્હીમાં છે તેમ છતાં આટલી ત્વરાથી તે આજ અહિં ખીજે શે કારણે આવ્યો હોય? માનસિક ધૈર્ય અને નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિના બળેજ ઔરંગઝેબ માથાપર ઝઝુમી રહેલા ભયમાંથી બચી ગયો. રાજા સામો મળતાં તેણે ગભરાટ કે ભય દેખાડયો નહિ, પરતુ પ્રસન્ન મુખે તેની સામે ચાલ્યો ગયો. રાજાને સામા આવવાની ઇશારત કરતાં તે બોલ્યો કે, 'સલામત બાશદ રાજાજી! સલામત બાશદ બાબાજી!' પછી સમાગમ થતાં તેણે કહ્યું કે, 'હું તમને મળવાને માટે એટલો બધો આતુર હતો તે તો મારૂં મનજ જાણે છે. લડાઇનો અંત આવ્યો અને દારા પાયમાલ થઇ જઈ આમ તેમ નાશભાગ કરે છે., એ બહારવટીઆની પાછળ મેં મીરબાબાને મોકલ્યો છે અને તે તેની ચોટમાંથી છટકી જવા પામશે નહિ.' આમ કહી ઔરગઝેબે પોતાની મોતીની માળા અસંત માન અને વિનયની નિશાની દાખલ રાજા જયસિંહના ગળામાં નાંખી. પછી તે બોલ્યો કે, 'મારૂં લસ્કર થાકી ગયેલું છે એટલે મને સંપૂર્ણ આશા છે કે, તમે સત્વરજ લાહોર તરફ કૂચ કરી જશો કારણ કે ત્યાં કોઇ જાતની હિલચાલ થવાનો મને ભય છે. હું તમને લાહોરની સુબેદારી આપી બધી વસ્તુ તમારા હાથમાં સોંપું છું વળી થોડા વખતમાં આપણે મળીશું પણ જૂદા પડીએ ત્યાર પહેલાં સુલેમાન શિકોહની પ્રાંસ કાઢવા માટે હું તમને ધન્યવાદ આપું છુ. દલીલખાન ક્યાં છે અને ક્યાં ગયો? તેને શી શિક્ષા કરવી તે મારે જાણવુ જોઇએ. ભલે ત્યારે હવે આપ લાહોર તરફ સિધાવો, સલામત બાશદ.'

દારા તાતાબકર આવ્યો. બુદ્ધિ અને એકનિશ્ચયને માટે પ્રસિદ્ધ થયેલા એક ખોજાને તેણે કિલ્લાની સુબેદારી આપી. પઠાણ અને સૈયદ લોકોને સૈન્યમાં અને પોર્ચુગીઝ, ફ્રેન્ચ તથા જર્મન લોકને તેણે તોપખાનામાં રાખ્યા. આ યુરોપિઅનોને શાહજાદાની નોકરીમાં રહેવાને માટે લલચાવવામાં આવ્યા હતા, અને એટલા સુધી તેમને વચન આપવામાં આવ્યાં હતાં કે જ્યારે તે પાદશાહ થશે ત્યારે તેઓ યુરોપિઅન છતાં પણ તેમને ઉમરાવની પદવીએ ચઢાવવામાં આવશે. દારાની પાસે હજી પુષ્કળ સોનું રૂપું હતું. નગદને કિલ્લામાં મૂકી બે અથવા ત્રણ હજાર માણસ સાથે દારા સિંધુને રસ્તે આગળ ચાલ્યો. સપાટાબંધ માર્ગ કાપતાં કચ્છમાં થઇને ગુજરાતના પાટનગર અમદાવાદમાં* આવ્યો. મરકતના પ્રાચીન રાજાઓના વંશનો અને ઔરંગઝેબનો સસરો શાહનવાઝખાન આ વખતે અમદાવાદનો સુબો હતો. સુબો ચતુર અને સભ્ય હતો પણ એક યોધ તરીકે પ્રસિદ્ધ નહોતો. મોજ શોખનો તે ગુલામ હતો. એક સારા લશ્કરના સખ્ત હુમલાની સામે ટકર લે એવો મજબૂત કિલ્લો અમદાવાદની આસપાસ હતો. મનની નિર્બળતાથી કે પછી ઓચિંતા ચમકી જઇને શાહનવાઝે દારાને અટકાવ્યો નહિ. ઘણા માનથી તેને શહેરમાં લીધો અને એટલો બધો લટી પડયો કે દારા તેના પ્રેમમાં લેવાઈ ગયો. જયસિંહ અને બીજા રજપૂત રાજાઓએ પોતાથી બને તેટલા લશ્કર સાથે મદદ આપવાના પત્રો લખ્યા હતા તે દારાએ તેને કપટબાજ જાણ્યા છતાં બતાવી દીધા અને પોતાનું હૃદય ઉઘાડી પોતાની દરેક યુક્તિથી તેને વાકેફ કર્યો.

ઔરંગઝેબની મુશ્કેલીઓ.

દારા અમદાવાદમાં આવી તેનો ધણી થઈ પડયો છે એમ સાંભળવામાં આવ્યું ત્યારે ઔરંગઝેબ બહુજ આશ્ચર્ય પામ્યો અને ગુંચવણમાં પડયો. તેને ખબર હતી કે દારાની પાસે નાણાની છૂટ છે અને તેના મિત્રો જ નહિ પણ રાજ્યથી બેદીલ થયેલા બીજા રાજાઓ પણ તેને આવી

* એક જુના નગરના ખંડિએરપર અહ્મદશાહે સને ૧૪૧૨ની સાલમાં અમદાવાદ વસાવ્યું હતું. ૧૬–૧૭ મી સીદીમાં હિંદુસ્તાનનાં મુખ્ય નગરોમાં અમદાવાદ ઘણું જ ભવ્ય અને સુંદર હતું. પ્રાચીનખંડિએર ઉપર એટલે સિદ્ધરાજના પિતાએ વસાવેલા કર્ણાવતી નગરના ખંડિએરપર હાલનું શહેર વસાવવામાં આવ્યું હતું.

મળશે ગુજરાતમાં અમદાવાદ જેવી લાગની જગામાં દારાને સુદૃઢ ન થવા દેવાને માટે તેણે જાતેજ તેની પુઠ પકડવી જોઇએ એમ ઔરંગઝેબ સમજતો હતો; પરંતુ શાહજહાનને આગ્રાના કિલ્લામાં બંદીવાન રહેવા દઇ અમદાવાદ જેટલે દૂર દેશાપર જવું એને યોગ્ય લાગ્યું નહિ. વળી જયસિંહ અને જશવંતસિંહ જેવા બળવાન રાજાઓના મુલકમાં થઇને જવું પડે એ પણ ભય ભરેલું હતું. આણી તરફ એક મોટા અને બળવાન લશ્કરની સાથે સુલતાન સુઝા દિલ્હી તરફ આવતો હતો, અને અલ્હાબાદ સુધી આવ્યાના સમાચાર ઔરંગઝેબને થોડાજ દિવસપર મળ્યા હતા. શ્રીનગરના રાજાની મદદથી સુલેમાન શિકોહે એ લડાઈમાં ભાગ લેવાની તૈયારી કરી છે એમ પણ જાણવામાં આવ્યું હતું. આમ ચારે તરફથી ઔરંગઝેબ ગુંચવણમાં આવી પડયો હતો, પરંતુ ઘણો વિચાર કર્યા પછી તેણે દારાને શાહનવાજની પાસે રહેવા દઈ ગંગા ઉતરીને આગળ વધેલા સુલતાન સુઝાની સામે ચઢી જવાનો મનસુબો કર્યો.

ખાજુઆ નામના એક નાના ગામની પાસે તળાવના કિનારાપર લાગની જગા જોઈ સુઝાએ છાવણી નાંખી હતી ઔરંગઝેબની તે વાટ જોતો હતો. સાડાચાર માઇલને છેટે એક નાની નદીપર તે પડેલો હતો. એ છાવણીઓની વચ્ચે લડાઇને યોગ્ય મોટું વિશાળ રણસંગ્રામ હતું. ઔરંગઝેબ લડાઇને માટે આતુર હતો. આવી પહોચ્યાને બીજે દહાડે સામાન આ પાર રાખી ઔરંગઝેબ સામે પાર ગયો. અભાગીયા દારાના પ્રતિકૂળ દૈવથી અમીરના બૈરી છોકરા મુક્ત થયાં હતાં અને તેને પણ હવે ઔરંગઝેબના શુભને માટે કેદ પડી રહેવાની જરૂર ન હતી. અમીરજમાલ તેનાથી જેટલું ભેગુ કરી શકાય તેટલું લશ્કર લઇને યુદ્ધ થવાનું હતું તેજ દિવસે સવારમાં ઔરંગઝેબને આવી મળ્યો. સવારના પહોરમાં લડાઈ ચાલી પણ રણસંગ્રામમાં નહિ પડવાને ઇરાદે સુલતાન સુઝા શત્રુઓના હુમલાને ભયંકર કતલ કરીને પાછો વાળતો ગયો. ઔરંગઝેબની મુશ્કેલીઓ વધી પડી સુઝાનો વિચાર એવો હતો કે, પસંદ કરેલી અને કિલ્લેબંદીવાળી જગામાંથી ચાલતા સુધી બહાર પડવુ નહિ. શત્રુ થાકીને ઉનાળાની ગરમીને લીધે નદી તરફ પાછા ફરશે એટલે તેમનાપર તુટી પડી સહજમાં જય મેળવાશે. ઔરંગઝેબ સુઝાનો આવો વિચાર છે એમ જાણી ગયેલો હોવાથી પાછો પડયો નહિ પણ પોતાના લશ્કરને જેમ બને તેમ આગળ

વધારવાની હઠ લઈ બેઠો. વળી એટલામાં દુકાળમાં અધિક માસ જેવું થયું અને એક નવીજ બાબતના વિણાચૂંટા કરાવે તેવા સમાચાર તેને પહોચાડવામાં આવ્યા.

થોડા દિવસ ઉપર સદ્ભાવમાં દેખાડી મિત્રતામાં આવેલો જશવંતસિંહ રાજા તેનાં થોડાં માણસો પર છાવણીમાં તુટી પડચો છે, અને લશ્કરી સરજામ તથા તીજોરી ઉપર લુંટ ચલાવે છે એમ એને ખબર મળી. વાયે વાત ચાલી, અને એશિયાખંડના વતનીઓમાં સહજ બને છે તેમ સિપાઈઓમાં ગભરાટ ફેલાયો અને ચારે તરફ ભય વધી પડચો. અણીને વખત આવી રહ્યો હતો છતાં ઔરંગઝેબે ધીરજ છોડી નહિ. પાછા ફરતાં સઘળી આશાઓ ધુળ મળશે, એવા વિચારથી તે દારા સાથે થયેલી લડાઇની માફક પરિણામ સુધી દૃઢ રહેવાને સ્થિર થયો. એક નિશ્ચય થઈ તે રણસંગ્રામમાં ઉભો રહ્યો; પરતુ પ્રતિપળે લશ્કરમાં વધારે અને વધારે ફાટફૂટ)થતી ગઈ. સુલતાન સુઝા આવા અણધાર્યા લાગનો લાભ લેવા વધારે જોરથી હુમલા કરવા લાગ્યો એવામાં ભોગજોગે એક તીર વાગવાથી ઔરંગઝેબનો મહાવત લોથ થઈ પૃથ્વીપર પડયો, હાથી નિરંકુશ થઈ ગયો, અને ભય ઘણોજ વધી પડતાં ઔરંગઝેબ તેનાપરથી ઉતરવાની તૈયારીમાં હતો એટલામાં પાસેજ લડતા અમીર જમાલે મોટો ઘાંટો કહાડીને તેને કહ્યું કે, "હજરત ! આ દક્ષિણ નથી વિચાર કરો વિચાર." અમીરે આખો દિવસ ભયંકર યુદ્ધ કરી લોકને આશ્ચર્યમાં નાંખ્યા હતા, હવે સાંજ પડવા આવી હતી અને બાજી હાથમાં રહે તેમ નહોતું તેમ છતાં અમીરે હાથી ઉપરથી ઉતરી મહા ભયંકર કામ કરતાં ઔરંગઝેબને ચેતાવી દીધો. ચારે તરફ વિચાર કરતાં ઔરંગઝેબ છેવટની દશાએ પહોચી ગયો હતો. તેના સૈન્યની દશા અને નશીબનો મામલો ઉપાય રહિત થઈ પડ્યાં હતાં અને દરેક ક્ષણે તે પોતે શત્રુના હાથમાં જઈ પડવાની રાહ જોતો હતો પરતુ ભાવિની પ્રબળતા વિચિત્રજ છે. અમીરનાં વચનથી તેને પાછું ધૈર્ય આવ્યું અને તે હાથી ઉપર બેશી રહ્યો. થોડીજ મિનિટમાં તેને વિજય મળ્યો અને સમુગઢની લડાઇમાં દારાની માફક સુઝાને પણ પોતાનો જીવ બચાવવા માટે રણસંગ્રામમાથી નાશી છૂટવુ પડ્યુ.

વધારે ત્વરાથી શત્રુની પાછળ પડવાના વિચારે સુલતાન સુઝા તેના હાથી ઉપરથી નીચે ઉતર્યો અને દારાની માફક માર્યો ગયો. તેને હાથી પરથી

ઉતરવાની સલાહ આપનાર ફૂટેલો હતો કિંવા નહિ તે કહી શકાય તેમ નથી. અલ્લા-વરદિ-ખાન નામના માણસે કાલિલ-ઉલ્લાની માફક તેને હાથી ઉપરથી ઉતરી ઘોડેસ્વાર થવાની સલાહ આપી હતી. કેટલેક દૂરથી તે સુઝાની તરફ દોડી આવ્યો અને દૂરથીજ બે હાથ જોડી તેને કહ્યું કે, 'હઝરત ! આ થાકી ગયેલા હાથીપર બેશી રહી આપ શું કરવાને માટે જોખમમાં પડો છો ? તમે જોતા નથી કે શત્રુનું દળ આમ તેમ વિખરાઈ ગયું છે. હવે જો આપ વિલંબ કરી તેમની પુંઠ નહિ પકડો તો મોટી ભૂલ કર્યા માટે પાછળથી પસ્તાવો થશે. આપ નામવર ઘોડેસ્વાર થાવ અને આપ દિલ્હીના તખ્તપર બેઠા છો એમજ જાણો.' દારાને સંબંધે જેમ બન્યું હતું તેમ આજ પણ સુલતાન સુઝા હાથી ઉપરથી હેઠો ઉતરતાં લસ્કરમાં તે પળના સમાચાર ફેલાઈ ગયા અને ફરીને ગોઠવાય નહિ તેમ સૈન્ય દોદશ વિખરાઈ ગયું.

ઔરંગઝેબના ઓચિંતા જયથી રાજા જશવંતસિંહ લૂંટના માલથી સંતુષ્ટ થઈ સ્વદેશ તરફ જવાને માટે આગ્રે આવ્યો. જશવંતસિંહ આગ્રે આવ્યો ત્યારે શહેરમાં એવી બૂમ પડી રહી હતી કે, ઔરંગઝેબ હાર્યો છે અને તે તથા અમીર જમાલ કેદ પકડાયા છે. સુલતાન સુઝા વિજયી લશ્કરની સાથે સપાટાબંધ આગ્રે આવે છે. ઔરંગઝેબના મામા, અને આગ્રાના સુબા શાઇસ્તખાને આ બૂમને ખરી માની અને જશવંતસિંહ આવ્યો ત્યારે અપાર ભયથી તેણે ઝેર પીવાની પેરવી કરી. ઝેરથી ભરેલો પ્યાલો તેણે હાથમાં લીધો પરંતુ જનાનાની બીબીઓએ વચમાં પડી તે ઢોળી નંખાવ્યો. બે દિવસ પછી ખરી બાબત આગ્રામાં જણાઇ તે ઉપરથી કહી શકાય છે કે જો રાજા જશવંતસિંહે હિમ્મતથી કામ લીધુ હોત તો તેણે શાહજહાનને બંદીખાનામાંથી છૂટો કર્યો હોત; પરંતુ ખરી બાબત તેની જાણમાં હોવાને લીધે તે હિમ્મત ધરી શક્યો નહિ. છેવટ તે પ્રથમના વિચારો પ્રમાણે પોતાની રાજ્યધાની તરફ ચાલી ગયો.

જશવંતસિંહ શું કરશે કે શું નહિ એવી ઔરંગઝેબને ચિંતા થયે જતી હતી અને પ્રતિપળ તે આગ્રામાં બંડ થયાના સમાચાર સાંભળવાની વાટ જોતો હતો. સુલતાન સુઝાની પાછળ જવાનું આથી તેણે માંડી વાળ્યું અને શીઘ્ર આગ્રા તરફ પ્રયાણ કર્યું. આગ્રા આવ્યા પછી થોડે દિવસે તેના જ-

ણુવામા આવ્યુ કે જે લશ્કરને તેણે હરાવ્યુ હતુ તેને કઈ વધારે માર પડચો ન હતો અને આસપાસના રાજાઓની ઉશ્કેરણીને લીવે તે ફરીને બળવાન થતુ જાય છે અને સુલતાન સુઝા ગગા અને જમુનાના સગમ ઉપર આવેલા અલ્હાબાદના કિલ્લામા પોતાની મેળે વધારે દૃઢ થતો જાય છે

આવા અણિના વખતમા ઔરગઝેમને પોતાના માત્ર બે માણસોપર જ વિશ્વાસ રાખી શકાય તેમ હતુ એક તેનો વડો શાહજાદો અને બીજો અમીર જમાન મોટી રાજ્ય સેવા બજાવનારના મનમા કેટલેક કાળે રાજ્યલોભ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેને મળતુ ફળ ઓછુ પડે છે વળી વડા શાહજાદાને માટે આગ્રામા શાહજહાન સબધે બનેલા બનાવથી પણ તેના મનમા તેની નિરકુશતા વિષે વિચાર ઉત્પન્ન થયો હતો અમીરને માટે ઓરગઝેમને તેની બુદ્ધિની તિનતા અને હિમ્મત માટે માન હતુ તે તેને વખાણતો પરતુ તેના એ ગુણોથીજ તેને ભય અને અવિશ્વાસ ઉત્પન્ન થયો અમીરની પાસે અપાર ધન હતુ, જરૂરના બનાવોમા કેવી રાજ્યનીતિએ કામ લેવુ તે તે જાણતો હતો આ બધા ઉપરથી ઔરગઝેમે એમ ધાર્યું કે જેવો એ મહા પુરૂષ છે તેવી તેની આશાઓ પણ મોટીજ હશે. સામાન્ય માણસને આવા વિચાર થાય નહિ, અને થાય તો ગુચવણુ પડે પણ ઔરગઝેમ સંકડામણમા આવે તેવો નહતો તેણે એ બેઉને દરબારથી દૂર રાખવાની યુક્તિ કરી એક મોટા લશ્કરનો સેનાધિપતિ બનાવી અમીરને સુલતાન સુઝાની પુઠે મોકલતા તેણે કહ્યુ કે, 'અમીર હઝરત ! બગાળ જેવા વિશાળ દેશની સુબાગીરી હુ આપને આપુ છુ એટલુજ નહિ પણ તમારા પછી તે તમારા વશજોને આપવામા આવશે એમા શકા રાખતા નહિ. તમારી અમુલ્ય અને જીવના જોખમ જેવી સેવાઓના બદલામા તો હુ કઈ જ કરતો નથી આ ફૂલ નહિ ને ફૂલની પાખડી જેવી તમારી બુજજ માત્ર છે. જ્યારે તમે સુઝાને હરાવશો ત્યારે હુ તમને મીર-ઉલ-ઉમરાવની પદવી આપવા ધાઈ છુ

સુલતાન મહમદને તેણે માત્ર એટલુજ કહ્યુ કે, 'જો તારે તો યાદ રાખવાનું છે કે તુ મારો વડો શાહજાદો છે તુ બીજા ભાઇની વતી લડવા જાય છે એમ તારે ધારવુ નહિ તેં આજ સુધીમા બહુ કર્યું છે પરતુ જ્યાં સુધી સુલતાન સુઝાની ધારણા નિષ્ફળ જાય નહિ ત્યા સુધી તેં કશુંએ કર્યું નથી એમ ધારજે તુ તેને તારા કબજામાં લેવાની પેરવી કરજે અને

યાદ રાખજો કે આપણા શત્રુઓમાં તે સૌથી વધારે અજય્ય અને બળવાન્ શત્રુ છે.' આટલું કહી ઔરંગઝેબે સુલતાન મહમદ તથા અમીરને ઉમદા સિરપાવ આપ્યા અને કેટલાક હાથી ઘોડાની ભેટો કરી. ઔરંગઝેબ કંઈ ગાંજ્યો જાય તેવો ન હતો, આટલું કર્યા છતાં પણ તેને તેઓનો વિશ્વાસ આવ્યો નહિ. તેમની ચોટલી પોતાના હાથમાં રાખવાને માટે પછી તેણે સુલતાન મહમદની બેગમ, ગોવળકોંડાના રાજાની રાજપુત્રી અને અમીરના એકના એક શાહજાદાને પોતાની પાસે રાખ્યાં. વહુને પોતાની સાથે રાખવાના કારણમાં એમ જણાવ્યું કે આવી મોટા કુળની સ્ત્રી લશ્કરની સાથે હોય તો કોઈ વેળા લડાઇના કામમાં આડખીલી રૂપ થઈ પડે અને અમીરના શાહજાદાને રાખવામાં એમ જણાવ્યું કે, અમીરખાન જુવાન છે અને જુવાન રાજ્ય કુમારો ઉપર એને ઘણી પ્રીતિ છે, ઉપરાંત વળી તે તેની કેળવણી ઉપર જાતે દેખરેખ રાખવાને માટે આતુર છે. ઔરંગઝેબે ખરું જોતાં તો ગોવળકોંડાના રાજાની પુત્રી અને સુલતાન મહમદની બેગમ તથા અમીરના પુત્ર અમીરખાનને એ બે સરદારોની નિમકહલાલીની આંટમાં પોતાની પાસે રાખ્યાં હતાં.

પશ્ચિમ બંગાળનો રાજા રખેને તેની જમીન પચાવી પડી સામો થાય એવી સુલતાન સુજાને નિરંતર ચિંતા રહેતી હતી. તેણે અલહાબાદથી પોતાની છાવણી ઉપાડી અને પટના તથા બનારસ થઈ છેવટ તે બંગાળની કુંચી જેવા ગંગા નદીના તીર ઉપર આવેલા અને પર્વત તથા જંગલોની વચ્ચે ભયંકર પ્રદેશમાં આવેલા મોંઘીર નામના ગામમાં આવીને છાવણી નાંખી. વિશ્રાંતિમાં ખલલ પહોંચાડવાને માટે અમીર જમાલ અલ્હાબાદથી દક્ષિણોત્તરે ગંગા ઓલંગશે એવા ભયથી તેણે આમ કર્યું હતું. અહીં મોંઘાઇમાં સ્થિર થવાના વિચારે તેણે કોટ પાડી શહેરની આસપાસ ઉંડી ખાઈ ખોદાવી. આ ખાઈ બર્નિયરે કેટલાંક વર્ષ પછી જોઈ હતી. એ ખાઈ શહેર નદી અને છેક પર્વત સુધી લાંબી હતી. એ મજબૂત જંગામાં રહી તે શત્રુની વાટ જોતો હતો અને ગંગા ઉતરવા સંબંધે પણ ત્યાં રહી તકરાર ચલાવવાનું તેણે ધાર્યું હતું; પરંતુ જ્યારે તેના જાણવામાં આવ્યું કે અમીર જમાલ અને સુલતાન મહમદ પહાડી પ્રદેશના રાજાઓને ફોડીને બંગાળની રાજધાની રાજમહાલ તરફ કુચ કરે છે અને લશ્કર તો માત્ર તેને ભુલાવો ખવરાવવાને માટેજ નદી કિનારા ઉપર ફરતું રાખવામાં આવ્યું

છે ત્યારે તે બહુ ચકિત થયો જો આમ થયુ તો તે બગાળની બહાર નીકળી જશે આથી તેણે પોતાને માટે મજબૂત કરેલી જગા મૂકીને રાજમહાલ તરફ પ્રયાણ કર્યું ઘણી સુસીબતો વેઠી તે તેમના પહેલો ત્યા જઈ પહોચ્યો રાજમહાલમા ખાઈ ખોદીને સારી કિલ્લેબદી કરી લેવાનો તેને વખત મળ્યો, કારણ કે જ્યારે ઔરગઝેબના સેનાપતિઓના જાણવામા આવ્યુ કે સુઝા રાજમહાલમા છે ત્યારે તેઓ નીચાણને રસ્તે મોટી તોપો અને લશ્કર લેવાને માટે ગયા હતા તોપો મળી અને લશ્કર ભેગુ થયુ ત્યારેજ તેમણે સુઝાની સાથે વિગ્રહ માડ્યો સુઝાએ ઘણી બહાદુરીથી પોતાનો બચાવ કર્યો પરતુ જ્યારે અમીરની ભારે તોપોના મારા સામે તેનુ ગારાનુ કિલ્લેબદી કામ પડી ભાગવા માડ્યુ ત્યારે તે, 'આગળ આવતા ચોમાસામા મારો એકે આરો નહિ રહે' એવા વિચારે બે મોટી તોપોને ત્યાને ત્યા પડી રહેવા દઈ રતોવાઈ રાજમહાલમાથી નાશી છૂટ્યો છુપુ લશ્કર પોતાના ઉપર તૂટી પડવાની બીકે શત્રુઓ પણ તેની પાછળ પડ્યા નહિ, અને વહાણુ વહાતા વહાતા તો એવો સખ્ત વરસાદ આવ્યો કે રાજમહાન છોડી સુઝાની પાછળ જવુ એ અમીરને બીનકુલ યોગ્ય લાગ્યુ નહિ જુલાઈ, ઑગષ્ટ, સપ્ટેમ્બર અને અક્ટોબરમા જે ભારે વરસાદ પડે છે તેજ વરસાદની એટલે ચોમાસાની એ શરૂઆત હતી હિંદુસ્તાનમા ચોમાસામા પાણી ભરાઇને રસ્તાઓ એવા અગમ્ય થઇ જાય છે કે લશ્કર કુચ કરી શકતુ નથી અને આ વખતે તો તેમા એવો વરસાદ આવ્યો કે અમીરને રાજમહેલમા તબુ નાખી તેમા લશ્કરને રાખવાની જરૂર પડી અમીર વરસાદને લીધે રાજમહાલમા રહ્યો તેની દરમિયાન સુઝાને પોતાને ઠરી ઠામ બેસવાની જગા અને લશ્કર એકઠું કરવાને પ્રસગ મળ્યો દક્ષિણ બગાળમાથી ઘણાક પોર્ટુગીઝ લોક તોપો સાથે તેને આવી મળ્યા જમીનની અસત ફળદ્રુપતા યુરોપવાસીઓને આ દેશમા આવવાને લલચાવતી હતી, તેમ પરદેશીઓને પોતાના રાજ્યમા વરસાવવા માટે તેમને ઉત્તેજન આપવુ એ સુઝાની મૂળથી જ રાજ્યનીતિ હતી પોર્ટુગીઝ મિશનરીઓને ખાસ કરી તે બહુ ચહાતો, તેમને રૂચે ત્યા દેવળ બાધવાની અને બોધ કરવાની તે આશાઓ આપતો આ યુરોપીઅન લોક ખરેખર મોગલના શાહજાદાને સારી મદદ કરી શકે તેમ હતું કારણે યુરોપના અને અત્રે જન્મેલા તથા કેટલાક ફ્રેન્ચ વગેરે મળીને એકદરે આઠ નવ હજાર માણસની દક્ષિણ બગાળમા વસ્તી હતી

રાજમહાલમાં ચોમાસુ રહ્યા. ત્યાં અમીર જમાલ અને સુલતાન મહમદ વચ્ચે અણબનાવ થયો. સુલતાન મહમદે આખા સૈન્યનું આધિપત્ય હોય એવી સત્તા ચલાવા માંડી અને અમીર તરફ તિરસ્કારની નજરે જોવા માંડયું પિતાના તરફ તે એટલી બધી કાળજી રાખતો નથી એમ તેના વર્તન તથા વચન ઉપરથી જણાવા લાગ્યું અને વળી તે પોતે પણ ગર્વથી કહેવા લાગ્યો કે 'મારે લીધેજ આગ્રાનો કિલ્લો હાથ આવ્યો એટલે હાલ રાજ્યગાદી મળી તેને માટે ઔરંગઝેબ જો કોઇનો પણ ઓસિંગણ હોય તો તે મારોજ ઓસિંગણ છે.' આ વાત ઔરંગઝેબના જાણવામાં આવી ત્યારે અમીર પાદશાહના હુકમથી કબજે મને કરી લેશે તો ભોગ મળશે એવા શકથી છેવટ શાહજાદો સુલતાન મહમદ થોડાક હજુરીઆઓની સાથે સુલતાન સુઝાની તરફ જતો રહ્યો. તેની નોકરીમાં દાખલ થવાનું કહેણ મોકલાવ્યું પરતુ સુલતાન સુઝાએ, આ ઔરંગઝેબ અને અમીરની યુક્તિ હશે એમ ધારી મહમદનો વિશ્વાસ કર્યો નહિ અને તેનાં વચનો ઉપર પણ વજન મૂક્યું નહિ. તેણે તેને પોતાની સાથે રાખ્યો પણ કંઈ સોપ્યું નહિ ઉલટો તેની ઉપર જાપતો રાખવા માંડયો. સુઝાના વર્તનથી મહમદ થોડા દિવસમાં જ કંટાળી ગયો અને પોતાની હવે કેવી દશા થશે તેના ભયમાં લાચારીએ પાછો અમીર જમાલને શરણે ગયો. અમીરે તેને ઘટતા માનથી આવકાર આપ્યો અને ગઈ ગુજરીને માટે માફી આપવાનું વચન આપ્યું

ઘણા જણ કહે છે કે, ઔરંગઝેબના કહેવાથીજ સુલતાન મહમદ સુલતાન સુઝાની પાસે ગયો હતો કારણ કે ઔરંગઝેબ ગમે તેવા પોતાના પુત્ર ઉપર આવતા જોખમે પણ સુઝાનો નાશ કરવાના કાવતરામાં પડવાને ખુશી હતો. આ વાત ખરી કિંવા ખોટી હો; પરતુ એટલુ તો ખરૂંજ છે કે ઔરંગઝેબ પોતાના શાહજાદાને કબજે કરવાને માટે એકાદ ભાખબેસણાની વાટ જોયા કરતો હતો. આવો લાગ મળતાં ને શાહજાદાને કોઈ સલામતી ભરેલી જગાએ લઈ જવા ઇચ્છતો હતો. સુલતાન મહમદ પાછો રાજમહાલમાં અમીરની પાસે આવ્યો છે એમ ખબર મળતાં ઔરંગઝેબે તેના ઉપર એક પત્ર લખ્યો અને તેમાં તેને એકદમ દિલ્હી આવવાનો હુકમ કર્યો. સુલતાન મહમદના ભાર નહોતા કે તેના હુકમની અવગણના કરે. તરતજ તે દિલ્હી તરફ ચાલી નીકળ્યો. આ અભાગિયો શાહજાદો જ્યારે ગગાને સામે પાર આવ્યો

ત્યારે જેમ મુરાદબક્ષને કેદ કર્યો હતો તેમ કેટલાંક હથીઆરબંધ માણસોએ તેને પણ કબજે કરી લીધો અને જનાનાને માટે વપરાતી અંબાડીમાં બેસારી ગ્વાલીઅરના કિલ્લા તરફ કૂચ કરી. સુલતાન મહમદને તેની જીંદગીના બાકી રહેલા દિવસો પુરા કરવાને માટે ઔરંગઝેબે ગ્વાલીઅરમાં કેદ કરાવ્યો.*

આ પ્રમાણે મોટા શાહજાદા મહમદને કબજે કર્યા પછી ઔરંગઝેબે તેના નાના શાહજાદા સુલતાન માજુમને કહ્યું કે–'તારે તારા મોટા ભાઇની માફક મોટી મોટી આશાઓ રાખવી નહિ. રાજ્યકાર્યભાર ચલાવવો એ બહુ બારીક કામ છે. રાજાઓને છેડાઈ જતાં વાર લાગતી નથી. તું જો ડહાપણથી નહિ વર્તું તો તારી પણ તેના જેવી જ ગતિ થશે. શાહજહાને જેમ જહાંગીરને અને શાહજહાનના દીકરાઓએ જેમ તેને પજવ્યો તેમ ઔરંગઝેબ તેના દીકરાઓથી પજવાય એમ ધારતો જ નહિ. મારા હાથમાંથી રાજ્ય પડાવી લેવાય એમ ધારવું નહિ.' સુલતાન માજુમની રીતભાત એવી હતી કે તેના પિતાને શક લઈ જવાનું કશુંએ કારણ નહોતું. વિષયાસક્ત માણસો યુક્તિબાજ અને પહોચેલા નથી હોતા. તેમના બોલવાપરથી પણ તેઓ રાજ્યલોભી નથી જણાતા. ઔરંગઝેબ કદી સત્તા અને માનને માટે બેદરકાર અથવા ધર્મદાનને માટે વધારે કાળજીવાળો જણાયો નથી. વિચિક્ષણ માણસો આમ છતાં એમ માને છે કે બહુશઃ બાપના ગુણ દીકરામાં ઉદય પામે છે. સુલતાન માજુમનું મન રાજ્ય સત્તા તરફ ઢળતું હતું એ વિષે આગળ ઘણાં ઉદાહરણો મળશે, હાલ તો આપણે બીજા બનાવો ભણી જોઇએ.

જ્યારે આગ્રા અને દિલ્હીમાં આ પ્રમાણે વર્તમાન ચાલી રહ્યાં હતાં ત્યારે સુલતાન સુજા બંગાળમાં એક ઠેકાણે રહીને પોતાનો સ્વાર્થ સાધવામાં રોકાયો હતો. અમીર જમાલ ગંગાના કિનારાઓપર આમ તેમ ફર્યા કરતો હતો. આ બધો વખત ઔરંગઝેબ આગ્રામાં પડી રહ્યો હતો. મુરાદબક્ષને ગ્વાલીઅરના કિલ્લામાં મોકલાવી દિલ્હી જઈ ઘણા ઉમંગથી તેણે રાજ્યલગામ પોતાના હાથમાં લીધી. દારાને ગુજરાતમાંથી કાઢવાના વિચાર તેના

*ગ્વાલીઅર–મોગલોના રાજકુમારોને કેદ રાખવાનું બંદીખાનું હતું ઘણા શાહજાદા અને શાહજાદીઓ તેમાં જ પોતાની જીંદગી ગાળતાં હતાં. સને ૧૬૭૬ના ડીસેંમ્બરની ૫ મીએ સુલતાન મહમદ તેમાં મરણ પામ્યો હતો. આબીસીનીઆના રાજકુમારોને પણ એક પહાડી કિલ્લામાં કેદ રાખવામાં આવતા એમ રાસેલાસમાં કહેલુ છે.

મનમાં થયા કરતા હતા પરંતુ આગળ જણાવેલાં કારણને લીધે એક પગલું ભરાયું નહોતું. છેવટ તેની અગાધ બુદ્ધિ અને ચાલુ રહેલા ચઢતા ભાગ્યે તેને સર્વ વાતે જય અપાવ્યો.

જશવંતસિંહ રાજાએ પોતાના રાજ્યમાં આવ્યા પછી ખાજુઆની લૂંટમાંથી આણેલો પૈસો મોટા અને બળવાન સૈન્યની ભરતી કરવા પાછળ ખરચવા માંડ્યો. દારાને તેણે લખ્યું કે 'જો તમે આગ્રા ઉપર ઘેરો લઈ જશો તો મારા તમામ સૈન્ય સાથે હું તમને અજમેર મુકામે આવી મળીશ.' ગુજરાતમાં દારાએ પણ પસંદગીનું તો નહિ પરંતુ ઘણું લશ્કર એકઠું કર્યું હતું અને લડાઈએ જતાં જશવંતસિંહ સિવાય બીજા પણ ઘણા રાજાઓ તેને આવી મળવાની આશા હતી. આવા વિચારે આખરે દારાએ અમદાવાદ છોડ્યું અને અજમેર* તરફ પ્રયાણ કરવા માંડ્યું. અજમેર આગ્રાથી સાત આઠ દિવસને રસ્તે છે. દારા ત્યાં આવ્યો પણ જશવંતસિંહે પોતાનું વચન પાળ્યું નહિ. ભાવિનું વલણ ઔરંગઝેબ તરફ ઢળતું જોઈ જયસિંહ રાજાએ તેના પક્ષમાં ભરાવું પસંદ કર્યું. પોતાના મતને અનુસરી તેણે જશવંતસિંહ રાજાને પણ દારાના પક્ષમાં જતો અટકાવવાને માટે પોતાથી બન્યું એટલું કર્યું તેણે જશવંતસિંહને નીચે પ્રમાણેનો પત્ર લખ્યો.

'દારાના પડતા ભાગ્યમાં ઝંપલાવવામાં તમે શો સ્વાર્થ ધારો છો, તે હું સમજી શકતો નથી. આગ્રહ રાખ્યાથી દારાનું સારૂ થશે નહિ અને તમે વચવેગળ સહકુટુંબ પાયમાલ થઈ જશો. યાદ રાખજો કે ઔરંગઝેબ માફી આપશે નહિ હું પણ એક તમારા જેવો દેશી રાજા છું અને તમને એમ જણાવું છું કે, તમે આવા ઝઘડામાં ઉતરી નકામુ રજપૂતોનું રક્ત પાડશો નહિ. તમારા પક્ષમાં બીજા રાજાઓને બોલાવવાનો ઝુંડો તમે ન લેતા, એમ કરવાનાં સાધન તો મારી પાસે પણ છે. આ બાબત આખા હિંદુસ્તાનને લગતી છે માટે જેને પાછળથી ઓલવવાનો ઉપાય નથી એવો અને થોડી વારમાં આખા હિંદુસ્તાન ઉપર સર્વત્ર સળગી ઉઠે એવા ઝઘડાને પ્રજ્વલિત કરવાની તમને એકલાને છૂટ નથી. વિશેષમાં એટલુંજ કે જો તમે દારાને છોડી દેશો તો ઔરંગઝેબ ગઈ ગુજરીને મનમાંથી કાઢી નાંખશે.

* અજમેરમાં જહાંગીર અને શાહજેહાન ઘણી વાર રહેતા હતા. ઇગ્લંડના જેમ્સ રાજાના પ્રતિનિધિ સર થોમસરોને અજમેરમાં જહાંગીર પાદશાહે ૧૬૫૨ ના ડિસેમ્બરમાં ઘણા માનથી મુલાકાત આપી હતી.

બાજુઆથી તમે જે લૂંટ લાવ્યા છો તે પાછી લેશે નહિ અને વધારામાં તમને ગુજરાતની સુબેદારી આપશે. તમારા દેશને લગતા ગુજરાત જેવા દેશને માટે તમે તુલના કરજો. ગુજરાતમાં તમે સંપૂર્ણ શાંતિ અને સલામતીમાં રહી શકશો. વળી આ જે જે બાબત મેં તમને જણાવી છે તે સાચી છે. હું તમને તે ભરી પુરીને મળે ત્યાં સૂધી વચમાં પડું છું. તમને તે બધુ મેળવી આપવાને માટે ખાત્રી આપું છું પછી શું?' આ રીતે જયસિંહ રાજા જશવંતસિંહને દારાને આશ્રય આપતો દૂર રાખી કાબેલ ઔરંગઝેબના સમસ્ત સૈન્યની સાથે અજમેર આવી દારાની સન્મુખ છાવણી નાંખી પડ્યો.

દગો દેવાયલા અને ઉંધે રસ્તે દોરવાયલા દારાને માટે આ ઇતિહાસ વાંચનારને પણ દયા તો ઉત્પન્ન થતી હશે જ. જશવંતસિંહ ઉપર રાખેલો વિશ્વાસ જ્યારે ખોટો પડયો ત્યારે બાજી સુધારવાનો વખત રહ્યો નહોતો. તે સહેલથી અમદાવાદ તરફ ઉતરી પડયો હોત પરતુ આ વખત ઉનાળાનો હતો અને તેમાં અધુરામાં પુરો મારવાડમાં દુકાળ ચાલતો હતો. તે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કરી શક્યો નહિ. અમદાવાદ પાંત્રીસ દિવસને રસ્તે હતું. આટલો બધો લાંબો માર્ગ અને તે પણ જશવંતસિંહના લાગતા વળગતા રાજાઓનાં રાજ્યોમાં થઇને જવાનો હતો. વળી નવા અને તાજા લશ્કરવાળો ઔરંગઝેબ નળ પુંઠે કળિયુગની માફક પાછળ લાગેલો હતો. આખરે દારાએ વિચાર કર્યો કે, 'વીર મરણે મરવું એ-જ વધારે સારૂં છે.' દારા ખરેખરી બાબતથી અજાણ હતો. ન ધારી શકાય તેવે સ્થળે અને માનવામાં પણ આવે નહિ તેવા પ્રપંચ તેની સામે રચાયલા હતા. અમદાવાદનો સુબો શાહનવાજ ખાન જે દારાને વહાલો થઈ તેના પેટમાં પેશી ગયો હતો તેણે ઔરંગઝેબની સાથે પત્ર વ્યવહાર રાખ્યો હતો. દારાના મનની તમામ વાત અને તેની હિલચાલ તેણે પોતાના જમાઈ ઔરંગઝેબને જણાવી હતી. આ વખતે પણ તે અજમેરમાં હતો. લડાઇમાં એ દગલબાજ દારાને હાથે કપાઈ ગયો અથવા એમ કહેવાય છે કે, ઔરંગઝેબના લશ્કરનો એક નોકર જે દારાની સાથે પત્રવ્યવહાર રાખતો હતો તેણે પોતાની બાબત શાહનવાજ ખાનની મારફત ઔરંગઝેબના જાણવામાં આવશે એવા ભયથી તે નિમકહરામને મારી નાંખ્યો. ગમે તે રીતે મુવો પણ મુવો તો ખરો જ તો હવે એ દગલબાજના મરણ માટે વધારે ચિં-

જણુ કરવાનું પ્રયોજન નથી. દારા અમદાવાદ આવીને રહ્યો ત્યારથીજ જો તેણે પોતાના શુભેચ્છકોની સલાહ માની હોત અને શાહનવાજ ખાનનો વિશ્વાસ ન રાખ્યો હોત તો કામ બગડયું ન હોત.

લડાઈ સવારના નવ અને દશની વચ્ચે શરૂ થઈ. ઉંચી અને મોરચાની જગ્યાપર ગોઠવેલું દારાનું તોપખાનું પ્રથમ મોટા અવાજથી છૂટવા માંડયું, પણ એમ કહેવાય છે કે, એ તોપો માત્ર ખાલીજ ફુટતી હતી. આટલી બધી હદ સુધી પોતાનાં માણસો ફુટેલાં છે એમ દારાને ખબર નહોતી. લડાઇનું વર્ણન કરવાની જરૂર નથી. જો આને લડાઇનું નામ આપીએ તો તે લડાઈ નહિ પણ પ્રપંચથી પૂર્ણ એક નાશકારક ઉત્પાત હતો. વાંચનાર દગો કેવો સજડ રચેલો હતો તે એટલાથીજ સમજી જશે કે પહેલી ગોળી છુટી તો ભાગ્યેજ છુટી હશે એટલામાં રાજા જયસિંહ દારાની સન્મુખ આવીને ઉભો રહ્યો અને એક અમલદારને મોકલી તેને કહાવ્યું કે, 'જો તમારે બદીવાન થતા બચવું હોય તો રણ છોડીને ચાલ્યા જાવ.' ગરીબ બિચારો દારા આવા અણધાર્યા અને ઓચિંતા બનાવથી એવો ત્રાસ પામી ગયો કે, સરસામાન માટે પણ કંઈ બંદોબસ્ત ન કરતાં એકદમ જીવ લઇને રણમાંથી નાશી ગયો. જે સંકડામણમાં તે આવી પડયો હતો તેને લક્ષમાં લેતાં તે બિચારો બૈરી છોકરાંને લઇને નાસવા પામ્યો તેમાં પણ જયસિંહનો ઉપકારી હતો. જયસિંહના હાથમાં બધું હતું. પાદશાહ જાદાઓને અપમાન આપવું એ કેટલું જોખમ ભરેલું છે તે જયસિંહ સમજતો હોવાથીજ તે માન આપીને વર્ત્યો.

દુઃખીઆરા અને આતુર દારાને અમદાવાદ જવાય તો ત્યાં બચાવનું સ્થાન હતું. તેણે તબુ અને નિત્ય ઉપયોગના સરસામાન વગરજ શત્રુના પ્રદેશમાં મુસાફરી કરવા માંડી. અમદાવાદ અને અજમેરની વચ્ચેનો પ્રદેશ ઘણોખરો રજપૂત રાજાઓનો છે. દારાની સાથે માત્ર બે હજાર માણસ હતાં. મારમારનો તાપ પડતો હતો અને કોળી લોક વારંવાર લૂંટને માટે તેનાપર તુટી પડી તેનાં માણસોના જીવ લેતા હતા. થોડાં માણસની સાથે મુસાફરી કરવી એ તેના જેવા પાદશાહજાદાને માટે ભય ભરેલું હતું. કોળી લોક હિંદુસ્તાનમાં ઘણાજ ગ્રામ્ય, અભણ અને ઢંગધડા વગરના લૂંટારૂ લોક ગણાય છે. ઘણાંક દુઃખ વેઠયા પછી દારા છેવટ અમદાવાદથી એક મંજલ દૂર આવી પહોચ્યો. વળતી સવારે અમદાવાદ પહોચી નવા સૈન્યની ભરતી કર-

વાની તે હોંશમાં હતો પરંતુ પરાજિત અને અભાગિયા માણસોની આશાઓ ક્વચિતજ પુરી પડે છે.

દારાએ જેને અમદાવાદનો કિલ્લો સોંપ્યો હતો તેજ માણસે હમણાં, કાં તો ઔરંગઝેબની ધમકીથી ડરી જઇને કે કાંતો તેનાં સારાં સારાં વચનોથી લોભાઈ જઈને ગમે તેમ પણ પોતાના સ્વામિનો પક્ષ સદંતર છોડી દીધો અને દારાને વાગેલામાં વાગ્યા જેવું કરવાને એક પત્ર લખી તાકીદ આપી કે, 'તેણે શહેરની પાસે આવવું નહિ. દરવાજા તેની સામે બંધ કરવામાં આવ્યા છે અને નગરના માણસો હથિયારબધ થઈ તેને નગરમાં આવતો અટકાવવાને તૈયાર થયા છે.' હિંદનો મુસાફર પોતે કહે છે કે, આજ ત્રણ દિવસ થયા હું *દારાની સાથે હતો. આવા વિકટ માર્ગમાં દારાની સાથે કોઈ વૈદ ન હોવાથી અને વૈદની જરૂર પડવાથી તેણે મને પોતાની સાથે રાખ્યો હતો: અમદાવાદના સુબાનો તેને પત્ર મળ્યો તેની પહેલી રાતે તો તેણે મને કોળીઓ મારી નાંખે નહિ માટે જનાનાવાળી કનાતોના પડદામાં સુવાડયો હતો. આ ઉપરથી તમારા જાણવામાં આવશે કે, હિંદુસ્તાનના મોટા લોકો પોતાની સ્ત્રિયો માટે કેટલા બધા અદેખા હોય છે. દારા કેવી ખરાબ હાલતમાં હતો તે જણાવવાનેજ હું આ લખું છું. બીજે દિવસે સવારે દારાના હાથમાં સુબાનો પત્ર આવ્યો ત્યારે બેગમોએ એકદમ ત્રાસ અને દયા ઉપજે એવી કીકીયારી પાડી અને દરેક જણની આંખમાંથી આંસુની ધારાઓ ચાલી. અમે બધાં ગભરાટમાં બાવરાં બની ગયાં અને મુંગે મોંડે ગમગીનીમાં એક બીજાના મોં સામુ ટગર ટગર જોવા લાગ્યાં. માથે આવી પડેલા ભયમાંથી કેમ મોકળા થવું એવા વિચારમાં ગુમ થઈ ગયેલાં અમે પ્રતિપળે મોટા વિચારમાં પડી જતાં હતાં. સૌ આ પત્ર વંચાયા પછી આભાં બની ગયાં હતાં. દારા જીવતો મુવા જેવો થઈ પડયો હતો. બેભાન જેવી હાલતમાં ઘડીમાં તે આમ કહેતો, ઘડીમાં આમ કરો એમ સૂચવતો અને ગભરાયલા જેવો થઈ ઘડીમાં એક સામાન્યમાં સામાન્ય સિપાઇની પણ સલાહ લેતો હતો. તેને ચારે તરફ નિરાશા જણાઈ 'હું એકલો અહીંથી નાશી જાઉં' એમ પૂછવા લાગ્યો પણ ક્યાં જવું? હવે વિલંબ કરવો એ નાશનું કારણ હતું.

* મોન્સીઅર બર્નિયર સુરતથી આગ્રે જતાં રસ્તામાં પ્રથમ દારાને મળ્યો હતો. દારાની બેગમ માંદી હતી તેનું તે ઔષધ કરતો હતો.

જેટલો વખત હું એ શાહજાદાની સાથે રહ્યો તેટલા વખતમાં તો અમે એક ક્ષણ પણ વિરામ લીધા વગર ચાલ્યાજ કરતા હતા. તાપ ઘણો પડતો હતો તેમજ ધૂળ પણ એટલી બધી ઉડતી હતી કે સૌ કાયરે કાયર થઈ જતાં. ગુજરાતના ત્રણ બળદોમાંથી એક બળદ વાટમાં મરી ગયો, બીજો મરવા પડયો, અને ત્રીજો થાકને લીધે આગળ ચાલવાને અશક્ત થઈ પડયો. દારાની બેગમના પગમાં એવી ખરાબ જાતનો રોગ થયેલો હતો કે તે મને તેની નોકરીમાં રાખવાને માટે ઘણોજ આતુર હતો. તેણે મારી ગાડીને માટે બળદ, ઉંટ અને ઘોડા મેળવવાને માટે ઘણો શ્રમ લીધો પણ તેથી કંઇ વળ્યું નહિ. દારા આ પ્રમાણે સત્તા રહિત અને મગસર્ગ વગરનો થઈ ગયો હતો. ન ચાલે આખરે હું પાછળ રહ્યો અને ચારસેં અથવા પાંચસેં ઘોડેસ્વારની સાથે શાહજાદો મારાથી દીલગીરી સાથે જુદો પડયો. જુદા પડતી વખતે અમારી આંખોમાં આંસું આવ્યાં. દારાની સાથે સોનૈયા અને રૂપૈયા લાધેલા બે હાથીઓ હતા. તે તાતાબકેર તરફ જવાને ઇચ્છતો હતો, જે કમ કંઈ નકામા જેવો ન હતો. તાતાબકર જતાં આવતાં રેતીના રણમાંથી તે સહીસલામત ચાલ્યો જશે એવી આશા નહોતી. તેની સાથેનાં ઘણાં માણસો અને સ્ત્રિયો કોઈ ભૂખથી તો કોઈ થાકથી, કોઈ તરસથી તો કોઈ લુટારા કોળીઓના હાથથી માર્યા ગયા હતાં. દારા આ રેતીના રણને પસાર ન કરી ગયો હોત તો પણ સારૂં પરંતુ દુર્ભાગ્યે તે રણ ઉતરી પેલી પાર કચ્છમાં ગયો.

કચ્છના રાવે તેને ઘણો સારો આવકાર દીધો દારા જો તેની શાહજાદી રાવના કુંવરની સાથે પરણાવે તો તે તેને લશ્કરની મદદ પણ આપે એમ રાવે જણાવ્યું દુઃખમાં દુઃખ થાય તેમ એક સામાન્ય રાજા પોતાની બેટી માગે એ દુઃખ દારાને કંઈ ઓછું લાગ્યું નહિ દારાએ તે કબૂલ કર્યું નહિ અને આપણી તરફથી રાજા જયસિંહે જેમ પ્રથમ જશવંતસિંહને દારાને મદદ કરતો અટકાવ્યો હતો તેમ કચ્છના રાવને અટકાવ્યો. કચ્છના રાવમાં તરતજ ફેરફાર થઇ ગયો અને દારા તે પામી જતાં પોતાના પ્રાણ લેવાની જયસિંહ જેવા રાજાની દુષ્ટ કપટ જાળોથી ત્રાસ પામી તાતાબકર જવાને માટે કચ્છમાંથી પણ નાશી છુટયો.

મારે મારી પોતાની મુસાફરીનો ઘણો લાંબો હેવાલ લખવાનો છે તો કરવાને માટે હું વાચકોને આવી વાતોથી વધારે કંટાળો આપું છું કે

લૂંટારાઓના હાથમાં જઈ પડયો અને કેવી રીતે મેં તેમને દયા ઉત્પન્ન કરી, મારી પાસેના પૈસા બચાવી લીધા તે લખવાનું છે. મારા ધંધાનો ચમત્કાર બતાવ્યો અને મારા એ નોકરોએ પણ તેમને જણાવ્યું કે હું દારાના સિપાઇઓના સપાટામાંથી મહા સંકટે બચેલો છું. છેવટ તેમના મનમાં દયા આવી. સાત આઠ દિવસ પછી તેઓ મારા ગાડાને બળદ જોડી મને અમદાવાદના દરવાજામાં મુકી ગયા. અમદાવાદથી એક ઉમરાવનો સંગાથ થયો તેની સાથે પછી હું દિલ્હી ગયો. આખે રસ્તે, ગરીબ બિચારા દારાના લશ્કરની નિશાઓની તરીકે, મરી ગયેલાં માણસોનાં, હાથીઓનાં, બળદોનાં, ઘોડાનાં અને ઊંટનાં સુકાઈ ગયેલાં હાડ પિંજર અમારી દૃષ્ટિને દ્રવિભૂત કરતાં હતાં.

જ્યારે દારા તાતાબકર તરફ કુચ કર્યે જતો હતો ત્યારે બંગાળમાં લડાઈ ચાલતી હતી. સુલતાન સુઝા પહેલાંના કરતાં વધારે બળવાન લશ્કર એકઠું કરવાના કામમાં લાગેલો હતો. બંગાળ ઘણો દૂર હોવા સાથે અમીર જમાલની બુદ્ધિ ઉપર વિશ્વાસ રાખી ઔરંગઝેબ આગ્રામાં પડયો હતો. બંગાળ તરફ વધારે લક્ષ રાખવાની જરૂર નહોતી પરંતુ આગ્રેથી આઠ દિવસને રસ્તે આવેલા શ્રીનગરના રાજા સાથે સુલેમાન શિકોહ ઉતરી આવે તે તરફ લક્ષ આપવાની વધારે અગત્ય હતી. બળવાન શત્રુ ઓળખવામાં અને તેનો પ્રથમ પ્રતિકાર-કરવામાં ઔરંગઝેબ ઘણો ચતુર હતો. સુલેમાન શિકોહને કચરી નાંખવા તરફ હાલ તેનું લક્ષ લાગેલું હતું

આ બાબતમાં ધાર્યું કરવાનો એકજ માર્ગ હતો અને તે એ કે, જયસિંહ રાજાની મારફતે શ્રીનગરના રાજા સાથે પત્ર વ્યવહાર ચલાવી સામ, દામ અને દંડથી તેને ફોડવો જયસિંહ રાજાએ ઔરંગઝેબના કહેવાથી શ્રીનગરના રાજાને લખ્યું કે, જો તે સુલેમાન શિકોહને કેદ પકડી આપશે તો તેને સારો બદલો આપવામાં આવશે. રાજાએ તેને વચનોપર વચનો આપવા માંડ્યાં તેમ છતાં પણ ન માને તો તેને ધમકી આપવામાં પણ કચાસ રાખી નહિ. શ્રીનગરના રાજાએ જયસિંહના ઘણા પત્રોના પ્રત્યુત્તરમાં જણાવ્યું કે, 'મારાં દેશ અને રાજ્યપાટ જશે તોપણ હું અમાનુષિક દગો અને વિશ્વાસઘાત કરીશ નહિ. મને રાજ્યપાટ ગયાનો ભય નથી પણ કીર્તિનો લાંછન લાગવાનો ભય છે. શ્રીનગરનો રાજા ધમકીઓથી અથવા વિનતિઓથી પણ ડગ્યો નહિ ત્યારે ઔરંગઝેબ તેના

પહાડી પ્રદેશ સામે મોટું લશ્કર લઈ ચઢી ગયો અને તોપખાનાનો ઉપયોગ કરી મોટાં પહાડી શિખરપર ગોળા ચલાવવા માંડ્યા. પહાડી પ્રદેશમાં આ રીતે માર્ગ કરવાના તેના આ ઉપહાસ્યાસ્પદ પ્રયત્ન તરફ હસી શ્રીનગરનો રાજા બોલ્યો કે, 'એક સૈન્યથી તો શું પણ આવાં આવાં અનેક હિંદુસ્તાનનાં લશ્કર આવે તોપણ મારા પ્રદેશમાં માર્ગ કરવો સહેલો નથી ?' કેટલાક દિવસ સુધી આવી મિથ્યા માથાફોડ કરી છેવટ ઔરંગઝેબે પોતાના સૈન્યને પાછું બોલાવી લીધું.

કેટલેક દિવસે દારા તાતાબકરથી ત્રણ ચાર મંજલ દૂર પહોચ્યો ત્યારે તેના જાણવામાં આવ્યું કે, ઘેરો નાંખીને પડેલા મીર બાબાએ કિલ્લાને છેક છેવટની સ્થિતિએ પહોચાડી દીધો છે. કિલ્લામાં ખોરાકી ખૂટી પડી હતી. ચોખા અને માંસ બે રૂપિએ શેર વેચાતાં હતાં, બીજી ખોરાકીની વસ્તુઓ એટલીજ મોંઘી થઈ ગઈ હતી. આટઆટલું છતાં પણ કિલ્લેદાર અડગ રહ્યો હતો. તે વારંવાર સ્તુતિપાત્ર કામ કરતો અને દરેક રીતે પોતાનું શૌર્ય, હિંમત અને નિમકહલાલી દેખાડતો હતો. શાંત અને એક નિશ્ચયવાન્ થઈ તે અત્યાર સુધી ટક્કર લઈ રહ્યો હતો. તે મીર બાબાની સાથે યુદ્ધમાં ડરતો નહિ તેમ ઔરંગઝેબની ધમકીઓને ગણકારતો નહિ.

તેની સાથે લડાઈમાં ભાગ લેનાર ઘણા ફ્રેન્ચ લોકોએ મને ખાતરીથી કહ્યું હતું કે, સુબાની હિંમત સ્તુતિપાત્ર હતી. જ્યારે તેને દારા આવે છે એવા સમાચાર મળ્યા ત્યારે તેણે સૈન્યમાં ઔદાર્ય બતાવ્યું અને શત્રુઓને હાંકી કાઢવાને માટે દરેક સૈનિક ઉત્સાહથી મરણીઓ થઇને લડ્યો, એટલા માટે કે, દારાને કિલ્લામાં દાખલ થવાનો માર્ગ મળે. પોતાના સિપાઇઓ કેવી રીતે રાજી રાખવા તે આ સુબો યથાર્થ રીતે જાણતો હતો. વળી આ કિલ્લેદારે ઘણી ચાલાકીથી હોશિયાર પ્રણિધીઓ મારફત મીર બાબાના પડાવના સિપાઇઓમાં એવી વાત કરાવરાવી કે ઘેરો લંબાવવાને માટે દારા એક મોટા સૈન્યની સાથે અત્રે આવે છે. પ્રણિધીઓએ કિલ્લેદારના કહ્યા પ્રમાણે વાત ઉડાડી અને મીર બાબાના સિપાઇઓને તેની અસર પણ થઈ. [illegible]રા જો ધીરજથી ત્યાં આવ્યો હોત અને લડાઈ ચલાવી હોત તો હરબડી [illegible]લા મીર બાબાના સિપાઇઓ [illegible]ડધાપડધા દારાની તરફ આવી ગયા હોત

દારા કોઈ પણ જાતના સાહસમાં સંપૂર્ણ ધીરજથી કામ લેતો નહિ. જ્યાંને ત્યાં એના અનિશ્ચયથી તે પરાજય-પામતો હતો. આ પ્રસંગે પણ તેણે એમ ધાર્યું કે, થોડાં માણસથી મીરબાબાની સામે ટક્કર લેવાશે નહિ માટે સિંધુ ઉતરી બારોબાર ઇરાન તરફ ઉતરી પડવું ઠીક છે આ વિચાર પણ અધુરેજ છોડી દીધો કારણ કે ઇરાનમે રસ્તે પણ ઘણાં પઠાણનાં સ્વતંત્ર રાજ્યોમાં થઇને જવાતું હતું. એ પઠાણ લોકનાં રાજ્યો ડુંગરી પ્રદેશમાં આવેલાં છે અને તેઓ હિંદુસ્તાનના પાદશાહને કે ઇરાનના શાહને ખંડણી આપતાં નથી. પાણીની પણ એ પ્રદેશમાં બહુ તંગી છે. મેં આગળ ઉપર જણાવ્યાં છે તેનાથી જુદાં કારણ બતાવીને તેની બેગમે તેને એ માર્ગ ન લેવાને સમજાવ્યો. બેગમે કહ્યું કે, ' જો તમે તમારા કુટુમ્બને અને બેગમો તથા શાહજાદીઓને એ ચોર અને લુચ્ચાઓની લુંડીઓ કરવા ધારતા હો તોજ એ માર્ગ લેજો. ' હુમાયુનની સ્ત્રીએ આ પઠાણ લોકોએ કેવી રીતે રાખી હતી તે આ વખતે દારા અને તેની બેગમ બેઉ વિસરી ગયાં.

કયો માર્ગ લેવો અને શું કરવું એની તે ગુંચવણ હતો એટલામાં તેને યાદ આવ્યું કે, ઉક્ત પઠાણ રાજ્યોમાંના એક રાજ્યનો ધણી મલેક જીવણખાન નામનો પઠાણ તેનો આભારી છે, અને તેમો દેશ પણ દૂર નથી. બોલનઘાટથી પાચ માઈલ દૂર દાદરમાં તેની રાજ્યધાની હતી. શાહજહાનના રાજ્યમાં બંડ કર્યાના ગુન્હા માટે બે વાર જીવણખાનને હાથીના પગ તળે કચરી મારવાની શિક્ષા થયેલી અને બેઉ વાર દારાશાહે તેને જીવતદાન અપાવેલું હતું. તાતાબકરથી મીર બાબાને હાંકી કાઢવા જેટલી જીવણખાન આભારી હોવાથી મદદ આપશે એમ દારાને લાગ્યું તેથી તેણે પોતાનાં માણસોને કહ્યુ કે, ' મલેક જીવણખાન પઠાણના તરફથી મળનારી મદદે આપણે તાતાબકરથી મીર બાબાને હાંકી કાઢી ત્યાં પૈસો ટકા સુકી પછી કંદહાર તરફ જઈશું અને ત્યાંથી કાબુલ દૂર નથી. કાબુલનો સુબો મહોબતખાન આપણે જોઇએ તેવી મદદ કરશે કારણ કે તે ઔરંગઝેબને ધીક્કારે છે અને મારો આભારી છે. ' મહોબતખાન મોટી વગસગવાળો અને પ્રજામાં માનિતો હોવાથી તે એક સારા સહાયક જેવો નીવડશે એમ ધારવામાં દારાની ભૂલ નહોતી. આમ છતાં પણ જીવણખાન પઠાણને આશ્રયે જવા સંબધે તેનું કુટુમ્બ આડે પડયું. તેની બેગમ, શાહજાદીઓ અને નાનો કુ-

वर सीपेह शिकोह" आंसु भरी आंखे दाराने पगे पड्यां अने प्रार्थना करी के, 'तमे आ योजनाने मूकी द्यो. ए पठाण राज्य लुच्चो अने लुंटारो छे, एनापर विश्वास राखवो ए काळना मोंढामां जई पडवा जेवुं छे. अमे समजी शकतां नथी के, तातारुकरनो घेरो लंबाववाने माटे तमे आटला बधा आतुर शाथी छो? त्यां गया वगर पण आपणे काबूल जई शकीए तेम छे कारण के आपणने जतां अटकाववाने माटे मीर बाबा तातारुकरनो घेरो उठावी पाछळ पडनार नथी.'

भुंडुं नसीब ज दाराने उंधे रस्ते खेंची जतुं हतुं. तेमने तेणे जणाव्युं के काबूलनी मुसाफरी घणी विकट अने भयप्रद छे, खरेखर छे पण तेमज. वळी दाराना मनमां एम पण हतुं के, 'जे माणसने जीवतदान आप्या जेवा ए मोटा उपकारमां लीपेलो छे ते माणस शुं मने दगो देशे?' घणी विनंतिओने लक्षमां न लेतां दाराए जीवणखानने त्यां जवानो मार्ग लीधो अने दुष्ट स्वभावना निमकहराम आभारीने हाथे न धारेलां माठां फळ आव्यां ते अनुभव्यां. कृतघ्न माणसो पोतानो स्वार्थ होय छे त्यारे उपकार करनारनो भोग आपतां पण पाछा पडता नथी.

प्रथम तो जीवणखान पठाणे दाराने सारो आवकार दीधो, एम धारीने के, तेनी पासे मोटुं अने बळवान लश्कर हशे. गाममां सर्व लोकने एवो हुकम आप्यो के, तेमणे दाराना माणसोने पोताना घरमां उतारवा अने मित्र तथा स्नेहीनी माफक तेमने जोइती कारवती वस्तुओ पुरी पाडवी परंतु ज्यारे ते आवी पहोंच्यो अने तेनी पासे बसें त्रणसेंथी वधारे माणस नथी एम तेना जाणवामां आव्युं त्यारे तेणे बधो ढोंग मूकी दीधो. नक्कीपणे जणायलुं नथी के तेने औरंगजेबे फोडेलो हतो किंवा नहि? अथवा तेणे दुष्ट कृत्य कर्युं ते जातेज तेनी जातपर जइने कर्युं? लूंटाराओथी महा महेनते बचावेला सोनैयाथी लादेलां हजी केटलांक खच्चर दारानी पासे हतां ते धन जोइने जीवणखाननुं चित्त चळ्युं. गमे तेम होय पण एटलुं तो सहज छे के तेनो जीव फरी गयो अने केटलांक हथीआर बंध माणसोनी साथे रातने वखते ते दाराना तंबुमां पेठो तथा सघळो पैसो अने स्त्रियोना दागीना झवेर वगेरे लई लीधां. नाणाथी तृप्त न थतां ते दुष्ट वृत्तिना पठाणे छेवट दारा अने तेना शाहजादा सिपेह शिकोने कैद कर्या. तेम करवामां अटकाव करनार दाराना लागता वळगता

તથા અંગરક્ષકોને તેણે કતલ કર્યા. * પછી દુષ્ટ જીવણખાને બાપ દીકરાને સખ્ત બાંધી લઇને ઉઘાડા હાથીપર નાંખ્યા, અને ગામના ઘાતકને તેમની પાસે બેસાડી એવો હુકમ આપ્યો કે, 'જો તેઓ પોતે અથવા બીજુ કોઈ તેમને છોડવવાનો કે કરશો પણ પ્રયત્ન કરવા જાય તો તારે તેમનો જરા પણ વિલંબ વગર શિરચ્છેદ કરવો.' પછી પહેરામાં તે પોતે તેને તાતાબકર લઈ ગયો અને મીર બાબાને સ્વાધીન કર્યા મીર બાબાએ દારાને લાહોર થઈ દિલ્હી લઈ જતાં એ દુષ્ટને પોતાની સાથે રહેવાનો હુકમ આપ્યો.

દુર્ભાગ્ય દારાને દિલ્હીમાં આણ્યો ત્યારે ઔરંગઝેબને વિચાર થઈ પડયો કે, ગ્વાલીઅરના કિલ્લામાં કેદ કરતા પહેલાં તેને રાજ્યરસ્તે ફેરવવો કે નહિ ? કેટલાક દરબારીઓએ એવો મત આપ્યો કે, પાદશાહી કુટુંબને હિણું લાગે તેમ કદાપિ દારાની આ સ્થિતિથી લોક ઉશ્કેરાઈ જઈ બંડ કરે માટે તેને રાજ્યમાર્ગ ઉપર ફેરવવો નહિ. ઔરંગઝેબના ખુશામતીઆ અને દુષ્ટ ઉમરાવોએ આથી વિરૂદ્ધ મત આપી એમ જણાવ્યું કે, 'તમારી પૂર્ણ સત્તા જામી છે એમ બતાવવા તથા લોકના મનમાં રાજ્યનો ત્રાસ અને છાપ પાડવા માટે દારાને રાજ્યમાર્ગમાં ફેરવવો એ ઘણુંજ જરૂરનું છે.' વળી કેટલાકના મનમાં એમ છે કે 'દારા પકડાયો નથી અને આ બધું તુત છે તેમને ખાતરી થવાને માટે પણ એજ અગત્યનું છે.' ઔરંગઝેબને પણ આ વિચાર પસંદ પડયો. અને તેઓ એવા નિશ્ચય ઉપર આવ્યા કે, સિપેહ શિકોહની સાથે દારાને મજબૂત બાંધી હાથી ઉપર નાખવો અને તે-

* ઔરંગઝેબના વખતમાં એક બીજો યૂરોપીઅન મુસાફર ટવનીયર હિંદુસ્તાનમાં મુસાફરી કરવા આવ્યો હતો તેણે પણ પોતાનો પ્રવાસ લખ્યો છે. એમાં એ લખે છે કે, ગરમીને લીધે દારાની એક બેગમ મરી ગઈ હતી કોઈ દિવસ દારાને થયેલો નહિ એવો શોક એ વખતે થયો હતો ગમગીનીમા તે પઠાણના ઘરમા નિશ્ચિત થઇને ઊંઘેલો હતો તેવામા જીવણખાન કેટલાક માણસ સાથે અંદર આવી નાના શાહજાદાને કેદ કરવા લાગ્યો બાળક છતા તેણે તીરકામઠુ લઇ ત્રણ ચાર જણને ઠાર કર્યા પણ ઝાઝા આગળ એકલુ બાળક શું કરે ? છેવટ બધા વિટાઈ વળ્યા અને સિપેહશિકોહને જમીનપર નાંખી બાધવા લાગ્યા ત્યારે તેણે ચીસ પાડી દુ.ખીઆરો પિતા પોતાના બાળકની કારમી ચીસથી નિદ્રામાથી જાગી ઉઠયો અને મુખ આગળ બનતા બનાવને જોઇ બોલ્યો કે,' ધીક્કાર છે તને દુષ્ટ ' કૃતઘ્ન ' ઝટ કર હવે તારૂ કામ પુરુ કરી લે પણ યાદ રાખજે કે, પાદશાહજાદાઓના હાથ બાધવાથી કેવુ ફળ મળે છે. ઈશ્વર તારા વિશ્વાસઘાતનો તને બદલો આપશે જીવણખાન આથી ડરી ગયો અને તેણે તેમના હાથ નહી બાંધતા માત્ર પહેરામા રાખ્યા

ની સાથે તપાસને માટે બહાદૂરખાનને બેસાડવો. દારાનું દુઃખદ સરઘસ છેવટ દિલ્હીમાં ફરવા નીકળ્યું. આ વખતે દારા કંઈ પેગુ કે લંકાના મોટા મદ ઝરતા હાથીઉપર સોનાની હીરા મોતીથી અલંકૃત કરેલી અને છત્ર ચામર વાળી અંબાડીમાં બેઠો નહોતો. અત્યારે તો તેને બિચારાને જાડાં ખાદીનાં કપડાં પહેરાવી નીચામાં નીચા માણસો બાંધે છે તેવી સાલ માથે બંધાવી એક ઘરડા અને દુર્બળ હાથી ઉપર નાંખ્યો હતો. હિંદુસ્તાનના રાજાઓ જેથી ઓળખાય છે એવી આંબળાં જેવડાં મોતીની માળાઓ પણ અત્યારે તેના કંઠમાં નહોતી. તે જ્યારે પુર્ણ દમામમાં દિલ્હીમાં સ્વારી લઈ નીકળતો ત્યારે જે વૈભવમાં તે નીકળતો તેનાથી બીલકુલ પ્રતિકૂળ દેખાવમાં તે અત્યારે જાહેર શેરીઓમાં બાંધે હાથે ફેરવાતો દેખાતો હતો.

આવી સ્થિતિમાં દારાને દિલ્હીના દરેક રસ્તામાં ફેરવવામાં આવ્યો. લોકપ્રિય શાહજાદાની આવી ફજેતી જોવાને માટે હું પણ નીકળ્યો હતો. કાંહી હથીયાર બંધ માણસ જોવામાં આવતાં નહોતાં. ઔરંગઝેબની અમાનુષિક ચાલ ચલગતને માટે કેટલોક વખત લોકના મનમાં ખરાબ લાગણી રહી; પાદશાહનું, સુલતાન મહમદનું, અને મુરાદબક્ષનું કેદ થવું જાણમાં આવતાં લોકમાં ત્રાસ અને ઔરંગઝેબ માટે અપ્રીતિ થઈ હતી. દારાના સરઘસ વખતે પુષ્કળ લોકની મેદની મળી હતી અને તેઓ તેના દુર્ભાગ્યને માટે શોક કરતા હતા. પ્રથમ મોટા બજારમાં એક સારે ઠેકાણે બેઠક લઈ છેવટ બે માણસોની સાથે ઘોડેસ્વાર થઈ હું સર્વત્ર ફરી વળ્યો હતો. હિંદુ લોકનાં મન ઘણાં કોમળ હોયછે. દરેક ઠેકાણે મેં તેમને ત્રાસ અને દયાથી મુંગે મોંડે આંસુ ઢાળતાં જોયાં હતાં. પુરૂષો, સ્ત્રીઓ અને છોકરાં જેમ પોતાના ઉપર કોઈ મોટી આપત્તિ આવી પડી હોય તેમ રૂદન કરતા હતાં. દારાની જોડે ચાલતા જીવણખાન પઠાણ ઉપર લોકે ધીક્કાર અને ગાળોનો મરસાદ વરસાવ્યો એ દુષ્ટ પઠાણની ભણી કેટલાકોએ ખાસ કરીને ફકીર અને ગરીબોએ તો પથ્થર નાંખ્યા તે પણ મેં જોયું હતું. આટલી બધી લાગણી છતાં કંઈ ગડબડ થઈ નહી અને પોતાને પ્રિય શાહજાદાના મોક્ષ માટે કોઇએ તલવારે તાણી નહિ. આ ગર્દ્ય સરઘસને આખા નગરમાં ફેરવ્યા પછી દારાને ઘણીજ પ્રિય હૈદરાબાદ નામની વાડીમાં કેદ કરવામાં આવ્યો તે જોઈ ગમગીન થયેલું લોક પાછું વળ્યું.

દારાનું શોકપ્રદ સરઘસ ફેરવવાથી લોકના મન ઉપર કેવી અસર થઈ હતી અને વિશ્વાસઘાતી પેલા પઠાણની સામે પથ્થર નાંખી લોકે કેવો ધિક્કાર બતાવ્યો હતો તથા કેવી રીતે લોકમાં બંડ થવાની ધાસ્તી રાખવામાં આવી હતી વગરે બાબતો તરતજ ઔરંગઝેબને વિદિત થઈ. દારાને પ્રથમના વિચાર પ્રમાણે પાધરો ગ્વાલીઅર મોકલી દેવો કે વધારે વિલંબ વગર મારી નાંખવો એ સંબધે વિચાર કરવાને માટે તરત એક દરબાર ભરવામાં આવ્યો. કેટલાક દરબારીઓએ એવો મત આપ્યો કે, જો સારા બંદોબસ્તથી તેને ગ્વાલીઅર લઈ જવાય તો કશી હરકત નથી, અને જો સહેલથી લઈ જવાય એમ છે તો પછી વધારે ક્રૂર કૃત્ય કરવાની શી જરૂર છે? દારા અને દનેશમંદખાનને આગળનું વેર હતું તેમ છતાં તેણે ઉક્ત મતને પોતાથી બને તેટલા દાખલ દલીલોથી ટેકો આપ્યો પરંતુ છેવટ એવો નિશ્ચય થયો કે, સિપેહ શિકોહને ગ્વાલીઅર લઈ જવો અને દારાને તો ગરદન જ મારવો જોઈશે. આ દરબારમાં રોશનઆરા બેગમે તેના મોટા ભાઈ ઉપરનું આગલું વેર વાળવામાં બાકી રાખી નહિ. તેણે દનેશમંદખાનનાં દરેક સમર્થનને તોડી નાંખવાનો અને અમાનુષિક તથા ક્રૂર કર્મ કરવાને ઔરંગઝેબને ઉશ્કેરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. વળી દારાના મૂળના દુશ્મન કાલીલ–ઉલ્લા–ખાન અને શાઇસ્તખાને રોશનઆરાના મતને પોતાના તરફના ટેકા આપ્યા અને એક સામાન્ય વૈદના પદથી હાલ ઉમરાવ થયેલા તાકરૂબખાને એજ વિચારને શ્રેષ્ટ જણાવ્યો. આ માણસ 'હકીમ દાઉદ' ને નામે પહેલાં ઓળખાતો અને તે ઈરાનથી નાશી આવેલો હતો. આ દુષ્ટ માણસે આ વખતે ઉશ્કેરાઈ જઈ મોટા ઘોઘાટથી દરબારમાં કહ્યું કે, 'દારાને જીવતો મૂકવો જોઇએ નહિ: તેને તરત મારી નાંખવામાં જ રાજ્યની સલામતી રહેલી છે વળી હું આટલો બધો આગળ પડીને બોલું છું તે એટલાજ માટે કે, દારા હવે મુસલમાની ધર્મમાં રહ્યો નથી, તે કાફર થઈ ગયો છે. એવા માણસને મારવાથી જો પાપ લાગતું હોય તો તે ભલે મનેજ લાગે.' ધર્મ ભ્રષ્ટ થયેલા માણસને જીવતો રાખવો એ મહમદીય ધર્મને હક નથી, એવા વિચારથી દારાને ધર્મદ્રોહી અને કાફર ઠરાવી મહા ક્રૂર મરણની શિક્ષા ફરમાવવામા આવી.

નાઝર નામના માણસને આ કામ સોંપવામાં આવ્યું નાઝર શાહજહાન પાસે રહેલો અને શિખેલો હતો. દારા તેને હમેશાં દુઃખ દેતો હતો.

પોતાને ઝેર દેવામાં આવશે એમ ધારતો દારા બંદીખાનામાં સિપેહશિકોહની સાથે મસૂરની દાળ ઉકાળતો હતો તેટલામાં ચાર જમ જેવા માણસોની સાથે નાઝર તેના ઓરડામાં આવ્યો દારા તેમને જોઇ બોલી ઉઠયો કે, 'દીકરા ! વહાલા દીકરા ! આ દુષ્ટ માણસો આપણો જીવ લેવાને આવ્યા છે' બંદીખાનામાં બીજુ તો શું હથિયાર હોય પણ શાક મોળવાની પાળી હતી તે તેણે લીધી એક જણે સિપેહ શિકોહને પકડી લીધા પછી બીજા ચાર જણા દારાના ઉપર તુટી પડ્યા તેમણે મહા મહેનતે સ્વરક્ષણને માટે તરફડીઆં મારતા દારાને પકડી નીચે નાંખ્યો અને ત્રણ જણા જ્યારે તેને ઝાલી રહ્યા ત્યારે દુષ્ટ નાઝરે પોતાના દુખીઆરા બોગનું–દારાનું મસ્તક તેના ધડથી જુદુ કર્યું મસ્તકને એક થાળીમા મૂકી ઔરંગઝેબને દેખાડવા લઇ ગયા એટલે તેણે પાણી મગાવી તેને ધોવરાવ્યુ અને તે દારાનુ જ મસ્તક છે એવી ખાતરી થઈ એટલે આંસુ પાડ્યા અને દિલગીર થઈ બોલ્યો કે, 'અરે દુષ્ટ માણસો ! આ છાતી ફાટે તેવા દેખાવને મારી આંખો આગળથી દૂર કરો આ મસ્તકને અહીંથી લઈ જાવ અને તેના ધડ સાથે હુમાયુનની કબરમા દફનાવો.'*

દારાની દીકરીઓને તેજ દિવસે સાંજે રાજ્ય મહેલમા બેગમોને સ્વાધીન કરવામાં આવી, પરતુ શાહજહાન અને બેગમસાહેબની વિનતિથી પછી તેમને આગ્રે મોકલી દીધી પોતાના અને ધણીના ઉપર પડતી પરપરાની આપત્તિઓથી કટાળી દારાની બેગમે ઝેર ખાઈ લાહોરમા પોતાના જીવનો અત આણ્યો હતો † પછી સિપેહ શિકોહને કેદ કરવાને ગ્વા

* દારાનુ મસ્તક પોતાની પાસે આવતા ઔરંગઝેબે તેને તપાસી જોયુ હતુ તથા મીયાંમની આંખો ઉઘાડી ખાતરી કરી હતી પછી રોશનઆરાના કહેવાથી તે મસ્તકને એક પેટીમા બધ કરી આગ્રે શાહજહાન ઉપર મોકલાવ્યુ હતુ ઔરંગઝેબ તરફથી આવેલી પેટી જોતા વૃધ્ધ પાદશાહને હર્ષક સદ્ભાવ ઉત્પન્ન થયો પરતુ જ્યારે તેને ઉઘાડી અને માંહેથી પોતાના પ્રિયપુત્રનુ મસ્તક નીકળ્યુ ત્યારે દુખીઆરો શાહજહાન મૂર્છા ખાઈ ગયો અને બેગમસાહેબે મહા આક્રદકરી બદીખાનું ગજાવી મુક્યુ તા–૨૨ મી અક્ટોબર ૧૬૫૯ મા દારાનો શિરચ્છેદ થયો હતો

† જહાંગીરના બીજાપુત્ર સુલતાન પરવીસની શાહજાદી નાદિરા સાથે દારા વીસ વર્ષની વયે પરણ્યો હતો સુલેમાન શિકોહ અને સિપેહ શિકોહ એ બે નાદિરાના પુત્ર હતા મલેક જીવણને ત્યા દારા હતો ત્યારે અતિસાર અને શરદીથી બેગમ મરી ગઇ હતી બેગમે મરતી વેળાએ દારાને કહ્યુ હતુ કે મને હિંદુસ્તાનમા દાટજો તેથી તેનુ મડદુ લાહોર મોકલ્યું હતુ

લીઅર લઈ ગયા. આ બનાવ બની ગયા પછી જીવણખાન પઠાણને દરબારમાં બોલાવી થોડો સિરપાવ આપી દિલ્હીમાંથી કાઢી મુક્યો. દુષ્ટકર્મ અને વિશ્વાસઘાતનું ફળ તેને મળ્યું. દુષ્ટ માણસો એવો વિચાર કરતા નથી કે દુષ્ટકર્મનું ફળ મળ્યા વગર રહેતું નથી. જીવણ ખાન તેને દેશ પહોચ્યો નહિ એટલામાં તો લુટારૂઓએ તેને લૂંટી રસ્તામાં જ મારી નાંખ્યો.

છેવટ તાતાબકરનો કિલ્લો પણ ઔરંગઝેબના સુબાને હાથ આવ્યો. દારાએ એક વિશ્વાસુ ખોજાને મોકલ્યો હતો પણ તેણે માન્યુ નહોતું એટલે તે મીરબાબાને સ્વાધીન થયો. મીરબાબા લશ્કરની સાથે કિલ્લામાં દાખલ થયો. પછી તાતાબકરનો સુબો અને રક્ષણ કરતાં બાકી રહેલાં નિર્બળ મનુષ્યો લાહોર ગયાં. લાહોરના સુબા કાલીલ-ઉલ્લાખાને તેઓને કતલ કર્યાં અને એમ કરવામાં એવું કારણ બતાવ્યું કે, ઔરંગઝેબને મળવા જવાને બહાને આ લોકો સુલેમાન શિકોહને તેના વિચારને દઢિભૂત કરવાની ઈચ્છા રાખતા હતા માટે મારી નાંખ્યા. એ માણસોમાં ઘણાક ફ્રેન્ચ લોક હતા અને તેમને છૂટે હાથે નાણાં આપવામાં આવ્યાં હતાં.

દારાના કુટુંબમાં હવે માત્ર સુલેમાન શિકોહ રહ્યો હતો. શ્રીનગરનો રાજા જો તેની પ્રતિજ્ઞાને છેવટ સુધી વળગી રહ્યો હોત તો સુલેમાન શિકોહ હાથ આવવો દુર્લભ હતું; પરતું જયાસિંહ રાજાના કાવાદાવા અને ઔરંગઝેબનાં વચનો તથા ધમકીઓ, દારાનું મરણ, અને આસપાસના રાજાઓની ભયંકર તૈયારીઓથી એ નામર્દ રાજા છેવટ પોતાની પ્રતિજ્ઞાથી ચળ્યો. પોતે સલામતીમાં નથી એમ લાગતાં જ સુલેમાન શિકોહ ટિબેટ તરફ જવાને શ્રીનગરમાંથી નિકળી નાઠો. ઉંચા નીચા પહાડો અને જંગલોવાળા પ્રદેશમાંથી તેને માર્ગ કરવાનો હતો. રાજાનો છોકરો તેની પાછળ પડયો અને છેવટ તેણે તેને પકડી પાડી ઘાયલ કર્યો અને દિલ્હી લઈ ગયો. જેમાં પ્રથમ મુરાદ બક્ષને કેદ કરવામાં આવ્યો હતો તે કિલ્લામાં સુલેમાન શિકોહને પણ રાખવામાં આવ્યો.

દારાની વખતે કર્યું હતું તેમ આ વખતે પણ ઔરગઝેબે કર્યું. સુલેમાન શિકોહ પકડાયો છે કે નહિ તેની લોકને ખાતરી કરી આપવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. આ વિચારાનુસાર દરબાર ભરી તેમાં સુલેમાન શિકોહને આણવામાં આવ્યો. મને આ ગમગીન દેખાવ જોવાનું મન થવાથી હું પણ ત્યાં જોવા ગયો હતો. દરબારમાં લાવતાં શાહજાદાના પગની બેડીઓ કાઢી

લેવામાં આવી હતી. હાથની બેડીઓ રહેવા દીધી હતી તે ચાંદીની હતી* આ ઉંચા, રૂપાળા અને સ્પૃહણીય જુવાન શાહજાદાને જોઇને ઘણા ઉમરાવોની આંખોમાંથી આંસુ પડયાં. એ દરબાર જોવાને જનાનાની બેગમોને રજા મળવાથી તેઓ ચકમાં બેઠી હતી સુલેમાન શિકોહની સ્થિતિ જોઇને તેમનાં કોમળ હૃદયમાં પણ લાગણી થઈ આવી હતી. પોતાના ભત્રિજાને જોતાં ઔરંગઝેબ ગદગદિત થઈ ગયો અને બોલ્યો કે, 'શાંત થા શાંત થા. તારા ઉપર કંઈ આપત્તિ પડશે નહિ.' તને સારી રીતે રાખવામાં આવશે. તારા પિતા દારાને મારી નાખવાનું કારણ તો માત્ર એટલુંજ હતું કે તે એક કાફર થઈ ગયો હતો. તેણે સર્વ ધર્મનો ત્યાગ કર્યો હતો.' દેશાચાર પ્રમાણે આ ઉપકાર માટે આભાર બતાવવા સુલેમાન શિકોહે નીચો નમી સલામ કરી. પછી મનને વશ રાખી ધીરજથી તેણે પાદશાહને વિનંતિ કરી કે 'જો મને પોસ્ટ–કસુંબો પાવાનો હોય તો તેમ ન કરતાં અત્યારે જ મારી નાખવો. આ ઉપરથી ઔરંગઝેબે મોટા ઘાંટાથી તેને કહ્યું કે 'તારે નચીંત રહેવું, કદી પણ તને તે પાવામાં આવશે નહિ.' શાહજાદાએ પછી બીજી સલામ કરી. પછી પાદશાહની તરફથી તેને શ્રીનગર જતાં હાથી ઉપર લાદીને લઈ જવાયલી મોરો સબંધે કેટલાક સવાલ કરવામા આવ્યા. પછી તેને દરબારમાંથી રજા આપી અને બીજે દહાડે ગ્વાલીઅર લઈ ગયા

આ પોસ્ટ તે બીજુ કંઈજ નહિ પણ કચરેલા અફીણનાં ડોડવાને એક રાત પાણીમાં પલાળી બનાવેલો કસુંબો પાદશાહ જેને મારી ને નાંખતા ગ્વાલીઅરના કિલ્લામાં કેદ કરેછે તેને છેવટ આ ઝેરી કેવાથ પાવામા આવે છે ઘણુ કરીને રાજકુંવરોનો આ કેવાથથીજ પ્રાણ લેવાય છે. સવારના પહોરમાં તેમને એ કસુંબાનો એક મોટો કટોરો ભરીને ધરવામાં આવે છે અને જ્યાં સુધી તે પી ન જાય ત્યાં સુધી કશું ખાવાનું આપતા નથી, અને ન પીએ તો પછી કેદીને ભૂખે મારી નાંખે છે. આ કેસુંબો પીનારને ધીરે ધીરે ઘેન ચઢે છે, પગે ગોટલા બાઝે છે, શરીર ખચાયઉ અને છેવટ બેભાન હાલતમાં મૃત્યુ નીપજે છે. સિપેહ શિકોહ, મુરાદ

* આ ચાંદીની બેડીઓ ઔરંગઝેબની પાસે ઘણાં વર્ષથી તૈયાર હતી તે તેના દીકરાને દેખાડી વારવાર ભય બતાવતો હતો

બક્ષના પૌત્ર અને સુલેમાન શિકોહને આ ઝેર પાઇને જ મારી નાંખવામાં આવ્યા હતા.

મુરાદ બક્ષને વધારે ક્રૂર અને ઉઘાડી રીતે મારી નાંખવામાં આવ્યો. તે બંદીખાનામાં હતો તેમ છતાં બહુજ પ્રખ્યાત અને લોકપ્રિય હતો. તેની ચાલ ચલગત અને માનસિક ધૈર્યને માટે નિરંતર સ્તુતિની કવિતાઓ રચાવી હતી. આથી કરીને મુરાદ બક્ષને ગુપ ચૂપ મારી નાંખવો, એ ઔરંગઝેબને ઠીક લાગ્યું નહિ, કારણકે એમ મારી નાંખવામાં એવો ભય અને શંકા રહે કે, તેને ખરેખર મારી નાંખ્યો છે કે નહિ? અને એ શંકાને લીધે કોઈ વાર બંડ થાય તથા તેમાં તે કારણ રૂપ ગણાય. તેઓ કહે છે કે એટલા માટે મુરાદ બક્ષના ઉપર એક ગુન્હો મૂકવામાં આવ્યો.

જ્યારે મુરાદ બક્ષ લડાઇને માટે મોટી તૈયારી કરતો હતો ત્યારે તેણે (પોતાના) ગુજરાતના રાજ્યમાં અમદાવાદમાં એક સૈયદને તેની પાસેથી પૈસા લેવાને માટે મારી નાંખ્યો હતો. તે માર્યા ગયેલા સૈયદના છોકરા હવે દરબારમાં આવ્યા અને ઇન્સાફ માગવા લાગ્યા. તેમણે મુરાદ બક્ષનું માથું માગ્યું. આ કાર્યવિધિમાં કોઈ પણ ઉમરાવ વચ્ચે પડ્યો નહિ, કારણ કે જેને મારવામાં આવેલો છે એમ કહેવાતું હતું તે જાતે સૈયદ એટલે મહમદના વંશનો હતો અને બીજુ એમ કે ઇન્સાફને નામે પાદશાહ પોતે આ બળવાન્ શત્રુનું ઠેકાણું પાડવાને માટે કપટ રચવામાં સામેલ હતો. વધારે પંચાત કર્યા વગર તરતજ એ સૈયદના છોકરાઓને તેમના પિતાને મારનાર મુરાદ બક્ષનું માથુ કાપી લેવાની રજા મળી અને તરતજ તેઓ મસ્તક મેળવવાને માટે ગ્વાલીઅર ગયા.

હવે તેના કુટુમ્બમાં માત્ર એક માણસ બાકી રહ્યું હતું અને તેને માટે ઔરંગઝેબના મનમાં ચિંતા અને ધાસ્તી રહ્યા કરતી હતી. આ માણસ તે બીજુ કોઈ જ નહિ પણ સુલતાન સુઝા હતો. અત્યાર સુધી તેણે બળ અને નિશ્ચયને દૃઢ રાખ્યાં હતાં પણ હવે તેને ભાઈની સત્તા અને ચડતા ભાગ્યને અધીન થવું પડયું. જ્યાં સુધી સુઝા પોતાની જાતના બચાવને માટે દરિયાના કિનારાપર આવેલા અને બંગાળના છેલ્લામાં છેલ્લા ઢાકા નગરમાં નાશી ગયો ત્યાં સુધી નિરંતર તેને ચારે તરફથી ઘેરી લેવાને માટે અમીર જમાલના ઉપર ઔરંગઝેબે લશ્કર મોકલ્યા કર્યું અને અહીંયાં સઘળી દગલ બાજીનો અંત આવ્યો.

આ શાહજાદા પાસે દરિયા પાર જવાને વહાણ ન હોતાં તેમ આશ્રયને માટે ક્યાં જવું તે સુઝતુ નહોતું. સુઝાએ પોતાના મોટા છોકરા સુલતાન બેગને આરાકાનના મૂર્તિપૂજક હિંદુ રાજાની પાસે મોકલ્યો અને તેને પુછાવ્યું કે મક્કા જવાને માટે મોસમ આવે ત્યાં સુધી તે તેને આશ્રય આપશે કે કેમ? સુલતાન સુઝાનો વિચાર એવો હતો કે મક્કા જવું અને ત્યાંથી તુર્કીસ્તાનમાં અથવા ઇરાનમાં જઇને રહેવું. આરાકાનના રાજાએ ઘણીજ સભ્યતાથી તેને હા કહી. સુલતાન બેગ કેટલીક ગેલીઓ હોડીઓ લઈ પાછો આવ્યો. તે ગેલીઓને ફ્રેન્ચ લોક ચલાવતા હતા આ દેશમાં આવેલા બધા ખ્રિસ્તીઓને અત્રે મેં ફ્રેંકમાં ગણ્યા છે, તેમનો આશય દેશને લૂંટી લેવાનો હતો. આખા દક્ષિણ બંગાળમાં તેઓ ફેલાઇ ગયા હતા હોડીઓમાં બેસી સુલતાન સુઝા, તેની બેગમ, ત્રણ દીકરા અને દીકરીઓની સાથે આરાકાન ગયો. રાજાએ તેમને સારો આવકાર આપ્યો અને જોઇતી દરેક વસ્તુ પૂરી પાડી. મહિના પર મહિના ચાલ્યા ગયા, અનુકૂલ ઋતુ આવી પરંતુ મક્કે જવાને માટે વહાણનું કંઈ પણ નહિ ત્યારે સુઝાએ ભાડે વહાણ લેવાની પેતરણ કરી, કારણ કે હજી તેની પાસે સોનું રૂપું અને ઝવેર પુષ્કળ હતાં. તેની પાસે પુષ્કળ નાણું હતું અને તેની મોટી દૌલતેજ ઘણું કરીને તેનો નાશ કરાવ્યો. આ જંગલી રાજા ઔદાર્ય ગુણથી રહિત હતો એટલું જ નહિ પણ તેણે જે વચન આપ્યું હતું તે પાળવાની પણ તેને ઓછીજ દરકાર હતી તેનામાં ડહાપણને કે વિચારનો અંશ નહોતો તેની પ્રકૃતિજ દુષ્ટ કર્મો કરવામાં એક થઇ હતી એટલે તેને સારાસાર વિચાર હતો જ નહિ. સ્વાર્થમાં અંધ થઈ તેઓ ગમે તેવું ક્રૂર અને અમાનુષિક કાર્ય પણ કરે છે. આ દુષ્ટોના હાથમાં પડ્યા પછી નિકળવાનો એ બારો હોય છે અને તે એકે કાંતો તમારી પાસે તેમના લોભાગ્નિને શાંત કરવા જેટલું ધન હોય વા તમારામાં તેમનાથી વધારે બળ હોય. સુલતાન સુઝાએ મક્કે જવામાં વહાણ આપવાને માટે પ્રાર્થના કર્યા કરી પણ રાજાએ કંઈ સાંભળ્યું જ નહિ. ઉલટો તેણે એમ ઠપકો દીધો કે શાહજાદો અને મળવાને માટે આવતો નથી સુલતાન સુઝા તેને મળવું એ પોતાના દરજ્જાથી ઓછું ધારતો હશે કે તેને કેદ પકડી લેવાની તથા પોતાનો ખજાનો–પૈસો લૂંટી લેવાની બીક હશે કે શું, તેથી તે રાજાની પાસે જતો નહિ. ઔરંગઝેબને નામે અમીરે

તે રાજાને ઘણો પૈસો આપવાનાં અને બીજાં સારાં સારાં વચન આપ્યાં હતાં અને જો તે સુલતાન સુઝાને પકડી એને સ્વાધીન કરે તો તરતજ તે પુરાં પાડવાનું વચન આપ્યું હતું. સુલતાન સુઝા છેવટ સુધી તેને મળવા ગયો નહિ પરંતુ છેવટ તેણે સુલતાન બેગને રાજાની પાસે મોકલ્યો સુલતાન બેગ રસ્તામાં સોનાની મહોરો અને રૂપિયા ઉછાળતો આરાકાનના રાજાની પાસે ગયો અને તેને ઉંચી જાતનાં જરીનાં કપડાં તથા સોના રૂપામાં બેસાડેલી ઝવાહીરની ભેટો આપી. પોતાના બાપથી તેને મળવા ન અવાયું તેને માટે દરગુજર કરવાનું જણાવી મક્કે જવાનાં વહાણ આપવા સંબંધીનું તેનું વચન તેને યાદ દેવડાવ્યું.

પ્રથમની પ્રાર્થનાઓની માફક આ પ્રાર્થના પણ તે દુષ્ટ રાજાને પોતાનું વચન પાળવાને માટે યાદ અપાવતાં નિષ્ફળ ગઈ. આ દુષ્ટ રાજાએ પછી પાંચ છ દિવસ રહીને સુલતાન સુઝાની શાહજાદીની માગણી કરી. સુલતાન સુઝાએ આ માગણી પાછી વાળી અને તેની સ્થિતિ મરણીઆ જેવી થઈ પડી હવે તેણે શું કરવું. જો આળસુ રહે તો નાશ થાયછે. દરિયાની મુસાફરી કરવાની ચોસમ ચાલી જતી હતી તેથી ગમે તે એક નિશ્ચય ઉપર આવવાની જરૂર હતી. તેણે છેક છેવટ એક નિશ્ચય કર્યો અને તેને પરિણામે તે આશા રહિત અને ખરાબ સ્થિતિમાં આવી પડયો. આરાકાનનો રાજા જો કે હિંદુ હતો તેમ છતાં તેના રાજ્યમાં ઘણા મુસલમાનો હતા અને તેઓમાંના ઘણા ખરા ઉપર જણાવેલા કિનારાપર ફરતા ફ્રેંચ લોકના તાબેદાર થઈ પડ્યા હતા. બાકીના ઘણા મુસલમાનોને એકઠા કરી પોતાના પક્ષમાં લઇ પોતાનાં થોડાંક માણસોમા વધારો કરી તેથી આરાકાનના રાજાના ઘર પર તુટી પડી તેના આખા કુટુંબને કતલ કરી આરાકાનનો રાજા થઈ પડવાની સુલતાન સુઝાએ વેતરણ કરી આ સાહસ ડાહ્યા માણસને યોગ્ય હોય તેના કરતાં મરણીઆને વધારે યોગ્ય હતું. તોપણ એ સાહસ જોનાર હોલાંડના અને પોર્ટુગાલના માણસો તથા મુસલમાનોએ મને જણાવ્યા પ્રમાણે ઘણું સારૂ હતું. પરતુ જે દિવસે હલ્લો કરવાનો હતો તેને આગલે દિવસે તે કપટ ઉઘાડુ પડી જવાથી સુલતાન સુઝા અને તેનું આખુ કુટુમ્બ નાશકારક સ્થિતિમાં આવી પડ્યું.

સુલતાન સુઝાએ પેગુ જતા રહેવાનો વિચાર કર્યો પરતુ હાલ જેવા રસ્તા અને સડકો છે તેવું પહેલા કંઇજ નહોતું. માર્ગ પર્વત અને મોટાં

જંગલોને લીધે વિષમ હતો. નાસ-પછી બરોબર ચોવિસ કલાકે તેને પકડી પાડવામાં આવ્યો. ઘણીજ વખાણવા જેવી રીતે તેણે પોતાનો બચાવ કર્યો અને હદ તથા હિમ્મતથી તેણે ઘણા જંગલીઓનેકાપી નાંખી પોતાની તરવાર તળે ઢગલો કર્યો; પરંતુ વધતા જતા દુશ્મનોને લીધે અસમાન સંખ્યાની સાથે લડવું તેણે પોતે છોડી દીધુ અને તેમ થતાં તેમણે તેને પકડી લીધો. સુલતાન બેગ તેના બાપ જેટલો આગળ જવા પામ્યો નહોતો. શત્રુઓ આવી પહોચતાં તે પણ સિંહની પેઠે તેમની સાથે લઢયો હતો પરંતુ ચારે તરફથી તેના પર વરસાવવામાં આવતા ધારવાળા પથ્થરોથી જ્યારે તે લોહી લુહાણ થઈ ગયો ત્યારેજ તેમને અધીન થયો. શત્રુઓએ સુલતાન બેગ, તેના બે ભાઇઓ, તેની બહેનો અને તેની માને પકડી લીધાં અને આરાકાન લઈ ગયા.

વિશ્વાસ રખાય એવો વધુ હેવાલ સુલતાન સુજાના વિષે બીજો મળ્યો નથી. એમ કહેવાય છે કે એક ખોજો, એક દાસી અને બીજા બે માણસો સાથે તે પહાડી પ્રદેશમા જઈ પહોચ્યો હતો; એટલામાં એક ધારવાળો પથ્થર તેના માથામાં વાગ્યો એટલે તમ્મર ખાઇને તે નીચે ઢળી પડયો, પરતુ ખોજાએ પોતાની પાઘડી વતી પોતાના સ્વામિના માથાનો ઘા સખ્ત બાધી લઈ પોતે તેને ઉપાડી જગલમાં ગૂમ થઈ ગયો હતો.

આ બનાવ નહિ જોનારાઓની પાસેથી તેના સંબધે મેં બે ત્રણ જુદી જુદી વાતો સાંભળી હતી. કેટલાકોએ મને ખાતરીથી કહ્યું હતું કે, કતલ થઈ ગયેલાઓના ઢગલામાંથી તેનું શબ જડયું હતું, જો કે તે ઓળખાય તેવુ રહ્યુ નહોતું વળી એ દેશમાં વેપારી કોઠી ચલાવનાર એક હોલડરના એવાજ હેવાલનો પત્ર પણ મેં જોયો હતો. આમ છતાં કશું નક્કીપણે જાણવામા આવેલું નથી અને તેથી કરીને જ હાલ દિલ્હીમાં ઘણીવાર ચિંતા ઉત્પન્ન કરે તેવી બાબતોના વારવાર ગપાટા ચાલ્યા કરે છે. એક વાર એવી વાત ચાલી હતી કે સુલતાન સુજા સહી સલામત મછલીપટન આવી લાગ્યો છે અને ગોવલકંડાનો તથા વિજાપુરનો રાજા પોતાથી બને તેટલા લશ્કરની તેને મદદ આપવામાં સામેલ થઈ ગયા છે. બીજી એકવાર એવી વાત ખાતરીથી બોલાતી હતી કે, સુલતાન સુજાને બે લાલ વાવટાવાળાં વહાણમાં સુરત આગળ થઇને પસાર થતો જોવામાં આવ્યો છે. આ વહાણો તેને પેગુના રાજાએ અથવા સિયામના રાજાએ આપ્યાં હતાં. વળી એમ

પણ કહેવાતું હતું કે સુલતાન સુઝા ઇરાનમાં છે. તે સિરાજમાં છે ત્યાંથી કંદહાર ગયો છે અને કાબુલપર ચઢાઈ કરવાની તૈયારીમાં છે. એક વાર ઔરંગઝેબે પોતે કહ્યું હતું, પછી તે મશ્કરીમાં બોલ્યો હોય તો કોણ જાણે? છેવટ સુલતાન સુઝા હાજી યાત્રાળુ થયો છે; તેણે મક્કાની યાત્રા કરી છે અને હજી હાલ કેટલાક ખાતરીથી જાણનારા એવા માણસો પણ છે કે, પુષ્કળ પૈસાથી મદદ મેળવીને સુલતાન સુઝા કોન્સ્ટૅન્ટીનોપલથી હમણાંજ ઇરાનમાં આવ્યો છે. મારા વિચાર પ્રમાણે તો આ ગામ ગપાટામાંનો કોઈ પણ ખરો નહોતો. હું એક ઉચ્ચ ગૃહસ્થના પત્ર ઉપર વધારે વિશ્વાસ રાખું છુ. એ પત્રમાં જણાવેલું હતું કે સુઝા નાશતાં નાશતાં માર્યો ગયોછે. બંગાળથી મછલીપટન જતાં મારે તેના એક ખોજાનો સંગાથ થયો હતો તેણે અને સુઝાના તોપખાનામાંના અને હાલ ગોવળકોંડાના રાજાની નોકરીમાં રહેલા એક બીજા માણસે એમ બે જણે મને ખાતરીથી જણાવ્યું હતું કે, 'તેમનો સ્વામી મરણ પામ્યો હતો.' જો કે આથી વધારે વાત જણાવાને તેઓ રાજી નહોતા. એક ઇસ્પહાનથી આવેલો ફ્રેન્ચ વેપારી મને દિલ્હીમાં મળ્યો હતો તેણે કહ્યું હતું કે ઇરાનમાં સુલતાન સુઝાને વિષે તેણે કશું પણ સાંભળ્યું નહોતું. જ્યાં આગળ તેને જંગલીઓની સાથે લડાઈ થઈ હતી ત્યાંથી તેની તલવાર અને જમૈયો મળી આવ્યાં હતાં, અને બીજા લોક માને છે તેમ, કદાપિ તે જંગલમાં નાશી જવા પામ્યો હોય તો પણ તે ત્યાં બચવા પામ્યો નહિ હોય. જંગલમાં તે કાંતો લૂટારઓને હાથે મરણ પામ્યો હશે અથવા ત્યાંનાં જંગલમાં અનેક વાઘ અને જંગલી હાથીઓ રહે છે તેના સપાટામાં આવી તેમને ભોગ પડી આ દુનિયાંમાંથી ચાલ્યો ગયો હશે.

સુલતાન સુઝાનું શું થયું તેને માટે ગમે તેવા શક લઈ જવાય એમ છે પરંતુ તેના કુટુમ્બના ઉપર જે આફત આવી પડી તેને માટે તો કશો શક નથી. જ્યારે પુરૂષો, સ્ત્રિયો અને છોકરાને પકડી આણ્યાં ત્યારે તેમને બંદીખાનામાં પુર્યાં અને ઘણીજ નઠારી રીતે રગડવામા આવ્યા. થોડા દિવસ પછી તેમ છતાં તેમને છોડયા અને સારી રીતે રાખવા માંડ્યાં. રાજા મોટી શાહજાદી સાથે પરણ્યો પણ રાજમાતાને સુલતાન બેગ સાથે જોડવાની ઘણી હોંસ હતી.

પાદશાહે તેમના હાથમાંથી પત્ર ન લીધો તેથી અથવા સલામ કરવી પડી તેથી નાખુશ ન થતાં તેઓ પોતાને મળેલા શિરપાવ અને સત્કારથી પ્રસન્ન થતા પોતાને ઉતારે ગયા. જો તેમને જમીનપર પડી દંડવત્ કરવાને અથવા એથી પણ વધારે નમ્ર નમસ્કાર કરવાને ફરજ પાડી હોત તોપણ મને ખાતરી છે કે તે તેમણે ખુશીથી કર્યું હોત. તેમના દેશની રીત પ્રમાણે સલામ કરવાનો આગ્રહ અને ઉમરાવને હાથે નહિ પણ પાદશાહના હાથમાં બારોબાર પત્ર આપવાનું તેમણે જે ધાર્યું હોય તો તે નિર્થક હતું કારણ કે એ છૂટ માત્ર ઈરાનના પ્રતિનિધિઓને જ મળે છે અને તે પણ કેટલી મુશ્કેલીએ અને આનાકાનીએ આપવામાં આવે છે.

આ યુસ્બેગના પ્રતિનિધિઓ ચાર પાંચ મહિના દિલ્હીમાં રહ્યા. આવો લાંબો અટકાવ તેમની તંદુરસ્તીને ઘણો જ ગેરફાયદો કરનાર જણાયો. તેમાંના કેટલાક માંદા પડ્યા અને કેટલાક મરી ગયા. ઠંડા દેશના રહેવાથી હોવાથી હિંદુસ્તાનની ગરમીને લીધે આમ થયું કે તેમની અસ્વચ્છતાથી વા અપૂર્ણ ખોરાકથી તે શંકા ભરેલું છે. તેઓ તાતાર લોક કરતાં કંઈ ઓછા ગંદા કે મૂંજી નહોતા. ઔરંગઝેબના તરફથી પુષ્કળ પૈસા મળવા છતાં પણ તેઓ પોતાને ન છાજતી કંજુસાઈથી રહેતા હતા. છેવટ તેમને મોટી ધામધુમથી વિદાય કરવામાં આવ્યા. ઉમરાવોની સમક્ષ પાદશાહે તેમને દરેકને બે જોડા કિંમતી કાપડ અને આઠ હજાર રૂપિઆ આપ્યા. ખાનને માટે પણ ઉમદા શિરપાવ અને ભેટો મોકલવામાં આવી. એ ભેટમાં–કેટલાક તાકા બુટ્ટાદાર લપેટાના, કેટલાક સોના રૂપાના તારની ચોકડીઓ પાડેલા મશરૂના, થોડી સેતરંજીઓ અને જવાહિરથી જડેલી બે સમશેરો હતી. દિલ્હીમાં રહેતા એક મોટા ધનાઢ્ય યુસ્બેગના પુત્રની મારફતે તેઓ રહ્યા તેની દરમિયાન ત્રણ વાર હું તેમને મળ્યો હતો. તેમના દેશ સંબંધી કેટલીક બાબત જાણવાનો મારો ઈરાદો હતો પણ તે તો તે કંઈ કહી શક્યા નહિ. તેઓ પોતાના દેશ સંબંધી પણ અજ્ઞાન જણાયા. તેઓ યુસ્બેગની સીમા પણ નહોતા જાણતા તો પછી થોડા વખતપર જે તાતાર લોકોએ ચીન[1] લઈ લીધું હતું તે સબંધી તો મને તેઓ શું જણાવી શકે. એકવાર મને તેમની

૧–પ્રથમ તાતાર લોકે ચીન જીત્યું હતું પણ તે પછી તેમને પાછા કહાડી મૂક્યા ૧૬૪૪માં બીજીવાર તાતારોએ ચીન જીતી લીધું અને 'થન–ચી' પાદશાહ થયો એજ મન્ચુવંશ હજી ચીનમાં રાજ્ય કરે છે.

સાથે જમવાની ઇચ્છા થઈ અને તેઓ વધારે સારા હોવાથી હું તેમ કરી શક્યો. ખાણું મને ઘણું વિચિત્ર લાગ્યું કારણ કે તેમાં મુખ્ય ઘોડાનું માંસ હતું. જેમ તેમ કરીને હું જમવા લાગ્યો અને તેમને અતિ પ્રિય 'રગાઉટ'-નાં ભારે વખાણ પણ કરવાં પડ્યાં. ખાણાની દરમીયાન જ્યાં સુધી મારા સાથીઓ પલાઉથી ગાલ ભરી ભરીને ખાતા હતા ત્યાં સુધી તો કંઈ વાતચિત થઈ નહિ, પરંતુ જ્યારે તેમનાં પેટ ઉંચાં આવ્યાં ત્યારે તેમનાં મોં ઉઘડ્યાં. આ લોક છરી કાંટે જમી જાણતા નથી.

વાત ચાલતાં તેમણે મને જણાવ્યું કે યુરોપના લોક ઘણા જોરાવર અને કદાવર છે, તેની સાથે તીર કામઠામાં તો તેઓ કોઈ પણ જાત કરતાં ઘણાજ નિપુણ છે. પછી તીર કામઠાં મગાવ્યાં, જે હિંદુસ્તાનનાં તીર કામઠાં કરતાં મોટાં હતાં. તેમણે કહ્યું કે આ કામઠાંથી અમે બળદ, ઘોડો કે પાડો જે હોય તેને આરપાર વીંધી નાંખીએ છીએ. પછી તેમણે તેમના દેશની સ્ત્રિયોનાં બળ પરાક્રમ કહેવા માંડ્યાં, જેમની સરખામણીમાં આપણી 'આ-મેઝોન' નાજુક અને ડરકણ જણાઈ. સ્ત્રિયોની શક્તિની તેમણે મને અનેક વાતો કહી પરંતુ તેમાંની એકે મને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયું જે હું નીચે લખું છે. તેમણે કહ્યું કે, 'જ્યારે ઔરંગઝેબ અમારા દેશમાં લડાઈ ચલાવતો હતો ત્યારે એક વાર તેના કેટલાએક ઘોડેસ્વારો એક નાના ગામડામાં ગયા હતા. ત્યાં તેઓ લૂટફાટ અને મારામારી કરતા હતા તેવામાં એક વૃદ્ધ સ્ત્રિએ તેમને કહ્યું કે-બેટા! જો તમને જીવવાની આશા હોય તો ચાલ્યા જાવ, કારણ કે મારી છોકરીઓ બહાર ગયેલી છે તે આવી પહોચશે તો તમારા જીવ લીધા વગર રહેશે નહિ. ડોશીનુ કહેવુ ન ગણગારતાં તેમણે લૂટ ચલાવી અને કેટલાક માણસોને ગુલામ તરીકે પકડ્યા. છેવટ પોતાનાં પ્રાણીપર સઘળી માલ મિલકત ભરી તેમણે કેદીઓ અને પેલી ડોશી સાથે ગામ છોડ્યું. તેઓ માઇલ ગયા નહિ હોય એટલામાં તો નિરંતર પાછળ જોયા કરતી ડોશી બૂમ પાડીને બોલી ઉઠી કે, 'મારી દીકરીઓ આવી, મારી દીકરીઓ.' ડોશીને સતાડી દીધી પણ તેમણે એમ ન ધાર્યું કે પોતાની વાલી જનેતાને છોડાવવા તેની દીકરીઓ આવે છે. ધૂળના ગોટેગોટ ઉડતા હતા તેમાં શું દેખાય? ખભે તીરના ભાથા અને હાથમાં કામઠાંવાળી તાતાર કુમારિકાઓ દૂરથી ઘોડાપર બેઠેલી જણાઈ. તેઓ દૂર હતી ત્યારે વળી એકવાર પેલી ડોશીએ સિપાઇઓને કહ્યું કે, હજી

પણ જીવ્યાની આશા હોય તો લૂંટ અને ગુલામો મૂકીને નાશી જાવ. મોગલોએ ડોશીનું કહેલું કાને ધર્યું નહિ, પણ જ્યારે ચાર તીરે ચાર જણને વીંધી નાંખ્યા ત્યારે તેઓ આશ્ચર્ય પામ્યા. મોગલોએ તેઓની સામે તીર નાંખ્યા પણ પહોંચ્યા નહિ. તાતાર કુમારિકાઓના બળવાન હાથે નંખાતા તીર નિશાન બંધ મોગલોને લાગતા ગયા. અડધા માણસોને આ પ્રમાણે તીર માર્યા પછી તેઓ તરવાર લઈને તૂટી પડી અને સઘળા મોગલોને કાપી નાંખ્યા.'

ઔરંગઝેબને સખ્ત માંદગી આવી ત્યાં સુધી તાતારના પ્રતિનિધિઓ દિલ્હીમાં જ હતા.[૧] તેને વારવાર તાવ આવતો હતો અને જીભ એવી અશક્ત થઈ ગઈ હતી કે બોલાતું નહિ. વૈદોએ એની આશા મૂકી દીધી અને સામાન્ય રીતે તે મરણ પામ્યો એમ બોલાયું, જો કે ખરી બાબત સ્વાર્થને લીધે રોશનઆરા બેગમ ગુપ્ત રાખતી હતી. ગુજરાતનો સુબો જશવંતસિંહ શાહજહાન પાદશાહને છોડાવવાને આવે છે, એવી આ વખતે અફવા ચાલી હતી. બીજી તરફથી કાબુલનો સુબો મહોબતખાન, જેણે ઔરંગઝેબને પાદશાહ તરીકે માન્ય કર્યો હતો છતાં, જશવંતસિંહ જેવા વિચારે ત્રણથી ચાર હજાર ઘોડેસ્વાર સાથે કાબુલથી નીકળેલો લાહોર થઈ સપાટાબંધ આગ્રા તરફ ચાલ્યો આવે છે, એવી પણ અફવા ઉડી હતી. વળી ઇતબારખાન ખોજો, જેના કબજામાં વૃદ્ધ પાદશાહને સોંપેલો હતો તે પાદશાહના બંદિખાનાનાં દ્વાર ઉઘાડાં મૂકવાનું માન લેવાને અતિ આતુર થઈ રહ્યો છે, એમ પણ બોલાતું હતું.

આણી તરફ સુલતાન માઝુમે લાંચ અને ભેટ સોગાતો આપી ઉમરાવોને પોતાના પક્ષમાં લેવાની મહેનત કરવા માંડી હતી. એકવાર રાતે વેશ બદલી તે રાજા જયસિંહને ઘેર ગયો અને તેને માનથી ઘણી નમ્ર ભાષામાં વિનવ્યો કે તેણે તેના પક્ષમાં આવવું. બીજી તરફ ઔરંગઝેબનો ત્રીજો શાહજાદો સુલતાન અકબર જે માત્ર સાત વર્ષની ઉમર હતો તેની વતી રોશનઆરા બેગમ પ્રયત્ન કરતી હતી. તેણે ઘણા ઉમરાવો અને આર્ટીલરીના વડા ફેદીખાનને પોતાના પક્ષમાં લઈ લીધા હતા.

૧ આ મંદવાડ વિશે જુદાં જુદાં વર્ષ લખાયલાં છે પણ ખારીખાનના લેખ પ્રમાણે તે ૧૬૬૨ ની સાલ હતી.

ઇતબારખાન અથવા બીજું કોઈ વૃદ્ધ પાદશાહને છોડી દે અને પોતાનો સ્વાર્થ સધાય નહિ માટે ઉપર કહેલા બેઉ પક્ષે એવું બહાનું બતાવ્યું હતું કે, અમે જે મેહેનત કરીએ છીએ તે અમારે માટે નહિ પણ શાહજહાનને છોડવવાને માટે કરીએ છીએ. લોકે આ વાત માની હતી. શાહજહાનને પુનઃ રાજ્યાસનપર આણવાની ઇચ્છા રાખતો હોય એવો તો ખરૂં જોતાં કોઈ ઉમરાવ કે વગસગવાળો માણસ દિલ્હીમાં નહોતો. જશવંતસિંહ, મોહબતખાન અને બીજા કેટલાક હજી તેનાપર પ્રીતિ રાખતા હતા અને તેની સામે પડતી બાબતમાં ભાગ લેતા નહિ. શાહજહાનનો પક્ષ છોડી દઈ ઔરંગઝેબના પક્ષમાં ભળી ગયો નહોય એવો એકે ઉમરાવ નહોતો. શાહજહાનને બંદીખાનામાંથી મુક્ત કરવો, એ સિંહને પાંજરામાંથી કહાડવા જેવું ભયંકર છે, એમ તેઓ જાણતા હતા. આવી જાતનો બનાવ બનવાના સંભવે આખો દેશ ગભરાયો હતો, તેમાં સહુથી વધારે ઇતબારખાનને ભય લાગ્યો હતો, કારણ કે તેણે અકારણ તેના હાથમાં સોંપાયલા દુઃખીઆરા પાદશાહની ઉપર સખ્તી અને અસભ્યતા વાપરી હતી.

આવી સખ્ત માંદગી છતાં પણ ઔરંગઝેબ તેના બંદીવાન્ પિતાના ઉપર ચોકશી અને રાજ્યના કામ કાજ ઉપર ધ્યાન રાખ્યા કરતો હતો. સુલતાન માજુમને તેણે અંતઃકરણથી એવી શિખામણ આપી કે, 'જો કદાપિ મારૂં મરણ થાય તો તું પાદશાહને છોડજે.' વળી ઇતબારખાનના ઉપર રોજ પત્ર લખ્યા કરતો હતો કે 'તું તારી ફરજ વિશ્વાસથી અને નેકીથી અદા કરતો રહેજે.' તેની માંદગીને પાંચમે દિવસે જ્યારે તે મરી ગયો છે એવી લોકમાં વાત ચાલતી હતી ત્યારે, તેણે લોકવાયકાને ખોટી પાડી બતાવવાને તથા શાહજહાન બંધન મુક્ત થાય એવા બનાવને અટકાવવાને કારણે પોતાના માણસોને હુકમ કર્યો કે—'ઉમરાવોની સમક્ષ મને સભામાં લઈ જાવ.' સાતમે, નવમે અને દશમે દિવસે પણ ઉપર કહ્યાં તેવાંજ કારણોને લીધે તે માંદો માંદો પણ દરબારમાં ગયો હતો. માંદગીને તેરમે દિવસે તેને ખરેખરો ઝોખો આવ્યો હતો અને તે દિવસે તે મરીજ ગયો, એમ લોકમાં દૃઢ વાત ચાલતી હતી. ઝોખો વળ્યા પછી તરતજ તેણે પોતે જીવતો છે એમ બતાવવાને માટે રાજા જયસિંહ અને બીજા બે ચાર મુખ્ય ઉમરાવોને પોતાની પાસે બોલાવ્યા હતા. પછી તેણે પરિજનોને કહ્યું કે, 'મને બેઠો કરો અને ખડીઓ કાગળ અને કલમ લાવો.' તેણે પછી

પોતાને હાથે ઇતમારખાતપર કાગળ લખ્યો અને રોશનઆરા બેગમની સ ભાળમા સોંપેલો રાજ્યકીય સિક્કો લઈ આવવાનો ચાકરોને હુકમ કર્યો; એ રાજ્યકીય સિક્કાને એક કોથળીમાં ઘાલી તેના મુખપર તેણે પોતાની સીલ કરી હતી, જે સીલ તેના પ્રકોષ્ટપર બાંધી રાખેલી હતી રોશનઆરા પાસેથી રાજ્યકીય સિક્કો મગાવવામાં વળી૧ તેની એવી પણ મતલબ હતી કે તેણે તેનો ઉપયોગ તો કર્યો નથી મારા આગળ આ બધી બાબત જણા વવામા આવી ત્યારે હું હાજર હતો અને તે બાબત સાભળતા આગાખાને કહ્યું કે—' અહો શું માનસિક બળ! અને શું અપાર ધૈર્ય! ઔરંગઝેબ ખુદા તને મોટી વિભૂતિ અને અભ્યુદયને માટે જીવતો રાખો તુ હજી મરવાને માટે યોગ્ય નથી' આ શબ્દો મેં કાનોકાન સાંભળ્યા હતા આગાખાનની આશીષ પછી દહાડે દહાડે ઔરંગઝેબને ફેર પડતો ગયો

આ વખતે એક મુખ્ય ઉમરાવે હિમ્મતથી ઔરંગઝેબને કહ્યું કે 'આ પ્રમાણે રાત દિવસ રાજ્યકાજમાં શ્રમ લેવાથી આપની તબીયતમા બગાડો થશે, અને માનસિક શક્તિ તથા વિચાર દુ સાધ્ય થઈ જશે' આ હિતશ્રીના કહેવા તરફ લક્ષ ન આપતાં પાદશાહે એક બીજા મોટા ઉમરાવને બોલાવી તેના સબંધે નીચે પ્રમાણે પોતાના વિચાર જણાવ્યા, જે વિચારો તે ઉમ- રાવના પુત્રે (જુવાન વૈદ્યે) જે મારો મિત્ર હતો તેણે મને કહ્યા હતા

'વિદ્વાનોનો તો એવો મત હોવો જ જોઇએ કે, તેના હાથમા જે પ્રજાને સોંપવામા આવી છે તે પ્રજાના રક્ષણમાં અને સંકટના વખતમા પોતાની જીંદગીના જોખમે પણ તેણે રણમા ઉતરવુ જોઇએ પ્રજાના રક્ષ ણમાં હાથમાં તરવાર રાખીને મરણ પામવુ એ સારૂ છે હું ગમે તેમ થાય તોપણ રાજ્યની ચિંતા મૂકી દઇને સુખ વૈભવમાં સુખે ઉંઘવાનો નથી, કા રણ કે રાજા તરીકે મારો એ મુખ્ય ધર્મ છે અને તેવાં કાર્ય હું મારા જીવના જોખમે પણ કરીશ અને તેમાથી મને નિવૃત કરવાનો શ્રમ વૃથા જશે આ શીખામણ પ્રમાણે ચાલું તો મારે મારા શારીરિક સુખનો જ વિચાર રા ખવો પડે અને દૈહિક સુખ શાંતિ તથા મોજમઝા કેમ પ્રાપ્ત થાય તે જા ણવુ પડે એ શીખ પ્રમાણે ચાલતાં આ મોટા રાજ્યની ધુરા મારે કોઈ હોંશિયાર વઝીરને સોંપવી જોઇએ પરતુ એ શીખમાં એમ વિચાર કરવામા આવ્યો નથી કે, રાજાનો પુત્ર અને તે પણ વળી ગાદી ઉપર આ વ્યો હોય તેણે કેમ વર્તવુ જોઇએ પરવરદિગારે મને આ દુનિયામાં મા

રા. પોતાના સુખને માટે નહિ પણ બીજાઓના સુખને માટે મહેનત કરવાને મોકલેલો છે. આથી એ તો મારો ધર્મ જ છે કે મારે મારા સુખનો વિચાર કરવો નહિ. જ્યાં સુધી મારી પ્રજા દુઃખમાં હોય ત્યાં સુધી તો એ-વો વિચાર નજ કરવો જોઇએ, પછીની વાત પછી, એટલે કે પ્રજાના સુખ પછી મારૂં સુખ. મારે જે પ્રથમ વિચારવાનું છે તે બીજું કંઇજ નહિ પણ મારી પ્રજાની સુખ શાંતિ જ છે. ન્યાય, રાજ્યસત્તા અને રાજ્યની સલા-મતીને કોઇ પણ સુખને માટે ભોગ આપવાનાં નથી. આ શીખામણ દેનાર પોતે જે વિચારોથી દોરવાયલો છે તે વિચારોમાં એ ભૂલ ખાય છે એટલું જ નહિ પણ બીજાના સ્કંધ ઉપર મેલેલી રાજ્યધુરાથી કેવાં નઠારાં પરિણામ આણે છે તેનો પણ એને વિચાર આવ્યો હોય એમ લાગતું નથી. આપણા મહા પ્રસિદ્ધ કવિરાજ સાદીએ કહ્યું છે તે કંઈ વિચાર વગર કહ્યું નથી જ કે, 'હે રાજાઓ ! તમે રાજ્યત્વને મૂકી દ્યો, રાજ્યત્વને મૂકી દ્યો, નહિતર પોતાના દેશ ઉપર પોતે જ રાજ્યકાજ અને પ્રજાની ચોકશી રાખવાનો દૃઢ નિશ્ચય કરો.' જાવ તમારા મિત્રને કહો કે હવે પછી કોઈ વાર પણ તે રાજાને પોતાના સુખમાં પ્રેરવાની શીખામણ આપે નહિ. અરેરે ! આપણને કુદરતે જ આપણાં સુખ તપાસવાની પૂર્ણ ચાનક આપેલી છે તો પછી આપણે આવા સલાહકારોની શી અગત્ય છે. સુખ ચેનવાળા વિશ્રાંતિ અને મોજમઝાના રસ્તા ઉપર લઈ જનારીઓ તો આપણને આપણી સ્ત્રિ-ઓ મળેલી જ છે.'

સાજો થતાં વાંત જ ઔરંગઝેબે દારાની શાહજાદીને તેના ત્રિજા પુત્ર સુલતાન અકબર સાથે પરણાવવા માટે શાહજહાન અને બેગમસાહેબના કબજામાંથી મેળવવાનો યત્ન કર્યો. આ શાહજાદાને ઔરંગઝેબ પોતાના પછી ગાદીએ આવનાર માનતો હતો અને તેટલા માટે જ તેને દારાની પુત્રી સાથે પરણાવવાનો તેનો વિચાર હતો, કારણ જો એમ થાય તો સુલતાન અકબરનો હક વધારે દૃઢ થાય એ શાહજાદો ઘણો નાનો હતો તેમ છતાં દરબારમાં તેનાં સગાં સાગવાની સારી સહાય હતી. વળી તે શાહનવાજ-ખાનની પુત્રીને પેટ જન્મેલો હોવાથી મરકતના રાજ્યવંશનો દૌહિત્ર હતો. સુલતાન મહમદ અને સુલતાન માઝુમની માતાઓ રજપૂતાણીઓ હતી. મુગલ પાદશાહો મુસલમાન છતા પોતાની સત્તાને બળવાન કરવાને માટે અ-થવા સ્વરૂપવતી સ્ત્રિયો મેળવવાને માટે રજપૂત–રાજાઓની કન્યાઓ પરણેછે.

ઔરંગઝેબ તેના વિચારમાં સફળ થયો નહિ. શાહજહાન અને બેગમ સાહેબે એ બાબતને તિરસ્કારથી ધિક્કારી કાઢી અને નાની શાહજાદીએ પણ એ લગ્ન કરવાની ખુશી બતાવી નહિ. કેટલાક દિવસ સુધી એ છોકરી ચિંતામાં રહી. એને એમ હતું કે, મને જોર જુલમથી ત્યાં લઈ જઈ પરણાવશે. છોકરીએ કહ્યું કે, 'મારા બાપને જેણે મારી નાંખ્યો છે એના છોકરા સાથે હું મરી જઈશ તે હા, પરંતુ પરણીશ નહિ.'

દુનિયામાં વખણાયલું મયૂરાસન પુરૂં કરવાને માટે તેણે શાહજહાન પાસેથી અમુક જવાહિર માગ્યું પણ કંઈ વળ્યું નહિ. વૃદ્ધ પાદશાહે ઉત્તર આપ્યો કે 'ઔરંગઝેબે આવી પંચાત ન કરતાં ડહાપણ અને સમતાથી રાજ્ય ચલાવવામાં લક્ષ દેવું જોઇએ. એ તખ્તના કામમાં વચ્ચે પડવાની કંઈ જરૂર નથી; અને હવે પછી જો જવાહીર માગવામાં આવશે તો હું તે સઘળાને હથોડાવતી ભાગી ન ખાવીશ.' ઔરંગઝેબે પછી બાબત છેડી નહિ.

હોલંડરોએ પછી ઔરંગઝેબને મુબારકબાદી અને ભેટ મોકલાવી. સુરતની કોઠીના તે વેળાના વડા ઑવરશીઅર ઍડીકનને પ્રતિનિધિ તરીકે મોકલવાનો તેમણે ઠરાવ કર્યો. કેટલાક જણ વિરૂદ્ધ છતાં પણ એ બુદ્ધિશાળી પુખ્ત વિચારનો અને ડાહ્યો પુરૂષ પોતાના દેશીઓનું કામ કરવાને દિલ્હી જવા નીકળ્યો; જો કે ઔરંગઝેબ એક ચુસ્ત મુસલમાન હતો અને ક્રિશ્ચિયન લોકને માટે તેને તિરસ્કાર હતો, તેમ છતા આ એલચીખાતાની આગત વખતે તો તે ઘણોજ વિવેકી અને સભ્ય જણાયો હતો. મુગલાઈ સલામ કર્યા પછી મોન્શીઅર એડીકનને આગળ વધી રાજ્યગાદીને સલામ કરવાની રજા મળી હતી. પાદશાહે જો કે પત્ર તો ઉમરાવને હાથે જ લીધો પણ તેથી કંઈ અપમાન થયું એમ કહેવાય નહિ, કારણ કે સુરબેગના પ્રતિનિધિઓના હાથમાંથી પણ પાદશાહે પત્ર લીધો નહોતો. આ બધી રીત થઈ રહ્યા પછી ઔરંગઝેબે ભેટ કાઢવાને માટે તેને સૂચવ્યું અને તેને તથા તેના રસાલાનાં થોડાં માણસોને સિરપાવ અને જરીઅલ કપડાં ભેટ આપ્યાં. ભેટમાં ઘણાં ઝીણાં અને સુંદર કપડાં, લાલ અને લીલાં કપડાં, કેટલાક આયના, અને ચીન તથા જાપાનની બનાવટનો બીજો ઘણોક સામાન હતો. આ સનમાં તખ્તે-રવાન અથવા ઉચકી લઈ જવાય એવી એક ઘણીજ સુન્દર પાલખી હતી અને તેને જોઈ સહુ આશ્ચર્ય ચકિત થઈ ગયા હતા.

પરદેશીય રાજ્યના એલચીઓ દરબારમાં આવી બેસે એ એક પોતાના દરબારની ભવ્યતા અને મોટાઇ મનાય છે, એવા વિચારથી ઔરંગઝેબ સઘળા એલચીઓને ઝટ દઇને રજા આપતો નહિ. મોન્શીઅર એડીકનને પણ તેણે ધાર્યું હશે એટલી વહેલી નહિ પણ તાતારના એલચીઓ કરતાં વહેલી રજા આપવામાં આવી. તેનો સેક્રેટરી મરણ પામ્યો અને રસાલાના માણસો માંદા પડવા માંડ્યા, ત્યારે ઔરંગઝેબે તેને રજા આપી. રજા આપતાં વળી પાદશાહે તેને પોતાને માટે સિરપાવ આપ્યો. બટેવીઆના સૂબાને માટે બીજો ઘણો કિમતી પોષાક અને જવાહીરથી જડેલી કટાર સાથે ઘણોજ સારો પત્ર લખી આપ્યો.

આમ કરવામાં હોલડરોનો વિચાર એવો હતો કે પાદશાહની તેઓના ઉપર મહેરબાની થાય અને દરીઆપારના દેશોમાં જે સૂબાઓ હોય, તેમણે જ્યાં જ્યાં કોઠીઓ નાંખી હોય ત્યાં અડચણ કરે નહિ. વળી તેમણે આથી એવી આશા રાખી હતી કે એ સૂબાઓ તેમને અપમાન આપતા અને વેપારને આગળ વધતો અટકાવતાં ડરે અને પોતાને માટે વડા દરબારમાં વગસગ છે એમ દેખાડતાં તેઓ તેમની ફરીઆદોને કાન પર લે તેમણે પાદશાહને એમ બતાવવાનો યત્ન કર્યો કે, તેમનો વેપાર રાજ્યને ઘણો લાભકારક છે. આના ટેકામા તેમણે જુદી જુદી જાતના માલનું એક મોટું લીષ્ટ રાજાને દેખાડયું હતુ અને એથી એમ સિદ્ધ કરી આપ્યું હતુ કે દરેક વર્ષે તેઓ હિંદુસ્તાનમા પુષ્કળ સોનુ રૂપુ લાવે છે આમ કરતાં તેઓએ ત્રાંબુ, શીશુ, મરી, એલોઝનુ લાકડુ, હાથી અને બીજી વસ્તુઓથી તેઓ કેટલો સામાન લઈ જાય છે તે દેખાડયું નહોતુ

આ વખતે દિલ્હીમાં જનાનખાનામા બનેલા એક બનાવે બહુજ ચર્ચા ઉભી કરી હતી. આ બનાવના સબંધે મેં તેમજ બીજાઓએ જે વિચાર બાંધ્યા હતા તે છેવટ ખોટા પડ્યા અમારો વિચાર એવો હતો કે, જે માણસનામાં શક્તિ નથી તેને પ્રીતિની અસર થતી જ નથી. આ વિચાર નવા બનેલા બનાવથી ખોટો છે એમ અમને નિશ્ચય થયો

જનાનખાનાના મુખ્ય ખોજા દિદારખાને એક નવુ મકાન બધાવ્યુ હતું અને વારંવાર ગમ્મતને ખાતર તે ત્યા જઈ રહેતો તથા રાતે સુઈ જતો. આ ખોજાનો પાડોશી એક હિંદુ હતો અને તે કારકુનનો ધંધો કરતો હતો. દિદારખાન પાડોશીની એક રૂપાળી બેન સાથે પ્રીતિમાં પડ્યો હતો. તે બેની

વચ્ચે આડો વેહેવાર કેટલાક કાળ સુધી ચાલ્યો પણ કોઈને કંઈ શક ગયો નહિ; કારણ કે ગમે તેટલો પણ દિદારખાન ખોજો હતો અને સ્ત્રીઓના જનાનખાનામાં જવાની એને પૂર્ણ છુટ હતી.

છેવટ આ બે આસુક માસુક વચ્ચે એટલો બધો ધાલમેલ થવા લાગી કે આડોશીપાડોશીને તેમની વચ્ચે પ્રીતિ છે એવો પૂર્ણ શક ગયો. આખર તે લોકોએ પેલા હિંદુ વેપારીને એ બાબતની ખબર આપી. તેણે તેમને એટલી બધી ધમકી આપી કે જો તમારા સંબંધે ચાલતી વાતનું સત્ય મારા જાણવામાં આવશે અને ખાતરી થશે તો બન્નેને રેંશી નાંખવાં પડશે. ખાતરી કરવાને માટે વધારે દહાડા વાટ જોવાની જરૂર પડી નહિ એક દિવસ દિદારખાન અને પેલી સ્ત્રી એક બીછાનામાં સુતેલાં તેના જોવામાં આવ્યાં. ખરી બાબત નજરે પડતાજ પેલા હિંદુ વેપારીએ દિદારખાનની છાતીમાં કટાર ભોકી દીધી અને પોતાની બેનને પણ ત્યાંની ત્યાંજ રેંશી નાંખી.

આ બનાવ બનતાં જનાનખાનામાં હાહાકાર વર્તાઈ રહ્યો. ખવાસણો અને ખોજાઓએ એકત્ર થઈ પેલા વેપારીને મારી નાંખવાનો ઠરાવ કર્યો, પણ તેમના વિચારથી ઔરગઝેબ ગુસ્સે થયો અને પેલા વેપારીને માત્ર મુસલમાન–ઈસ્લામી ધર્મ અંગીકાર કરવાની ફરજ પાડીને જ સંતોષ પામ્યો.

આમ છતાં લોક મત તો એવો છે કે પેલો વેપારી મુસલમાન થવા છતાં પણ ખોજાઓના વૈર અને સત્તાને ભોગ થઈ પડયો. હિંદુસ્તાનના લોક કહે છે કે, જન્મથી જે બોયડ જન્મ્યો હોય તેના કરતાં પાછળથી નપુંસક થયેલો માણસ ઘણો જ ખરાબ નીવડે છે. જન્મનો બોયડ શાંત અને ગરીબ પ્રકૃતિનો હોય છે જ્યારે ખોજો વિષયી ન છતાં ઘણોજ ક્રૂર અને વૈરી નીવડે છે. આમ છતાં તેઓમાંના ઘણાક વિશ્વાસને પાત્ર, ઉદાર અને શૂરવીર હોય છે એમાં તો શંસયાવકાશ છે જ નહિ.

થોડાક સમય પછી વળી બે પુરૂષોને જનાનખાનામાં દાખલ કરવાનો શક પડવાથી રોશનઆરા બેગમ ઉપર ઔરગઝેબ નારાજ થયો હતો. કેટલાકો કહે છે કે એ માત્ર વહેમ જ હતો, અને પાદશાહે તેની બેનને તરતજ શાંત પાડી મનવી હતી. બેગમસાહેબના યારોને શાહજહાને જેવી શિક્ષા કરી હતી તેવી શિક્ષા રોશનઆરાના યારોને પકડીને ઔરંગઝેબની પાસે લઈ જવા છતાં પણ તેણે કરી નહોતી. બેગમસાહેબનો યાર પાણી ઉનું મુકવાના દેગમાં સંતાઈ જતાં તેમાં જ તેને ગુગળાવી

મારી નાંખવામાં આવ્યો હતો તે આપણે પ્રથમ વાંચી ગયા છીએ. ઔરંગઝેબે તેમ કર્યું નહિ મા હિંદવાણી અને બાપ પોર્ટુગીઝથી જન્મેલી એક વૃદ્ધ પોર્ટુગીઝ સ્ત્રી, કે જેણે જનાનખાનામાં કેટલાંક વર્ષ નોકરી કરી હતી તેણે મને આ વાત જેવી કહેલી છે તેવીજ હું અત્રે ટાંકુ છું. તેણે મને કહ્યું કે, ઉક્ત યારોમાંના એક જુવાન માણસની સાથે કેટલાક દિવસ સુધી ભોગ વિલાસ ભોગવી રોશનઆરા બેગમે તેને છૂપો રાખ્યો હતો. છેવટ તેણે તેને રાતને વખતે જનાનખાનામાથી બહાર કાઢી મુકવાને માટે પોતાની દાસીઓને સોંપ્યો, પરંતુ તેમના ઉપર ચોકશી રાખવામાં આવવાથી અથવા તેમને ભય લાગવાથી કે પછી ગમે તે કારણથી પણ એ દાસીઓએ પેલા ભયભીત થઈ ગયેલા યારને નજરબાગમા જ છૂટો મૂકી દીધો અને પોતે નાશી ગઈઓ. નજરબાગમાથી પકડીને તેને ઔરંગઝેબની સમક્ષ લઈ જવામાં આવ્યો. પાદશાહે તેને છેક પોતાની પાસે બોલાવી કેટલીક તજવીજ કરી પણ તેમાંથી તે બીજું કઈ રહસ્ય કહાડી શક્યો નહિ. માત્ર પેલા ભયાતુર યારે એટલું જ કબૂલ કર્યું કે તે જનાનખાનાનો કોટ ચડીને આવ્યો હતો. ઔરંગઝેબે તેને જેમ આવ્યો હોય તેમ જનાનખાનામાંથી નીકળી જવાનું ફરમાવ્યું, પરંતુ એ માનવા જોગ છે કે, ખોજાઓએ પાદશાહના હુકમથી વધારે આગળ વધી તે બિચારાને કિલ્લાના ઉંચા કોટ ઉપરથી નીચે ખાઇમાં નાંખી દીધો. બીજા યારના સંબંધે પેલી વૃદ્ધ પોર્ટુગીઝ સ્ત્રીએ કહ્યું કે, એ બીજો માણસ પણ નજરબાગમાથી પકડાયો હતો અને પાદશાહની આગળ લઈ જતાં તેણે કબુલ કર્યું હતું કે તે બીજે કાંહીથી નહિ પણ દરવાજાને રસ્તેથી અંદર આવ્યો હતો. એજ દરવાજે થઈને બહાર નાશી જવાને માટે તેને ફરમાન થયુ હતુ; તોપણ ખોજાઓના ઉપર દાખલો બેસાડવાને માટે સખ્ત શિક્ષા કરવાનો ઔરંગઝેબે નિશ્ચય કર્યો હતો; કારણ કે, તેમના રક્ષણમા આમ ઘાલમેલ થાય તેથી પાદશાહી કુટુમ્બને લાન્છન લાગે એટલું જ નહિ પણ તેથી કોઈવાર પાદશાહની જાતની સલામતીને પણ ભય રહે ખરો. જનાનખાનાના દરવાજાઓ ઘણીજ ચોકશીથી સાચવવા જોઇએ ઔરંગઝેબે ત્યાર પછી ખોજાઓને તથા દરવાનોને સખ્ત તાકીદ આપી હતી.

આ બનાવ બન્યા પછી કેટલેક મહિને થોડા થોડા દિવસને અંતરે દિલ્હીમાં પાંચ પરદેશીય રાજ્યના પ્રતિનિધિઓ આવ્યા. પહેલો પ્રતિનિધિ

મક્કાના શેરીફનો હતો અને તે જે ભેટ લાવ્યો હતો તેમાં થોડાક અરેબીઅન ઘોડા અને પવિત્ર સાવરણી હતી. મક્કાની મોટી જુમા મસજિદનો મધ્ય ભાગ જ્યાં બેશીને કાજીઓ વાયેજ આપે છે તે ભાગ વાળવામાં એ સાવરણી ઘણો કાળ વપરાયલી હતી. મુસલમાનો વાયેજના ઓરડાને ઘણોજ પવિત્ર માને છે તેને બી–ઈદ અલ્લાહ ખુદાનું ઘર કરીને કહેવામાં આવે છે. તેને તેઓ ખરા ઈશ્વરને અર્પણ કરેલું પ્રથમ પવિત્ર મકાન માને છે અને તે અબ્રાહામે બંધાવેલું છે એમ કહેવાય છે.

બીજો રાજ્ય પ્રતિનિધિ, મક્કાના અગ્નિકોણમાં આવેલા અરેબિયા ફેલીક્ષ નામના દેશના રાજાએ મોકલેલો હતો. ત્રીજો બસરાના રાજાનો હતો અને તેઓ બન્ને અરેબીઅન ઘોડાઓ ભેટને માટે લાવેલા હતા.

બીજા બે રાજ્ય પ્રતિનિધિઓ ઇથિયોપિયાના રાજાએ મોકલેલાહતા.

ઉક્ત રાજ્યપ્રતિનિધિઓમાંના પહેલા ત્રણને તો થોડું અથવા વધારે માન આપવામાં આવ્યું નહિ એમ કહીએ તોપણ ચાલે. તેમની ભેટ–સામાન–એવી તો નાદાર હતી કે, સઉ કોઇને એવો શક પડયો કે તેઓ બીજા કોઈ કારણને લીધે નહિ પણ ભેટ આપી તેના બદલામાં પાદશાહ પાસેથી સારાં નાણાં મેળવવાને માટે આવેલા છે વળી રાજ્ય પ્રતિનિધિના સામાન તરિકે ઘણીક વેપારની વસ્તુઓ દાણ જકાતમાંથી બચાવી તેઓ દેશમાં લાવ્યા હતા; જેમાંથી પણ તેમને સારો લાભ થવાની આશા હતી. અરબસ્તાનના ઘોડા અને બીજો સામાન વેચી તેમણે હિંદુસ્તાનની વસ્તુઓ ખરીદ કરી હતી અને તેપણ પરદેશ ખાતે જતા માલ ઉપર લેવાતી જકાતમાથી ભેટના માલને નામે સ્વદેશ લઈ જવાના હતા. ટુકામાં તેઓ રાજ્ય પ્રતિનિધિ તરીકે નહિ પણ પાદશાહ પાસેથી સારી ભેટો અને વેપારની વસ્તુઓમાંથી સારો લાભ મેળવી જવાને માટે આવેલા છે એમ સર્વેને ખાત્રી થઈ હતી.

ઇથિયોપિયાના રાજા તરફથી આવેલા એલચીખાતા પર કઈક બોલવા જેવુ છે. હિંદુસ્તાનમા થયેલી ઉથલપાથલથી તે રાજા માહિતગાર હતો અને હિદુસ્તાન જેવા મોટા રાજ્યમાં પોતાની કીર્તિ ફેલાવવાને માટે તેણે એલચીખાતુ મોકલ્યું હતું એલચીખાતુ પણ તેની મોટી મત્તા અને જાહોજલાલીને ઘટિત હોવુ જોઇએ એમ તેને સુઝેલુ હોય એમ લાગતું હતું. આમ છતા પણ ખરૂ કહીએ તો ઇથિયોપિયાના રાજાના મનમા પણ સારી ભેટના

બદલામાં ઔરંગઝેબના ઉદાર હાથે અપાયલી મોટી ભેટની લાલસા હતી.

આ એલચીખાતામાં શું હતું તે જોઇએ. તે રાજાએ પોતાના દરબારના બે મોટા અને પ્રસિદ્ધ ઉમરાવોને એલચીખાતાના પ્રતિનિધિઓ તરીકે મોકલેલા હતા અને તે બન્ને રાજાના મનની જે ભાવના હતી, તેને પૂર્ણ કરે એવા હતા, એમાં તો શક નથી જ. એ બેમાંનો એક મુસલમાન વેપારી હતો જેને થોડા વર્ષ ઉપર ઇજીપ્તથી રાતા સમુદ્ર સુધી જતાં રસ્તામાં હું મોખામાં મળ્યો હતો. આ મુસલમાન વેપારીને તેના માનવંતા રાજાએ ઘણા ગુલામો વેચવાને માટે અને તેમાંથી, મળેલા પૈસાથી હિંદુસ્તાનનો વેપારી માલ ખરીદી જવાને મોકલેલો હતો.

આફ્રિકાનો ક્રિશ્ચિયન રાજા આવો માનવંતો વ્યાપાર કરે છે!

બીજો પ્રતિનિધિ આરમિનિયન અને ક્રિશ્ચિયન વેપારી હતો. તે એબોમાં જન્મેલો અને ત્યાંજ પરણેલો, મોરાઆદ નામે ઇથિયોપિયામાં ઓળખાતો માણસ હતો. આ માણસ પણ મને મોખામાં મળ્યો હતો. ત્યાં તેણે મને પોતાના ઓરડાનો અડધો ભાગ આપીને સારી સગવડ કરી આપી હતી, એટલું જ નહિ પણ આ ઇતિહાસના પ્રારંભમાં કહેલું છે તેમ તેણે જ મને ઇથિયોપિયાના રાજ્યમાં નહિ જવાને માટે સલાહ આપી હતી. મુસલમાન વેપારીની માફક મોરાઆદને પણ દરેક વર્ષે રાજા મોખા મોકલે છે અને તે હમેશાં પોતાના સ્વામિની વાર્ષિક ભેટો, અંગ્રેજની અને ડચ લોકની 'ઈસ્ટ ઈન્ડીયા' કંપનીઓને સારૂ લઈ જાયછે અને તેના બદલામાં તેમના તરફથી મળેલી ભેટો તે પાછો પોતાની સાથે ગોન્ડર લઈ જાય છે.

હિંદુસ્તાનના પાદશાહના દરબારમાં શોભે તેવા ભભકાથી પોતાના પ્રતિનિધિઓ દરબારમાં જાય એવા હેતુથી એ આફ્રિકન રાજાએ આ એલચી ખાતાને ઉદાર હાથે ખરચ આપ્યું હતું. રાજાએ તેમને બતરીસ ગુલામો આપેલા હતા; જેમાના છોકરા અને છોકરીઓને મોખા બંદરે વેચવાનાં હતાં અને એ વેચાણમાંથી ઉપજેલું સન્માર્ગોપાર્જિત નાણું એલચીખાતાના ખરચ માટે કામમા લેવાનું હતું! આ ઉદારતા ખરેખર ખાનદાની જ હતી! આ સ્થળે એટલું પણ યાદ રાખવું કે, મોખા બંદરમાં સારા જુવાન ગુલામો પચીસ અને ત્રીસ ક્રાઉને વેચાય છે. ગુલામો ઉપરાંત ઇથિયોપિયાના ઉદાર રાજાએ હિંદુસ્તાનના મહાન્ મોગલ પાદશાહને માટે પોતાની પસંદગીના ૨૫ ગુલામો પ્રતિનિધિઓને સ્વાધીન કરેલા હતા. ગુલામોમાંના

નવ અથવા દસ જાણુ તો ફિરોઝ તયના અને જનાનખાનાના ઓજા બનાવ વાને યોગ્ય સિયનિના માણમો હતા એક ક્રિશ્ચિયન તરફથી એક મોટા પાદશાહને આજ યોગ્ય બેટ હોય એમાં શક નથી !! પરતુ ઈથિયોપિયનનો ક્રિશ્ચિયન ધર્મ આપણાથી ઘણોજ ભિન્ન છે પ્રતિનિધિઓએ વળી મહાન મોગલને માટે રાજાએ આપેના પદર ઘોડાઓ, જે આરબી ઘોડાના જેવાજ હતા તેમને અને કેટલાક નાનાં નાના ખચ્ચર જેમની ચામડી ચિત્ર વિ ચિત્ર અને રેશમના ચટાપટા વાળા હિંદુસ્તાની ગલીચા કરતા પણ વધારે સુન્દર અને શોભીતી હતી જમીન ઉપરથી એક મોટો અને જોગવર મા ણુસ પણ ઉપાડી શકે નહિ એવા બે હાથી દાત, અને સીવેટથી* ભરે લું એક બળદનું મોટુ શિગડુ, જે મેં દિલ્હીમાં જોઈ માપી જોયુ હતુ જેનું મોઢુ અરધો ફૂટ પહોળુ હતુ, એટલાં વાના તેમણે રાજાની પાસેથી મહાન્ મોગલને ભેટ કરવાને માટે પોતાને સ્વાધીન લીધા હતાં

આ પ્રમાણે રાજ્યવશી અને ભભકભરી રીતે તૈયાર કરેલા બે રાજ્ય પ્રતિનિધિઓ પછી ઇથિયોપિયાના રાજ્ય નગર ગોન્ડરથી હિદુસ્તાન જવાને માટે ઉપથ્યા. ગોન્ડર દુમ્બીઆ જિલ્લામાં આવેલુ છે તેમણે બે માસ સુધી ઉજડ જગનમાં, બેઈતોલ અને દરિયાના કિનારા ઉપર અને મોખાની સામે બાબાલમડળના કિનારાપર મુસાફરી કરી ગોન્ડરથી આરકીકો જવાનો ધોરી માર્ગ જે માત્ર ચાલીસ દિવસનો છે તે માર્ગ એ પ્રતિનિધિઓએ કેમ ન લીધો તેના કારણો હુ મારી વાર્તાના પ્રવાહમાં આગળ ઉપર જણાવીશ આરકિકોથી મોસાવાના ટાપુમાં થઇને જવુ પડે છે અને ત્યાં તુર્કસ્તાનના મહાન્ સુલતાનનું થાણું છે

આ એલચીખાતાને રાતો સમુદ્ર ઓલગી જવાને માટે મોખાના વહાણ સારૂ બેઇલોલમા કેટલાક દિવસ સુધી ખોટી રહેવુ પડયું હતુ, જ્યા ખાવા પિવાની જરૂરની વસ્તુઓ ન મળવાથી તેમને હેરાન થવુ પડયું અને કેટ લાક ગુલામો એ સકટમા મરણ પામ્યા

મોખામા આવતા આ પ્રતિનિધિઓને જણાયું કે બજારમા ગુલામોની

* સીવેટ ઉત્તર આફ્રિકામા એક શિયાળની જાતનુ પ્રાણી થાય છે અને તેના શરીરમાથી કસ્તુરી મૃગની માફક એક જાતનો સુગધીદાર પદાર્થ મળી આવે છે આ પ્રાણી સીવેટ કહેવાય છે તેમ તેના શરીરમાથી નીકળેલો સૌગધિક પદાર્થ પણ 'સીવેટ' કહેવાય છે ભા ક

પુષ્કળ ભરતી થયેલી છે આથી કરીને તેમને પોતાની સાથેના જુવાન છો-કરા અને છોકરીઓ ઘણે ઓછે ભાવે વેચવાં પડ્યાં. ગુલામોનું વેચાણ થઈ રહેતાં જ સૂરત જતા એક વહાણમાં તેઓ હિંદુસ્તાન જવાને માટે મોખા બંદરથી ઉપડ્યા પચીસ દિવસની દુઃખતર સફર કરી તેઓ સુરત બંદરે આવી ઉતર્યા ગુલામો ઓછે ભાવે વેચાયા તેથી એલચીખાતા પાસે પુગ પૈસા નહોતા, એટલે તેઓ પોતાની સાથેના ગુલામોને તથા ઘો-ડાઓને માર્ગમાં સારો ખોરાક આપી શકયા નહિ, અને સુરત આવતાં આવતાં ઘણા ઘોડા અને ગુલામો મરણ પામ્યા ખચ્ચર પણ મરી ગયાં, પરંતુ તેમની ચામડી તેઓએ સભાળીને રાખી મૂકી

અધુરામાં પૂરૂ સુરત બંદરમાં આવ્યાને તેમને થોડો વખત પણ થયો નહોતો એટલામાં વિજાપુર રાજ્યના શિવાજી નામે એક બહારવટીઆએ સુરતમાં ધાડ પાડી અને શહેરને લૂટી લીધું તથા આગ લગાડી. આ ભયકર આગમાંથી નવા આવેલા એલચીઓનું ઘર પણ બચી ગયું નહિ. મહા મહા મહેનતે તેઓ આગ તથા લૂટમાથી માત્ર કેટલોક સામાન અને ગુલામોને બચાવી શકયા ગુલામો માંદા હતા તેથી શિવાજીએ તેમને લઈ લીધા નહિ, કારણ કે એવા માંદાઓને લઈ જઈને તે શું કરે? તેમના ઇથિ-ચોપિયન પોશાકને માટે તો શિવાજીને લાલસા થાય તેમ નહોતુંજ ખચ્ચ-રનાં ચામડાં રહી ગયાં તે તો મારા ધારવા પ્રમાણે શિવાજીને કંઈ ખાસ રીતે ધ્યાનમાં આવ્યાં નહિ હોય, અથવા તેનો એને કંઈ ભાવ નહિ હોય. ભીંડ કાઢી લીધા પછી પડી રહેલુ બળદનુ શીંગડું પણ લૂટમાંથી બચી ગયું હતું

પોતાના ઉપર આવી પડેલી આપત્તિના સબંધમાં એ પ્રતિનિધિઓ તો બહુજ વધારીને વાત કરતા હતા, પરતુ જે લોકોએ ખરાબ પોશાકમાં, ધનરહિત અને અરધા ભૂખે મરી ગયેલા જેવી સ્થિતિમાં તેમને ઉતરતા જોયા હતા, તેઓ તો કહે છે કે, સુરત ઉપર પડેલી આપત્તિનો એમના પર મોટો આભાર થયો એમ તેમણે માનવુ જોઇએ; કારણ કે સુરતમાં લૂંટ થઈ એથી તો તેઓ પોતાની કિમતી ભેટ સોગાત સાથે પાદશાહ પાસે જઈ શકયા નહિ. અર્થાત્ આ બાબત તેમને લાભકરતા થઈ પડી, નહિ તો તેઓની વધારે અફાતિ થાત હિંદુસ્તાનના લોક તો કહે છે કે ઇથિયોપિયાના આ માનવતા પ્રતિનિધિઓને રાજ્યનગર દિલ્હી જવા માટે

ગાડીના પૈસા અને પોતાના પેષણનાં સાધન માગવાને માટે સુરતના સુબા પાસે ભીખારી તરીકે જઈ માગણી કરવાનું શિવાજીની લૂંટને લીધે બહુ સારૂ બહાનું મળી ગયું. આ ઉપરાંત તેમણે પોતાના લાભને માટે કેટલાક ગુલામો વેચી ખાધા હતા, સીવેટ વેચી નાંખ્યો હતો, તથા બીજો પણ કેટલોક સામાન વેચી માર્યો હતો; એ તેમનાં દુષ્ટ કૃત્યો સુરતમાં ધાડ પડવાથી ઢંકાઈ ગયાં નહિ હોત તો તેમની પૂરી ફજેતી થાત.

સુરતની 'ડચફેક્ટરી' ડચ લોકોની વ્યાપારી કોઠીના ઉપરી મારા પરમપ્રિય મિત્ર મી. આડ્રીકને સુરાતને મારા ઉપર ભલામણનો પત્ર આપ્યો હતો. મોખા બંદરમા હું તેનો પરોણો થયો હતો તે ન જાણતાં તેણે દિલ્હીમાં મને એક કાગળ આપ્યો. પાંચ છ વર્ષ પછી આવી રીતે અણધાર્યા અમારૂ મળવું થયું તેથી અમને બહુ આનંદ ઉપજ્યો. હું મારા જુના મિત્રને ભેટયો અને મારાથી બની શકે તેવી દરેક મદદ આપવાને માટે તેને મેં વચન આપ્યું દરબારીઓમાં મારે કંઈ વધારે સારી અને ઘણી પીછાણ નહોતી, તેથી આવા રિક્તહસ્ત પ્રતિનિધિઓને હું કંઈ વધારે ઉપયોગી થઈ પડું તેમ નહોતું. ખચરોનાં ચામડાં અને એ લોકને ઘણોજ મનપસંદ પડતો શેલડીનો દારૂ ભરેલું પેલું બળદનું શિંગડું એટલા વાનાં જ પાદશાહને ભેટ કરવાની જણશોમાં તેમની પાસે રહ્યાં હતાં. એટલો તિરસ્કાર કિમતી ભેટના અભાવથી નથાય એટલો તેમના ભિખારી જેવા દેખાવથી ઉપજે એમ હતું. ઉઘાડે માથે અને ઉઘાડે પગે, કમરાપર એક મેલું કપડુ વિટાળેલા તથા ઉનાળાના પટકા જેવાં ખરાબ પેરણ પહેરેલા ગુલામોની સાથે મેલા ઘેલા વેશમાં તેઓ પાલખી વગર-વાહન વગર તેમની બેડોળ ખરેખરી હાલતમાં દિલ્હીની શેરીઓમાં રખડતા હતા. એક ભાગ્યા તૂટયા ભાડાના ગાડા વગર આ ઇથિયોપિયન પ્રતિનિધિઓની પાસે બીજું કંઈ વાહન નહોતુ અથવા કોઈ કોઈ વાર તેઓ એક 'મિશનરી ફાધર' ક્રિશ્ચિયન ધર્મગુરૂનો અને કોઈવાર મારો ઘોડો માગી જતા હતા, એ તેમનાં વાહન થતાં. મારો ઘોડો તે લઈ ગયા હતા તેને અરધો મારી નાંખવા જેવો કરી મુકી ગયા.

આ ધિકારવા જોગ પ્રતિ[illegible] શરીર માટે મેં કેટલીક વખત મિથ્યાજ લીધી. તેમને જે તે [illegible] ધારતા હતા. તેઓ કંઈ કોઇનું

ધ્યાન ખેંચાય તેવા રહેલા નહોતા. આમ છતાં પણ એક વાર જ્યારે મારો આગા દિનેશમંદખાન અને હું અમારી અભ્યાસની ઓરડીમાં એકાંતમાં બેઠેલા હતા ત્યારે—દિનેશમંદખાન રાજ્ય સંબંધી કામકાજ કરનાર પ્રધાન હતો તેથી મેં ઇથિયોપિયાના રાજાની મોટાઈ વિષે એવો તો ફતેહમંદ રીતે લંબાણથી હેવાલ આપ્યો કે, જેથી દિનેશમંદખાનને અસર થઈ. તેણે પાદશાહને તે વાત કરી એટલે ઔરંગઝેબ પણ એલચીઓની મુલાકાત લેવાને તથા તેમનો પત્ર લેવાને માટે લલચાયો. છેવટ મુલાકાત થઈ અને તેમાં પાદશાહે તે બેઉને કિનખાબના તાકા રેશમના જરી ભરેલા કમરબંધ, તેવીજ જાતની પાઘડી અને કારીગરીવાળો કેટલોક સામાન શિરપાવમાં આપ્યો. પાદશાહે વળી તેમના ગુજાખરચને માટે હુકમ આપ્યો.' વળી થોડા જ દિવસમાં તેમને વિદાયગીરી આપવામાં આવી ત્યારે પણ પાદશાહે તેમને શિરપાવ ઉપરાંત ૭ હજાર રૂપિઆ આપ્યા. પરંતુ આ રૂપિઆ અસમાન ભાગે વેંચી લેવામાં આવ્યા, એટલે કે જે પ્રતિનિધિ જાતનો મુસલમાન હતો તેને ૪ હજાર મળ્યા અને મુરાત જે જાતનો ક્રિશ્ચિયન હતો તેને માત્ર બે હજાર રૂપરડી ભાગ આવી.

ઔરંગઝેબ પાદશાહે તેમની જોડે તેમના રાજાને માટે પણ કિમતી સિરપાવ મોકલાવ્યો. એ સિરપાવમાં રૂપાના ઢોળ ચડાવેલાં બે રણસિંગડાં, રૂપાનાં બે મોટાં ઢાલ, એક જડાવવાળી કટાર, અને વીસ હજાર 'ફ્રેંક' ની કિમતના સોના રૂપાના સિક્કા હતા. ઇથિયોપિયાના રાજ્યમાં કોઈપણ જાતનો સિક્કો ચાલતો નહિ હોવાથી પાદશાહે સિક્કાઓ આપતાં એવી ઇચ્છા બતાવી હતી કે, દુર્લભતાને લીધે આ સિક્કા તો ત્યાંના રાજાને વધારે કિમ્મતી ભેટ તરીકે થઈ પડશે.

પાદશાહ સારી રીતે જાણતો હતો કે એકે રૂપિયો હિંદુસ્તાનની બહાર જશે નહિ અને એલચીઓ પોતાને જોઇતી વેપારની વસ્તુઓની ખરીદીમાં તેને વાપરી નાંખશે જેમ તેણે ભવિષ્ય ભાખ્યું હતું તેમજ થયું. તેમણે, તેમને રાજા, રાણી અને તેમના તિલક કુમારને માટે બદનને સારૂ ઝીણાં મુલાયમ કપડા, ઉન્હાળાના પોષાક માટે સોના રૂપાના કસબી આંતરાવાળા મસરૂ, ઇંગ્લંડમાં બનેલાં લીલાં અને આછાં રાતાં કપડાં, રાજાને માટે બે હાથ કાપિઆ અરબ્બી કબજા, અને જનાનખાનાની બીજી ફાલતુ બાયડીઓ અને તેમનાં છોકરાંને માટે બીજાં જરા ઉતરતા વરગનાં

કપડાં ખરીદ્યાં. આ બધો સામાન એલચીના સામાન તરીકે ગણાવી પરદેશ જતા માલપરે લેવાતી જકાત વગર તેઓ પસાર કરી ગયા સુરતની સાથે મારે મૈત્રી હતી, મેં તેને માટે મારી વગસગ ચલાવી તેથી હું ત્રણ કારણોને લીધે પસ્તાઉં છું પહેલું કારણ એ છે કે, તેણે તેનો છોકરો મને ૧૫ રૂપિએ વેચાતો આપવાનું વચન આપેલું હતું તેમ છતાં તેણે પાછળથી મને કહાવી મોકલ્યું કે 'ત્રણસેં રૂપિઆ વગર હું તે છોકરાને વેચીશ નહિ' એક પિતાએ પોતાના પુત્રને વેચ્યો છે એમ દેખાડવાને માટે મને બહુ હોશ હતા તેથી મેં એણે માગી તે રકમ આપવાનો વિચાર કર્યો એ છોકરો સારા બાંધાનો, સ્વચ્છ કાળી ચામડીનો, ચપટાં નાક કે જાડા હોઠવાળો નહિ હતો. ઇથિયોપિયાના લોકોમાં આવા થોડા જ માણસ હોય છે હું મોંના માગ્યા પૈસા આપીને તે છોકરો ખરીદનાર હતો તેમ છતાં તેણે તેને વેચા ખાધો તેથી તેણે જે વચન તોડ્યું તેને લીધે હું સુરતની સાથે ઘણો ગુસ્સે થયો

બીજી એલચી પેશા મુસલમાન અને મારો મિત્ર હતો તેણે પોર્ટુગીઝના વાસ પછી પડી ભાગેલી ઇથિયોપિયાની એક મસજિદને સમારાવવાનું તેના રાજા ઉપર ઔરંગઝેબની પાસે આગ્રહથી લખારાવરાણુ હતુ આ ઉત્તમ સેવાની અગમચેતી આપ્યા માટે મોગલ પાદશાહે એ બે એલચીઓને બીજા બે હજાર રૂપિઆ બક્ષિસ આપ્યા પોતાના ઈસ્લામી ધર્મને વધારવાને માટે એક શેખ-અથવા દરવીશ મક્કેથી ઇથિયોપિયા ગયો હતો અને સા તેણે પોતાનો ધર્મ સારી રીતે વધાર્યો હતો આ શખે બંધાવેલી ઉક્ત મસજિદ, ઇથિયોપિયામાંથી એક મુસલમાન સરદારે કાઢી મૂકવા પોર્ટુગીઝ લોકની મદદે ગયેલા ગોવાના સૈનિક માણસોએ ભાગીને ધુળધાણી કરી નાખી હતી. મારું ત્રિજું કારણ એ હતુ કે, ઇથિયોપિયાના રાજાના નામે એ દુષ્ટ સુરતે ઔરંગઝેબને વિનંતી કરી કે, તેણે અલકોરાન અને બીજી સાત ચોપડીઓ ઇથિયોપિયાના રાજા ઉપર મોકલી આપવી આ ચોપડીઓ શાની હતી તે હું સારી રીતે જાણતો હતો. મુસલમાનના ધર્મનું સ્થાપન કરવાને માટે લખાયલી આ ચોપડીઓ આ લોકમાં બહુ જ માનનીય છે

ક્રિશ્ચિયન રાજાને નામે કામ કરતા આ ક્રિશ્ચિયન એલચીના સંબંધે એલચીખાતામાં ચાલેલા કામમાંથી બહુ જ શરમ ભરેલું કામ જણાય

આવતું હતું. ઇથિયોપિયાના રાજ્યમાં ક્રિશ્ચિયાનિટી કેવી ખરાબ હાલતમાં આવી રહેલી છે તેનો જે હેવાલ મેં પ્રથમ મક્કામાં સાંભળ્યો હતો, તે આ એલચીઓના કહેવાથી મને ખરેખર સમજ લાગ્યો. ત્યાંના લોકો અને સરકાર બેઉ મુસલમાન ધર્મને બહુ વધારે છે અને એમાં તો કંઈ શંકા નથી કે, થોડા છતાં પણ જે ક્રિશ્ચિયનો પહેલાં ગોવાના લશ્કરથી સુરક્ષિત ઇથિયોપિયાના ક્રિશ્ચિયન રાજાના કાળમાં આબાદ હતા, તે તેના મરણ પછી પંગુ થઈ ગયા છે. આ બનાવ પછી નજ્માતાના કાવતરાને પરિણામે પોર્ટુગીઝો કેટલાક કતલ થઈ ગયા હતા અથવા દેશ બહાર કાઢી મૂકાયા હતા. જેસ્યુઆટ પેટ્રીઆર્ક જેને તેના સ્વદેશીઓ ગોવેથી પોતાની સાથે લેતા આવ્યા હતા તેને જીંદગી બચાવવાને માટે નાશી છૂટવાની ફરજ પાડવામાં આવી હતી.

એ એલચીઓ દિલ્હીમાં રહેલા હતા તે વખતમાં મારા આગાએ તેમને વારંવાર પોતાને મળવા તેડ્યા હતા, કારણ કે કંઇક નવું જાણવાની અને જ્ઞાન મેળવવાની તેને બહુ ઇચ્છા રહેતી હતી. તે તેમને તેમના રાજ્ય વહીવટ સંબંધે અને દેશ વિષે ઘણા પ્રશ્ન પૂછતો હતો, પરંતુ તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ તો નાઇલ નદીનું મૂળ ક્યાં છે તે જાણવાનો હતો. નાઇલને તેઓ 'આબા-બાઇલ' પાણીનો પિતા કરીને કહે છે આ બન્ને જણા એણી તરફથી આવેલા હતા એટલે તેમણે જે જણાવ્યું તે ખરૂં હતું વળી મેં મોખામાં એ પ્રમાણે જ સાંભળ્યું હતું. તેમણે જણાવ્યું કે, અગાન લોકોના દેશમાં નાઇલનું મૂળ છે. એક બે નાના પ્રવાહ એક ડુંગરમાંથી પડી નાનું તળાવ થાય છે અને તેમાંથી વહેતુ નાઈલનું પાણી ઘણું થોડું હોય છે પરંતુ આગળ ચાલતાં બીજા ઘણા નાના મોટા પ્રવાહ એને આવી મળતા એનો પ્રવાહ વધી જાય છે. ત્યાંથી પછી એ પ્રવાહ સર્પાકારે વહેતો ઘણા ટાપુઓ બનાવતો વહે છે અને કેટલાંક નીચાં ઉચ્ચાં શિખરો ઉપરથી સપાટ જમીન પર એક મોટા તળાવ-સરોવરમાં બધાં પાણી એકઠાં થાય છે. આ સરોવર ઘણુંજ વિશાળ છે, તેમાં નાના મોટા અનેક ફળદ્રુપ ટાપુઓ છે. ત્યાં આગળ માછલાં વિચિત્ર પ્રકારના કાચબા વગેરે અનેક જાતનાં જળચર પ્રાણીઓ પણ થાય છે. હુબ્શીઆના દેશમાં આ સરોવર આવેલું છે. ગોંડરથી તે ત્રણ ચાર મજલ દૂર છે, અને નાઈલનું મૂળ પાંચ છ મજલ દૂર છે. આ દેશમાં હિંદુસ્તાનની માફક ચોમાસું નિયમબધ્ધ જુલાઇની આખરે વર્ષોવર્ષ

બેસે છે, એટલે એ સરોવરમાં આસપાસના પર્વતોમાંથી અનેક પ્રવાહો માર્ગે અસંત પાણી આવે છે અને નાઈલ આ સરોવરથી નીકળેલી મોટા પાણીના જથ્થાને વહન કરતી આગળ વધે છે આથી કરીને વર્ષોવર્ષ તેમાં પૂર આવે છે એ સરોવરમાંથી નીકળેલી નાઈલ ફુંગીના રાજાના રાજ્યનગર સેનાર આગળ થઈ ઘણા સપાટ પ્રદેશને જળમય કરતી રસાળ અને મોટા સપાટ મિસર અથવા ઈજીપ્તના પ્રદેશમાં થઈને વહે છે ઈજીપ્તની ઉતરે તે સમુદ્રમા અનેક મુખથી પડે છે

મને અને મારા આગાને એઉને એટલું મધું પસદ ન હોવા છતા પેલા બે એલચીઓએ તો તેમના રાજાનું ઐાદાર્ય, શોભા, તેના લશ્કરનું બળ, અને બીજી મોટાઈ વિશે ઘણું લંબાણ ચલાવ્યું, પરંતુ તેમની સાથે આવેલા પેના મોગલે તેમના ઉક્ત સ્તુતિવાદમાં ભાગ ન લેતાં તેમની ગેરહાજરીમા અમને કહ્યુ કે, રાજાથી પોતાથી રણ ઉપર કવાયતને માટે આણેલું ઇથિયોપિઆનું સૈન્ય બેવાર તેણે જોયું હતુ, ત્યારે તેને તો તે ઘણીજ ખરાબ હાલતમાં અને શિક્ષણ રહિત માણસોના ટોળાં જેવુ જણાયું હતું આ મોગલે ઇથિયોપિઆ સબધી અમને બહુ બાબતો જણાવી અને તે સઘળી મેં મારી નોધમા ઉતારી લીધી જે કોઇકવાર જાહેરમાં આવશે હાલતો મુરાતે કહેલી એ કે ત્રણ બાબતો અત્રે લખીને જ હુ ગનીમત રહીશ આ ત્રણ વાતો લખવાનું કારણ તો એટલુ જ છે કે એવી બાબતો પણ ક્રિશ્ચિયન ભૂમિમા બનેછે, એમ તમારા જાણવામા આવે

એણે જણાવ્યું કે, ઇથિયોપિયામાં થોડા માણસોનેજ થોડી બાયડીઓ હશે એ પોતે મારે મોંડે કબૂલ કરતા શરમાયો નહિ કે તેને પણ તેની પરણેતર ઉપરાંત બીજી બે બાયડીઓ છે એ પરણેતર સ્ત્રી એલેપો ખાતે રહે છે તેણે કહ્યુ કે, હિદુસ્તાનના મુસલમાનો અને હિદવાનોની સ્ત્રીઓની માફક ઇથિયોપિઆની સ્ત્રીઓને જનાનામાં રાખવામાં આવતી નથી અને બીજા લોકોની આંખોમા જે ઝેર હોય છે તે ઝેર એ લોકની આંખોમાં નથી એટલે રાત દિવસ પરણેલી કે કુંવારી, સ્વતંત્ર કે દાસી નીચી કે ઉંચી ગમે તે જાતની સ્ત્રીઓ એકજ ઘરમા હમેશા પુરૂષો તથા સ્ત્રીઓના સમાગમ એગી જોવામા આવે, એ તો ત્યા સહજ છે અમીર લોકની સ્ત્રીઓ અથવા ધણીઆણીઓને કોઈ રૂપાળા પુરૂષ સાથેનો પોતાનો પ્યાર છુપાવવાની જરાય જરૂર પડતી નથી, તેઓ કઈ પણ ભય કે આશકા વગર

છચોક પોતાના રના વરમા જઈ શકે છે તેમણે મને કહ્યુ કે જો તમે ઇથિયોપિયામા આવ્યા હોત તો તમને પણ પરણુવાની ફરજ પાડવામાં આવી હોત ગ્રીક દેશનો વૈદ બનીને થોડાક વર્ષ ઉપર એક પાદરી એ દેશમા ગયો હતો તેને પરણવાની જરૂર પાડી હતી ને સ્ત્રી તેના છોકરાને માટે હતી એજ સ્ત્રી સાથે તેને નેકા પઢાવી દેવામા આવ્યા હતા, એ વળી વધારે રમુજી લાગે એવુ છે એકવાર એક એંશી વર્ષના ડોસાએ દરબારમા હાજર થઈ રાજાને ૨૪ મોટી ઉમ્મરના અને હથિયાર લઈ લડાઈમા જાય એવા છોકરા અર્પણ કર્યા ત્યારે રાજાએ તેને પૂછ્યુ હતુ કે, 'અરે બુઢા ! તુ આવડી મોટી ઉમ્મરનો થયો ત્યારે તને માત્ર આટલાજ છોકરા થયા છે?' પેનાએ જણાવ્યુ કે તેને કેટલીક છોકરીઓ છે તે ઉપરથી ગુસ્સે થઈ રાજાએ કહ્યુ કે, 'ધિક્કાર છે તને તુ મને તારૂ મો બતાવતો નહિ, કારણ કે આટના વર્ષે અને મારા રાજ્યમા સ્ત્રીઓની ખોટ ન છતા તુ કઇજ સંતતિ ઉત્પન્ન કરી શકયો નથી ' ઇથિયોપિયાના રાજાને ઓછામાં ઓછાં એંશી છોકરા છે આ બધા છોકરા જનાનખાનામા રહેતા દાસ દાશીઓના છોકરાથી ઓળખાવવાને એક વેરનીશ ચડાવેલા લાકડાના ટુકડા જે રાજ્ય ચ્હિન તરીકે ગણાય છે તે ગળે બાધેલા જનાનાના આગણામા રખડતા જોવામા આવેછે

ઔરંગઝેબે પણ એ એલચીઓની બે ચારવાર મુલાકાત લીધી હતી, કારણ કે મારા આગાની માફક એને પણ પોતાના જ્ઞાનમા વધારો કરવાની બહુ ઉત્કંઠા રહે છે, પરતુ તેની મુખ્ય આતુરતા તો તેમના દેશમા મુસલમાની ધર્મની શી દશા છે તે જાણવાની હતી તેને પેલા ખચ્ચરની ચામડી જોવાની ઈચ્છા હતી, પરતુ કોઈ કારણથી તે પછવાડે રહી ગઈ હતી અને પાછળથી કિલ્લામાં એક અધિકારીએ તેને પોતાને કબજે કરી હતી મેં બજાવેલી સેવામા એ ચામડી મને આપવાની હતી અને ફ્રાન્સ આવી મારે કોઈ ઉમરાવને તે ભેટ આપવાની હતી પણ તેમાએ હું ના ઉમેદ થયો મેં એ એલચીઓને પેલુ શિગડુ અને ખચ્ચરની ચામડી પાદશાહને બતાવવાને સખ્ત ભલામણ કરી હતી પરતુ સુરતની લૂટમા શિગડામાનુ સુગધી દાર સીવેટ ગયું અને તે પડી કેમ રહ્યુ તેનો જવાબ આપવાનો માર્ગ ન હોવાથી તેઓ તેને વિષે કઈ બોલ્યાજ નહિ

તિલકકુમાર શાહજાદા અકબરના ધર્મગુરુની નીમણૂક કરવાને માટે ઔરંગઝેબે વિદ્વાનોની એક મોટી સભા બોલાવી ત્યા સુધી તો ઇથિયોપી

બુદ્ધિમાન માણસોએ આ વાતને કંઈ વજન આપ્યુ નહિ મોટા બનાવોનો કાળ હવે ચાલ્યો ગયો હતો અને પોતાના ફ્રીલીઓને મોટું કામ સોપવામા આવે છે એમ જણાવવાને કાજે જ આ લોકો વાતો કરતા હતા એ બુઢ્ઢે ખુ તુ સમજાઈ રહેતુ તેઓ પોતાના જાત ભાઇને વખાણવાને માટે આ પ્રમાણે મોટી વાતો ઉડાવતા હતા એજ માણસોએ વળી એવી પણ વાત ઉડાવી હતી કે, ઈરાનના એલચીને લેવા જવાને, માન આપવાને તથા તેને દિલ્હી આવવાની સારી ગોઠવણ કરી આપવાનુ સરહદના ઉમરાવને સોપવામા આ યુ છે તે બીજા કોઇજ કારણથી નહિ પણ એ એલચીખાતાનો શો આશય છે, તે જાણવાને માટે છે તેઓ કહેતા હતા કે, આવતા એલચીને ધીરે ધીરે સમજાવીને પરંપરાથી ચાલતી આવેલી રીતે સલામ ભરવાને તથા બીજા માણસની મારફતે પાદશાહને પત્ર આપવાને માટે સમજાવવો એવી ઉમરાવને સુચના થએલી છે એલચી આવ્યો ત્યારે અમે જે જોયુ તે ઉપરથી હું કહું છુ કે ઉપર જણાવી તે બધી વાતો માત્ર પોગળ હતી

ઈરાનનો એલચી જ્યારે દિલ્હીમા આવ્યો ત્યારે જેટલા જોઇએ તેટલા માનથી તેને શહેરમા આવકાર આપવામા આવ્યો જે બઝારમા થઇને તે ગયો તે બઝારને સારા શણગારવામા આવ્યા હતા અને રસ્તાની બન્ન બાજુ ઉપર લગભગ ત્રણ માઇલ જેટલી લંબાઈએ ઘોડે સ્વારાની પલટણો ઉભી રાખવામા આવી હતી વાજીંત્રોની સાથે ઘણા ઉમરાવોએ આ સરઘસમા ભાગ લીધો હતો અને એલચી રાજ્યમહેલના કિલ્લાના દરવાજામાં પેસતાં સલામતીની તોપો છોડવામાં આવી હતી ઘણા વિનયથી ઔરંગઝેબે તેને આવકાર આપ્યો ઈરાનની રીતે તેણે સલામ કરી તે પણ કંઈ નારાજી દેખાડી નહિ અને જે પત્રો તે લાવ્યો હતો તે કોઇની મારફતે નહિ પણ હાથો હાથ લીધા એટલુ જ નહિ પણ તે પત્રોને તેણે માનને ખાતર છેક તેના તાજ સુધી ઊંચા કર્યા એક ખોજાએ એ પત્રોને ફેડ્યા પછી ઔરંગઝેબે ગભીર અને પ્રસન્ન ચેહરે અથથી ઇતિ વાચી જોયા, અને ત્યાર પછી હુકમ કર્યો કે દરબારમા પાદશાહની સમુખ જ એલચીને શિરપાવ આપવો તરત જ ઝરીનો એક ઝામો પાઘડી, અને સોના રૂપાથી ભરેલી કસબી પામરી એલચીને શિરપાવમા આપવામા આવી આ શિરપાવ આપવાનું કામ પૂરૂં થઈ રહ્યા પછી ઈરાનના રાજાએ મોકલેલી ભેટ દરબારમાં મગાવવાનો આદેશ થયો ઈરાનથી આવેલી ભેટ-નજરાણામાં મેં કદી પણ

નહિ જોયેલા એવા સુંદર પચીશ ઘોડા, ઘોડાના કીનખાબના ઓઢા, હાથીના જેવા મોટા રૂષ્ટ પુષ્ટ ૨૦ ઉંટ, ઉંચી જાતના ગુલાબ જળથી ભરેલી નેતરના ઘરવાળી કેટલીક શીશીઓ, 'બેદમરક' નામના પાણીથી ભરેલા શીશા જે ઘણાજ ઉત્તમ ગણાય છે અને સહજલભ્ય હોતા નથી મોટા વિશાળ અને ઘણાજ સુંદર પાચ અથવા છ ગલીચા, એવી તો ઉત્તમ કારીગરીથી અને નાજુકતાથી વણેના ફુલોવાળા કેટલાક કીનખાબના તાકા તેમા હતા કે જેવી ઉમદા કારીગરી અને કીમતવાળી વસ્તુ મેં યુરોપમા કદી પણ જોઈ નથી. ચાર દમાસકસી વાંકી તરવારો અને તેટલીજ કટારો, જેની મૂઠો ઉપર જવાહીર જડેલા હતા, અને છેવટ પાચ અથવા છ ઘોડાના સામાનની ખોગીરો જે ઘણીજ વખણાઈ હતી, તે વગેરે એ નજરાણામા હતુ આ છેલ્લી ભેટ ઘણીજ સુંદર અને કીમતી હતી અને તેના ઉપર જે ભરત કામ કરેલુ હતુ તે ઘણાંજ પાણીદાર મોતીની ઝાલરતુ ઉમદા ભરતની કારીગરીવાળું હતુ

એમ કહેવામા આવ્યુ હતુ કે, આ સર્વોત્તમ નજરાણાથી ઔરંગઝેબ ઘણો જ ખુશ થઈ ગયો હતો તેણે દરેક વસ્તુને ધ્યાન પૂર્વક તપાસી જોઈ હતી અને તેમ કરતા તે તે વસ્તુની કીમત અને અછતને માટે બોલ્યો હતો તથા એ ભેટ જોતા તેણે ઈરાનના રાજાનો વિભવ અને સૌભાગ્ય વખાણ્યુ હતુ મુખ્ય ઉમરાવોમા એ એલચીને જગ્યા આપી અને પછી તેની લાબી મુસાફરી અને શ્રમને માટે ખબર અતર પૂછી તથા વારવાર રોજ તેને મળતા રહેવાનો આગ્રહ કરી ઉતારે જવાની અનુજ્ઞા આપી

ઈરાનથી આવેલો એલચી દિલ્હીમા ચાર પાચ મહિના રહ્યો તેનુ સઘળુ ખરચ ઔરંગઝેબના દરબારમાથી અપાતુ હતુ મોટી મોટી ઉજાણીઓમા અને મેળાવડાઓમા બોલાવી દિલ્હીના મુખ્ય ઉમરાવો વારા ફરતી તેની પરોણાગત કરતા હતા જ્યારે તેને સ્વદેશ જવાની રજા આપવામા આવી ત્યારે પણ પાદશાહે તેને દરબારમા બોલાવી કિમતી સિરપાવ અને ઊંચી તથા કીમતી ભેટ સોગાનો બક્ષીસ કરી હતી ઈરાન પોતાનુ એલચીખાતુ મોકલવાનું હતુ તેથી ઈરાનના શાહને મોકલવાનુ નજરાણુ ઈરાની એલચીને આપવામા આવ્યુ નહોતુ આ એલચીખાતામા મોકલવાના માણસોની ત્યાર પછી તરત જ ઔરંગઝેબે નીમણુક કરી હતી.

ઈરાની એલચીને ઔરંગઝેબે અતઃકરણ પૂર્વક સ્પષ્ટ માન મતમાથી

આદર સત્કાર કરીને વધાવી લીધો હતો, છતાં દિલ્હી દરબારના કેટલાક ઈરાની ઉમરાવો એમ જણાવે છે કે, ઈરાનના શાહે તેના પત્રમાં દારાના ખૂન તથા શાહજહાનના બંદીખાને નાંખવાના કાર્ય માટે ઔરંગઝેબને એમ લખ્યું હતું કે એ કર્મ એક ભાઈ તરીકે, પુત્ર તરીકે અને નિમકહલાલ મુસલમાન તરીકે તેને છાજતાં નહોતાં. તેઓ વળી એમ પણ કહેતા હતા કે શાહે ઔરંગઝેબને 'આલમગીર' નામ ધારણ કરવા માટે તથા હિંદુસ્તાનના સિક્કા ઉપર એ નામ પડાવવા માટે પણ ઉક્ત પત્રમાં સખ્ત ઠપકો લખ્યો હતો. નીચેના શબ્દો એ પત્રમાં લખેલા હતા એમ કહેવાને પણ તેઓ સાહસિક થયા હતા.' ભલે જો તું આલમગીરજ હોશ તો બિસમીલ્લા, હું તને ઘોડા અને સમશેર મોકલું છું, અને ભલે ઈચ્છા હોય તો આપણે સામ સામે આવી જઈએ.' આ વાર્તા જે પ્રમાણે મારા જાણવામાં આવી છે તે પ્રમાણે હું અત્રે જણાવીશ. અત્રેના દરબારમાં ચાલતી ખાનગી બાબતો જે માણસ અત્રેની ભાષા જાણતો હોય, દરબારમાં સારી મૈત્રી ધરાવતો હોય અને જેની પાસે સારા પૈસા હોય તે જાણી શકે છે. ઈરાનના શાહે ઔરંગઝેબના ઉપર એવાં વાક્યો લખ્યાં હશે, એ માનવામાં આવતું નથી, જો કે જ્યારે પોતાની સત્તા અને મોટાઈની વાત ચાલતી હોય ત્યારે ઈરાનીઓ જરા ચડીને બોલે એવા ગણાય છે. પણ હોંશિયાર નીતિજ્ઞ માણસોના માનવા પ્રમાણે તો ઈરાનનો શાહ હિંદુસ્તાનના પાદશાહની સામે વર્તવાને એટલો બધો યોગ્ય નથી. ઈરાનને જે સાચવવાનું છે તે માત્ર એજ છે કે હિંદુસ્તાન ભણી કંદહાર અને તુર્કીસ્તાન તરફ પોતાની સરહદ કબજે રાખવી. ઈરાનનું બળ અને ધન અગણિત નથી, અને ઈરાનની ગાદી ઉપર નિરંતર કંઈ શાહઆબાસ બેઠેલો નથી કે જે યુક્તિબાજ, સુધરેલો, અને રાજ્ય નીતિજ્ઞ હતો તથા થોડાથી મોટી વસ્તુ કરી શકતો અને જ્યાં ત્યાં પોતાનો વિજય વર્તાવતો હતો એ કાળ તો હવે ગયો હતો. જો એ કાગળમાં જે વિચાર જણાવ્યા છે તે પ્રમાણે ઈરાનના શાહમાં હિંદુસ્તાન જેવા એક મોટા રાજ્ય સામે કંઈ પણ સાહસ કરવાની શક્તિ હોય તો શાહજહાનના પુત્રો વચ્ચે જે પાંચ વર્ષ સુધી લડાઈ ચાલી તે વખતે તે શાંત બેશી રહ્યો નહોત. દારાની, શાહજહાનની, સુલતાન સુઝાની અને કાબુલના સુબાની વિનંતિઓ થયા છતાં પણ ઈરાન અચળ રહ્યું હતું. જો કે તે વખતે તેણે યત્ન કર્યો હોત તો થોડીજ ફોજથી અને અલ્પ ખરચથી હિંદુસ્તા-

નના એક ફળદ્રુપ પ્રાંતને હાથ કરી લીધો હોત અને કદાચ સિંધુ નદી સુધી અથવા તેથી આગળનો પ્રદેશ પણ સર કરી લીધો હોત આ પ્રમાણે ઈરાન જો આ ઝઘડામા વચ્ચે પડયુ હોત તો તેને લાભ થાત પરતુ તે તો સઘળો વખત શાંત બેશી રહીને જોયા કરતુ હતુ

ઈરાનના શાહના પત્રોમા કંઈ કોપ જનક બાબત લખેલી હો અથવા ઔરંગઝેબને એલચીની વર્તણુક અને ભાષાથી તેના પર ઈતરાજી થઈ હો, ગમે તેમ હો પણ એ લોકોના દિલ્હીમાંથી ગયા પછી બીજે અથવા ત્રીજે દહાડે પાદશાહે જણાવ્યુ હતુ કે ઈરાનના શાહને નામે ભેટ આવેલા ઘોડાઓ તો એલચીએ સરહદ ભણીથી લીધેલા હતા આથી પાદશાહે હુકમ કર્યો કે, ઈરાની એલચી હિંદુસ્તાનમાથી જે ગુલામો લઈ જાય છે તે સરહદ ત રફ જતા તેની પાસેથી લઈ લેવા જોઇએ એ તો ખરૂ છે કે એ ગુલામોની સખ્યા અઘટિત હતી તેણે દેશમા દુકાળ ચાલતો હોવાથી ઘણીજ હળવી કીમતે ગુલામો ખરીદ કરેલા હતા વળી એમ પણ કહેવાતુ કે, એ એલ ચીના માણસોએ ઘણાં છોકરાને ચોરી લીધા હતાં

ઔરંગઝેબ આ એલચીખાતુ દિલ્હીમા રહ્યુ ત્યા સુધી પોતાની સત્તામા બહુજ દૃઢ વર્તણુક દેખાડતો રહ્યો, એના પિતા શાહજહાનની પેઠે નહિ કે જેણે આવે પ્રસગે શાહઆબાસના એલચીને કવખતે કોપ બતાવી ગુસ્સે થવાનુ અથવા અઘટિત પરિચયથી ધિક્કાર ઉત્પન્ન કરવાનુ પગલુ ભર્યું નહોતુ હિંદુસ્તાનને ખરચે દિલ્હીમા મોજ મઝા કરનાર એક ઈરાનીના સબધે નીચે જણાવેલી કેટલીક બનાવટી વાતો ચાલતી

શાહજહાન પાદશાહના વખતમા પણ ઈરાનથી એક એલચી આવ્યો હતો હિંદુસ્તાનની રીત પ્રમાણે સલામ કરવાને માટે તેને ઘણો સમજા વવામા આવ્યો હતો પરતુ જ્યારે કશાથી પણ તે સમજ્યો નહિ ત્યારે પાદ શાહે એવી યુક્તિ કરી કે, આમેખાસમા એની મુલાકાત લેવાનું ઠરા વવામા આવ્યુ તેનો મોટો દરવાજો બધ કરાવ્યો અને બારી ઉઘાડી રખાવી કે જેથી આમેખાસમાં પેસતા દરેક માણસને પોતાનુ માથુ નીચુ નમાવવુ જ પડે શાહજહાનને ખાતરી હતી કે આ યુક્તિથી એલચીને હિંદુસ્તાનની રીતે સલામ કર્યા વગર છુટકો નથી, પરતુ જ્યારે તે દરવાજાની પાસે આવ્યો અને આવી રીતે કારસ્તાન થયેલુ જોયુ ત્યારે તેણે બારીમા પેસતા પહેલા પુઠ નમાવી અને પગ ઘાલ્યા આ પ્રમાણે આમે ખાસમા પેસતા

પાદશાહે ધાર્યું હતુ તેમ ન થયુ પણ તેથી વિરૂદ્ધ અને અપમાન જેવુ થયુ પાદશાહે આવા વર્તનથી ચીડાઇને તે એલચીને કહ્યુ કે, 'અરે બેઅદબ! શુ તુ એમ ધારે છે કે તુ તારા જેવા ગદ્ધાઓના તબેલામાં પેસે છે?' એલચીએ જવાબ આપ્યો કે, 'હા હુ તો એમ જ ધારૂ છુ, આવા બાયણાગા થઇને જતા કોઈ એમ નહિ ધારે કે તે ગદ્ધાઓને મળવા નથી જતો '

બીજી વાત આમ છે—ઇરાની એલચીના અસભ્ય વર્તનથી અને કઠોર વાણીથી ગુસ્સે થયેલા શાહજહાન પાદશાહે એકવાર તેને કહ્યુ કે, 'મૂર્ખ! શુ શાહ આબાસના દરબારમા કોઈ સભ્ય માણસ નથી કે આવા મૂર્ખને અહીં મારી તરફ મોકલ્યો છે?' હાજર જવાબી એલચીએ તર્તજ જવાબ આપ્યો કે, 'ખરેખર મારા રાજાના દરબારમા મારાથી ઘણા વિદ્વાન ડાહ્યા અને હુશિયાર માણસો છે પરતુ તે જેવો રાજા હોય તેના જેવોજ એલચી પસદ કરીને મોકલે છે '

એકવાર શાહજહાને ઇરાની એલચીને પોતાને સા જમવા બોલાવ્યો હતો જમતાં જમતાં રાજા તેની મશ્કરી કરવાને લાગ શોધતો હતો એવામા એલચી હાડકા વીણી વીણીને ખાવા લાગ્યો એટલે પાદશાહે કહ્યુ કે 'અરે એલ્તશાજી! કુતરાં શુ ખાતા હશે.' 'ખીચડી' એમ એલચીએ તર્ત ઉત્તર આપ્યો, કારણ કે શાહજહાન પાદશાહને ખીચડી ઘણી પ્રિય હતી હિંદુસ્તાનમા સામાન્ય લોકનો સાધારણ ખોરાક ખીચડી છે પાદશાહે એકવાર નવી બધાતી દિલ્હી દેખાડીને એલચીને પુછ્યુ કે, 'ઇસ્ફાનની સાથે સરખાવતા તેમ દિલ્હીને કેવુ ધારો છો?' એલચીને ઉત્તર આપ્યો કે, 'બિસ્રાહ! બિસ્રાહ! તમારા દિલ્હીની ધુળ સાથે ઇસ્ફાનને સરખાવાય જ નહિ?' પાદશાહ પ્રથમ તો આ ઉત્તરથી બહુ પ્રસન્ન થયો પરતુ પાછળથી એલચીના વાક્યનો મર્મ સમજવામા આવ્યો ત્યારે ક્રોધે ભરાયો એલચીનો ભાવાર્થ એવો હતો કે, દિલ્હી ગમે તેવુ છે પણ તેની ધુળ ઇસ્ફાનમાનથી અર્થાત્ અહીંની રજ અસલ છે

વળી એકવાર પાદશાહે ઇરાની એલચીને ઘણોજ આગ્રહ કરીને પુછ્યુ કે 'હિંદુસ્તાનના રાજા અને ઇરાનના રાજાને તમે કેવા સરખાવ ધારોછો?' એલચીએ ઉત્તર આપ્યો કે, 'હિંદુસ્તાનના રાજા તે પૂર્ણિમાના ચદ્ર અને ઇરાનના રાજા તે શુદ બીજ ત્રીજના ચદ્ર જેવા છે ' પાદશાહ પ્રસન્ન થયો પરતુ જ્યારે આ વાક્યનો અર્થ તેને એમ કરી બતાવવામાં આવ્યો કે, પુણિ

માનો ચંદ્ર એટલે પડતી પર આવેલો અને બીજ ત્રીજનો ચંદ્ર એટલે ચઢતી પરનો ચદ્ર. આથી પાદશાહ ઘણોજ દિલગીર થયો હતો.

હિંદુસ્તાનમાં ઈરાનના લોક આવે છે અને તે આવા આવા વાક્ચાતુર્યમા કાળ ગાળે છે, જે વાક્ચાતુર્યના ટાયલા કરતા તેઓ કટાળતા પણ નથી આવા માણસોને પોતાનો ભાર પાડતાં આવડતો નથી અને ગતકડામા તેઓ પોતાને ઉલટા હલકા ઠરાવે છે પોતાની વર્તણુકને સન્માર્ગે લઈ જવાનુ ડહાપણ તેમનામા જોવામા આવતુ નથી શાહ અબ્બાસના એલચી નામા આવો વિવેક નહોતો તો નહોતો પણ તેનામા એટલી પણ અક્કલ નહોતી કે આવી મશ્કરીઓથી, ચેષ્ટાઓથી અને કઠોર ભાષણથી તે શાહજહાનનો કોપ વધારે છે તેની આવી વર્તણુકથી તે એકવાર મોટા જોખમમાંથી ભાગ્યને પરિમાણેજ બચી ગયો હતો શાહજહાન તેનાપર ગુસ્સે થયો હતો અને તેને તિરસ્કારી કહાડયો હતો. એટલુજ નહિ પણ એકવાર તો ગુપ્ત રીતે તેણે એવો હુકમ કર્યો હતો કે, ' એલચી દરબારમાં આવતો હોય ત્યારે તેના પર સાકડે રસ્તે એક ગાડા હાથીને છોડી મૂકવો. ' પાલખીમાં બેશીને એલચી દરબારમાં આવતો હતો ત્યારે પાદશાહના હુકમ પ્રમાણે તેના માણસોએ એક ગાંડા હાથીને સાકડી નળીમા તેની સામે છોડી મૂક્યો હતો. એલચીએ તર્ત બુદ્ધિ વાપરી પાલખીમાથી કુદી પડી પોતાના માણસો સાથે હાથીની સૂઢમાં તીરો માર્યા અને સદ્ભાગ્યે હાથી ભડકીને નાશી ગયો નહિ તો તેજ દિવસે એનો અન્ત આવી જાત.

ઈરાની એલચી પાછો ફર્યો એવામા જ ઔરંગઝેબના એક જુના ગુરુનો જાણવા જોગ બનાવ બન્યો હતો. આ વાત ઘણી જ રમુજી છે ઔરંગઝેબ નાનો હતો ત્યારે શાહજહાને મુલ્લા સાલે નામના એક કાજીને તેને ભણાવવા રાખ્યો હતો એ કાજી પાદશાહે આપેલી બક્ષીસથી કાબુલ તરફ વિરામની જીદગી ગુજારતો હતો, પરતુ જ્યારે તેને માલૂમ પડયુ કે, શાહજહાનના પુત્રો વચ્ચે ચાલેલી રાજ્યગાદીની લડાઈનો અન્ત આવી તેનો શિષ્ય ગાદીએ આવ્યો છે, ત્યારે તે દિલ્હીના દરબારમા કોઈક મોટા અમીરની પદવી પામવાની લાલચે રાજ્ય નગરમા દોડી આવ્યો હતો દિલ્લી આવી પોતાના સ્વાર્થ માટે તેણે બહુ પ્રયત્ન આદર્યો હતો અને રોશનઆરા બેગમના સુધી પણ વગસગવાળા કોઈ માણસને તેણે પોતાના લાભમા નહોતો ધુણાવ્યો એમ નહોતું ત્રણ માસ સુધી પાદશાહે જાણ્યું પણ નહોતુ

કે તેના મૂળ કાજી સાહેબ પધારેલા છે, પરંતુ પછી હમેશાં તેને દરબારમાં જોઈ જોઇને અકળાઈ ગયો ત્યારે ઔરંગઝેબે તેને એકાંતે મળવાનું કહ્યું હળમ ઉન મુલ્ન, અને દનેશમદખાન જેવા મોટા દરજ્જાના ત્રણ ચાર ઉમરાવોની સાથે એકાંતમા એકવાર ઔરંગઝેબ મુલ્ના સાલે સાહેબને મળ્યો આ વખતે ઔરંગઝેબે જે ભાષણ કર્યું હતું તે મને મારા આગાએ કહ્યું હતું એટલે હું તેના અક્ષરે અક્ષર તો લખી શકતો નથી, પરંતુ ઘણું ખરું તે આ પ્રમાણે હતું એ પ્રસંગે કદી હું ત્યા જાતે હાજર હોત તોપણ કંઈ શબ્દે શબ્દ તો લખી શકતજ નહિ એ એકાંત મંડળમા પછી ઔરંગઝેબે કાઝીને કહ્યું કે, 'મુલ્લાજી! શું આપ એમ ધારો છો કે હું તમને મારા દરબારમા એક મોટી પદવીએ ચડાવીશ? તમારી યોગ્યતાનો ત્યારે તો આ પણે નિર્ણય કરીએ જો તમે મારા બાળક મગજમાં જોઇએ તેવા વિચારોનો બોધ આપ્યો હોત તો તમે ધારો છો એવી પદવીને તમે લાયક ગણાત, એ હું ના પાડતો નથી એક સારી કેળવણી પામેના માણસને માટે તે તેના પિતાનો કે ગુરૂનો કાનો આભારી છે તે કહેવું અશક્ય છે, પરંતુ મેં તમારા હાથ તળે શું જ્ઞાન મેળવ્યું છે તે તો બતાવો? તમે તો મને શીખવ્યું હતું કે, આખુ ફીરંગીસ્તાન–યુરોપ એક મોટા બેટ જેવું છે અને તેમા સૌથી મોટો રાજા પહેલા પોર્ટુગાલનો હતો, પછી હોલાંડનો અને ત્યાર પછી ઇંગ્લંડનો રાજા હતો ફીરંગીસ્તાનના બીજા રાજાઓ એટલે કે ફ્રાંસ અને અનાલુસીઆ જેવા દેશોના રાજાઓના સબંધે તો તમે મને શીખવ્યું હતું કે, તેઓ તો હિંદુસ્તાનના સામાન્ય ઠાકોરો જેવા છે, તથા હિંદુસ્તાનના રાજાના જેવા કોઈ નથી, સઉ તેનાથી ઉતરતા છે હુમાયુ, અકબર, જહાંગીર અને શાહજહાન જેવા કીર્તિવાળા રાજા દુનિયાંપર થયા જ નથી, અને ઇરાન, યુસબેગ, કાશગર તાર્તરી, કાર્થા (કૈથી અર્થાત્ ચીન) પેગુ, સીઆમ, ચીન, મચીન (મહાચીન) વગરે દેશના રાજાઓ તો હિંદુસ્તાનના પાદશાહનાં નામ સાંભળતાજ થથરી જાય છે મુલ્નાંજી! ધન્ય છે તમારા ભૂગોળ જ્ઞાનને અને ધન્ય છે તમારા જેવા એક મોટા ઐતિહાસિકને!! દુનિયાંની હરેક પ્રજાના લક્ષણથી, તેમના બળ પ્રતિકારોપાયથી તેમની લડાયક રીતથી, રીતભાતોથી, ધર્મથી, અને તેમની રાજ્ય કાજ ચલાવવાની પદ્ધતિથી મને જ્ઞાન આપવાનુ શું મારા ગુરૂનું આવશ્યક કર્મ નહોતું? દેશ વિદેશના લોકનો શામાં સ્વાર્થ રહેલો છે, વગરે બાબતોથી ભરેલા પ્રતિહા-

સના જ્ઞાનથી રાજ્યકાજના મૂળતત્વોમાં મને જાણીતો કરવાનો શું નહોતો ? દુનિયાનાં જૂદા જૂદા રાજ્યો કેવી રીતે આબાદ થયાં, કેમ પડતીમાં આવી પડ્યાં, કેવી ભૂલ થાપોથી નાશ પામ્યા, તેમાં કેવા કેવા બનાવો બન્યા, કેવા કેવા અકસ્માતો અથવા ભૂલોને લીધે તેમાં મોટા મોટા ફેરફાર થયા અને એવા એવા બનાવોની દેશ ઉપર કેવી અસર થઈ વગેરે બાબતમાં તમે મને શું શીખવ્યુ છે ? મનુષ્ય જાતના ઇતિહાસમા તમે મને શુ શીખવ્યુ હતુ ? અરે મનુષ્ય જાતનો ઇતિહાસ તો એક ભેરે રહ્યો પણ તમે તો મને આ મહા રાજ્યના સ્થાપનાર મારા પૂર્વજોના નામ સુદ્ધા પણ ક્યારે શીખવ્યા અથવા જણાવ્યા હતા ? હું તમારી પાસેથી તે પણ જાણવા પામ્યો નથી મારા પૂર્વજોના જીવન ચરિત્ર, તેમના વખતના બનાવો અને તેના પરિણામ, અને આવી મોટી મોટી જીતો મેળવવામા વાપરેલી તેમની સ્તુતિપાત્ર અત્યુત્તમ બુદ્ધિથી પણ તમે તો મને તદન અજ્ઞાતજ રાખ્યો હતો પોતાના દેશની આસપાસ રહેતી પ્રજાઓની ભાષા જાણવી એ તો રાજ્ય કુંવરને માટે ઘણુ જ અગત્યનુ છે, પરંતુ તમે તો મને અરેબીક લખતા વાચતા માત્ર શીખવ્યું હતુ દશ અથવા બાર વર્ષના લાગટ અભ્યાસ વગર જેમા માણસ પાવરધો થઇ ન શકે એવી આરેબીક ભાષા શીખવવામા તમે જે મારો કાળ મિથ્યા કઢાવ્યો હતો તેને વાસ્તે શુ તમે મને તમારો આભારી કહેવા માગો છો ? એક શાહજાદાની કેળવણીને માટે ઘણુજ અગત્યના ગણાતા અનેક વિષયો મૂકીને તમે એક વિદ્વાનને જાણવા જેવા માત્ર વ્યાકરણ જેવા શુષ્ક વિષયની યુક્તિ પ્રયુક્તિ શબ્દ પ્રયોગ, અર્થ અને નકામા કોઈ દહાડો પણ પુરા ન થાય તેવા શબ્દ સિદ્ધાંતોમા અને મિથ્યા માથાફોડમા મારા બાળપણના અમૂલ્ય પ્રહરોને વૃથા ગુમાવરાયા હતા

મુલ્લાંજી પ્રત્યે ઔરંગઝેબે આ રીતે એનો ઉભરો કહાડયો હતો પરંતુ કેટલાક વિદ્વાન્ માણસો, કાંતો બાદશાહના વખાણને માટે, કાંતો તેના બાપણને એક બુદ્ધિવાળુ ઠરાવવાને કાજે અથવા કાંતો મુલ્લાંજી ઉપરના દ્વેષ ભાવને લીધે કહે છે કે પાદશાહ આટલેજ ઠપકો દઇને રહ્યો નહોતો પરતુ આ રીતે જૂદી જૂદી બાબતોપર બોલ્યા પછી તેણે વળી મુલ્લાંજીને નીચે પ્રમાણે ઝાડી કહાડ્યા હતા ' મુલ્લાજી ! શું તમે જાણતા નહોતા કે, નાનપણનો વખત કે જ્યારે સ્મરણ શક્તિ સહજ મદદ્ ચાતુર્યવાળી હોય છે

અને મન જ્યારે હજારો સદ્વિચારને ધારણ કરી શકે છે ત્યારે મનુષ્યના બાળકના મનમાં ઉંચી ઉંચી જાતના વિચારોની છાપ પાડવી, કે જેથી ભવિષ્યમાં તે કીર્તિકર કાર્યો કરવાને માટે યોગ્ય થાય? શું પ્રાર્થનાઓ કરવાનું, કાયદાનું અને શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન માત્ર આરેબીક ભાષામાંથી મેળવી શકાય છે? શું પ્રાર્થનાઓ અને બીજી અગત્યની બાબતોનું જ્ઞાન આપણી ચાલુ ભાષાથી નથી મેળવી શકાતું? તમે મારા પિતા શાહજહાનને કહ્યું હતું કે 'મેં ઔરંગઝેબને તત્વજ્ઞાન શીખવ્યું છે.' અને મને સારી રીતે યાદ પણ છે કે તમે મારા બાળ મગજને કેટલાંક વર્ષો સુધી એ ઉદાસિન અને મૂર્ખાઈ ભર્યા સિદ્ધાંતોમાં અમસ્તુંજ શ્રમિત કર્યું હતું, કે જે સિદ્ધાંતોની સમજણ મનને સંતોષ આપતી નહોતી. જીંદગીના વ્યવસાયમાં કંઇજ કામ ન આવે એવા એ તત્વજ્ઞાનના પરાણે અને મહા મહેનતે મગજમાં ઉતરે તથા અલ્પ સમયમાંજ પાછા વિસરાઈ જાય એવા સિદ્ધાંતો મનુષ્યને બીજો કંઇજ લાભ કરતા નથી પણ ઉલટો તેને થકવી નાંખી બુદ્ધિનો નાશ કરી વજ્રના માથાનો અને કંટાળા ભરેલો અસહ્ય બનાવી મૂકે છે. ખરેખર મને યાદ છે કે તમે મારાં અમુલ્ય વર્ષો તમને પ્રિય એવા કલ્પના શાસ્ત્રમાં ગુમાવરાયાં હતાં અને તે ભણી રહ્યા પછી હું તે શાસ્ત્રને તર્તજ ભૂલી ગયો હતો. એવા વિચિત્ર અને તરેહવાર વિચારો માણસના મગજમાં ઠરતા નથી અને ઉલટું તેને ઉદાસિન, ગુચવાયલા જેવું, જાડ, અને ભર્યાર્ત કરી મૂકે છે. એવું તત્વજ્ઞાન માણસને ફાયદો કરે છે એમ તમારા વગર બીજો કોણ માને? તમારી એ ભૂતભાષામાં ઊંચી અને ઊંડી જ્ઞાન પ્રતિભા રહેલી છે એમ તમે જ સમજો છો અને તેનું જ્ઞાન પણ તમેજ ધરાવો છો? જો તમે મને કોઈ પણ વસ્તુથી સંતોષ ન પામતાં ઉચ્ચ વૃત્તિની પાછળ મચ્યા જ રહેવા જેવા વિચારને શીખવી શકે એવી અને મનુષ્યના ભવિષ્ય જીવનમાં તેના ઉપર આવી પડતી આપત્તિઓમાંથી કેમ બચવું, મોભો કેવી રીતે સાચવી રાખવો, વિભૂતિમાં કેવા સમાન ભાવ રાખવા, ફુલાઈ ન જવુ, બીજા માણસની મોટાઈ ઉપર અને શ્રેય ઉપર સ્પર્ધા કરવી તથા પ્રતિપક્ષીને કેવી રીતે જીતી લેવો વગરે વિચારનાં મનુષ્યના મનમાં બીજ વાવનારી ઉત્તમ વિદ્યા ભણાવી હોત તો એલેકઝેન્ડર જેટલો એરીસ્ટોટલનો આભારી થયો હતો તેથી પણ હું તમારો વધારે આભારી થયો હોત. મારી ધારણા પ્રમાણે તે ઉપર જણાવ્યા તેવા વિચારોનું મનુષ્યના મ-

નમાં ઉદ્ઘાટન કરવુ એજ તત્વજ્ઞાન કહેવાય જેમ બને તેમ સંસારમાં પોતાને મોટો અને શ્રેષ્ટ કરવાની ઈચ્છા જેના મનમાં થાય છે તેજ વિદ્વાન ગણાય છે આવુ સાંસારિક તત્વજ્ઞાન જો તમે મને શીખવ્યુ હોત તો એલેકઝંડરે તેના ગુરૂને જે માન અને પદવી આપ્યા હતા તેથી પણ વધારે મેં તમને આપ્યા હોત, પરતુ તમે તો તેમાનું કશુય કર્યું નથી અરે ખુશામતિયા મુલ્લાંજી મને જવાબ ઘો કે બીજુ કંઈ તમે મને ન શીખવુ તો ખેર પણ રાજ્ય કુમારને અવસ્ય જાણવુ જોઇએ તેનુ એટલે કે પ્રજાનો રાજા પ્રતિ શો ધર્મ છે અને રાજાનો પ્રજા પ્રતિ શો ધર્મ છે તેનુ પણ તમે મને કંઇજ જ્ઞાન આપ્યુ હતુ? શુ એ તમારે મને નહોતુ શીખવવુ જોઇતુ? મારે કોઈ વાર મારા પોતાના સ્વરક્ષણને માટે અને રાજ્ય ગાદીને માટે મારા બધુઓની સાથે હાથમા તલવાર લઈને લડવુ પડશે એમ શુ તમારે આગળથી વિચારવાનુ નહોતુ? કારણ કે તમે સારી રીતે જાણો છો કે હિંદુસ્તાનના રાજ્ય કુમારોને એવા ઝઘડામા વારવાર જવુ પડે છે એક નગર ઉપર કેવી રીતે ઘેરો ઘાલવો અને રણસંગ્રામમા કેવી રીતે વ્યુહ રચના કરવી વગરે યુદ્ધ વિદ્યા શુ તમે કોઈવાર પણ મને શીખવી છે? મારા સારા ભાગ્યે આવુ અગત્યનું જ્ઞાન મેં તમારા કરતા વધારે કુશળ માણસોની પાસેથી ગ્રહણ કર્યું તે સારૂ થયુ, નહિ તો મેં તમારી પાસેથી તો કઇ જ ઉપયોગી જ્ઞાન મેળવ્યુ નહોતુ, એટલે મારૂ હાલ શુ થયુ હોત તમે છાનામાના તમારે ગામ ચાલ્યા જાવ અને હવે પછી તમે ક્યા છો અને તમારૂ શું થયુ તે પણ કોઇના જાણવામા આવવા દેશો નહિ? મુલ્લાજી પધારો, સિધાવો'

આ કાળે ભવિષ્ય કહેનારા જોશીના સમંધે એક બનાવ બનેલો છે અને તે જાણવા જોગ હોવાથી મેં અત્રે લખવો ઉચિત ધાર્યો છે, જે તમને પણ કદાળા રૂપતો નહિજ થઈ પડે એશિયાખડના લોક જોશ સમધે એટલા બધા વહેમી છે કે જોશીને પૂછ્યા વગર કોઈ પણ કામ કરતા નથી તેમના કહેવા પ્રમાણે આ દુનિયાપર એવો એકે બનાવ નથી બનતો કે જેને માટે ગ્રહોની ગતિમા સૂચન કરેલુ ન હોય દરેક કામમા તેઓ જોશીની સલાહ લે છે મૂહુર્ત વગર કામ થતુ નથી રણસગ્રામમા બે લશ્કર સામે સામે ગોઠવાયા હોય અને લડવાનો યોગ્ય સમય હોય તોપણ સાહેત મુહુર્ત જોયા વગર સેનાપતિઓ લડાઈ ચલાવી શકતા નથી આ પ્રમાણે વળી મુખ્ય અધિકારી પણ મુહુર્ત જોયા વગર નીમી શકાતો નથી, લગ્ન

થઈ શકતા નથી અને મુસાફરીની શરૂઆત પણ કરાતી નથી મુહુર્ત જોયા વગર અને જોશીની સલાહ વગર અત્રેના લોકનું કોઈ પણ કામ થતુ નથી એક વિશાત વગરના કામમા પણ સાહેત પૂછાવ્યા વગર ચાલતુ જ નથી ગુલામ ખરીદવાને અને નવાં લુગડાં પહેરવાને માટે પણ મુહુર્ત અને પળ ચોઘડીઆ જોવરાવવાં પડે છે આ ગાડો અને નકામો વહેમ એટલો બધો અડચણ કરતા છે કે ન પૂછો વાત, આમ છતાં પણ તે જમાના થયા ચાલ્યો જાય છે તે મને બહુજ આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરેછે આ વિચિત્ર જાતના વહેમને લીધે અત્રેના લોકને ખાનગી તેમજ જાહેર અને સાધારણ તેમ જ અગત્યના દરેક કામમાં જોશીની સલાહ લેવાની જરૂર પડે૦છે જોશી વગર તેમનું પૈડુ ફરતુ જ નથી

હમણાં એમ બન્યુ કે પાદશાહનો મુખ્ય જોશી જોગજોગે પાણીમાં પડીને ડુબી મુવો આ બનાવથી દરબારમાં ઘણી દિલગીરી ઉપજાવનારી ચર્ચા ચાલી રહી અને તેથી બીજા જોશીઓને તેમના ધંધામાં તથા જોશના મત્મ સમધે જે માન્ય તેઓ રાખતા હતા તેને ઘણી હાની પહોચી આ રીતે અકાળે અને જળમાં મરણ પામેલો એ જોશી જ હમેશા પાદશાહ અને ઉમરાવોના જોશ જોઈ તેમને તેમનાં કર્તવ્ય અને પ્રવર્તનમાં મુહુર્ત આપતો હતો સ્વાભાવિક રીતે હમણાં લોકમા એવી વાત ચાલે છે કે બીજાના સારા ખોટા ભવિષ્ય કહેનાર એક બાહોશ જોશી શું સારે જે અકાળ મોતે તે મરી ગયો તે જાણવા પામ્યો નહોતો ? કેટલું બધુ વિચિત્ર ! પોતાનું ભલુ ભુડુ જોવાને તે કેમ અશક્ત થયો ? આ લોક વળી એમ કહે છે કે, યુરોપ ફીરંગીસ્તાનમા બધા શાસ્ત્રો સારી રીતે જણાયલા છે અને તેનો અભ્યાસ પ્રતિદિવસ વધતો જાય છે તેમ છતા ત્યાંના જોશીઓ અને ત્યાનું જ્યોતિષ્ય શાસ્ત્ર કંઈ એવડુ બધુ સારૂ અને મનુષ્યના સારા માઠાં ભાગ્ય કહેવામા વખણાયલું નથી આમ થવાનુ કારણ એ શાસ્ત્ર સારા મુદા પર રચાયલુ નહિ હોય ફીરંગીસ્તાનના જોશીઓને આ લોક એક સાધારણ વાદીનાથી વધારે માન આપતા નથી આપણુ ગ્રહ ગણિત મનુષ્યના શુભાશુભ ફળ જોવામા યોગ્ય નથી એમ અત્રેના લોકનું ધારવુ છે

ઔરંગઝેબ પાદશાહનો મુખ્ય ભવિષ્ય કહેનાર મરી ગયો તેના સમધે જે ચર્ચા ચાલી તેથી અત્રેના બીજા જોશીઓ પણ ઘણાજ છેડાઈ ગયા હતા તેઓને નારાજ થવાના કારણોમાં એક નીચેનુ કારણ પણ હતું જે

લોકોમા છૂટથી કથન કરાયલુ છે એમ કહેવાય છે કે ઈરાનના શાહ, શાહ આબાસને એકવાર તેના જનાનખાના આગળની છૂટી જગામા વાડી કરવાની ઈચ્છા થઈ માળીને ઝાડ પાન વાવવાની બધી ગોઠવણ કરવાનો હુકમ કર્યો અને તેણે જૂદી જૂદી જાતના ઝાડને માટે ઘટતી જગાએ પસદ કરી ક્યારા બનાવ્યા, પરતુ એકવાર જ્યારે કઈ કામને પ્રસગે તે બહાર ગયેલો હતો ત્યારે પાદશાહે પોતાના જોશીને પૂછ્યું કે 'વાડીમાં ઝાડ રોપવા માટે તમે મૂહુરત નક્કી કરી આપો' જોશીએ તરતજ પોતાની ચોપડીઓના પાના ઉથલાવી તથા યત્ર કહાડી શાહને જણાવ્યુ કે, 'અત્યા રે ઝાડ રોપવાનો જોઇએ તેવો વખત છે એક કલાક પછી બધા ગ્રહો ફરી જાય છે, માટે જો આપ નામદારને રોપેલાં ઝાડને સારાં ફળેલા જોવા ની ઈચ્છા હોય તો કઈ પણ વિલબ કર્યા વગર તે કામ અત્યારેજ કરવુ.' શાહે તરત બીજા માણસોને બોલાવી રોપવાનાં ઝાડ મગાવ્યા અને માળીએ કરી રાખેલા ક્યારા ઉપર ધ્યાન ન આપતા ઝમરૂખીના ક્યારામા બદામનું અને બદામના ક્યારામા ઝમરૂખીનુ ઝાડ એમ સઘળા ઝાડો પોતાને શ્રી હાથે રોપી દીધા આ રીતે વાડીમા વૃક્ષ રોપણનુ કામ કર્યા પછી શાહ પોતાના કામ ઉપર ગયો કેટલીકવારે એટલે સાજે માળી જ્યારે પાછો આવ્યો ત્યારે વાડીમા ઉનટા સુનટી વૃક્ષો વાવેલા તેના જોવામા આવ્યા તાજા રોપેલા વૃક્ષોને તેણે ઉપાડી લીધા અને જેમ જોઇએ તેમ ફરીને રોપી દીધા બીજે દિવસે કોઇ રીતે જોશીના જાણવામાં આવ્યું કે માળીએ તેણે રોપાવેલા વૃક્ષોને ઉખાડી ફરી રોપ્યા છે, તેથી તેણે તે વાત શાહને રોશન કરી શાહે માળીને બોલાવી સિદ્ધ ચોઘડીઆમા પોતાને હાથે રોપેલા વૃક્ષો ઉપાડી પુન રોપવા માટે સવાલ કર્યા અને જોશીએ તેમા હાજીઓ ભણ્યો શાહ માળીને શિક્ષા કરવાની તૈયારીમા હતો એટલામા માળીએ બે હાથ જોડી કહ્યુ કે, 'નામદાર! મારા કરતા સાહેત વધારે શિક્ષાને પાત્ર છે, કારણ કે એણે એવુ કેવુ ચોઘડીઉ જોઇને એ વૃક્ષો આપ નામદાર શ્રીને હાથે રોપાવ્યા કે જે સાંજ પડતા પેલા પાછા ઉખાડવા પડ્યાં?' શાહને માળીના વચન સાંભળી એકદમ આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયુ પછી તે જોશીના સામુ જોઇને હસ્યો અને તેના તરફ વધારે વાર ન જોતા દરબારમા ચાલ્યો ગયો

શાહજહાન પાદશાહના વખતમા બનેલા છતા બીજા બે બનાવો હુ

અત્રે ટાંકવા ઉચિત ધારૂં છું. આ દેશમાં કેટલીક જૂની રીતભાતો કેવી જંગલી છે તે જાણવાને અને દેખાડવાને એ વાતો બહુ જ ઉપયોગી થઈ પડશે. હિંદુસ્તાનમાં એવો સંપ્રદાય છે કે રાજાની નોકરીમાં જો કોઈ પણ માણસ મરી જાય તો તેની પાછળ રહેલી તેની તમામ મિલકતનો વાલી વારસ પાદશાહ ગણાય છે. શાહજહાનના દરબારમાં નાયક–નાય–ખાન નામનો એક મોટો ઉમરાવ હતો. તેણે ચાલીસથી પચાસ વર્ષ સુધી દરબારમાં મોટા હોદ્દાપર રહી ઘણી લક્ષ્મી સંપાદન કરી હતી. ઉપર જણાવેલા ધારાને આ ઉમરાવ બહુજ ધિક્કારતો હતો, કારણકે એથી મોટા મોટા ઉમરાવોની વિધવાઓ ભીખ માગતી થઈ જતી હતી તથા તેમના છોકરાઓને બીજા ઉમરાવોની નોકરીમાં રહેવું પડતું હતું. શાહજહાનને પણ તેણે આ ક્રૂર અને જંગલી રીવાજને માટે ઘણીવાર સારી સલાહ આપી હતી, પરંતુ તેથી તેના લોભી મન ઉપર કંઈજ અસર થઈ નહોતી. જ્યારે પોતાના મરણના દિવસો પાસે આવ્યા ત્યારે આ ઉમરાવે ગુપ્ત રીતે પોતાનો સઘળો પૈસો દુઃખિઆરી વિધવાઓ અને ભીખ માગતા થઈ ગયેલા ઉમરાવજાદાઓમાં વહેંચી આપ્યો. પછી પોતાની તિજોરીમાં જૂનું લોખંડ, ફાટેલાં ખાસડાં અને લુગડાંના ડુચા ભરાવ્યા. જ્યારે તે મરણ પામ્યો ત્યારે પાદશાહને ખબર કરવામાં આવી. લોભી પાદશાહે એક ક્ષણનો પણ વિલંબ કર્યા વગર મોટી દોલતની આશાએ નાયક–નાય–ખાનની તીજોરીને દરબારમાં ઉપડાવી મંગાવી. સિપાઇઓ સપાટાબંધ તે લઈ આવ્યા. મોટા ધનના ઢગલાની આશાએ પાદશાહે દરબારની વચ્ચે જ તે ઉઘડાવી પરંતુ જ્યારે તેમાંથી હીરા, મોતી અને દોલત નીકળવાને ઠેકાણે ફાટેલાં ખાસડાંનો ગંજ નીકળ્યો ત્યારે પાદશાહ શરમાઈ ગયો અને કંઈ પણ બોલ્યા ચાલ્યા વગર વીલે મોઢે દરબારમાંથી ચાલ્યો ગયો.

બીજું ઉદાહરણ એક વૃદ્ધ વાણીઅણની હાજર જવાબીનું છે. પાદશાહની નોકરીમાંના એક ગૃહસ્થ વાણીઆના મરી ગયા પછી તેની વિધવા અને દિકરા વચ્ચે વાંધો પડ્યો હતો. મરનારે વ્યાજવટાં કરી પુષ્કળ પૈસો જમા કરેલો હતો પણ ડોશી તેમાંથી છોકરાને કંઈ આપતી નહિ, કારણકે છોકરો ઉડાઉ અને હાથનો છૂટો માણસ હતો. માની બદમુરૂતાથી કંટાળી છોકરાએ પોતાની ખરી મીલકત કેટલી છે તે શાહજહાનને જાહેર કરવાની મૂર્ખાઈ કરી. શાહજહાને તરતજ તે વાણીઆની વિધવાને દરબા-

રમાં બોલાવી અને ધમકી આપી હુકમ કર્યો કે, 'જા, આ સિપાઇઓની સાથે એક લાખ રૂપિઆ દરબારમાં મોકલી દે અને અરધો લાખ તારા છોકરાને આપ.' વાણીઅણને આવો સાહસિક હુકમ કર્યા પછી તેણે સીપાઇઓને કહ્યું કે હવે તેને દરબારમાંથી બહાર કહાડી મૂકો.

વાણીઅણ પાદશાહનો હુકમ સાંભળીને આભી બની ગઈ છતાં સીપાઇઓના હાથમાંથી છૂટી તેણે પાદશાહ ભણી જોયું અને 'એક અરજ છે, અરજ છે, એમ બુમો પાડી.' સીપાઇઓ અને વાણીઅણની ખેંચતાણ જોઈ પાદશાહે કહ્યું કે, 'ભલે, તેને શું કહેવુ છે, ઉભી રાખો અને તેને જે કહેવું હોય તે કહેવા દો.' વાણીઅણે પછી પાદશાહની સામે ફરીને કહ્યું કે, 'હજરત સલામત ! મારો દીકરો આ મીલકતની માગણી કરે છે તે કંઈ કારણ વગર કરતો નથી. તે મારો અને મારા ધણીનો પુત્ર છે અને ધન માગે છે તે વાજબી છે, પણ હુ નમ્રતા પૂર્વક જાણવા માગુ છું કે મારા મરનાર ધણી અને આપ નામદાર વચ્ચે એવો કીઓ સંબંધ છે કે જેથી આપ નામદાર એક લાખ રૂપિયાની માગણી કરોછો? એમ કરવાનું કારણ હોય તો મને જણાવશો જી.' પાદશાહ એ વાણીઅણનું સયુક્તિક ભાષણ સાંભળી છક થઈ ગયો અને હશી પડયો. પછી કંઈ પણ ઉત્તર ન આપતાં તેણે હુકમ કર્યો કે, 'આ વાણીઅણને તેના ધણીની મિલકત સુખેથી ભોગવવા દેવી.'

લડાઈ બંધ થયા પછી એટલે ૧૬૬૦ થી તે હું સ્વદેશ આવવા માટે નીકળ્યો તેટલા વખતમાં બનેલા મુખ્ય મુખ્ય બનાવો લખવાનો હું હવે વિચાર રાખું છું. અત્રેના લોકોની રીતભાત અને મોગલ પાદશાહોની રાજ્યનીતિ તથા બીજો અગસનો સામાન્ય હેવાલ હુ લખવાનો છું, પરતુ તે આગળપર લખીશ હાલ અત્ર તો હું મોટા મોટા માણસોના સંબંધે પાદશાહ કેવી રીતે વર્તે છે તે લખવાનો છુ, તેમાં પ્રથમ ઔરંગઝેબ તેના વૃદ્ધ પિતા શાહજહાનની સાથે કેમ વર્તે છે તે લખવાનો પ્રારંભ કરૂં છું

પિતા પુત્રનો સંબંધ.

ઔરંગઝેબ પાદશાહે જો કે તેના પિતાને આગ્રાના કિલ્લામાં કેદ રાખ્યો છે અને તે નાશી ન જાય તેને માટે સપૂર્ણ સાવધાની રાખવામાં આવે છે, તેમ છતાં વૃદ્ધ પાદશાહને માનપૂર્વક મમતાળુતાથી પાળવામાં આવે છે. તેને તેના પ્રથમના દિવાને ખાસમાં મહાલવાની અને બેગમ સાહેબ તથા બીજી

"ઐહિક માયાની અસ્થિરતા અને વૈચિત્ર્યથી હું સારી રીતે જાણીતો છું; અને ઇશ્વર ન કરે કે હું મારા પડતા શત્રુને અપમાન આપું કે તેના ઉપર હસું. રાજા બઝાયતજી ? હું તમને ખોટુ લાગડવાને માટે હસ્યો નથી પરંતુ મારા અને તમારા બેઉના બેડોળપણાપર વિચારોની પરંપરા મારા મનમાં ઉત્પન્ન થઈ હતી તેથી સહસાજ હસવું આવી ગયું. એક આંખ ફુટી જવાથી અનાલોક્ય થયેલા તમારા ચહેરા સામે જોતાં મને મારા દુઃસહ પંગુત્વના વિચાર આવ્યા અને એ વિચારોમાં અનેક તર્ક વિતર્ક થતાં હાસ્ય થયું. મનમાં ને મનમાં મેં મારા મનને પૂછ્યું કે, 'રાજ્ય ચક્રમાં એવું તે શું હશે કે જેથી રાજાઓ અસાધારણ સ્વાત્મમાની થઈ જાય છે, જ્યારે આવા અભાગ્ય મર્ત્યુને રૂપરંગનો આપનાર તો સર્વ નિયંતા પરમેશ્વર એક જ છે.'

અભિવૃદ્ધિની યોજનાઓ કરવી અને અમલમાં આણવી તથા રાજ્યના સ્થૈર્ય અને સલામતીને માટે ઘણાંજ અગત્યનાં કામોમાં ઓછું લક્ષ આપવું અને થોડો વખત ભારે કામમાં ગાળવો જોઇએ, એમ તમારૂં ધારવું હોય એવું મને લાગે છે. એક મહાન્ રાજાના રાજ્યની પ્રતિષ્ટા મેળવવાની ઇચ્છાવાળો હું તે માન્ય કરતો નથી અને જો હાલના રાજ્યને વધારી તેની હદ સાચવીને બેસી રહુ તો તેથી હુ આપણા મૂળ પુરુષના નામને લાચ્છન લગાડનારો ના કહેવાઉ ? મેં મારાં સૈન્યોને દક્ષિણ અને બંગાળમાં ઉપયુક્ત રાખ્યાં છે, ને તેથી હું કંઈ અકીર્તિકર કામ કરતો હોઉં એમ મને લાગતું નથી. હું તમને યાદ આપવાની રજા લઉછું કે મોટા વિજેતાઓ હમેશાં મોટા રાજા હોતા નથી. ગુણથી રાજા પ્રખ્યાત થાય છે, જીતથી નહિ. અઘટિત અને જંગલી રીતે દુનિયાંની અનેક પ્રજાઓને જીતનારાઓ થોડા જ વર્ષમાં પાયમાલ થઈ ગયા છે. જે રાજાની પોતાની જીતેલી પ્રજાને યથા યોગ્ય ન્યાય મળે છે તેજ રાજા ખરૂ જોતાં મોટો રાજા છે' વગરે વગરે. આ પત્રનો આગલ્યો ભાગ મારા જોવામાં આવ્યો નથી.

અમીર જમાલનો વૃતાંત.

હવે હું પ્રસિદ્ધ અમીર જમાલના સંબંધે લખું છું. શાહજાદાઓના કલહનો અંત આવ્યા પછી એને કેવાં કામ સોંપવામાં આવ્યાં હતાં અને છેવટ તે કેવી રીતે અને કેવી સ્થિતિમાં આ દુનિયાંમાંથી પોતાની યશસ્વી કાર્યદક્ષતાને બંધ કરી ચાલી ગયો તે કહીશ. દારાના પ્રસંગમાં પેશો ની

જીવણખાન પઠાણ જેવી રીતે વર્ત્યો હતો અને સુલેમાન સિકોહના સંબંધમાં શ્રીનગરનો રાજા જેમ વિશ્વાસઘાતથી માર્યો ગયો હતો તેમ અમીર જમાલ સુલતાન સુઝાના સંબંધમાં વર્ત્યો નહિ, પરતુ તેની પુઠ લઈ તેણે તેને નશાડી મૂક્યો અને બંગાળ પ્રાન્ત સર કર્યો. એક ચતુર અને શૂર વીર સેનાપતિને ઘટે તેવી રીતથી તેણે બંગાળ જેવા સમૃદ્ધ દેશને જીતી લીધો અને સુઝાને પકડવાને નીચ છળ કપટની બાજી રમ્યો નહિ; જો કે તેણે તેને દરીઆના કિનારા ઉપર હાંકી કાઢયો અને છેવટ દેશ પણ છોડાવ્યો હતો. આ પ્રમાણે થયા પછી અમીર જમાલે એક ખોજાને પત્ર આપી ઔરંગઝેબની હજુરમાં મોકલ્યો અને એજ ખોજાની સાથે પોતાના કુટુમ્બને બંગાળ મોકલી દેવા માટે વિનતિ કરી. તેણે ઔરંગઝેબને લખ્યું કે, 'સદ્ભાગ્યે હવે લડાઈનો અંત આવી ગયો છે અને અવસ્થા આવતાં હવે હું નિર્બળ અને કલાન્ત થઈ ગયો છું એટલે મને સંપૂર્ણ ખાતરી છે કે મારા બાકી રહેલા દિવસો અને મારા કુટુમ્બ પરિવારની સાથે સુખમાં ગાળવા દેવાની રજા આપતાં તમે આનાકાની કરશો નહિ.' પરંતુ ઔરંગઝેબ આ ચતુર રાજ્યનીતિજ્ઞની ઇચ્છા તરત પામી ગયો. તેને એમ લાગ્યું કે, 'જો અમીરના દીકરા મહમ્મદ અમીરખાનને બંગાળે મોકલીશું તો તેનો પિતા-અમીર જમાલ બંગાળની જૂદીજ સ્વતંત્ર રાજ્ય સત્તા ધારણ કરશે' તેને ખાતરી હતી કે અમીર કંઈ જેવો તેવો માણસ નથી. તે બુદ્ધિશાળી, સાહસિક, શૂરવીર અને ધનાઢ્ય છે. વળી તે હાલ જય પામેલા સૈન્યનો સેનાધિપતિ હતો. તેના સૈનિકો તેનાથી ભય પામતા અને તેનાપર પ્રીતિ રાખતા, અને હિંદુસ્તાનમાના ઉત્તમોત્તમ પ્રદેશનો તે સ્વામિ હતો. ગોવળકોંડાની જે ખટપટમાં તે પડયો હતો તેમા તેનો આગ્રહી ઉત્સાહ તથા હિમતી શક્તિ સિદ્ધ થયેલા છે, અને તેને એમદમ તેની માગણી જો ના પાડવામાં આવી તો તેનું પરિણામ ભયકર આવશે. આમ વિચાર કરી આ વખતે પણ ઔરંગઝેબ ઘણાજ ડહાપણ અને દીર્ઘદ્રષ્ટિથી વર્ત્યો. તેણે અમીરની બેગમ તેની પુત્રો અને તેના પુત્રના છોકરાંને બંગાળે મોકલ્યાં, પાદશાહ પોતાના પ્રિયજનને જે મોટામાં મોટુ માન આપી શકે તે માન એટલે કે મીર-ઉલ-ઉમરાવની પદ્વી તેણે તેને આપી અને તેના પુત્ર મહમ્મદ અમીરખાનને દરબારમા બીજા કે ત્રીજાદરજ્જાની વડા બક્ષીની પદવી આપી. આ પદવી એવી છે કે તે અધિકારી રાજાથી

દૂર રહી શકતો નથી, કદી દૂર જાય તોપણ એટલો બધો તો નહિજ. બક્ષીએ દરબારમાં જ રહેવું જોઇએ એવો નિયમ છે વળી અમીર જમાલને પણ તેણે તેજ વખતે બંગાળની સુબેદારી આપી.

આસામ ઉપર સ્વારી.

પોતાની ધારણા બર આવતાં અમીરને પણ એમ લાગ્યું કે પાદશાહને ગુસ્સે કર્યા સિવાય શાહજાદાને માટે બીજી માગણી થઈ શકશે નહિ. તેણે પછી ડહાપણથી એજ રસ્તો લીધો કે પાદશાહે તેના ઉપર જે ઉપકાર કર્યા હતા તેનો આભાર માન્યો. આ પ્રમાણે બરોબર બાર મહિના ચાલ્યા પછી પાદશાહે આસામના બળવાન અને ધનાઢ્ય રાજા ઉપર સ્વારી કરવાનું કામ અમીર જમાલને સોપ્યું. બંગાળા ઉપસાગરના કાંઠાપર ઢાકાની ઉત્તરે આસામ દેશ આવેલો છે. આ રીતે અમીરને એ સ્વારીનું કામ સોપવાનું ખરું કારણ તો એ હતું કે, રાજ્ય લોભી શૂરવીર ઘણો કાળ શાંત બેશી શકતો નથી અને જો તેને દૂર દેશાવરોની લડાઇઓથી વિમુખ રાખ્યો હોય તો તે અદર અંદરના ભાગમાં અર્થાત્ રાજ્યમાં ખટપટ ઉભી કરે છે એવી એને ભીતિ રહેતી હતી.

આવી એક સ્વારીના વિચાર આણી તરફ અમીરના મનમા પણ ઘણા કાળથી ઘોળાયાં કરતા હતા તેને એવી આશા હતી કે ઉક્ત સ્વારીથી તે ચીનની સરહદ સુધી જઈ શકશે અને એમ થશે તો તેને અનન્ય કીર્તિ મળશે. આવી અમર કીર્તિ મેળવવાનો તેને ભાવ હતો. ઔરંગઝેબના સંદેસ વાહકને અમીર આવી સ્વારીને માટે સજ્જ જણાયો. જે દેશ જીતવાનો હતો ત્યાં થઇને આવતી બ્રહ્મપુત્રા ઓલગી થોડાજ દિવસમાં અમીરનું સૈન્ય ઢાકે જઈ પહોચ્યું. અમીર અને તેનું સૈન્ય નદીને ઈશાનખુણે ચાલ્યું તે ઢાકાથી સો માઇલ દૂર આવેલા અને બગાળના સુબા પાસેથી આસામના રાજાએ છીનવી લીધેલા 'ઓઝા' ના કિલ્લા આગળ આવી પહોચ્યું. ઓઝા ઉપર ઘેરો ઘાલ્યોઅને એક પખવાડીઆની અદર તેને સર કર્યું આસામના મૂલકની કુંચી રૂપ નાકા જેવા સમદર નગર તરફ પછી અમીરે કુચ કરવા માંડી અને અઠાવીસ દહાડે તે ત્યાં પહોચ્યો. ત્યા રાજા અને અમીર વચ્ચે લડાઈ થઈ. રાજા હાર્યો અને સમદરથી ૪૦ માઇલ દૂર આવેલા પોતાના રાજ્ય નગર 'ગારગોન' તરફ નાશી ગયો. જમાદ્દે ઉત્સાહ ભેર જોસ્સામાં તેની પુંઠ પકડી હતી તેથી રાજા રાજ્ય નગરમાં જઈ ત્યાં કિલ્લે

બંદી કરી શક્યો નહિ, કારણ કે વખત ઘણો થોડો રહ્યો હતો. અમીર પુંઠે લાગેલો હતો તેથી પછી તે લાસાના રાજ્ય તરફ પર્વતોમાં નાશી ગયો. સમદર અને ગારગોન લૂંટવાની સીપાઈઓને પરવાનગી મળી. ગારગોનમાંથી અમીરને પુષ્કળ ધન મળ્યું. ગારગોન નગર મોટું અને સારી બાંધણીનું શહેર છે, ત્યાં વેપાર સારો ચાલે છે અને સ્ત્રિયોના સૌંદર્યને માટે તે નગર બહુજ પ્રસિદ્ધ છે.

હમેશના કરતાં કંઇક વહેલો વરસાદ થવાથી પછી અમીર જમાલ તે રાજાની પાછળ જઈ શક્યો નહિ. આસામની ઉત્તરના પ્રદેશમાં બહુજ વરસાદ વરસે છે. એક નાનું ગામ પણ સારી ઉંચી ટેકરી ઉપર બાંધેલું હોય છે. આ વખતમાં રાજાએ આખા દેશને સાફ કરી નાંખ્યો અને અમીરના પડાવની આસપાસનાં ઢોર અને બીજાં દાણોપાણી એટલાં બધાં ઘટાડી નાંખ્યાં કે વરસાદ રહી ગયો, ચોમાસુ પૂરૂ થયું તોપણ લશ્કર ખાનપાનની વિટંબનામાંથી મુક્ત થયું નહિ. અમીરની પાસે પૈસો તો ઘણોય ભેગો કરેલો હતો, પરંતુ આ દુઃખમાં તે કંઈ કામ આવ્યો નહિ. અમીરને આગળ તેમજ પાછળ ફરવું ઘણું મુસ્કેલ માલૂમ પડયું. આગળ વધાય તેમ નહોતું કારણ કે સામે મોટા પર્વતો કોટની માફક આવી રહેલા હતા અને પાણી, ઉંડો કાદવ, અને સમદર જવાના રસ્તાપરના બાંધ તોડી નાંખવાને માટે કરી રાખેલી રાજાની ગોઠવણોને લીધે પાછુ વળાય તેમ પણ નહોતું. ચોમાસા ભર આ કારણોને લીધે અમીરને છાવણી છોડીને જવાનું બન્યું નહિ અને સુકીઋતુ આવતાં એટલે શરદઋતુ આવી ત્યારે તેનાં માણસ ખાન પાનની હેરાનગીથી એટલાં બધાં નરમ પડી ગયેલાં તેને લાગ્યાં કે ન પૂછો વાત. આથી અમીર જમાલે આસામ જીતવાનો વિચાર છોડી દીધો. અમીરથી ઓછી બુદ્ધિવાળા નાયકના હાથ તળે તે સૈન્ય બંગાળમાં પાછુ આવી શકત નહિ. ખાધાની તંગી ઘણી પડતી હતી, અને હજી સુકો અને જાડો કાદવ એટલે બધો હતો કે ફોજ સત્વર કુચ કરી શકતી નહિ. નળની પાછળ કળિયુગની માફક પુંઠ લઈ ચાલ્યો આવતો હતો પંરંતુ અમીર જમાલે તેની હમેશની રીત પ્રમાણે એવા ચાતુર્યથી પોતાના લશ્કરને ચલાવ્યું કે જેથી તેને અત્યંત ખ્યાતિ મળી. તે પુષ્કળ દૌલત લઈ સહિ સલામત બંગાળમાં પાછો આવ્યો.

પાછા ફરતાં અમીરે આવતે વર્ષે આસામ ઉપર સ્વારી કરવાની ઉમેદથી ઓઝાનો કિલ્લો સમરાવી દીધો અને ત્યાં થાણું રાખ્યું, પરંતુ વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે જીર્ણ થઈ ગયેલું શરીર તે આવો દુઃસહ શ્રમ કેટલી વાર જીરવી શકે ? તે અને તેના સૈનિકો કંઈ લોહોડાં લાકડાંના નહોતા. બંગાળમાં આવતાં વાંત જ આખા લશ્કરને તેમ અમીર જમાલને અતિસારનો રોગ લાગુ પડયો. એ રોગ છેવટ દક્ષિણની હીરાની ખાણોના ધણી, ઔરંગઝેબની મુછના વાળ અને મહા ચતુર સેનાધિપતિને આ ક્ષણભંગુર સંસારમાંથી સદાને માટે લઈ ગયો*

તેના મરણથી જેવી ધારી શકાય તેવી જ દુઃખદ લાગણી આખા હિંદુસ્તાનમાં સહુને થઈ. એનું મરણ સાંભળી ઘણા રાજ્યનીતિજ્ઞ અને ડાહ્યા માણસોના મુખમાંથી એવો ઉદ્દગાર નીકળ્યો હતો કે, 'હવે જ ઔરંગઝેબને બંગાળનો ધણી કહી શકાશે.' અમીર જમાલે પોતાના ઉપર ચડાવેલા આભારનો જાણુ અને ગુણજ્ઞ છતાં પણ ઔરંગઝેબને તેની સત્તા અને માનસિક બુદ્ધિ બળને લીધે નિરંતર ભયાતં રહેવું પડતું હતું. તેના મરણથી તે વધારે દિલગીર થયો નહિ. 'મહમ્મદ અમીરખાનને તેણે જાહેરમાં કહ્યું કે, 'તને તારા પ્રિય પિતાનો શોક થાય છે. તું શોક કરે છે તેમજ હું પણ મારા એક બળવાન અને ભયંકર મિત્રનો શોક કરૂં છું.' આમ કહ્યા છતાં ઔરંગઝેબ મહમ્મદ ખાન પ્રત્યે વાત્સલ્ય પ્રેમથી અને ઔદાર્યથી વર્ત્યો. 'મને તું હવે તારા પિતા તુલ્ય ગણજે હું તને તેવી જ રીતે પાળીશ' એમ એણે એ જુવાનને ખાતરીથી કહ્યું અને તેનો પગાર ઘટાડી નાંખવાને તથા અમીરની દોલત કબજે કરી લેવાને બદલે તેના પુત્ર મહમ્મદ ખાનને વડા બક્ષીના હોદ્દા ઉપર રહેવા દઈ તેના પગારમાં માસિક એક હજાર રૂપિઆનો વધારો કરી આપ્યો. વળી તેને તેના પિતાની સઘળી માલ મિલકતનો વારસ બનાવ્યો.

શાઈસ્તખાન.

હવે આપણે ઔરંગઝેબના મામા શાઇસ્તખાનના સંબંધે લખીશું. મેં આગળ કહ્યું છે તેમ તે તેના વાકચાતુર્યથી અને છળકપટની બાજીથી તેના ભાણેજની યોગ્યતાએ પહોચ્યો હતો. કડજાઈની લડાઈ પછી જ્યારે ઔરં-

* અમીર જમાલ કુચબિહારમાં ખીજરપુર ગામમાં તા–૩૧ માર્ચ ૧૬૫૩ માં મરણ ...

ગઝેબ સુલતાન સુઝાની સામે લડવાને ગયો ત્યારે તેને આગ્રાનો સુબો નીમવામાં આવ્યો હતો, એ તો આગળ આપણે જણાવી ગયા છીએ. પછી તેને દક્ષિણનો સુબો અને ત્યાંના સૈન્યનો સેનાધિપતિ નીમવામાં આવ્યો હતો. અમીર જમાલના મરણથી તેને બંગાળના સુબાની પદવી આપવામાં આવી અને ત્યાંના સૈન્યનો અધિકાર મળ્યો. જમાલના મરણથી ખાલી પડેલી મીર-ઉલ-ઉમરાવની પદવી પણ એને એનાયત કરવામાં આવી.

બંગાળમાં આવ્યા પછી તેણે એક ઘણુંજ યશપ્રદ મોટું કામ માથે ઉઠાવ્યું જે કામ તેના પહેલાંના સુબાને સુઝયું પણ નહોતું. આ કામથી તેના માનમાં ઘણો વધારો થયો. આ એના મહા કામની બાબતથી આજ સુધી અંધારામાં રહેલી બંગાળ અને આરાકાનની ઘણીક જાણવા જોગ અને લક્ષમાં લેવા યોગ્ય બાબતો ઉપર અજવાળું પડશે એમ લાગે છે. શાઇસ્તખાને કરવી ધારેલી ચઢાઇનું સ્વરૂપ સમજવાને અને બંગાળાના ઉપસાગરમાં આવેલા ટાપુઓમાં બનેલા બનાવોનો કંઇક ખ્યાલ આપે એવું દર્શન થવાને માટે અત્ર જણાવવાની જરૂર છે કે, આરાકાન અથવા મોગનું રાજ્ય ઘણેખરે ભાગે દુનિયાંના જૂદા જૂદા દેશોમાંથી આવીને ભરાયલા સંકર જાતિના ક્રિશ્ચિયન, કોઈ ફ્રેન્ચ, અને ઘણાક પોર્ટુગીઝ લોક તથા ખ્રીસ્તી ગુલામોથી વસેલું છે. ગોવા, સીલોન, કોચીન, મલાકા અને બીજાં જૂનાં પોર્ટુગીઝ લોકનાં પરગણાંમાંથી નાશી છૂટેલા લુચ્ચા લફંગાઓનો આ ટાપુ આશ્રય સ્થાન હતો. જેણે કંઈ મોટો ગુન્હો કરેલો હોય, બે ત્રણ બાયડીઓ પરણેલો હોય અથવા જે પોતાના રાજ્યસ્થાન મઠમાંથી નાશી આવેલો હોય તેને ત્યાં સારો આવકાર મળતો હતો. આ લોકો માત્ર નામના જ ખ્રીસ્તી હતા. એક બીજાને ઝેર દઈ મારી નાંખવા, વા કાપી નાંખવામાં દયા રાખવી નહિ, દુષ્ટ વર્તણૂકે ચાલવું એજ એમની જીંદગી નભાવવાની મુખ્ય રીત હતી. તેઓ ઘણીવાર પોતાના પાદરીઓને પણ કતલ કરી નાંખતા અને પાદરીઓ પણ ખૂનીઓ જેવાજ સ્વભાવના એમનામાંથી થતા હતા.

આરાકાનનો રાજા મોગલ પાદશાહથી નિરંતર ભયભીત રહેતો હતો એટલે તેણે ચીતાગોંગ તરફ કેટલીક જમીન આપીને ત્યાં આવા દુષ્ટ પરદેશીઓને પોતાની સરહદનું રક્ષણ કરવાના આશયથી વસવા દીધા હતા. રાજાનો તેમના ઉપર દાબ કિંવા અંકુશ નહિ હોવાથી આ

ખૂનીઓ લૂંટફાટ અને ચાંચિયાનો ધંધો લઇ બેઠા હતા. આ લોકો નાની અને હલકી હોડીઓમાં દરિયા કીનારે ફરતા અને ગંગાના વિભક્ત મુખપ્રવાહોથી પડેલા ટાપુઓમાં તથા જમીન ઉપર પણ ચાલીસ ચાલીસ માઈલ સુધી જ્યારે બજાર ભરાતાં હોય ત્યારે કિંવા લગ્ન સમારંભ વખતે અથવા તેવીજ જાતના બીજા કોઇ ઉત્સવના પ્રસંગે ગરીબ અને તાબેવન લોક ઉપર તૂટી પડતા અને તેમને લૂંટી જતા હતા. આ ચાંચિયાઓ જે તેમના હાથમાં આવે તેમને ગુલામ કરી લઈ જતા અને ન વહન થઈ શકે તેવી જંગમ વસ્તુઓને આગ લગાડી મોટી ખુવારી કરતા હતા. આ કારણથી જ આપણે ગંગાના મુખ પ્રદેશ ઉપર આવેલા સારા સારા ફળદ્રુપ બેટો જે પૂર્વે ગીચ વસ્તીવાળા છતાં હાલ તદન ઉજડ થઇ જઇ વાઘ અને બીજાં ફાડીખાનારાં પ્રાણીઓના ઘર રૂપ થઇ પડેલા જોઈએ છીએ. *

આ પ્રમાણે ટેવાયલા હોવાથી તેમની ગુલામો પ્રતિવર્તણુક ઘણી ક્રૂર હતી. તેઓ જે દેશના ઉપર તુટી પડતા હતા તેમાથી ઘણુંખરૂં ઘરડા માણુસો તેમને હાથે પકડતા હતા. જુવાન માણસો નાશી છુટતા તે પાછા ગુલામ થયેલાં પોતાનાં માબાપના છુટકાને માટે ચાંચિયા લોકને મોંના માગ્યા પૈસા આપતા હતા. આમ છતાં જે શક્તિવાન માણુસ હોય અને ખપે નહિ તેને તેઓ પોતાની ચાકરીમાં રાખતા અને પોતાના જેવા નઠારા ધંધામાં અને ખૂનામરકી કરવાના કામમાં હેળવતા હતા અથવા ગોવા, સીલોન આરસેનયોમ વગેરે સ્થળોમાં લઇ જઇ વેચી મારતા હતા.

* આ લેખ સુન્દર વનના સબંધમાં છે. ૧૭૭૦ માં કહાડેલા રેનેલ્સના નકશામા એ ભાગ ચીતરવામાં આવ્યો હતો. સુંદર વનનો પ્રદેશ પહેલાં ઘણોજ વસ્તીવાળો અને વનસ્પતિ પૂર્ણ હતો પરતુ પાછળથી ઉપર કહ્યા તેવા ક્રિશ્ચિયન ખૂનીઓથી ઉજડ થઈ ગયો છે એ પ્રદેશ ઉજડ થવામાં વળી ગંગાના પ્રવાહની વારવાર બદલાતી પ્રવાહ પ્રકૃતિ પણ એક કારણ છે હાલ (ચોવિસ પરગણા) નામના રાજ્યકીય વિભાગમાં સુન્દર વન આવેલું છે. મુંબાઈની પોર્ટ કેનિંગ એન્ડ લેન્ડ ઈમ્પ્રુવમેન્ટ કંપની એ પ્રદેશને સુધારે છે. મારી નોકરીના પ્રસંગે હું ત્યાં ગયેલો ત્યારે મેં સુન્દર વનને જોયેલું તે પરથી પણ હું કહી શકુછુ કે એ પ્રદેશ કોઈવાર વસ્તીવાળો અને આબાદ હશે. 'નલગોરા' નામના એક ટાપુ તરફ જતાં મેં એક ઉજડ ટાપુમાં પ્રાચીન પદ્ધતિએ બાંધેલું શિવાલય જોયું હતું સ્ટીમ બોટમાંથી ઉતરી તેને જોવાનો વિચાર કર્યો પરંતુ તપાસ કરાવતાં અંદર વાઘ હતો અને મારી પાસે હથીઆર બંધ માણસ નહોતાં તેથી અંદરની બાધણી જોવાનો અવકાશ મળ્યો નહોતો.

બંગાળમાં આવેલા હુગલી સંસ્થાનના પાર્ટુગીઝો પણ આ દુર્ભાગ્ય ગુલામોને ખરીદ કરવામાં આશંકાતા નહિ. આ દુષ્ટ અને ત્રાસજનક ધંધો તેઓ ઓરિસાની પાલીરસ ભૂશિર ઉપર ચલાવતા હતા. ચાંચિયા લોક એક મેકમાં સમજીને પોર્ટુગીઝના આવતા સુધી થોભ્યા એટલે તેમણે સોંઘે ભાવે બધો વકરો ખરીદી લીધો. પોર્ટુગીઝના પછી આવનારા બીજા યુરોપિયનો. એ પણ આ દુષ્ટ ધંધામાં હાથ નાખ્યો હતો એમ કહેવું એ પણ શરમ ભરેલું છે. વળી તેઓ પોતાના દુષ્ટ ધંધાના બચાવમાં એમ બતાવતા હતા કે પાદરીઓ દશ વર્ષમાં જેટલા માણસોને વટલાવતા નથી તેટલા માણસોને તેઓ એક વર્ષમાં વટલાવે છે. આપણા પવિત્ર ખ્રિસ્તીધર્મને આ લોકો આવે દુષ્ટ બહાને વગોવે છે એ શું ઓછું ધિક્કારને પાત્ર છે.

ઔરંગઝેબના દાદા જહાંગીર પાદશાહના વખતમાં પોર્ટુગીઝ લોકોએ હુગલીમાં વસાયત કર્યા હતો. એ પાદશાહને ખ્રિસ્તીઓને માટે નઠારો મત નહોતો તેમજ તે ખ્રિસ્તીઓના વેપારથી પોતાના લોકને મોટો લાભ થવાની આશા રાખતો હતો. નવા આવીને વસેલાઓ પણ ચાંચિયાઓના જુલમથી બગાળી ઉપસાગરને વિમુક્ત રાખવાનું માન્ય કરતા હતા.

જહાંગીરના કરતાં શાહજહાન કંઇક વધારે આસ્તીક ગોહમેદન હતો. તેણે હુગલીના પોર્ટુગીઝોની મુલાકાત લઇ સારી શિકસ્ત આપી હતી આ-રાકાનના લૂટારુઓને ઉત્તેજન આપવાથી તથા મોગલ રાજ્યની પ્રજામાંના ગુલામોને છોડી મૂકવાની ના પાડ્યાથી હુગલીના પોર્ટુગીઝો ઉપર શાહજહાન રીસે ભરાયો હતો. પ્રથમ તેણે તેમને ધમકી આપી ઘણું નાંણું દંડ તરીકે માગ્યાં પણ જ્યારે તેઓ એકના બે ન થયા ત્યારે તેણે હુગલી ઉપર હલ્લો કર્યો અને શહેરને કબજે કરી લઇ તેમાંના સઘળા પાર્ટુગીઝોને ગુલામ કરી આગ્રા મોકલી દેવાનો હુકમ કર્યો.

અર્વાચીન કાળના ઇતિહાસમાં આ લોકના ઉપર પડેલું દુઃખ અપાર હતું અને તે કોઇ સાથે સરખાવાય તેવું નહોતું અથવા બાબીલોનના કેદીઓના દુઃખને ઘણું મળતું હતુ એમ કહેવાય. બૈયા છોકરાં અને સાધુ-સંત સર્વેને સમાન રીતે દુઃખ દેવામાં આવ્યું, બધાને એકજ અગ્રે મુડવામાં અને પરણેલી અને કુંવારી સઘળી રૂપાળી સ્ત્રીઓને જનાનામા દાખલ કરી દીધી. આ-ધેડ અને વાહવા રૂપાળી હોય તેને ઉમરાવોમાં વહેંચી દીધી. નાનાં છોકરાં હતાં તેમને સુનત કરાવી દીધી તથા કેટલાંકને જનાનામાં નોકર રાખી દીધાં

અને મોટા માણસોને જો તેઓ ખ્રિસ્તી ધર્મ છોડી મુસલમાન ન થાય તો હાથીના પગતળે નાંખી કચરાવી નાંખવા માંડયા. આટલી બધી સખતાઈ છતાં પણ કેટલાક સાધુઓ પોતાના ધર્મને વળગી રહ્યા જેમને પાછળથી જેસ્યુટ અને બીજા મોભાદાર પાદરીઓની વગસગથી અને લાંચ આપી છુટા કરી ગોવે મોકલી દેવામાં આવ્યા. આ ખ્રિસ્તી સાધુઓને છોડાવનાર આગ્રાના પાદરીઓએ એમાં પૈસો અને મિત્રનો વગવશીલો કામે લગાડયો હતો.

હુગલીવાળા બનાવની પૂર્વે પણ ખ્રિસ્તીઓ શાહજહાનના કોપમાંથી બચી ગયા નહોતા. જહાંગીરના વખતમાં લાહોર અને આગ્રામાં બાંધેલાં બે મોટાં ખ્રીસ્તી દેવળોને તેણે જમીન દોસ્ત કરાવી નાંખ્યાં હતાં. એ બેઉ દેવળો ઉપર મોટા અને ઉંચા ઘુમટ તથા આખા શેહેરમાં સંભળાય તેવા ઘંટ બાંધેલા હતા.

શાહાજહાને હુગલી સર કર્યું તેની પહેલાં થોડાજ વખત ઉપર ચાંચિઆ-ઓએ ગોવાની સરકારને આરાકાન લઇ લેવાની માગણી કરી હતી. ચાંચિઆઓનો ઉપરિ બાસ્તીયલકોનસેલ્વ એટલો બધો બળવાન અને પ્રસિદ્ધ હતો કે આરાકાનના રાજાની પુત્રી સાથે તે પરણ્યો હતો. ગોવાનો ગવર્નર ઘણોજ મગરૂર હતો, તેણે આ માગણી કાને ધરી નહિ અને તેને એમ પણ લાગ્યું કે, એવા એક સામાન્ય દેશવિભાગને માટે પોર્ટુગાલનો રાજા એક નીચ માણસના આભાર નીચે જાય એ પણ સારૂં નહિ. જાપાન,પેગુ, ઇથિયોપીઆ અને બીજા ભાગોમાં રહેતા પોર્ટુગીઝોની વર્તણુંક જોતાં આમાં કંઈ નવાઇ પામવા જેવું નથી. હિંદુસ્તાન અને બીજા ભાગોમાંથી તેમની સત્તા નિર્મૂળ થઇ ગઇ તે તેમનાં દુષ્ટ કામોથી થઇ એમ ખુલ્લું કહી શકાય તેમ છે; અથવા તેઓ ખરા અંતઃકરણથી માન્ય રાખે છે તેમ તેમનાપર દૈવનીજ અપ્રીતિ થઇ હતી. પૂર્વે તેમનું નામ સત્તાવાળામાં મુખ્ય હતું, હિંદુસ્તાનના દરેક રાજાઓ તેમની મૈત્રી ઇચ્છતા હતા; અને ઉત્સાહ, ઉદારતા, ધર્મઐક્ય ધનબાહુલ્ય અને તેમની ઉત્તમ યોજનાઓ માટે પોર્ટુગીઝો વખાણતા હતા. પરંતુ તે વખતના પોર્ટુગીઝો આજના પોર્ટુગીઝોના જેવા નઠારા નહોતા. હાલના પોર્ટુગીઝો દરેક જાતનાં વસનોમાં પડેલા અને નીચી જાતની ઇશ્ક-બાજીમાં પડેલા છે.

ગંગાના મુખ ઉપર ઘણીજ અગત્યની જગા ઉપર આવેલો સનદ્વીપ નામનો ટાપુ આ વખતે પોર્ટુગીઝોએ પોતાને કબજે કરેલો હતો. એક પા-

ફરીએ ઇશ્વર જાણે કે કેવીએ રીતે આ દ્વીપના સુબાનું કારસ્તાન કહાડી ઘણું વર્ષ સુધી નિષ્કંટક રાજ્ય કર્યું હતું.

આ લોકો પણ ચાંચિયાનો ધંધો કરતા હતા સુલતાન સુજાને આરાકાન લઈ જવા માટે તેમણે પોતાની હોડીઓ ઢાકે મોકલી હતી. આ લોકોએ સુલતાન સુજાની કેટલીક પેટીઓ ઉઘાડીને તેમાંથી ઉંચી કીમ્મતનું જવાહીર ચોરી લીધું હતું. ઘણા કિમ્મતી હીરાઓ તેમણે આરાકાનમાં જુજ કિમ્મતે વેચી ખાધા હતા. ડચ અને બીજા લોકોએ 'આ હીરા તો નરમ છે અને જો તે કઠણ હોય તો વધારે મૂલ ઉપજે પણ નરમ છે એટલે અમે શું કરીએ' એમ સમજાવી થોડી કિમ્મતમાં પડાવી લીધા હતા.

આરાકાનમાં વસતા આવા દુષ્ટ ચાંચિયા લોકોથી મોગલ પાદશાહના રાજ્યને વારંવાર હરકત થતી હતી અને એ અવિશ્રાંત ખટપટે તેનું લક્ષ ખેંચાયું હતું. બંગાળની સરહદ ઉપર એ લોકોને પાપે તેને મોટું ભૂમિ લશ્કર અને દરિયાઇ લશ્કર રાખવું પડતું હતું. આટલી સાવધાની છતાં પણ ચાંચિયા તેને રગડતા હતા. તેઓ એટલા બધા હિમ્મતી થઇ ગયા હતા કે ચાર હોડીયોથી મોગલની ઘણી હોડીઓને હઠાવી કહાડી ડુબાડી દેતા કિંવા પકડી લેતા હતા.

જંગલી અને ક્રૂર ચાંચિયા લોકોના જુલમમાંથી બંગાળ દેશને છોડવવા માટે જ એ દેશની સુબાગીરી મળતાં શાઇસ્તખાને આરાકાન ઉપર ચડાઇ કરવાનો ઇરાદો રાખ્યો હતો. વળી એ ચડાઇના વિષે બીજો એવો પણ મત છે કે, શાઈસ્તખાન આરાકાનના રાજાને તેણે સુલતાન સુજા અને તેના કુટુમ્બ પ્રત્યે વાપરેલા જુલમની શિક્ષા આપી આસપાસના બીજા રાજાઓમાં દાખલો બેસાડવા માગતો હતો, કારણ કે ઔરંગઝેબનો એવો દૃઢ વિચાર હતો કે ગમે તેવી સ્થિતિમાં અને હાલતમાં પણ પાદશાહી કુટુમ્બના માણુસ સાથે જે કોઇ અયોગ્ય રીતે વર્ત્યો હોય તેનું વેર લેવાવું જ જોઇએ.

શાઇસ્તખાને સપાટાબંધ ફોજ એકઠી કરી પરતું ચાંચિયા લોકનું બળ દરિયામાં ઘણું હોવાથી તે નદી નાળાં વાળા પ્રદેશમાં થઇને પોતાનું સૈન્ય સેહેલથી આરાકાન લઇ જાય તેમ નહોતું. આ ઉપરથી શાઇસ્તખાને ડચ લોકને પોતાની સાથે મેળવી લેવાનો વિચાર કરી એક દૂતને અમુક શરતો એ આરાકાનનું રાજ્ય બેઉ વચ્ચે વહેંચી લેવાનું રાખી બટેવીના ડચ સંસ્થાનના ઉપરીની પાસે મોકલ્યો. ઓરમજનો ટાપુ હસ્તગત કરવા માટે

પ્રાણીના ભય ભરેલા શિકારની વખતે વપરાતી જાળ સુલતાન માજુમને અપાવવી જોઇએ, એવી શિકારખાતાના ઉપરીએ ભલામણ કરી હતી પરંતુ ઔરંગઝેબે દૃઢતાથી કહ્યું કે, 'જાળ વગરજ એ સિંહના ઉપર હલ્લો કરશે. જ્યારે હું શાહજાદો હતો ત્યારે મેં એવા સાધનની દરકાર કરી નહોતી' આવા નિશ્ચયાત્મક વચનમા આપેલી આજ્ઞા પાળ્યા વગર ચાલે તેમ ન હોતુ શાહજાદા માજુમે પણ આ બાબત કંઈ આનાકાની કરી નહિ બે ત્રણ માણસો મરી ગયાં અને થોડા ઘાયલ થયા તોપણ શાહજાદાએ તે ભયકર અને સિંહને પુરો કર્યો. સુલતાનના હાથીના માથા ઉપર ઘાયલ સિંહે તરાપ મારી હતી આ સાહસિક કામ કર્યા પછી ઔરંગઝેબે તેના શાહજાદા તરફ માયાથી વતવા માડયું, એટલુજ નહિ પણ તેને દક્ષિણનું રાજ્ય અને સુબાગીરી પણ આપી આમ છતાં અત્રે એટલુ તો અવશ્ય યાદ રાખવુ કે તેણે સુલતાન માજુમને એવી બધી સત્તા અને પૈસા નહોતા આપ્યા કે જેથી પાદશાહને તેના તરફની બીક કિંવા ધાસ્તીમા રહેવુ પડે

પાંચમું—વાચકોની સમક્ષ હવે હું પાચમા પાત્રને આણું છે, જે બીજુ કોઇજ નહિ પણ કાબુલનો સુબો મહોબતખાન છે ઘણે પ્રકારે છેવટ મહોબતખાનને કાબુલની સુબાગીરીનુ રાજનામુ આપવાને માટે સમજાવી લીધો અને 'મહોબતખાન જેવા શૂરવીરની જીંદગી–જીવન અમુલ્ય છે, એમ કહીને ઔરંગઝેબે ઉદારતાથી તેનો જીવ લેવાને સાફ ના પાડી. વળી પાદશાહે કહ્યું કે તેને પોતાના ઉપકારક શાહજહાન તરફની નિમકહલાલી માટે ધન્યવાદ ઘટે છે, ગુજરાતના સુબા જશવંતસિંહને દક્ષિણમા લડાઇના પ્રસગ ઉપર મોકલતા ખાલી થયેલી ગુજરાતના સુબાની જગા પાદશાહે તેને આપી એ તો સભવે કે મોહોબતખાને કેટલીક અમુલ્ય ભેટ આપીને પાદશાહની પ્રીતિ સપાદન કરી લીધી હતી, કારણ કે રોશનઆરા બેગમને કેટલીક કિમ્મતી ભેટ આપ્યા ઉપરાંત પાદશાહને તેણે પદરથી સોળ હજાર મહોરો અને ઘણાંક ઈરાની ઊંટ તથા ઘોડા નજર કર્યા હતા

કાબુલની વાત મને તેની પાડોશના કંદહારના રાજ્યનું સ્મરણ આપે છે હાલ તે ઇરાનનું સામત રાજ્ય છે આ વિષે એક બે પાના લખવાં જોઇએ એમ મને લાગે છે હિંદુસ્તાન અને ઇરાનના રાજ્યો વચ્ચે એનાથી ઉત્પન્ન થતા રાજ્યકીય સબધ સબધે તેમજ એ દેશ સબંધે બહુ જ

અફગાન ચાલે છે દેશનું અને રાજ્યનગરનું નામ એકજ છે કંદહાર એ એક સમૃદ્ધ અને સુન્દર દેશની રાજધાની છે જમાના થયા કંદહારને માટે હિંદુસ્તાનના પાદશાહો અને ઈરાનના શાહો વચ્ચે નિરંતર લડાઈઓ ચાલ્યા કરે છે. મહાન અકબરે ઈરાનના શાહ પાસેથી તે લઈ લીધું હતું અને તેના જીવન પર્યંત તે તેના તાબામાં હતું અકબરના પુત્ર જહાંગીરની પાસેથી પછી ઈરાનના શાહ શાહ અબ્બાસે તે પાછું લઈ લીધું હતું વળી પાછું અલીમર્દનખાન નામના સુબાની દગલબાજીથી તે જહાંગીરના શાહજાદા શાહજહાનના કબજામાં આવ્યું હતું દગાનમાં અલીમર્દનખાનને માથે અનેક શત્રુઓ હતા તેથી જ્યારે શાહે તેના રાજ્યની હકીકત માગી ત્યારે તે શાહજહાનના પક્ષમાં ભરાઇ ગયો વળી શાહ અબાસના શાહજાદાએ કંદહારને ઘેરો ઘાલી સર કર્યું હતું શાહજહાને પુન બે વાર હુમલા કર્યાં પણ કંઈ વળ્યું નહિ સ્વદેશાનુરાગી ઈરાની ઉમરાવોને લીધે પહેલી વારનો હુમલો નિષ્ફળ નીવડયો હતો, જ્યારે રૂપસિંહ રાજાના નગરની પાસેના પર્વતની ઉપર ઝંડો રોપ્યો હતો ત્યારે તેમણે એને અનુસરવાની સાફ ના પાડી હતી તથા ઘેરાની દરમીઆન શરમ ભરેલી રીતે પોતાની કમરજી દેખાડી હતી બીજી નિષ્ફળતાનું કારણ ઔરંગઝેબની અદેખાઇ હતી શાહજહાન કાબુલમાં હતો ત્યારે આ ઘેરો ઘાલવાની સરદારી તેણે મુખ્ય કરીને દારાને આપી હતી, એટલે ઔરંગઝેબ આવા એક મોટા અગત્યના વિજયનું માન દારાને મળે તે દેખી ખમ્યો નહિ– એટલે ફ્રેંચ, જર્મન, પાર્ટુગીઝ અને અંગ્રેજ ગોલંદાઝોએ તોડી નાખેલા બંધનીય કિલ્લાને પણ તેણે અદેખાઈથી હસ્તગત થવા દીધો નહોતો દિલ્હીની પાદશાહીને માટે શાહજહાનના શાહજાદાઓ વચ્ચે રણજંગ જામ્યો તેની પહેલાં શાહજહાન ત્રીજી વાર કંદહાર પર સ્વારી મોકલવાના વિચારમાં હતો, પરંતુ આગળ ઉપર આપણે લખી ગયા છીએ તેમ દક્ષિણમાં સ્વારી મોકલવાની અમીર જમાલની સલાહથી એ વિચાર માંડી વાળવામાં આવ્યો હતો અલીમર્દનખાને અમીરની યોજનાને ટેકો આપતાં શાહજહાનને નીચેના વિચિત્ર બોલોમાં સલાહ આપી હતી 'મારા જેવો કોઈ દગલબાજ જ્યાં સુધી કંદહારના દરવાજા ઉઘાડી આપે નહિ ત્યાં સુધી આપ જહાંપનાહ તેને સર કરી શકનાર નથી, અથવા ઘેરો ઘાલનાર ફોજમાંથી તમે જ્યાં સુધી સઘળા ઈરાનીઓને બાતલ કરો નહિ અને બજારમાં આવતા માલને માટે સંપૂર્ણ છુટનો ઢંઢેરો પીટાવો

નહિ, એટલે કે લશ્કરને માટે આવતા ખોરાકના ઉપરની જગાત મુકે નહિ ત્યાં સુધી કંદહાર કબજે આવે એવી આશા જ રાખવી નહિ.' ઇરાનના શાહે લખેલા પત્ર ઉપરથી કિંવા તારબીયતખાન નામના મોગલ એલચીને ઇરાનના દરબારમાં બરોબર માન મળ્યું નહિ તેથી ઉશ્કેરાયલા ઔરંગઝેબે પણ થોડા વર્ષ ઉપર તેના પૂર્વજોની માફક કંદહાર પર ચડાઈ મોકલવાનો વિચાર રાખ્યો હતો, પરંતુ એટલામાં ઇરાનના શાહના મરણ સમાચાર તેના સાંભળવામાં આવતાં તેણે એ વિચાર પડતો મુકયો, એમ બહાનું કહાડીને કે, નાના અને હમણાં જ ગાદીએ આવેલા શાહસુલેમાનની સામે મારે થવું એ મારા દરજ્જાને ઘટિત નથી; જો કે મારી જાણ પ્રમાણે તો ઇરાનનો શાહ સુલેમાન તે વેળાએ પચીસ વર્ષની ઉમ્મરનો હતો.

છઠું:—હવે હું કેટલુંક ઔરંગઝેબના માનિતા સહાયકોના વિષે કહુછું; જેમાંના ઘણાકને તો તેણે મોટે દરજ્જે ચડાવ્યા હતા. આપણે આગળ જણાવી ગયા છીએ તેમ ઔરંગઝેબે તેના મામા શાઈસ્તખાનને દક્ષિણનો સુબો અને સેનાપતિ બનાવ્યો હતો અને આગળ ઉપર બંગાળનો સુબો અને અમીર ઉલ્લ ઉમરાવ બનાવ્યો છે. મીરખાનને કાબુલની સુબેદારી મળી, કાલીલ ઉલ્લા ખાનને લાહોરની, મીરબાબાને અલ્હાબાદની અને લશ્કરખાનને પટનાની સુબેદારી મળી હતી. જેની સલાહથી સુલતાન સુજાને કજાકની લડાઈમાં પરાભવ મળ્યો હતો તે અલ્લાહ-વરદી-ખાનના પુત્રને સિંધનો સુબો બનાવ્યો હતો. જેની સલાહ ઔરંગઝેબ વારંવાર લેતો હતો તે ફજલખાનને ખાનગી ખાતાનો ઉપરી નીમ્યો હતો. દનેશમંદખાનને દિલ્હીનો સુબેદાર બનાવ્યો હતો અને તેની અભ્યાસક પ્રકૃતિને ધ્યાનમાં લઇ તથા તે જે રાજ્ય સંબંધી કામકાજ કરતો હતો તેના ઉપર લક્ષ રાખી પરંપરાગતથી ચાલતા આવેલા રીવાજ પ્રમાણે પાદશાહને દિવસમાં બે વાર સલામ ભરવાની રીતમાંની એક વારની સલામ ભરવાની તસદીમાંથી મુક્ત રાખ્યો હતો. આ સલામ ભરવાનો ધારો તોડનારને મોટો દંડ થાય છે, તે અત્રે લક્ષમા રાખવા જોગ છે. કાશ્મિરનું રાજ્ય ઔરંગઝેબે ધાનતખાનને સોંપ્યું હતું. આ નાનું રાજ્ય ઘણુંજ સુંદર પર્વતના ઉચાણ પ્રદેશમાં આવેલું છે અને હિંદુસ્તાનની સ્વર્ગ—દેવભુમિ કહેવાય છે. કપટોપાયથી તે અકબરને મળ્યું હતું. એ દેશ પોતાના દેશની ભાષામાં પોતાનો અચ્છો ઇતિહાસ હોવાને સગર્વ છે. એ ઇતિહાસ પ્રાચીન રાજાઓના ઘણા રસપૂર્ણ

હેવાલવાળો છે. ત્યા એવા બળવાન રાજાઓ થઇ ગયેલા છે કે જેમના તાબામાં હિંદુસ્તાન તો શું પણ ચીનેનનો ટાપુ પણ હતો આ ઇતિહાસનું જહાગીર પાદશાહે પગની ભાષામા સક્ષિપ્ત ભાષાતર કરાવેલુ કે જેની એક પ્રત મેં પણ મેળવી છે. નઇબત ખાન જે મમુગઢ અને કજાકુની લડાઈઓમાં નામ મેળવી ગયો હતો તે આખરે ગજાની નોકરીમા ચાલુનો ચાલુ રહેવાથી ઔરંગઝેબે તેને કહાડી મુકયો હતો, તે પણ અત્રે વિસરી જવા જેવુ નથી. પેલા બે દુષ્ટ માણુસો જીવનખાન અને નાજર હવે રહ્યા, પરતું જીવનખાનને તો તેના કર્મ જેવુ ફળ મળ્યુ હતુ એમ આગળ આવી ગયું છે, પરતુ નાજરનું શુ થયું તે જાણવામા આવ્યું નથી

શિવાજી.

હવે જશવંતસિંહ અને જયસિંહ રાજાઓના સબધમા કેટલોક ગોટાળો વળેલો છે, જે ચોખ્ખો કરવાનો હુ પ્રયત્ન કરીશ વિજાપુરના રાજ્યમા એક મૂર્તિ પૂજકે એ દેશના ઘણા અગત્યના કેટલાક કિલ્લાઓ અને એકાદ બે બદરો સર કરી દક્ષિણમાં ગડબડાટ મચાવી મૂકયો હતો આ બહાદુર સાહસિક વીરનરનુ નામ શિવાજી અથવા શિવદેવ છે તે સાવધ અને બડો સાહસિક નર છે તે પોતાના જીવને માટે બીલકુલ દરકાર રાખતો નથી. શાઈસ્તખાન જ્યારે દક્ષિણમા હતો ત્યારે વીજાપુરના રાજા કરતા પણ વધારે બળવાન શત્રુ તેને શિવાજી જણાયો હતો ઉપર કહ્યા તે બે રાજાઓની સાથે તેના આખા લશ્કરને પણ તે ગાઠતો નહોતો શિવાજી કેવો બળવાન હતો તેનો કઇક વિચાર આપવાને માટે એટલું જ કહેવું બસ થશે કે, *ઔરગાબાદના કિલ્લેબધ નગરમા અને સેનાપરિવૃત શાઈસ્ત ખાનના પડને તથા તેના ખજાનાને હાથ કરી લેવાનુ તેણે સાહસ આદર્યું હતુ થોડા સહાયકોની સાથે એક વાર રાતે તે લશ્કરમા પઇને શાઇસ્તખાનના તબુના ઓરડામા પેઠો હતો અને જો તે દૈવ બખત ને છૂપો રહી શકયો હોત તો તે તેની ધારણામા વિજયી થયો હોત શાઇસ્તખાન સખ્ત જખમી થયો અને તેનો શાહજાદો તેની તરવાર ખેંચતા મર્યો ગયો શિવાજી પછી સાહસમાં પડયો અને તેમા તે વધારે વિજયી થયો આ સાહસ એ હતું કે, સાંધો સહીસલામત નીકળી જવાને માટે તે પોતાના સૈન્યના ચુનદા બે

* ઔરંગાબાદ નહિ પણ પુના આ મૂળ જેવુ છે સા ૦

ત્રણ હજાર માણસોના ઉપરિપણામાં મોગલ રાજાને મળવા જતાં કો દેશી રાજાને બહાને છટકી જવા પામ્યો હતો. સુરતથી થોડેક છે તેને એક કોટવાળ મળ્યો હતો પરંતુ તેને તેણે એમ કહ્યું કે, તે સુરત ગયા વગર આગળ મુસાફરીએ જનાર છે. સુરત જેવા મુખ્ય અને ધનવા નગરને લૂંટવાનો એનો મુખ્ય ઈરાદો હતો. મારફાડ કરતો તે શહેરમાં દ ખલ થયો, સંતાડેલું ધન બતાવવાને માટે ત્રણ દિવસ સુધી પ્રજાને માર મડાવ્યો. જે લેવાયું નહિ તેને આગ લગારી. કોઈના પણ અટકાવ વગ શિવાજી લાખો રૂપિઆનું સોનું, રૂપુ, મોતી, રેશમનો થાન, સુન્દર કાપડ અને બીજો મૂલ્યવાન વેપારીઓનો માલ લઈ પાછો સહિસલામત દક્ષિણમાં ચાલ્યો ગયો. રાજા જશવંતસિંહ અને શિવાજીની વચ્ચે ગુપ્ત ગોઠવણ થયેલી હતી એવો વહેમ જવાથી તથા શાઇસ્તખાન અને સુરતના ઉપર હલ્લો કરવાના કામમાં સામેલ ગણાવાથી ઔરંગઝેબે તે રાજાને દિલ્હીમાં આવવાનો હુકમ મોકલ્યો પરંતુ દિલ્હી ન જતાં તે પોતાના દે- શ તરફ ગયો.

સુરતની લૂંટની દરમીઆન શિવાજીએ, પવિત્ર કેપુચીન મિશનરી અંબોઝના વાસને માનની ખાતર લૂંટ્યો નહોતો, એ બાબત પણ મારે ભૂલી જવી જોઈતી નથી. તેણે કહ્યું કે—ફ્રેંકીશ પાદરીઓ સારા માણસ છે માટે તેમને રગડવા કે લૂંટવા નહિ ડચ લોકનો એક દેશી દલાલ જે જીવતો હતો ત્યારે ઘણો દાનેશ્રી હતો. તેનું ઘર પણ શિવાજીએ લૂંટ્યું નહોતું. ડચ અને અંગ્રેજ લોકની કોઠીઓ પણ બચી ગઈ હતી, પરંતુ તે કંઈ માનની નજરે બચી નહોતી, પરંતુ તે લોકોએ સામા થઈને પોતાનો અચ્છો બચાવ કર્યો હતો. વહાણના ખલાશીઓની મદદથી અંગ્રેજ લોકોએ તો આશ્ચર્યજનક રક્ષણ કર્યું હતું તેમણે પોતાનાં જ ઘર નહિ પરંતુ પાડોશીઓનાં ઘરને પણ લૂંટમાથી બચાવ્યાં હતાં. કોનસ્ટેન્ટીનોપલના રહેવાશી એક જયુ વેપારીની હઠે દરેક માણસને આશ્ચર્યચકિત કરી નાંખ્યા હતા. શિવાજીના જાણવામાં આવ્યું કે તેની પાસે ઘણાં જ કિમતી પાનાં (રત્ન) છે અને તે, તે ઔરંગઝેબને વેચાથી આપનાર છે, પરંતુ તેણે ત્રણવાર તેને ઉઘાડી તરવાર તળે બેસારી ધમકીઓ આપવા છતાં કોઈ પ્રકારે માન્યાં જ નહિ. જીંદગી કરતાં પણ પૈસાને પ્રિય ગણનાર જ્યુને આ વર્તણૂક પોષાજ હતી.

સુલતાન માજુમની સાથે જઈ દક્ષિણના સૈન્યની પદવી લેવાને માટે ઔરંગઝેબે રાજા જયસિંહને આગ્રહથી કબૂલ કરાવ્યુ. સુલતાન માજુમને રાજાની સાથે મોકલવા છતા તેને કંઈ સત્તા આપી નહોતી દક્ષિણમા જઈ રાજા જયસિંહને પહેલુ જે કાર્ય કરવાનુ હતુ તે એ કે શિવાજીના મુખ્ય મુખ્ય કિલ્લાઓ હસ્તગત કરી લેવા જયસિંહ સધિ વિગ્રહના કાર્યમા કુશળ હતો, તેણે ઘણા કિલ્લાઓ ઘેરો ઘાલી તોડી નાંખ્યા, વગર સધિના કોલકરારો કરાવી લઈ હસ્તગત કરી લીધા. વિજાપુરના રાજાની સામે થવાનું કબૂલ કરવાથી ઔરગઝેબે શિવાજીને રાજા તરીકે સ્વીકાર્યા, પોતાના રક્ષણમાં લીધો અને તેના પુત્ર શભાજીને ઉમરાવ તરીકે ગણી તેટલો દરમાયો બાધી આપ્યો. થોડા વખત પછી ઇરાન ઉપર ચડાઈ કરવાનો વિચાર હોવાથી ઔરંગઝેબે શિવાજી પર બુદ્ધિ પૂર્વક તેની પ્રશસા વાળો અને ઉદાર પત્ર લખી તેને દિલ્લી આવવાને માટે આમત્રણ કર્યું અને રાજા જયસિંહ શિવાજીને સમજુતી માટે વચમા પડયો શિવાજી દિલ્લી આવ્યો ત્યારે ઔરંગઝેબની સગી શાઈસ્તખાનની બેગમ દિલ્લીમા હતી તેણે, પોતાના પુત્રનો પ્રાણ લેનાર, પોતાના ધણીને ઘાયલ કરનાર અને સુરત જેવા શેહેરને લૂટનાર શિવાજીને કેદ કરવા માટે ઔરગઝેબ ઉપર દબાણ કર્યું. આનુ પરિણામ એ આવ્યુ કે, શિવાજી પોતાના તબુની આસપાસ ત્રણ ચાર ઉમરાવોને તેમના સૈન્ય સાથે ચોકી કરતા જોઈ ચેતી ગયો અને રાતને વખતે દિલ્લીમાથી નાસી ગયો આથી ઘરમા તેમજ દરબારમા બહુ ઉદ્વેગ ઉત્પન્ન થયો અને જયસિંહના વડા પુત્ર ઉપર શિવાજીને નાશી જવામા મદદ કર્યાની શકા આવવાથી દરબારમા આવતો બધ કર્યો જયસિંહ અને તેના પુત્રને માટે ઔરગઝેબને બહુ માઠુ લાગ્યુ અથવા માઠુ જણાયુ તેથી જયસિંહ રાજા, ઔરગઝેબ તેના દેશને કોઈ પણ બહાને ખાલસા કરી લેવાને ચૂકશે નહિ એવા વિચારથી દક્ષિણના સૈન્યનું આધિપત્ય છોડી સ્વદેશના રક્ષણ માટે દેશ ગયો, પરતુ બરામપુર આવતા માર્ગમાંજ તેનુ મૃત્યુ થયું રાજાના મરણના સમાચાર આવ્યા પછી ઔરગઝેબે તેના પુત્ર તરફ દેખાડેલી કૃપાથી, જયસિંહના મરણ માટે શોક દિલાસો આપ્યો તેથી અને બાપને મળતુ હતુ તે સાલિયાણું પુત્રને મળતુ રાખવાની ઘણા માણસોએ બલામણ કરી લોક માને છે કે ઔરંગઝેબે પોતે આંખ આડા કાન કરવાથી જ શિવાજી

નારી જવા પામ્યો હતો. બેગમ શિવાજી તરફ ઘણાજ ત્રાસજનક દ્વેષ ભાવથી જોતી હતી તેથી ઔરંગઝેબ તેની હમેશની દરબારમાંની હાજરીથી ગભરાઈ ગયો હતો. મિત્રો અને પરિજનોના રૂધિરથી જેના હાથ પલવેલા હતા એવા તેને જનાનખાનાની બિબિઓ એક મોટા રાક્ષસ જેવો ગણુતી હતી.

દક્ષિણનાં રાજ્યો.

પ્રથમ આપણે દક્ષિણના ઇતિહાસનો કંઈક ઉપર ચોટિઓ વિચાર કરી જઈએ કે જે દક્ષિણ દેશ આજ લગભગ ચાલીશ વર્ષથી પણ વધારે કાળથી નિરંતરના વિગ્રહની રંગ ભૂમિ રૂપ થઈ પડેલો છે અને જેને લીધે મોગલ પાદશાહને વારંવાર ગોવળકાંડા વિજાપુર અને બીજાં નાનાં પણ બળવાન રાજ્યોની સાથેના ઝઘડાના ખાડામાં ઉતરવું પડતું હતું. દક્ષિણમાં ચાલતા ઝઘડાનાં કારણ અને સ્વરૂપ ત્યાં રાજ્ય કર્તા રાજાઓનો ઇતિહાસ જાણ્યા વગર સમજાય એવાં નથી.

ખંભાતના અખાતથી જગન્નાથપુરી સુધીનો પશ્ચિમથી પૂર્વ અને દક્ષિમાં કેપ કુમારિન ભૂશિર સુધીનો એટલે કે વિન્ધ્યની નીચેનો ત્રિકોણ પ્રદેશ કેટલાંક પહાડી સરસ્થાનો શિવાય લગભગ બે સૈકા થયાં કોઈ એક રાજાની મત્તામાં રહેલો નથી. એ બધાનો એક ચક્રવર્તી રાજા રામરાસ નામે હતો, તેના મરણ પછી એક રાજ્ય તૂટી જઈ જુદા જુદા ધર્મનાં ઘણાં રાજ્ય ઉત્પન્ન થયેલાં છે રામરાસને અત્યંત પ્રિય ત્રણ જ્યોર્જીઅન જાતના ગુલામ હતા તેમને તેણે દેશના મોટા મોટા ત્રણ ભાગના સુબા નીમ્યા હતા હાલ મોગલ પાદશાહના તાબામાં જે દક્ષિણ છે તેનો એક સુબો છે. આ દક્ષિણનું મુખ્ય નગર દોલતાબાદ હતું અને તેની સરહદ બીદર, પુરંદર, સુરત અને છેક નર્મદા નદી સુધી હતી હાલ જેટલો દેશ વિજાપુરના રાજ્યમાં છે તેટલો પ્રદેશ રામરાસના બીજા ગુલામની સત્તામાં હતો અને ત્રીજાના તાબામાં ગોવળકાંડાના રાજાનો બધો પ્રદેશ હતો. સુબેદારીમાંથી આ ત્રણે ગુલામો પછી ઘણા પૈસાવાળા અને બળવાન થયા. પછી તેમણે ઈસ્લામી ધર્મને સ્વીકાર્યો અને ઇરાનીઓના શિયા પથને અવલબન કર્યો.

રામરાસના દરબારમાના ઘણાક મોગલે એ તેમને મદદ કરી. તેઓની હિંદુ થવાની કદાપિ ઇચ્છા હોત તોપણ તેમનાથી હિંદુ થવાત નહિ;

રણ કે ગમે તેવો ઉચ્ચ માણસ હોય પણ તેનાથી હિંદુ ધર્મમાં તો દાખલ થઈ શકાતું જ નથી. હિંદુ તે હિંદુજ. જન્મથી જ હિંદુ હોય તે હિંદુ બીજાથી હિંદુ થવાય જ નહિ. એ ત્રણે ગુલામોએ છેવટ એક સંપ કરીને રાજ્યમાં બંડ ઉઠાવ્યું અને રામરાસને મારી નાંખી ત્રણે જણે પોતપોતાના પ્રદેશમાં જઈ 'શાહ' રાજાનો અધિકાર ધારણ કર્યો. રામરાસનાં છોકરામાં આ લોકની સામે થવાની શક્તિ નહિ હોવાથી તેઓ મૌન રહ્યા અને હાલ આપણા નકશામાં જેને વિજયનગરનો પ્રદેશ કહેલો છે તેમાં જઈ ત્યાંનું રાજ્ય કરવા લાગ્યા, હાલ પણ તેઓ ત્યાં રાજ્ય કરે છે. દક્ષિણ દ્વિપકલ્પના બાકીના પ્રદેશમાં જૂદા જૂદા તાબીન નાયકોએ નાનાં નાનાં સંસ્થાન સ્થાપ્યાં, જે તેઓ આજપણ ભોગવે છે. એ મળીને ચાર મોટા ભાગ થઈ ગયા. આ ત્રણ ગુલામોના વંશજો જ્યાં સુધી એક મેકમાં સપ સંપીને રહ્યા ત્યાં સુધી તો તેમનાં સંયુક્ત સૈન્યો મોગલના હુમલાથી પોતાનાં રાજ્ય સાચવી શક્યાં પરંતુ જ્યારથી તેમનામાં કુસંપ અને અદેખાઇએ વાસ કર્યો ત્યારથી તેમની સત્તા નબળી પડી ગઈ અને મોગલોને તેમનાં રાજ્યમાં પગ પેસારો કરવાનો વખત મળ્યો. પાંત્રિસ કે ચાલીશ વર્ષ ઉપર જ્યારે મોગલ પાદશાહના જાણવામાં આવ્યું કે તેમનામાં કુસંપ પેઠેલો છે ત્યારે તેણે પહેલા ગુલામના પાંચમા કે છઠ્ઠા વંશજ નિઝામશાહના ઉપર ચડાઈ કરીને બધો દેશ લઈ લીધો. નિઝામ શાહ તેના પૂર્વના રાજ્ય નગર દોલતાબાદમાં બંદિખાનામાં મરણ પામ્યો હતો.

તે વખત પછી ગોવળકાંડા સ્વેચ્છથી બચી રહ્યું છે પરતુ તે કંઈ પોતાની સત્તાથી નહિ પણ તેના ઉપરનાં બે રાજ્યોની સાથે મોગલને લડાઇ ચાલ્યા કરે છે તેને લીધેજ. મોગલ પ્રથમ અબ્બર, પુરંદર, બીદર અને બીજાં નગર કબજે કરવા મથે છે આ શહેરો કબજે થાય તો પછી ગોવળકાંડા ઉપર સહેલથી ચડાઈ કરાય એવી આશાથીજ, તે મથે છે અને ગોવળકાંડા પોતાની સત્તા સાચવી રહ્યું છે. બીજાં રાજ્યો પોતાની સલામતી ડહાપણથી રાખી રહ્યાં છે એટલે કે મોગલ પાદશાહને લડાઈમાં ગોંધાયલો રાખવાને માટે તેઓ વિજાપુરના રાજાને નાંણાંની મદદ કરે છે અને તે મોગલ સામે બાઢયો રહે છે. વિજાપુરનું સૈન્ય હઠી જાય છે ત્યારે ગોવળકાંડાનો રાજા પોતાનું લશ્કર મોકલે છે એમ જણાવવાને માટે કે અમે એક બીજાને મદદ કરવાને માટે સાવધાન છીએ. વળી ગોવળકાંડાનો રાજા

મોગલના સેનાપતિઓને હમેશાં મોટી મોટી લાંચો આપે છે એટલે સેનાપતિઓ પાદશાહને એમજ સમજાવ્યા કરે છે કે વિજાપુર દોલતાબાદની નજીક હોવાથી તે સર કરવાની જેટલી અગત્ય છે તેટલી ગોવળકાંડાને માટે નથી. આપણે આગળ ઉપર જણાવી ગયા છીએ કે અમીર જમાલના સબંધે થયેલી ઔરંગઝેબ અને હાલના ગોવળકાંડાના રાજાની આધિનતા પછી એ રાજ્ય લેવાને લશ્કર મોકલવા જેવી ઔરંગઝેબને કંઇ લાલસા રહી નથી એ રાજ્યને તો તે પોતાના જેવુજ લેખે છે તે ઘણા કાળથી મોગલના ખંડિયા રાજ્ય જેવી સ્થિતિમા છે, કારણ કે વર્ષોવર્ષ તે મોગલને રોકડ નાણું, તેના દેશમા બનેલી કારીગરીનો માલ, અને અને સાઆમ, સીલોન તથા પેગુથી આવતા હાથીઓ ભેટ અપ્યા કરે છે અટકાવ કરી શકે એવો એકે કિલ્લો હાલ દોલતાબાદ અને ગોવળકાંડા વચ્ચે રહ્યો નથી એટલે ઔરંગઝેબના મનમા પણ એમ ઠાઠક છે કે વખત આવશે તો માત્ર એકજ સ્વારીથી ગોવળકાંડા સર કરી લેવાશે મારા મત પ્રમાણે તે એમ ધારે છે કે વિજાપુરવાળો આખુ દક્ષિણ પોતાને હાથ કરી લેશે, એવા વિચારથી તે ગોવળકાંડાપર ચડાઈ કરતો નથી અને વિજાપુરવાળો એમ ધારે છે કે જો મારો પાડોશી પડ્યો તો અચૂક જ મારો પણ નાશ થશે આમ ભારમાં તે ભારમા બધું ચાલ્યા કરે છે

ઉપર જણાવી તે બાબતો ઉપરથી ગોવળકાંડાની અને મોગલ પાદશાહની કેવી આંટ થઈ રહેલી છે તેનો કંઈક વિચાર આવી શકશે એમ હું ધારછુ અમીર જમાલે બતાવેલી યુક્તિ જ્યારથી ઔરંગઝેબ રમ્યો ત્યારથી ગોવળકાંડાના રાજાની હિમ્મત જતી રહી છે અને તે દિવસ પછી તેણે રાજ્ય લગામ પણ હાથમા લીધી નથી દેશના રિવાજ પ્રમાણે તે દરબાર ભરતો નથી તેમ લોકને ઇન્સાફ આપવાને પણ બેસતો નથી વળી ગોવળકાંડાના કોટ બહાર જવાનીએ તે હિમ્મત ધરી શકતો નથી આ પ્રમાણે થતાં દેશમા અરાજ્ય અને હિંગામાની સ્થિતિ થઇ રહે એ સ્વાભાવિક છે ઉમરાવો રાજાનો હુકમ માનતા નથી, કારણ કે હવે તેમને રાજાને માટે લાગણી કે પ્રીતિમાન રહ્યુ નથી તેઓ લોકના ઉપર અનહદ જુલમ ગુજારે છે તેથી લોક પણ પોતાના રાજાની ધુરા નાંખી દઈ ખુશીથી ઔરંગઝેબનું રાજ્ય આવે તો માન્ય કરે એમ થઈ રહેલ છે

આ રાજ્યો જે ખરાબ હાલતમાં આવી પડ્યાં છે તેના કારણ રૂપ પાંચ ૭ ખરી બાબતો હું અત્રે જણાવું છું.

૧– ૧૬૬૭ની સાલમાં હું જ્યારે ગોવળકાંડામાં હતો ત્યારે ઓરંગઝેબનો એક એલચી ત્યાં આવ્યો હતો. એને આવવાનું કારણ એ હતું કે જો રાજા વિજાપુરની સામે મોકલવાને દશ હજાર ઘોડે સ્વારો પુરા ન પાડે તો તેણે લડાઈને માટે તૈયાર થવું. ઘોડે સ્વાર પલટણ તો આપવામાં આવી નહિ પરંતું તેટલી પલટણ પાળી શકાય તેટલા નાણાં આપવામા આવ્યાં અને તે ઓરંગઝેબને વધારે પ્રિય લાગ્યાં. રાજાએ એ એલચીને અત્યંત માન આપ્યું અને જતી વખતે તેને તથા તેના સ્વામિને માટે ઘણીક કિમતી ભેટો આપી.

૨–ઓરંગઝેબનો હમેશનો એલચી જે ગોવળકાન્ડામાં રહે છે તે દરેક હુકમ કાઢે છે, પરવાના આપે છે અને લોકના પર ઇચ્છાનુરૂપ જુલમ ગુજારે છે. ટુંકામાં તે અપ્રતિમ રાજ્ય સત્તા ભોગવે છે.

૩.–અમીર જમાલનો પુત્ર મહમદ અમીરખાન જો કે હાલ તે એક ઓરંગઝેબના ઉમરાવ જેવોજ માત્ર છે તોપણ ગોવળકાંડામાં અને ખાસ કરીને મછલીપટનમાં તેનુ અત્યંત માન છે. મછલીપટનમાં તેનો દલાલ તેના નામે રાજાની માફક વર્તે છે તે સોદો કરે છે માલ વેચે છે અને જકાત વગર માલને આવવા જવા દે છે અને તેમાં કોઈ તેમે અડચણ કરી શકતુ નથી. આ દેશમાં તેના પિતાની વગસગ એટલી બધી હતી કે જે હાલ પુત્ર પણ ભોગવે છે.

૪. કેટલીકવાર ડચ લોકો ગોવળકાંડાના માલના વહાણને ખાળે છે. અને રાજા જ્યારે તેમને તેમની માગણી આપે છે ત્યારે જવાદે છે. તેઓ રાજાની સામે અવાજ ઉભો કરે છે એમ મારા જાણવામાં આવ્યું છે. એમ થવાનું કારણ એ છે કે એકવાર મછલીપટનના સુબાએ તેમની ફેક્ટરી બાળી નાંખવાની તથા તેમને કતલ કરી નાખવાની ધમકી આપીને તેમના બન્દરમા પડેલું અંગ્રેજોનુ વહાણ જોર જુલમથી લઈ લેતાં અટકાવ્યા હતા.

૫ આ રાજ્યની પડતીનુ બીજુ કારણ અહીંના ખરાબ પૈસા છે. નાણાંની આવી સ્થિતિને લીધે વેપારીઓથી બરોબર વેપાર થતો નથી.

૬. રાજયની પડતીનું છઠુ કારણ એ છે કે, અત્રેના પોર્ટુગીઝો બહુજ માથે ચડી વાગ્યા છે. ડચ લોકની સત્તાને આધીન ન થવાને માટે સેનથો-

મસના નામના વાસમાં, તેઓએ સ્વતંત્રતા ધારણ કરી હતી તેમાં જો રાજ વચમાં પડવા આવે તો તેની સામે લડાઈ કરવાની તેઓ ધમકી આપ્યા કરે છે.

હું ગોવળકાંડામાં હતો ત્યારે કેટલાક ડાહ્યા પુરૂષોએ મને ખાતરીથી કહ્યું હતું કે, રાજા આ બધુ નથી સમજતો એમ નથી પરંતુ દેખાવમાં આવી દીનતા, અને રાજ્ય કાર્યભાર તરફ બેતમા વગેરે મૌનતા તેણે પોતાના શત્રુઓને ઠગવાને ધારણ કરેલી છે. તેને એક ડાહ્યો ચતુર અને વીર પુત્ર છે જેને તેણે લોકથી છૂપાવી રાખેલો છે અને લાગ આવે ત્યારે તેને ગાદીએ બેસાડી ઔરંગઝેબ સામે માથુ ઉચકવાનો એનો વિચાર છે. આ વિચારની સત્યાસત્યતાને વખત એની મેળે નિર્ણયપર લાવી આપશે એટલે હવે આપણે તે ઉપર કાળક્ષેપ ન કરતાં વિજાપુર સંબંધે બોલીશું.

વિજાપુરના રાજ્યને વારંવાર મોગલ પાદશાહની સાથે ઝઘડામાં ઉતરવું પડે છે. તેમ છતાં તે હજી સ્વાતંત્ર્ય ભોગવે છે. સત્ય તો એમ છે જે મોગલ પાદશાહે મોકલેલા સેનાપતિઓ પાદશાહ દૂર હોવાથી સેનાપતિના હોદ્દામાં રહી મોજ મજા ભોગવે છે. તેઓ દમામમાં બધો વખત ગાળે છે અને જરાક પણ બહાનું મળતાં તેમની સ્વારી લખાતાં વાર લાગતી નથી, અને એ તો સામાન્ય કહેવત થઈ પડી છે કે, હિંદુસ્તાનના લડવૈયા અને સેનાપતિઓનો રોટલો દક્ષિણ દેશમાંથી મળે છે. અર્થાત્ દક્ષિણ તો સિપાઇઓનું અન્નદાતા છે. વળી આ સ્થળે એટલું પણ યાદ રાખવું કે વિજાપુરના રાજ્યમાં ઘણા મજબુત અને અજય્ય પહાડી કિલ્લાઓ આવેલા છે તેમાં પણ પાદશાહના મુલકની પાસેનો વિજાપુરના રાજ્યનો પ્રદેશ વધારે પહાડી અને અલંઘનીય હોઈ ત્યાં દાણો પાણીના પણ વખતે સાંસા પડે એમ છે રાજ્ય નગરનો કિલ્લો ઘણોજ મજબૂત છે અને તે પર્વતના સપાટ ઉત્સંગમાં આવેલું છે; ત્યાં શહેરમાંજ પીવા જેવું પાણી મળે છે કોટ બહાર પાણી મળે તેમ નથી.

આમ છે છતાં વિજાપુર પણ હવે ખટપટનું મોં કાણુ કરવાને માટે મથે છે. રાજ્યની કુંચી રૂપ પુરંદર, બેદર અને બીજા કિલ્લાઓ મોગલે હસ્તગત કરી લીધા છે. રાજા, વૃદ્ધ અને વાંઝિયો છે એટલે તેના મરણથી પણ મોગલોનું ભાવિ બળવાન્ થાય તેમ છે. ગોવળકાંડાના રાજાની બહેન રાણીએ એક ભણેલા ગણેલા છોકરાને દત્તક લઇ ગાદીએ બેસાડેલો છે. પરંતુ

તેમાં પણ દહાડે દહાડે અપ્રીતિ થતી જાય છે. હમણાં થોડા વખત ઉપર જ્યારે રાણી મક્કેથી હજ કરીને આવી ત્યારે તેને નામનુંજ માન મળ્યું હતું. બાળ રાજાના મનમાં રાણીની ચાલચલકતને માટે વહેમ છે, તે ધારે છે કે ડચના વહાણમાં તે મક્કે ગઇ તેમાં કંઈ કાળુ હતું. બે ત્રણ ખલાસીઓ સાથે તેને વધારે ઘાલમેલ છે, અને કહે છે કે રાણીની સાથે મક્કે જવાને માટે તેઓએ વહાણની ચાકરી છોડી દીધી હતી.

આગળ જણાવી ગયા તે શિવાજી રાજા રાજ્યની પડતી સ્થિતિનો લાભ લેતો જાય છે તેણે કેટલાક ઉત્તમ અને મજબૂત કિલ્લાઓ હાથ કરી લીધા છે. એ સઘળા પહાડી પ્રદેશમાં આવેલા મજબૂત છે. શિવાજી બધી બાબતમાં એક સ્વતંત્ર રાજાની માફક વર્તે છે અને મોગલ તથા વિજાપુરના રાજાઓની ધમકીઓને હસી કહાડે છે. તે સુરતથી ગોવા સુધીના દેશમાં લૂંટફાટ ચલાવ્યાં કરે છે. વિજાપુરના રાજાને તે વારવાર ધોક્કો પહોચાડે છે તેમ છતાં વિજાપુરના રાજ્યની ઉત્તર સરહદ ઉપર મોગલોની સામે ભીડવામાં વિજાપુરનું રાજ્ય તેને પોતાના એ સારા અણધાર્યા સહાય જેવો ગણે છે. બહાદૂરી ભર્યા સતત ચાલતાં તેનાં સૈનિક વર્તનથી ઔરંગઝેબનું લક્ષ તેના ઉપર લાગેલું રહે છે એટલે વિજાપુર ઉપર વિજય કરવાની તેની ઇચ્છા કંઈક ઓછી થાય છે શિવાજીને કેવી રીતે દાબી દેવો એ સવાલ તેની આગળ મુખ્ય અને અગત્યનો થઈ પડયો છે. સુરતનો તેનો વિજય આપણે આગળ જોઈ ગયા ત્યાર પછી ગોવાની પાસેના બરડેસ નામના પોર્તુગીઝ સંસ્થાનને તેણે સર કર્યું છે.

ફ્રાન્સ તરફ પાછા ફરવાને માટે દિલ્હી છોડી જ્યારે હું ગોવળકાંડામાં આવેલો હતો ત્યારે શાહજહાન મરણ પામ્યાના અને પિતાના મરણથી પુત્રને જે લાગણી થાય તે લાગણી ઔરંગઝેબને ખરેખરી થયાના સમાચાર મને ત્યાં મળ્યા હતા શાહજહાનનુ મરણ સાંભળતાંને વારજ તે આગ્રે જવાને માટે નીકળી પડયો હતો અને બેગમ સાહેબે તેને યોગ્ય માન આવકાર દીધો હતો. તેણે મોટી મસજીતને કીનખાબના વાવટાઓથી અને કિલ્લામાં આવતા પહેલાં ઔરંગઝેબ જ્યાં ઉતરવાનો હતો તે જગ્યાને તેવીજ રીતે ભભકાબંધ વાવટાઓથી શોભાવી મૂકી હતી. જનાનખાનામાં બેગમસાહેબના દિવાનખાનામાં આવતાં દરવાજા આગળ તેણીએ પોતાનાં તથા શાહજહાન પાસે હતાં તે બધાં રત્નોથી ભરેલા સુવર્ણના ખુમચાની નજર કરી ઔરં-

ગઝેબને વધાવી લીધો હતો આવા ભભકાદાર આવકારથી ઉપકૃત થયેલા અને બધુસ્નેહના સહજ આવિર્ભાવથી લાગણીવાળા ઔરંગઝેબે પણ તેના પૂર્વના ગુન્હા માફ કર્યા અને ત્યાર પછી તેને માનથી અને કૃપાથી પાળતા પૂર્ણ છુટ આપી છે

હવે મારા ઈતિહાસનો છેડો આવ્યો છે હાલ રાજ્ય કરતો મોગલ પાદશાહ કેવી રીતે પૂર્ણ સત્તાના શિખરપર ચડયો તે જાણવાને માટે જોઈએ તેટલાં સાધનમેં મારા વાચકોની સમક્ષ ખડાં કર્યાં છે ઔરંગઝેબના વર્તન અલબત્ત ગેર ઈન્સાફી અને જુલમી હતાં પરંતુ યુરોપિયન રાજાઓના સબંધે આપણે જેમ વિચાર કરીએ છીએ તેમ આને માટે વિચાર કરવાનો નથી આપણા દેશમાં કાયદાથી એવું હકજ કરેલું છે કે મોટો દિકરો હોય તે ગાદિએ આવે પરંતુ હિંદુસ્તાનમાં તો રાજ્ય ગાદીને માટે બાપના મરણ પછી ભાઈઓ ભાઇઓમાં સ્પર્ધા થાય છે. દરેકને ગાદીપર આવવા માટે પોતાના ભાઇઓ સાથે લડી તેમને કતલ કરવા પડે છે અથવા બીજા ભાઇના હક રાજ્ય પદ માટે પોતાને ઉપર કહી તેવી દશાએ પહોચવું પડે છે ઔરંગઝેબે જે ચાલ ચલાવી તેને માટે દેશકાળ, તેનો જન્મ અને તેની કેળવણી પર વિચાર કરતાં તેનુ બહાનું સાર્થ કહેવાય તેમ નથી એમ કહેવાય, પણ તે એક અગાધ બુદ્ધિ વાળો, મહારાજ્યકીય અને મોટો પાદશાહ હતો એમ તો કબુલ કરવુજ પડે છે.

બર્નિયરનો ફ્રાંસના પ્રધાન મો. કોલબર્ટ પ્રતિ પત્ર.

હિન્દુસ્થાનનો વિસ્તાર, નાણું, સોનું રૂપુ, મહેસુલ, સૈન્ય, ન્યાય, રાજ્ય વ્યવસ્થા અને એશિયાના રાજ્યોની પડતીનાં મુખ્ય કારણો વગેરે સંબંધી.

માનવંતા સાહેબ,

એશિયામાં ખાલી હાથે મોટાં માણસોને મળવાનો સંપ્રદાય નથી મહાન મોગલ પાદશાહ ઔરંગઝેબનાં ચરણવંદન કરવાનું માન મને મળ્યું ત્યારે મારે પણ તેના માન ખાતર આઠ રૂપિયા નજર કરવા પડ્યા હતા. વળી રાજ્યની બાબતમાં બારે જોખમદારી વાળા નામદાર દિવાન ફઝલખાંખાનને મેં એક ચાકુનું મેન, કાંટા અને અંબરમાં બેસાડેલું ચાકુ નજર કર્યાં હતાં, કારણ કે વૈદ તરિકેના મારા પગારનો આંકડો પાડવો એ પણ તેના હાથમાં હતું. સાહેબ, જો કે ફ્રાંસમાં હું નવી રીતભાત દાખલ કરવાનું ડોળ ઘાલતો નથી તોપણ હમણાં ઉપર જણાવી તેવી સઘળી રીતભાતો હિંદુસ્તાનથી પાછા ફરતાં હું ભુલી જાઉં એમ તો બને જ નહિ; અને તેથી હું આશા રાખું છું કે ઔરંગઝેબે દેખાડી તેના કરતાં જુદી જાતની મારા પ્રત્યે મમતા રાખનાર નામદાર (લુઇસ ૧૪ મો) શહેનશાહની હજુરમાં અથવા ફઝલખાનના કરતાં મારે વધારે માન આપવાને યોગ્ય આપ નામવરની હજુરમાં નાનીશી પણ ભેટ વગર આવવાને હું આનાકાની કરૂં છું તેને માટે ક્ષમા કરશોજી. હું જે ભેટ કરનાર છું તે ભેટ મારા હાથથી નહિ તો ખેર પણ તેની નવિનતાથી કંઈક કિમતી ગણાશે એવી આશા છે. અદ્ભુત બનાવોથી ભરપુર હિંદુસ્તાનમાં હમણાંજ થયેલો ફેરફાર આપણા મહાન્ શહેનશાહને જાણવા જોગ છે, અને આ પત્ર પણ તેમાં સમાયલી જાણવા જોગ બાબતોથી રાજ્ય મંડળમાં વિરાજતાં આપ જે પદવી ભોગવો છો તેને અયોગ્ય છે એમ નહિ લેખાય. મેં ફ્રાંસ છોડ્યુ તે પહેલાં અપ્રિતિવિધેય રીતે ગુંચવાઈ ગએલા ઘણાંક ખાતાને જેના કાર્યે બારે વ્યવસ્થિત બનાવી દીધાં છે, જેણે આપણા રાજાની કીર્તિને દિગંતરમાં ફેલાવવાને માટે ઘણીજ કાળજી રાખી છે અને પોતાના લાભની તથા કીર્તિની જે યોજનાઓ યોજાય તે પ્રમાણે વર્તવાને ફ્રેન્ચ લોકને જેણે યોગ્ય

બનાવ્યા છે તે પુરુષની ગ્યોગ્યતાને આ પત્ર ઘટિત છે એમ હું માનું છું.

જ્યાં તમારી કીર્તિ ગવાય છે તે દેશથી—હિંદુસ્તાનથી બાર વર્ષે પાછા આવતાં, ફ્રેંચ પ્રજાના સુખથી અને તેને આગળ વધારવાને માટે આપે જે અવિશ્રાંત શ્રમ, ઉત્તમ મન શક્તિને કામે લગાડ્યાં છે તેનાથી હું પ્રથમ જ જાણીતો થયો છું. આ વિષય એવો છે કે તેના ઉપર હું ઘણું લખી શકું, પણ જ્યારે મારો પ્રસ્તુત ઉદ્દેશ નવી અને અજાણી બાબતો પર લખવાનો છે ત્યારે જેને જગતે ક્યારનીય સ્વીકારેલી છે તેવી બાબત પર શું કરવાને વિસ્તાર કરૂં ? હિંદુસ્તાનની સ્થિતિનો આપને ખરેખરો ખ્યાલ આવે એવી બાબતો લખવાનું મેં આપને વચન આપેલું છે તે બાબતો જો હું લખીશ તો આપને વધારે પસંદ પડશે.

સામાન્યતઃ ઈંડીઝ અથવા હિંદુસ્તાનને નામે પ્રસિદ્ધ, મહાન્ મોગલના રાજ્યનો વિશાળ વિસ્તાર એશિયાનો નકશોજ બતાવી આપે છે. ગણિતની ચોકસાઈથી મેં કંઈ હિંદુસ્તાનનું માપ લીધું નથી પણ સાધારણ રીતે મુસાફરીને અડસટે અને ગોવળકોંડાથી ગીઝની ત્રણ માસનો રસ્તો છે એમ વિચારીને અથવા ગીઝનીથી પણ દૂર ઈરાનના પહેલાં કંદહાર સુધી હિંદુસ્તાનની હદ ગણતાં તો આ બે દૂરનાં સ્થાન વચ્ચેનું અંતર ફ્રાંસના પાંચસો લીગ અથવા પારીસથી પાંચવાર લીયોન નગરના અંતર કરતાં થોડું અંતર નહિજ હોય.

આ વિશાળ દેશનો કેટલોક ભાગ તો ઘણો રસાળ છે એમ કહેવું જ પડે છે દાખલા તરીકે મોટું બંગાળનું રાજ્ય, માત્ર ચોખાની, અનાજની અને બીજી અગત્યની ચીજોની ઉપજથીજ નહિ પણ ઈજીપ્તમાં નહિ ઉત્પન્ન થતી એવી અનેક વેપારના બરની ઉપજથી, જેવી કે રેશમ, રૂ, અને ગળીથી તેના કરતાં ચઢે તેવું છે. હિંદુતાનના ઘણા દેશો ભરપુર વસ્તી અને સારી રીતે ખેડાણ થયેલી રસાળ જમીનવાળા છે. અહીંના કારીગર લોક જો કે જરા આળસુ છે તોપણ, સેતરંજીઓ, કીનખાબ, ભરત કામ, સોનારૂપાનાં કસબી કામ, અને અનેક જાતનાં રેશમી અને સુતરાઉ કાપડ વણવા વગરેના ધંધામાં વળગેલા રહે છે એમનો માલ દેશમાં ખપે છે અને પરદેશ જાય છે,

પૂર્વ ગોળાર્થપરના ઘણાક દેશોમાં ફર્યા પછી સોનું અને રૂપુ પણ

હિંદુસ્તાનમાં આવી ભરાય છે અથવા કેટલેક અંશે લોપ થાય છે એમ પણ જાણવું જોઇએ. અમેરિકામાંથી આવતું સોનું યુરોપખંડના જુદાં જુદાં રાજ્યોમાં વહેંચાઈ ગયા પછી પાછું તુર્કસ્થાનથી આવતો માલના બદલામાં સાં જાય છે, અને કેટલુંક રશીના બંદરથી ચડતા રેશમના બદલામાં ઈરાને જાય છે. અરબીયા ફેલીક્સ અથવા યેમેનથી આવતી કૉફી વગેરે તુર્કસ્થાનને ચાલતું નથી; તેમજ તુર્કસ્થાન, યેમેન અને ઈરાનને પણ હિંદુસ્તાનની પેદાશ વગર ચાલતું નથી, એટલે આ દેશોને વળી પોતાને યુરોપખંડમાંથી મળેલું સોનું રૂપું, બાબેલમંડબની પાસેના રાતા સમુદ્રપર આવેલાં મોકા બંદરે, ઈરાની અખાતપર આવેલા બસરાના બંદરે, અને ઑર્મઝની નજીકનાં ગૅમેરૉન અથવા આબાસી બંદરે માલના બદલામાં મોકલવું પડે છે. આ ત્રણ પ્રસિદ્ધ બંદરોપર દરેક વર્ષે મોસમમાં અથવા અનુકૂલ પવન હોય સારે હિંદુસ્તાનનો માલ લઈ આવતાં વહાણોની મારફતે પોતાનું સોનું રૂપુ હિંદુસ્તાન મોકલવું પડે છે. આ પ્રમાણે હિંદુસ્તાનની ઉપજ પરદેશ ખાતે લઈ જનારાં વહાણો પછી ગમે તો તે હિંદુઓનાં હો, ડચનાં હો, અંગ્રેજોનાં હો, કે પોર્તુગીઝોનાં હો પણ દરેક વર્ષે તેઓ હિંદુસ્તાનનો માલ પેગુ, ટેનાસેરીમ, સીઆમ, સીલોન, એચીમ, મકાસર, માલ્ડીવઝ, મોઝામ્બીક અને બીજાં બંદરે લઈ જાય છે અને તે દેશોની કિંમતી ધાતુને વ્યાપારી માલના બદલામાં હિંદુસ્તાનમાં ઘસડી આણે છે. એ કિંમતી ધાતુ પણ મોકા, બસરા અને આબાસી બંદરને રસ્તે આવતાં સોનારૂપાની માફક હિંદુસ્તાનમાં ગેબ થઈ જાય છે. વળી ડચ લોક જાપાનની સોનાની ખાણોમાંથી જે સોનાનો મોટો ભાગ કાઢે છે તેનો પણ કેટલોક ભાગ વહેલો મોડો હિંદુસ્તાન જ ગળી જશે. આ બધાની ઉપરાંત વળી પોર્ટુગાલથી અને ફ્રાન્સથી દરિયા માર્ગે જે સોનુ રૂપુ બારોબાર હિંદુસ્તાનમાં આવે છે તે ત્યાંજ રહે છે અને તેના બદલામાં હિંદ માત્ર વ્યાપારી માલ જ પરદેશ ચઢાવે છે.

તાંબુ, લવિંગ, જાયફળ, તજ, હાથી અને બીજી કેટલીક વસ્તુઓની હિંદુસ્તાનને જરૂર છે અને તે જાપાન, મોલુકસ, સીલોન અને યુરોપથી ડચ લોક લાવે છે. શિસુ પણ ઘણે ભાગે ત્યાંથી આવે છે. બનાત અને બીજો કેટલોક સામાન ફ્રાંસથી આવે છે. હિંદુસ્તાનમાં સારા ઘોડાઓની પણ તંગી છે અને ઉસબેગથી વર્ષ-દહાડે પચીસ હજાર તથા કંદહારને રસ્તે ઈરા-

નથી ઘણા ઘોડા આવે છે વળી મોકા, બસરા અને બંદર આબાસીને રસ્તે થઈ જળ માર્ગે પણ ઘણા ઘોડા ઇથીઓપીયા, આરેબીઆ અને ઇરાનથી હિંદુસ્તાન ખાતે ચઢે છે. સમરકંદ, બાલી, બોખારા, અને ઈરાનમાંથી કાલિંગડ, સેફ્ફળ, જામફળ, આખો શિયાળો ઘણે મોંઘે મુલે વેચાતી અને ખવાતી દ્રાક્ષ વગેરે લીલો મેવો હિંદુસ્તાનમાં પુષ્કળ ખપે છે. આ ઉપરાંત પસ્તાં, ચારોળી, અને બીજી ઘણી જાતની નાની બદામો, આલુ બોખાર, જરદાળુ, સુકી દ્રાક્ષ, જે આખુ વર્ષ વેચાય છે તે વગેરે સુકો મેવો પણ પરદેશથી જ હિદુસ્તાનમાં આવે છે. બંગાળ અને બીજે કેટલેક ઠેકાણે નાના નાણાના ચલણમાં વપરાતી કોડીઓ માલ્ડીવઝથી આવે છે અને ત્યાંથી તથા મોઝાંબીકથી અંબર પણ આયાત થાય છે. ઈથીઓપીયાથી ગેંડાનાં શિંગડાં, હાથીદાંત, અને ગુલામો આવે છે. કસ્તુરી અને ચીનાઈ સામાન ચીનથી, ઈરાનના ટાપુ બેહરેનથી તથા સીલીન પાસેના ટુટીકોરીનથી મોતિ, અને બીજી કેટલીક વસ્તુઓ જેના વગર હિંદુસ્તાનને ચાલે પણ ખરૂં તેવી બધી વસ્તુ પરદેશથી હિદુસ્તાન ખાતે આવે છે.

હિંદુસ્તાનમાં આટલી બધી વસ્તુઓની, આયાત થાય છે તો પણ તેથી હિદુસ્તાનમાંના સોના, રૂપાને નિકાસ થવાનો વખત મળતો નથી; કારણ કે જે વેપારીઓ એ વસ્તુઓ લાવે છે તેમને હિંદમાં ઉપજતી વસ્તુઓ બદલામા લેવી લાભકારક થઈ પડે છે.

આટલી બધી પરદેશી ઉપજની અને બનાવટની વસ્તુઓ હિદુસ્તાનમાં આવવા છતાં આખી દુનિયાંનું સોનુરૂપુ જે અનેક માર્ગે આવે છે તે અટકતું નથી અને આવે છે તેને જવાનો રસ્તો મળતો નથી.

વળી એ પણ ધ્યાનમા રાખવા જોગ છે કે મહાન મોગલ પાદશાહ મોટા ઉમરાવોનો તેમજ તેની નોકરીમાં રહેલા મુનસફદારોનો અને પોતાના રાજ્યની સઘળી જમીનનો ધણી ગણાય છે. ઘર અને વાડી વજીફા જેવી કેટલીક શહેર અને ગામ તળની જમીનો ધણીયાતી હોય છે, જે પ્રજા પોતપોતામાં વેચી સાટી શકે છે

દેશમાં ખાણો નથી તોપણ હિંદુસ્તાનમાં કિંમતી ધાતુ પુષ્કળ છે અને મહાન્ મોગલ પાદશાહ સઘળી જમીનનો ધણી છતાં તેને પુષ્કળ વ'ત મળે છે તેથી તેની દોલત અસંખ્યાત છે. આ દોલતના ઉત્તર પ' બીજી ઘણી સ્થિતિઓનું અવલોકન કરવા જેવું છે.

પહેલું—આ હિંદુસ્તાનના વિશાળ રાજ્યનો કેટલોક ભાગ રેતાળ અથવા પહાડી હોઇ અખેડ છે, કેટલોક ખરાબ રીતે ખેડાય છે અને આછી વસ્તીવાળો છે. મજૂર અથવા કામ કરનાર લોકની તંગીને લીધે કેટલોક રસાળ ભાગ પણ અખેડ પડયો રહે છે, અને ઘણાક ખેડુતો તેમના સૂબાનાં જુલમથી મરણ પામે છે. અત્રેના ગરીબ ખેડુત લોકો જ્યારે તેમના મહા લોભીયા સૂબાની માગણી પુરી પાડી શકતા નથી ત્યારે માત્ર તેમની આજીવિકા ખુચાવી લઇનેજ તેમને જવા દેવામાં આવતા નથી પણ તેમનાં છોકરાંને સૂબાઓ ગુલામ કરી લઈ લે છે. આવા અસહ્ય જુલમનું એ પરિણામ આવે છે કે ઘણા ખેડુતો પોતાની જાગીરો છોડી નાશી જાય છે અને શહેરમાં અથવા છાવણીઓમાં રાવત, ભીસ્તી, અથવા મજૂરનો ધંધો કરી પેટ ભરવું વધારે સારૂં ગણે છે કેટલીકવાર તેઓ દેશી રાજાઓની હદમાં જઈ રહે છે જ્યાં તેમને ઘણી છુટ અને સગવડ મળે છે.

બીજું—મહાન્ મોગલના રાજ્યમાં ઘણી જાતની પ્રજા છે અને તે સઘળાનો તે સ્વામી થઈ શકતો નથી. આ જાતોમાંની ઘણી પોતાના એક મોટાને માને છે અને તે રાજા, મહાન્ મોગલને જ્યારે જરૂર પાડવામાં આવે છે ત્યારે ચોથ અથવા ખંડણીઓ માત્ર નામનીજ આપે છે, કેટલીક તો ભાગ્યેજ અપાય છે ખંડણી આપવાને ઠેકાણે કેટલીક જાતો ઉલટી ખંડણી લે છે તે પણ હું જણાવીશ. દાખલા તરીકે હિંદુસ્તાન અને ઈરાનની હદ ઉપરની જાતના લોકના રાજાઓ ઈરાનના રાજા કે કિંવા હિંદુસ્તાનના મહાન્ મોગલને કોઇને પણ કંઈ ખંડણી આપતા નથી. બલુચી, અફગાન અને બીજા પહાડી રાજાઓ પણ મોગલને ખંડણી આપતા નથી. તેઓ સહુ પોત પોતામાં સ્વતંત્ર છે. તેઓ પોતાની વીરતાથી ઉલટા ચોથ જેવું કંઇક લે છે. દાખલા તરીકે જ્યારે મહાન્ મોગલે કંદહારને ઘેરો ઘાલવાને માટે અટકથી સિંધુ નદીના પ્રદેશમાં થઇને કાબુલ તરફ કુચ કરી ત્યારે જ્યાં સુધી તેઓની માગેલી ભીખરૂપી ઇનામ તેમને આપવામાં આવ્યું નહિ ત્યાં સુધી પર્વતમાંથી પાણી પુરૂં નહિ પાડતાં તેઓએ મોગલના લશ્કરને અટકાવી રાખ્યું હતું.

પઠાણ લોક અપ્રિતિવિધેય છે. તેઓ બગાળ તરફ ગંગાના પ્રદેશમાં રહેનાર મુસલમાન છે. ઘણા ભાગમાં, મોગલોએ હિંદુસ્તાનપર ચઢાઈ કરી ત્યાર પહેલાં પઠાણો જોરાવર થઈ પડ્યા હતા. તેઓનું દીલ્હીમાં ઘણું

કહ્યુ તેમ સામાન્ય રીતે મોગલ તરીકે ૧૮ લેખાય છે બેત્રણ પેઢી થ જતાં જેમના છોકરા કાળા અને દેશની રીતભાતવાળા થાય છે તેમને મોગલ તરીકે બહુ માન મળતું નથી અને નવા આવનારના જેવી જોખમદારીની નોકરી પણ મળતી નથી તેઓ વળી જો તેમને સામાન્ય પ્યાદળમા અથવા ઘોડે સવાર લશ્કરમા દાખલ કરવામા આવે છે તોય સતોષ પામે છે આપ નામદારને મહાન્ મોગલ પાદશાહના લશ્કર સબધી અને તેની પાછળ થતા ખરચ ખૂટણનો ખરેખરો ચિતાર આપી કઇક અનુમાન બાધવાને શક્તિમાન્ કરવા એવા વિચારથી હુ તેનું યથાર્થ વર્ણન કરૂં છુ ન ચાલે રાખવુ જ પડે એવા દેશી લશ્કર સબધી હુ પ્રથમ લખીશ 'દેશી લશ્કર' એ નામમા જયસિગ અને જશવત સિહના દેશી રજપૂત શૂરવીરોનો સમાવેશ થાય છે આ બે રજપૂત રાજાઓને તેમજ બીજા પણ કેટલાક રાજાઓને પાદશાહ તેમના રાજપૂતોને પોતાની પાસે નોકરીમા રાખવા માટે ધનની મોટી બક્ષીસો આપે છે પરદેશી અને મુસલમાન ઉમરાવોના જેવીજ પદવી એ રાજાઓ ભોગવે છે પાદશાહ પોતાની ખીજમતમા રાખે છે તે લશ્કરના અથવા પ્રાતોમા રાખેલા લશ્કરના જેવીજ સમાનતા તેમને માટે છે દેશી રાજવશિઓ પણ ઉમરાવોના ધારાએજ પળાય છે માત્ર એટલોજ ફેર કે દેશી રાજવશીઓથી કિલ્લાની અદર ઘોડેસવાર થવાતુ નથી દેશીઓ પોતાના તબુમા રહે છે અને ઘણું તો પોતાના સરદારને માટે પ્રાણાહુતિ આપવાને માટે પણ પાછા ન પડે એવા રજપૂત શૂરવીરોની સાથે લડવા જાય છે. રાજાઓના માનભગને માટે કપટ રચાયલાં હોય ત્યારે રજપૂતોની આ સ્વજાત ભક્તિ સિદ્ધ થાય છે

મોગલ પાદશાહને રજપૂત રાજાઓને પોતાની નોકરીમાં રાખવાના બીજા પણ ઘણા કારણો છે ૧લું—રજપૂતો શૂરવીર છે એટલુંજ નહિ પણ કેટલાક રાજાઓ મેં આગળ કહ્યુ તેમ ગમે તે કાળે વીશ હજાર કરતાં પણ વધારે માણસ રણમા લાવે છે બીજુ—જેઓ મોગલની નોકરીમાં ન હોય તેવા રાજાઓને બંધમા રાખવાને માટે પણ જરૂરના છે કારણ કે તેઓ ખડણી ન આપતા હથિયાર લે અને મોગલ બોલાવે ત્યારે ન આવે તેવા છે—ત્રીજુ પાદશાહની એ રાજ્ય નીતિની પદ્ધતિ જ છે કે રાજાઓમા ઇર્ષ્યા ઉત્પન્ન કરાવવી અને એકના કરતા બીજાને વધારે માન મર્તબો આપી તેઓમા માંહેમાંહ લડાઈ સળગાવીને પોતાનું કામ સાધી

રૂં. ચોથું—કોઈ ઉમરાવ, સૂબો કે પઠાણ તોફાન કરી ઉભો થાય તો
તેની સામે ધરવાને રજપૂતો હાજર હોય છે. પાંચમું—જ્યારે ગોવળકાં-
નો રાજા વિજાપુરના રાજાની ખંડણી અટકાવી સામો થાય છે અથવા
બીજા રાજાને હરાવા ચઢે છે ત્યારે મોગલ પાદશાહ તેને પોતાને વશ
કરવાને માટે તેમની જાતના ઉમરાવો કરતા રજપૂત રાજાઓને
તેમની સામા મોકલવાનુ વધારે પસંદ કરે છે. છઠું—જ્યારે પાદશાહને ઇ-
રાનીઓની સાથે લડાઇમાં ઉતરવું પડે છે ત્યારે રજપૂત રાજાઓ તેને અ-
ગત કામના થઈ પડે છે. હમણાંજ મેં ટીકા કરી તેમ દરબારી ઉમરાવો
એ જાતના હોવાથી પોતાના દેશના રાજાની સામે લડવાને પાછા પડે છે
અને ખાસ કરીને તે એટલા માટે કે તેઓ તેને ઇમામ, કાલીફ અથવા
અલ્લાનો વંશ જ માને છે અને તેની સામે હથીયાર પકડવાં એ એક મોટું
પાપ અને ગુન્હો માને છે.

રજપૂતોનું સૈન્ય રાખવાના મેં જે ઊપર કારણો બતાવ્યાં તેના જે-
વાં જ કારણોથી પાદશાહને પઠાણનું લશ્કર રાખવાની જરૂર પડે છે.

ઊપર જણાવ્યું તે બધું પરદેશીય અથવા મોગલોનું બનેલુ સૈન્ય જે
રાજ્યસૈન્ય તરીકે ગણાય છે તેનું રાજાને મોટે ખરચે પાલન કરવુ પડે
છે. આ સૈન્યનો સવિસ્તર હેવાલ અત્ર અનુચિત તો નહિ જ ગણાય.

ઘોડેસવાર અને પાયદળ લશ્કરના મુખ્ય બે ભાગ છે. એક ભાગ હ-
મેશાં પાદશાહની પાસે રહે છે અને બીજો પ્રાન્તની છાવણીઓમાં રહે છે.
જે ઘોડેસવાર લશ્કર પાદશાહની પાસે રહે છે તે ઉમરાવોનું હોય છે
અને પ્રથમ હું તેના સંબંધે જ લખીશ, પછી મુનસફદાર અને રોજીંદદાર
લશ્કર સંબંધી લખીશ, અને છેક છેલ્લે સામાન્ય ઘોડેસવાર અને પાયદળ
વિષે બોલીશ. ત્યારે હવે પ્રથમ ઇન્ફન્ટ્રી અને પછી ભાલાવાળા અને છે-
વટ તોપખાનાના પગપાળા અને ઘોડેસ્વારો સંબંધી લખવા માંડુંછું.

મોગલ પાદશાહના દરબારના ઉમરાવો ફ્રાન્સના ઉમરાવોની માફક ઉ
મરાવજાદા હોય છે એમ તો ધારવુંજ નહિ. રાજ્યની તમામ જમીન પા-
દશાહની પોતાની હોવાથી અહીં જમીનદારો કે ઉમરાવ પદ જેવુ કંઇ
છે જ નહિ. જમીનદારીના પૈસા ઉપર જીવતું અને રાજ્યમા ઉમરાવ પદ
ધરાવતું કોઈપણ કુટુમ્બ આ દેશમાં છે જ નહિ. પાદશાહના દરબારી
ઉમરાવો અમીરજાદા હોતા નથી, કારકે, ઊમરાવની માલ મિલકતનો ધણી

રણી પાદશાહ પોતે ગણાતો હોવાથી કોઈપણ કુટુમ્બ પોતાનું પદ વ પરંપરા જાળવી શકતું નથી. ઉમરાવનું મરણ થતાં તેનો છોકરો અ બહુ તો તેનો પુત્ર ભીખારીની હાલતમાં આવી પડે છે અને તેને ભૂખના માર્યા બીજા કોઈ ઉમરાવને ત્યાં ચાકરીમાં રહેવું પડે છે પાદશાહ ઘણું કરીને ઉમરાવની વિધવાને વર્ષાસન બાંધી આપે છે, અને જો કોઇ ઉમરાવ ઘેણાં વર્ષ જીવે તો તે સારા ચહેરાવાળા અને ગોરા મોગલમાં ખપે તેવા પોતાના છોકરાઓને વગસગથી દરબારમાં દાખલ કરાવી દે છે આ પ્રમાણે મોટા પદ પર જવું એ ઘણુંજ ધીરે ધીરે જવાય છે, કારણું કે સારી વગ હોય તોપણ નાની નોકરી કરતાં કરતાં ક્રમ પ્રમાણે જ અમુક માણસ મોટા હોદા પર જઈ શકે એવો નિયમ બંધાયલો છે. ઊમરાવોનું મંડળ આ રીતને લીધે ઘણુંખરૂ પરદેશનો સાહસિકોનું અથવા ગુલામ અને ખોજાઓનું બનેલુ હોય છે, જેઓ નીચ જાતના અને વગર કેળવાયલા હોય છે મોગલ પાદશાહ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે તેમને વધારે ઉંચા હોદા ઉપર ચઢાવે છે અથવા ભીખ માગતા કરી નાંખે છે.

કેટલાક ઉમરાવોને હજારી એટલે એક હજાર ઘોડેસ્વારનો અધિપ, કોઇને બે હજારી, કોઇને પાંચ હજારી, કોઇને સાત હજારી, કોઇને દશ હજારી, અને કોઇને બાર હજારી એવા ઇલકાબ હોય છે. પરંતુ બાર હજારી તો ઘણું કરીને પાદશાહનો શાહજાદો થાય છે. ઉમરાવોનો પગાર તેમના માણસના પ્રમાણમાં નહિ પરંતુ ઘોડાના પ્રમાણમાં હોય છે અને એક માણસને સાધારણ રીતે બે ઘોડા સોંપવામાં આવે છે. હિંદુસ્તાન જેવા ગરમ દેશમા એક ઘોડાવાળો સિપાઇ લંગડો' ગણાય છે, કારણું કે એક ઘોડો માદો સાજો કે મરી ગયો હોયે તો તે શું કરી શકે? આ પરથી એમ ન ધારતા કે બાર હજારી અને સાત હજારી ઇલકાબવાળા ઉમરાવો તેટલા ઘોડા રાખે છે અથવા પાદશાહ તેમનું તે પ્રમાણે ખરચ આપે છે. આ નામો તો ઘણે ભાગે મોટાઇ દેખાડવાનાંજ માત્ર છે. પાદશાહ દરેક ઉમરાવે કેટલા ઘોડા રાખવા તે જણાવે છે અને તેટલાના પ્રમાણમાં તેને પગાર મળે છે. ઉમરાવના પગારનો આધાર ઘોડાઓની સખ્યા ઉપર આધાર રાખે છે ઉમરાવો આ પ્રમાણે મળતા પગારમાંથી થોડા થોડા રાખીને અથવા રાખેલાં માણસોને કરકસરથી પગાર આપીને નાણાં બચાવે છે. આ પ્રમાણે નગદીમાંથી ઉગારો કરનારાઓના કરતાં જે ઊમરાવોને જ-

ગીર મળે છે, તેઓ વધારે માતબર થાય છે મેં પંચ હજારી ઉમરાવને ત્યાં ચાકરી કરી હતી. તેને પાચસેં ઘોડા રાખવાનો આંક બાંધી આપેલો હતો અને તેને મળતા પગારમાંથી સઘળો ખરચ બાદ કરતાં તેના પગાર તરીકે તેને ચોખ્ખા હજાર રૂપિઆ પડતા હતા; જો કે તે ઉમરાવ જાગીરદારી ઉમરાવ નહોતો, પરંતુ નગદી ઉમરાવ હતો. આ શિવાય બીજા કેટલાક બહુ સાહેબ ઊમરાવો જોવામાં આવે છે, જેઓનું ખરચ તેમને દેવાના ખાડામાં બુડાડી દે છે, અને બીજા દેશના અમીર લોકની માફક તેઓ પાયમાલ થઇ જાય છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ તેઓ ખરેખરી હાડમારીમાં આવી પડે છે. ખાણુાનો અને દમામનો જ તેમને ખરચ રાખવો પડે છે એમ નહિ પણ વખતો વખત પાદશાહને નામ પ્રમાણે મોટી મોટી નજરો કરવી પડે છે, તેમાં એમનાં ઘર બેશી જાય છે. વળી તેઓ પોતાના અમીરાઈના મોભામાં ઘણીક સ્રીઓ પરણે છે, તેના ચાકરોનાં ખરચમાં અને ઉંટ તથા ઘોડાની ઘોડારોમાં તમને પુષ્કળ દેવું થાય છે.

પાદશાહના દરબારમાં હાજર રહેનારા ઊમરાવો શિવાય બીજા ઉમરાવો પ્રાંતોમાં અને લશ્કરોમાં દેશાવર ખાતે હોય છે. તેમની સંખ્યા કેટલી છે તે હું નક્કી કહી શકતો નથી, તેમજ તે મુકરર પણ નથી. દરબારમાં પાદશાહની હજુરમાં હાજર થતા ઊમરાવોની સંખ્યા ૨૫થી ૩૦ની છે અને મેં ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે તેમની ઉપજ છે, તેમાં એક હજારીથી બારહજારી સુધીના ઉમરાવો આવી જાય છે.

આ ઉમરાવો મોટા રાજ્યના સ્થંભ ગણાય છે અને તેમને રાજ્ય નગરમાં અને દેશાવરમાં તથા લશ્કરમાં મોટા મોટા ઓહ્દા અને અસત માનવંતા છલકાબ મળે છે. કેટલાક ઊમરાવો ખાસ રાજ્યનગરમાં રહી હજુરમાં હાજર રહે છે. આ ઉમરાવો વારવાર બહુ ઠાઠથી નગરમાં નીકળે છે. કોઈવાર હાથી ઉપર કોઈવાર ઘોડા ઉપર અને ઘણીવાર પાલખીમાં બેશી બહાર જતા તેઓ નજરે પડે છે. જ્યારે તેઓ બહાર નીકળે છે ત્યારે કેટલાક ઘોડેસ્વારો તેમની આગળ પાછળ ચાલે છે, કેટલાક પગે ચાલતા ગુલામો તેમને પડખે રહે છે અને કેટલાક ચાકરો, કોઈ ઉમરાવનું પાણી, કોઈ પીચદાની, તથા કોઈ હુક્કો લઈ ચાલે છે અને એકાદ બે મોર પિંચ્છની ચમરીથી વારંવાર તેમના શેઠને માખો ઉડાડતા પાલખીની લગોલગ દોડતા જેવામાં આવે છે. આવા બડેજાવ ઠાઠથી ઊમરાવો રાજ્ય નગરની શો-

ભામાં અને મહત્તામા મોટો વધારો કરે છે કામે જતા હોય ત્યારે કેટલા ક માણસો ચોપડા લઈ, તેમની પુઠે દોડે છે દરેક ઉમરાવને બે વખત પાદશાહની હજુરમા હાજરી આપી આવવાની ફરજ પાડેલી છે. સવારના દશ અગીયારને અમલે જ્યારે પાદશાહ ન્યાયાસન ઉપર બેસે છે તે વખતે અને સાજના છ વાગે એવા બે દરબાર ભરાય છે જે ઉમરાવ હાજર ન થાય તેને માટે શિક્ષા ઠરાવેલી છે. અનુક્રમે દરેક ઉમરાવને રાજ્ય મહેલમાં પોતાનો ચોકી પહેરો અઠવાડીઆમા એક વાર ૨૪ કલાક સુધી રાખવો પડે છે ચોકી પહેરો રાખવાનો હોય ત્યારે સુવાના ગોદડા, સાદડી વગેરે સઘળુ ઉમરાવને મોકલવુ પડે છે. પાદશાહ તો માત્ર તેમને ખાણુંજ પુરૂ પાડે છે અને એ ખાણુ વિધિ પુરઃસર ઉમરાવ રાજમહેલ તરફ મુખ રાખી સલામો કરીને લઈ જાય છે.

પાદશાહ જ્યારે હાથી ઉપર અંબાડીમા બેસીને બહાર નીકળે છે ત્યારે વયથી, રોગથી, અથવા અમુક રાજકીય કામથી જેઓ રોકાયલા નહોય તેવા ઉમરાવોને ઘોડા ઉપર બેસીને તેની સાથે રહેવુ પડે છે ધૂળ ખુ કતાં અને તાપ સાખતા તેઓ પાદશાહની સાથે સવારીમા ચાલ્યા જાય છે. દરેક વખત પાદશાહનુ રક્ષણ કરવામા આવે છે શિકારે ચડેલો હોય કિંવા એક ગામથી બીજે ગામ જતો હોય તોપણ દમામથી છત્ર ચામર અને બીજા સુખ સાધનોથી તેને એશારામમા રાખવો પડે છે જ્યારે નગરની પાસે શિકાર કરવા જાય છે, ત્યારે પાદશાહ એવો મોટો રસાલો પોતાની સાથે રાખતો નથી, છતા તે દિવસે જે ઉમરાવ ચોકી પર હોય તેને જ સાથે લઇ જાય છે.

માસિક પગારના ઘોડેસ્વાર તે મુનસફદાર કહેવાય છે. તેમને ઉમરાવો જેટલો તો નહિ પરંતુ સારો પગાર મળે છે તેઓ નાના ઉમરાવ જેવા લેખાય છે અને મોટા ઉમરાવોની પસદગી, તેમનામાંથી જ થાય છે તેઓ રાજાને જ પોતાનો અધિકારી ઉપરી ગણે છે અને એમનું કામ ઉમરાવના જેવુ જ છે પહેલા ઉમરાવોની માફક તેમના હાથનળે પણ ઘોડેસ્વારો રાખવામાં આવતા, પરંતુ હમણાં એ રીત નાબુદ કરેલી છે, હાલ તેઓ પોતાના કામ જોગ પાચ છ ઘોડા રાખે છે અને તેમનો પગાર એકસોથી સાતસો સુધીનો હોય છે. તેમની સખ્યા નક્કી નથી, પરંતુ એટલું તો ખરૂં કે ઉમરાવોના કરતાં તેઓ ઘણા છે દેશાવરમાં અને લશ્કરમાં

રહેતા મુનમફદારો બાદ કરતાં દિલ્લીના દરબારમાં તેમની સંખ્યા બેસેં ત્રણસેંથી ઓછી નથી.

રોઝીદારને નામે ઓળખાતા લોક પણ ઘોડેસ્વાર છે. તેમને તેમનાં નામના અર્થાનુસાર રોજનો રોજ પગાર મળે છે. મુનસફદારના કરતાં પણ કેટલાકનો પગાર ઘણો વધારે હોય છે તેઓ જુદી પાયરીના અને કંઇ માનવતા માણસ ગણાતા નથી. મુનસફદારોની માફક તેઓ પાદશાહના બંધાયલા નથી. મુનમફદારોની માફક ઊંચી જાતનો સામાન તેમને લેવાની જરૂર પડતી નથી. તેમની સંખ્યા ઘણી મોટી છે. તેઓ કામદાર અને કારકુનનું કામ કરે છે. તેમને પોતાના પગારની ચોપડી રાખવી પડે છે પરંતુ ને દેખાડીને તેઓ લાંચ રૂશવત ખાઇ શકતા નથી

ઉમરાવોના હાથ નીચે નોકરી કરનારા ઘોડેસ્વારોના બે ભેદ છે. પહેલા વર્ગના ઘોડેસ્વાર બે ઘોડા રાખે છે, જે ઉમરાવને પાળવા પડે છે. બીજા વર્ગનો સ્વાર એક ઘોડો રાખે છે આ લોકોનો પગાર ઉમરાવની ઈચ્છા ઉપર આધાર રાખે છે, છતાં પાદશાહ તે ઉમરાવને પગાર આપતાં એક ઘોડેસ્વારનો પગાર પચીસ રૂપિઆ લેખે ગણી ઉમરાવને આપે છે.

પાયદળને ઘણો હલકો પગાર મળે છે, તેમાં પણ બંદુકવાળાઓ અનેક જાતના જોખમમા જવા ઉપરાંત બહુજ થોડા પગારદાર જોવામા આવે છે. તેમને દશ પંદર અને વીશ રૂપિઆ મળે છે. ઈંગ્લીશ, જર્મન, ડચ ફ્રેન્ચ અને પાર્ટુગીઝ કંપનીઓમાંના નાશી છુટેલા માણસો જેઓ પાદશાહને ત્યાં તોપખાનામાં નોકર રહેલા હોય છે તેમને સારો પગાર મળે છે; છતાં આજના કરતાં પહેલાં એટલે જ્યારે મોગલો તોપખાનાની બાબતમા ઓછા માહિતગાર હતા ત્યારે તેમને ઉદાર હાથે પગાર આપવામાં આવતા હતા. હજી એવા જુના નોકરો છે જેમને મહિને બસેં રૂપિઆનો પગાર મળે છે પરતુ હાલ તો પાદશાહ મહા મહેનતે તેમને નોકરી આપે છે અને તે પણ બત્રીસ રૂપિઆમા. આ રકમ તોપખાનાના યૂરોપિઅન નોકરોને માટે હાલમાં મુકરર થઇ ગઇ છે.

ભારે અને હળવું એવા તોપખાનાના બે વિભાગ છે. ભારે તોપખાનાના સબંધે મને યાદ છે કે જ્યારે ઔરંગઝેબ પાદશાહ તેના મંદવાડમાંથી ઉઠયા પછી લાહોર અને હિંદુસ્તાનના નાના પણ અતિ, રમણીય

સ્વર્ગભૂમિ રૂપ કાશ્મિરની મુલાકાતે ગયો સારે તેની સાથે પીતળની ભારે તોપો લગભગ સીત્તેર હતી આ ભારે તોપો ઉપરાત બદુકથી બમણી મોટી નાની તોપોના સખ્યા ને વેગાએ આશરે બસેં ત્રણુસેંની હતી અને ને સઘળી આ પણી વહાણુની તોપોની માફક ઊંટની પીઠપર લાદેલી હોય છે આગળ ઉપર હું પાદશાહની મુસાફરીનું વર્ણન આપીશ ત્યારે મુસાફરીની દરમીઆન પાદશાહ કેવી રીતે પોતાના શિકારીબાજને જગતી પખીઓપર છોડી દેતો, કેવી રીતે ભુરા રગના ગોધાઓનો શિકાર કરતો, પાળેના ચિત્તાઓને છેડી મૂકીને કેવી રીતે હરિણુનો શિકાર કરતો અને મોટા સિહના શિકારમા કેવી રીતે વારાફરતી પાદશાહ પ્રતિ દિવસ શિકારની સેલગાહ મારતો હતો તે બરોબર વિગત વાર લખીશ

લાહોર અને કાશ્મિરની મુસાફરીમા સાથે રાખેલા ભારે તોપખાનામા જે તોપો લેવામા આવેલી હતી તે તોપો મારા મત પ્રમાણે પ્રવાસને અનુકૂળ હતી આવી પીતળની ભારે તોપો ૫૦ થી ૬૦ ને આશરે હતી અને તે સઘળી નાના પ્રકારના સુદર રગથી રંગેલી ગાડીઓ ઉપર ગોઠવેલી હતી જે ગાડીને આગલે તથા પાછલે ભાગે દારૂખાનાની પેટીઓ પણ રાખવામા આવે છે આ તોપની ગાડી સારા બે ઘોડાથી ખેંચાય છે અને ત્રીજો ઘોડો આગળ જોડવામા આવે છે દરેક ઘોડા ઉપર એક સ્વાર હોય છે પાદશાહ શિકારની શોધમા અને પાણી વાળી જગ્યાની પાસેના પ્રદેશમા થઇને મુસાફરી કરવાની ખાયેસને લીધે વારવાર મુખ્ય રસ્તો મૂકી આડફેટે રસ્તે મુસાફરી કરતો હતો, તેથી ભારે તોપખાનુ તેની સાથે ચાલતું નહોતુ આ તોપોને નદીઓ ઉપર નાંખેલા હોડીઓના પુલ ઉપર થઇને લઈ જવી એ ઘણું કઠણુ કામ હતુ, તેવે માર્ગે તે ચાલી શકતી નહિ ઊંટ ઉપરની હળવી તોપો હમેશાં પાદશાહની નજદીકજ રાખવામા આવે છે પાદશાહ જ્યારે સવારમા પોતાની મુસાફરી શરૂ કરે છે ત્યારે તે તોપો આગળ ઉપર જ્યા પાદશાહ અને ઉમરાવોના તબુ આગળથી ખેંચવામા આવ્યા હોય છે તે ઠેકાણે પાધરી લઈ જવામા આવે છે તબુને મોખરે તેમને ગોઠવવામા આવે છે અને જ્યારે પાદશાહ સલામત ત્યા પધરે છે ત્યારે તેમને સલામતી આપવાને તેના બાર થાય છે

મહાલની છાવણીઓનો લશ્કર પાદશાહની સાથેના લશ્કરની સખ્યાથી વધારે હોય છે એજ લશ્કરમાં જો ફેર હોય તો તે છે દરેકે દરેક મહા

લમા ઉમગાર, મુનસફદાર, રોજીંદાર, પાયદલ અને તોપખાનું રહે છે ફક્ત દક્ષિણમા ૨૫–૩૦ હજાર ઘોડેસ્વારનું લશ્કર રહે છે, કારણ કે વિજાપુર અને ગોવળકોંડાના રાજા કદાપિ એકઠા થઈ પાદશાઈ લશ્કરની સામે થાય તો તેમને પુરૂ પડે એટલુ લશ્કર ત્યાં રાખવુ જ જોઈએ ઇરાની, ઔગાન અને બલુચી જાતના લોકની સામે સરહદના રક્ષણ માટે કાબુલના રાજ્યમા પાદશાહનુ થોડામા થોડુ બાર અથવા પંદર હજાર માણસનું લશ્કર રહે છે ચાર પાંચ હજાર માણસનુ સૈન્ય કાશ્મિરમા રહે છે વારવારની લડાઈના સ્થાન રૂપ થઈ પડેલા બગાળ દેશમા સઉથી વધારે લશ્કર રહે છે એવો તો એકે મહાલ નથી કે જ્યા લશ્કર રાખ્યા વગર ચાલે દરેક ઠેકાણે દેશકાળના ઉપર વિચાર કરીને થોડુ કે ઘણુ લશ્કર રાખવુ જ પડે છે આ પ્રમાણે જોતા હિંદુસ્તાનનુ લશ્કર બે શુમાર છે

આ આડીતેડી પાયદળ વગેરેની ગણતરી જવા દઈને હુ માત્ર મારા અને બીજા પ્રવીણોના મત સાથે મળીને માત્ર ઘોડેસ્વાર લશ્કરની આશરે સખ્યા આપુ તો તે, પણ ઘણી મોટી છે, એટલે કે દેશી રાજા અને પઠાણ લોકોના સૈન્ય સાથે પાદશાહની તહેનાતમા હમેશા ૩૫ થી ૪૦ ચાલીસ હજાર ઘોડેસ્વાર લશ્કર રહે છે, તે અને જુદા જુદા મહાલોમા રહેલા લશ્કરના ઘોડેસ્વારો મળીને હિંદુસ્તાનના મહાન મોગલ ઔરંગઝેબ પાદશાહનું ઘોડેસ્વાર લશ્કર જ માત્ર બે લાખ ઘોડાઓનું અથવા એથી પણ સહેજ વધારે છે

મેં કહ્યુ કે પાયદળ ઘણું છે તેપરથી એમ ન ધારવુ કે પાદશાહની સાથે રહેતા લશ્કરમા તે ઘણુ છે તેમા તો પગવાળા, બંદુકોવાળા અને હલકી તોપોની પાછળ રહેલા માણસો સુદ્ધા પંદરહજાર માણસની સખ્યા છે આ ઉપરથી મહાલમા કેટલુ પાયદળ હશે તેનો આશરો કહાડી શકાશે બીજા લોકો લશ્કરમા મજુરો, ગાડાવાળા, વેપારીઓ અને પાણીવાળાને સામેલ રાખી લશ્કરની સખ્યાનો આકડો ન મનાય તેવો વધારે છે, હુ એમ કહેવા માગતો નથી પરતુ ખરે ખરૂં નો નહિ પણ આશરે લડાયક પાયદળ કેટલુ છે તે આપવા માગુ છુ આવા માણસો બાદ કરતા રાજાની સાથેનુ અને બીજા મહાલનું એકદર પાયદળ ગણીએ તો તે પણ ત્રણ લાખ માણસથી ઓછુ નજ થાય સૈન્યની સાથે રાખવામા

આવતા તરૂણો, વેપારીઓ, ભીસ્તીઓ અને સ્ત્રિયોની સખ્યા જો મનપર લઈશુ તો આ સખ્યા ગપ જેવી લાગશે આવા મોટા સૈન્યને લઇ જવા લાવવાને માટે વળી પાદશાહને ઘણાક હાથીઓ, ઉંટો, બળદો, ઘોડાઓ અને મજુરો રાખવા પડે છે. આ ઠેકાણે આપ નામદારે યાદ રાખવાનુ છે કે, હિંદુસ્તાનના રાજ્યની રીત પ્રમાણે પાદશાહ જ આખા રાજ્યની જમીનનો માલીક ગણાય છે અને આગ્રા અથવા દિલ્હી જેવા મોટા રાજ્યનગરો આવા મોટા સૈન્યથી જ વસ્તીવાળા ગણાય છે, કારણ કે રાજ્યનગરમા રહેતા લોકને પણ પાદશાહ જ્યારે લાંબી મુશાફરીએ નીકળે છે ત્યારે તેને અનુસરવુ પડે છે આ રાજ્યનગરો પારિસ જેવા વસ્તીવાળાં નગર સાથે સરખાવવા છાવણીથી કાંઇક વધારે સગવડ વાળા ઘરોને લીધે એક મોટી છાવણી સાથે સરખાવીએ તો વધારે યોગ્ય છે

દરેક બે મહિને અત્રેના સૈનિકોને પગાર આપવો પડે છે. ઉમરાવોને દરબારમાથી પગાર મળે છે અને તેઓ પોતાના માણુસોને પગાર આપે છે પાદશાહના તરફથી જે દરમાયો મળે એજ માત્ર તેમની આજીવિકા છે ફ્રાંસમા જ્યારે વખત પડે રાજ્ય પોતાનું દેવુ તરતજ અદા કરવાને અશક્તિવાન્ થાય છે તે વખતે અમલદાર અને સૈનિક પોતાની ખાનગી ઉપજમાથી તે પુરૂ કરી શકે છે પરન્તુ હિંદુસ્તાનમા તો જો પગારની વિલબ થાય તો મહાભયકર પરિણામ આવે છે સૈનિકો તેમની પાસેનો જુજ સામાન વેચી ખાઇને પણ છેવટ ભૂખે મરી જાય છે શાહજાદાઓની છેલ્લી લડાઈના અતમાં મને અનુભવ થયેલો છે કે નાણાંને માટે સૈનિકોએ પોતાના ઘોડા વેચી ખાવા માંડ્યા હતા અને જો વધારે વખત સુધી એ લડાઇ ચાલી હોત તો ઘણુ લશ્કર એ પ્રમાણે કરત આમ થવાનુ કારણ પણ આપ નામદાર જો અત્રેના સૈનિકોને પાળવા પડતા સ્ત્રી, છોકરા અને ચાકર નફર ઉપર વિચાર કરશો તો આશ્ચર્ય નહિ લાગે મોગલ પાદશાહના સૈન્યમા એકે માણુસ એવો નથી કે જે પરણેલો ના હોય અને જેને સ્ત્રીઓ અને ગુલામો ન હોય આ પ્રમાણે એક નહિ પણ લાખો માણુસો પાદશાહી પગારના ઉપર આધાર રાખે છે આવા મોટા ખરચને કઇ વસુલાત પુરૂ પડી શકે ? પરન્તુ હિંદુસ્તાનના શાહોની સમૃદ્ધિને યાદ કરીએ તો આવુ ખરચ ચલાવવુ એ તેમને ભારે પડે એમ નથી, હિંદુસ્તાન જે રીતે શાસિત થાય છે તે રીત જ એવી વિચિત્ર છે

મહાન મોગલ પાદશાહનું બધુ ખરચ તો હજી મેં ગણાવ્યું નથી. આવા મોટા લશ્કર ઉપરાંત પાદશાહ દિલ્લી અને આગ્રામાં બેથી ત્રણ હજાર સારા પાણીદાર ઘોડા, જરૂરના વખતને માટે રાખે છે વળી એવાજ પ્રસંગને માટે આઠસેં અથવા નવસેં હાથી, ઘણાક ભારદારી ઘોડા, ટટુ અને મજુરો તેના મોટામોટા તમ્બુઓ, ખાણાં, બીજો સરસામાન અને બેગમોના રસાલા માટે તથા ગંગાના પાણી માટે અને બીજા જરૂરીઆત સામાનને માટે માણસો રાખવામાં આવે છે એ તો જુદુ. આવી મોટા દમામની વસ્તુઓ પાદશાહની સાથે હર હમેશ રહે છે, જેની ફ્રાંસના રાજાને જરા પણ જરૂર પડતી નથી

આ ઉપરાત વળી જો તમારી ઈચ્છા હોય તો જનાનખાતું બેસુમાર ખરચ ગણીએ. જ્યાં બેગમો સુનેરી લપેટાનાં વસ્ત્ર જ માત્ર વાપરે છે, કિનખાબ, ઊંચી જાતનાં રેશમી કપડાં, નાના પ્રકારનાં ભરત કામ, મોતી કસ્તુરી, અંબર અને નાના જાતનાં ઉમદા અત્તર તો તેઓ પુષ્કળ વાપરે છે. આ ખરચ ઉમેરતા તેની સંખ્યા કેટલી થાય તે તો ધારણામાં પણ આવી શકતુ નથી.

આ પ્રમાણે વિચાર કરતાં મોગલ પાદશાહને ગમે તેટલી મોટી મહેસુલ મળતી હશે તોપણ તેના પ્રમાણમાં ખરચ છે એટલે જેમ બીજા લોક ધારે છે તેમ ખજાનામાં રોકડ પુરાંત વધારે વધતી હોય એમ મારૂં ધારવુ નથી. હું કબુલ કરૂંછું કે ઇજીપ્ત અને ઈરાનની એકત્ર થયેલી ઉપજ કરતાં પણ મોગલની મહેસૂલ વધારે છે, પરતુ જો મોગલને ધનવાન્ રાજા તરીકે ગણવો હોય તો હુ તો તને એમજ કહુ કે હા ધનવાન્ ખરો, પરંતુ એક હાથે જેવો ધનવાન્ તેવો જ બીજે હાથે ખરચાળ છે. હું તે જ રાજાને ખરો ધનવાન ગણુછું કે જે પોતાની રૈયતને પીડ્યા વગર ઉપજતી ઉપજમાંથી પોતાના દમામવાળા દરબારનું, મોટાં મોટાં મકાન બાધવાનુ, અને સરહદ ઉપર મોટા સૈન્ય રાખવાનું ખરચ કાઢતાં પણ કોઈ ભવિષ્યમા આવી પડનાર આપત્તિને માટે પોતાની તીજોરીને તર રાખે. અલબત્ત તીજોરીને તર રાખવાને માટે કેટલાક વર્ષ ચાલુ આવી રીત રાખવી પડે. અલબત હિંદુસ્તાનના પાદશાહો પાસે આવાં સાધન અને ધન છે, પરતુ ધારવા જેટલા હોય તેને માટે મને શક રહે છે. મો-

ગલ પાદશાહના મોટા ખરચ સબંધે મેં જે કહ્યું તે ઊપરથી તમે આશ્ચર્ય પામશો, છતાં એક બે બાબત જે મારા અનુભવમાં આવેલી છે તે જ્યારે હું જણાવીશ ત્યારે આપ નામદારને પક્કી ખાતરી થશે કે મોગલની સમૃદ્ધિની વાતો ટકા ચડાવીને કરેલી હોય તેવી નથી.

પહેલું—ગાદીને માટે થયેલી લડાઈનું સમાધાન થયા પછી દેશમા સર્વત્ર શાંતિ હતી બંગાળ જ માત્ર સુલતાન સુઝાના હાથમા હતું, લશ્કરના પગાર ટુંકા હતા, લડાઈ માત્ર પાંચજ વર્ષ ચાલી હતી અને શાહજહાનનો ખજાનો પણ ઔરંગઝેબના હાથમા આવ્યો હતો, તેમ છતાં પણ સિપાઈઓનો ચડેલો પગાર પતાવતાં ઔરંગઝેબને સાંસા પડ્યા હતા

બીજું—શાહજહાન જે એક કરકસરીઓ પાદશાહ હતો અને એકે મોટી લડાઈ લડ્યા વગર જેણે લાગલાગટ ચાલીસ વર્ષ સુધી રાજ્યગાદી ભોગવી હતી તે પણ છ કરોડ કરતા વધારે રૂપિઆ એકઠા કરવા શક્તિમાન થયો નહોતો. પરતુ આ રકમમાં હુ સોના રૂપાના દાગીના અને સરસામાન, નાના પ્રકારની ચીજો ગણુતો નથી પુષ્કળ મોતીના છડા, અને બીજી નાની કિમ્મતના જુદી જુદી જાતનાં રત્નોને ગણુતો નથી. આ બધુ જવેરાત અને સામાન તો જુદોજ આટલી સમૃદ્ધિ મોગલ સિવાય બીજા કોઈ શહેનશાહની પાસે હોય તેને માટે તો મને શક જ છે. મોગલ પાદશાહનું રાજ્યાસન જે હીરાએ મઢેલું અને મોતીની ઝાલરોથી શણગારેલું છે તેજ એકલું જો હું ભૂલતો ન હોઉં તો ત્રણ કરોડ રૂપિઆનું છે જે જવાહીર એકઠું થયેલું છે તે કંઈ આજ કાલનું નથી તેનો ઘણા રાજાઓએ ઘણા વર્ષે પ્રાપ્ત કરેલ મોગલને હાથ આવેલું છે અને બીજા દાગીના તથા કિમતી વસ્તુઓ જુદે જુદે ઠેકાણેથી તેને ભેટ મેળવેલી છે, ઉપરાંત અમુક વખતે ઉમરાવો તેને નજરાણા આપે તેમાંથી એકઠી થયેલી છે આ બધાનો સ્વામિ પાદશાહ છે એમા શક નથી, પરતુ આપત્તિનો વખત આવી પડતા તે કામ લાગતું નથી અને પાદશાહ તો બીજી રીતે એક નાની રકમ પણ ઉભી કરી શકતો નથી

મે પૂર્વે કહ્યુ છે તેમ આ દેશ સોનારૂપાની ખાણ જેવો છે છતાં બીજા દેશોના જેટલું પણ સોનુ રૂપુ અહીંયાં જણાતુ નથી, તેનું કારણ હું આ વિષય પુરો કરતા પહેલા સ્પષ્ટ કરવા ધારૂં છુ એમ થવાનુ કારણ એ છે કે દુનિયાંના બીજા દેશોના લોકો જેવા ધનવાન દેખાય છે તેમ અત્રેના

લોકો ધનવાન્ છતાં પોતાને ધનવાન દેખાડતા નથી, અને મિલકત દાટી રાખે છે

પ્રથમ તો હિંદુસ્તાનમા ઘણું ખરૂ સોનુ રૂપુ સ્ત્રીઓના હાથના, પગનાં, કાનના અને બીજા ઘરેણામા જાય છે, તથા જુદી જુદી જાતના ઘરેણા ઘડાવતા તેનો ધીરે ધીરે નાશ થાય છે વિટીઓ વાળીઓ, કદોરા, કડા, સાકળા વગેરે ઘરેણાં એ બેઉ ધાતુના થાય છે વળી બીજુ વધારે સોનુરૂપુ, નાના પ્રકારના લપેટાના કસબી કપડામા, તોરાઓમાં, પામરીઓમા, કીનખાબમાં, જરીની સાડીઓમાં, સોનારૂપાની સાડીઓની સેલોમા, પાઘડીના તારમાં, ઝુમતામા, અને વણાટ કામમા તથા જરીના ભરત કામમા ખપી જાય છે હિંદુસ્તાનમા બનતી આવી વસ્તુઓ અસખ્ય છે એક સામાન્ય સિપાઇથી માંડીને તે મોટા ઉમરાવ અને પાદશાહો સુધી સવ સોનારૂપાના કિમતી ઘરેણા પહેરે છે અને પોતાના છોકરા બૈરાને પહેરાવે છે ભૂખે મરે તેહા, પણ ઘરેણા પહેર્યા વગર રહે નહિ વારવાર તેવા લોક ભૂખે મર્યાના દાખલા બને છે

બીજુ એ કે, પાદશાહ સઘળી જમીનનો ધણી છતા ઉમરાવ વગેરેને પગારને ઠેકાણે તે જાગીર આપી દે છે સુબાઓને પણ તેમના પોતાના પગાર પેટે તથા તેમના સૈન્યના પોષણ પેટે જીલ્લાઓ આપવામા આવે છે, તેમા માત્ર એટલીજ બોલી કે તેણે પાદશાહને વર્ષ દહાડે અમુક રકમ ભરવી બાકી રહી તે જમીન રાજા પોતાના ખરચમા રાખે છે અને મોટા મોટા માણસોને વર્ષ દહાડે તેઓ દરબારનેઅમુક રકમ આપે એવી શરતે તે ઈજારદારોને આપી દે છે જેઓ વષ દિવસે સનામી અથવા જમીનના મહેસુલ તરીકે અમુક રકમ પાદશાહી તીજોરીમા ભરે છે

તેસીલદાર, સુબા, અથવા ઈજારદાર જેના તાબામા જમીન આવે છે તેઓ ખેડુતો ઉપર તેમજ ગામડાના વસવાયા અને વેપારીઓ ઉપર અધિકાર ભોગવે છે અને તેઓ ખેડુત, વસવાયા, કારીગર લોક અને વેપારીઓ ઉપર અનહદ જુલમ ગુજારે છે ખેડુતો, કારીગરો અને વેપારીઓને પોતાના ઉપર ગુજરતા અન્યાયને માટે ફરીઆદ કરવાને કોઇ છે જ નહિ ફ્રાન્સની માફક હિંદુસ્તાનમાં કોઈ મોટો ઉમરાવ, પાર્લામેન્ટ કે સ્થાનિક ન્યાયાધિકારી નથી, એટલે એ નિર્દય જુલમગારોને કોણ અંકુશમા રાખે. કેટલેક ઠેકાણે કાજી—ન્યાયાધિકારી હોય છે, પરન્તુ દુર્ભાગ્ય લોકને થયેલુ

નુકશાન ભરી અપાવવા જેટલી કે તેનો યથાર્થ ન્યાય કરવાની તેમને સત્તા હોતી નથી દિલ્હી અને આગ્રા જેવાં મુખ્ય નગરો, મોટાં શહેર અને બંદરોમા તથા તેની આસપાસના ગામડાંમાં આવો અસત જુલમ થતો નથી, કારણ કે તેવે સ્થને અન્યાયનો આડો આંક વળે તો તે પાદશાહ અથવા મોટા અધિકારીઓથી છુપો રહેતો નથી દૂરના ગામડાના લોકને સુબાઓ અને તેહેસિલદારો કચરી નાખે છે અને તેમની વાર કે ફરિયાદ કોઈ સાભળતુ નથી

આવી જુલમ ભરેલી રીતે લોક ગુલામગીરી જેવી સ્થિતિમાં આવી પડે છે, એટલે વેપાર પણ વધતો નથી તેમ લોકની રીતભાત પણ સુધરતી નથી લોકને વેપારમા ઉત્તેજન આપવાનું તો રહ્યુ પણ કદાપિ કોઈ સાહસિક નર વેપારમા પડે અને સારૂ ફળ મેળવે તો જુલમગારો તેને સુખથી ભોગવવા દેતા નથી અને તે માણુસને તેની મહેનતનું ફળ જોર જુલમથી ખાઈ જઈ ઉલટો વધારે પીડે છે કોઈ માણુસ જાત મહેનતથી ધન પ્રાપ્ત કરે તોપણુ તેનાથી સુખચેનમા પોતાની કમાઇનો ઉપભોગ થતો નથી તેનાથી સ્વતત્રપણે વર્તાતુ નથી એટલું જ નહિ, પણ તે બિચારો પોતાના દૈન્યનો પોશાકને, ઘરબારને અને સામાનને પણ ફેરવી શકતો નથી પોતાની લક્ષ્મી માટે નિરંતર ભયમા રહેવુ પડે છે આથી લોક સોના રૂપાને ઉડે જમીનમા દાટી રાખે છે ખેડુતો, કારીગરો, અને વેપારીઓમા ધનને દાટી દેવાની રીત પરંપરાથી ચાલી આવે છે કારીગર અથવા વેપારી પછી તે મુસલમાન કિંવા હિંદુ હોય તો તેને પણ એજ રીતે રહેવુ પડે છે પરતુ આ રીત મુસલમાનોના કરતાં હિંદુઓમા વધારે છે અને તેઓ ગૃહસ્થ પણ છે લોકો એમ માને છે કે જે પૈસો દાટી રાખ્યો હશે, તે કોઈવાર સારા કામમાં આવશે જેમને દરબારી પગાર મળે છે જેઓ ઉમરાવના નોકર હોય છે અને જેને માથે ખર્ચવાનું ઉપરીની સહાય હોય છે તેજ માણુસો કંઈક પોતાની લક્ષ્મીનો સુખચેનથી ઉપયોગ કરી શકે છે મારા મત પ્રમાણે તો આ રીતે લક્ષ્મી દાટી રાખવાથી બીજા દેશોની માફક તે બહાર દેખાઈ આવતી નથી લોકો આશા ભરી જેવા ચિચરે હાલ ફરે છે ધનને દાટી મુકતુ એજ હિંદનું હતભાગ્ય છે

ઉપર જે હેવાલ આપ્યો છે તેથી એવો સવાલ ઉત્પન્ન થયો સ્વાભાવિકજ છે કે, જો આપણે અહીં છે તેમ હિંદુસ્તાનમાં પણ રાજા સઘળી

જમીનનું ધણીઆપુ છોડી દે, તો તે રાજા, પ્રજા ઉભયને લાભદાયક થાય કે નહિ? મેં યુરોપનાં રાજ્યોની સાથે આ બાબતને સરખાવી જોઈએ છે, અને તેથી એવા વિચાર ઉપર આવ્યો છું કે જો જમીન લોકમાં વહેંચાઈ ગયેલી હોય તો તેથી એઉને લાભ થાય, તેમાં પણ રાજાને વધારે લાભ થાય એમાં શંકા નથી. તહેસીલદાર, સુબેદાર અને ઈજારદારોના જુલમને પરિણામે હિંદુસ્તાનમાં સોનું રૂપું કેવું ખૂણે પડયું રહે છે તે તો આપણે આગળ વાંચી ગયા. એ લોકનો જુલમ તો રાજા પોતાના રાજ્ય નગરની પાસેથી પણ એટલો બધો ઓછો કરી શકતો નથી, તો પછી દૂરના દેશમાંથી અને ગામડાંમાંથી કેમ ઓછો થાય? એ જુલમથી લોકો, કારીગરો અને વેપારીઓ કંઈ સુખ ભોગવવાં ચિયરે હાલ હાલતમાં રહે છે એટલું જ નહિ, પણ તેમનાં છોકરાં બાળવયમાં જ ભૂખે ટાંટિયા ઘસીને મરી જાય છે. આ જુલમગારો કંઈ પણ વાંક પડતાં ખેડુતની જમીન દંડમાં તાણી લે છે અને તેમને એવા જુલમમાંથી છુટવાને કોઈ પાસેના દેશી રાજ્યમાં નાશી જવું પડે છે. દેશી રાજ્યમાં એટલો બધો જુલમ થતો નથી, તેથી ખેડુતો ત્યાં જાય છે અથવા તો પાદશાહના સૈન્યમાં કોઈ સાધારણ સિપાઈને ત્યાં હળવી મહેનત મજુરીની નોકરી ઉપર જઈ રહે છે આ પ્રમાણે જુલમ ગુજરતો હોવાથી ખેડુતો ન ચાલે જમીન વાવવાને લે છે. એટલે, તેઓ પાણીની નીકો વગેરે કશું સુધારતા નથી અને વધારે ખુલ્લાં ખોલોમાં કહીએ તો આ રીતે રફેદફે થઈ ગયેલા ખેડુત લોકથી હિંદુસ્તાનની જમીન બરોબર ખેડાતી નથી તથા ઘણે ભાગે પડતર રહે છે. વળી લોકો પોતાનાં ઘરબાર પણ સમરાવતા નથી તો પછી નવાં તો બાંધે જ ક્યાંથી? ખેડુતોના મનમાં હમેશાં એવોજ વિચાર રહે છે કે 'જુલમગારોને માટે આપણે શું કરવાને મહેનત કરવી. આપણે જાત ભાગીને જે કંઈ મેળવ્યું હોય તે ગમે ત્યારે આવીને જુલમ કરી ખેંચી જાય અને આપણને દુઃખદ હાલતમાં મૂકે? કોણ જાણે કે ક્યારે આવી તે શું કરેશે?' ખેડુતોના મનમાં જ્યારે આમ આવે છે ત્યારે પેલા જુલમગાર તહેસીલદારો, સુબેદારો અથવા ઈજારદારો એમ ધારે છે કે, 'જમીનની જ્યારે કોઈને દરકાર નથી ત્યારે આપણે પણ શા કરવાને માટે માથુ પાકવીએ! અને જમીનને રસાળ તથા ફળદ્રુપ બનાવવાને માટે આપણે શું કામ આપવો પૈસો અને કાળ ગુમાવીએ. એ ક્ષણમાં પાદશાહ તે આ-

પણી પાસેથી લઈ લે અને આપણી મહેનત ન તો આપણને અને ન તો આપણાં છોકરાંને કોઇને પણ મળે આપણે તો આપણાથી બને તેટલા પૈસા જમીનમાંથી ખેંચી લેવા, પછી ગમે તો ખેડુત જીવો કે મરો, તેની આપણે શી ચિંતા ! આપણે તો જ્યારે હુકમ થાય ત્યારે બાબર વગડો થઈ ગયેલી જમીન છોડી ચાલ્યા જવું."

એશિયાખંડનાં મોટાં મોટાં રાજ્યો સપાટાબંધ નાશ પામે છે તેનું કારણ જાણવાને માટે મેં ઉપર કહી તે બાબતો મારા ધારવા પ્રમાણે બસ છે, રાજ્ય વ્યવહાર ચલાવવાની આ જુલમી રીતને લીધે જ હિંદુસ્તાનનાં ઘણાંક શહેરો કાદવ ચકરાનાં ઘરની બાંધણીનાં અને હળવા સામાનવાળાં છે. હિંદુસ્તાનમાં એવું તો એકે શહેર નથી કે જે ઉજડ થઈ ગયેલું ન હોય. શહેર માત્ર પાસે આવતી પડતીનાં ચિન્હ દેખાડે છે. હિંદુસ્તાન જેવા દૂરના રાજ્ય ઉપર આપણા વિચાર ચલાવવાની શી જરૂર છે? આપણે ત્યાં એવા દાખલા ક્યાં લેવા જવા પડે એમ છે? એસોપોટેમિઆ, અન્ટોલીઆ, પાલેસ્ટાઈન વગેરે મોટાં અને સારાં રાજ્યો કે જેની જમીન પૂર્વે બરોબર ખેડાતી અને ફળદ્રુપ હતી ત્યાં હાલ જુલમગાર રાજાઓના રાજ્યથી કેવી પડતી થઈ રહી છે તે બધાં કેવાં પાયમાલ થઈ મનુષ્યને રહેવાની યોગ્યતામાંથી પણ નિર્માલ્ય અને ઉજડ થઈ ગયાં છે. ઇજીપ્ત પણ દાસત્વમાં ડુબી ગયેલા દેશનું એક અચ્છુ ચિત્ર આપે છે. આજ એંશી વર્ષમાં નહેરો અને સમારકામ વગર નાઇલના પાણીને તેના ચાલુ વહેનમાં વહેતું રાખવાની બેદરકારીને લીધે તેમો એક અડધાંશ ઉપરાંત ભાગ હાલ નકામો અને ઉજડ થઈ પડયો છે નીચાણની ફળદ્રુપ જમીન નાઇલના પુરોમાં રેતથી પુરાઈ ગઇ છે, જે હવે કંઈ થોડા પૈસા અને થોડી મહતમાં અને થોડી મહેનતમાં દૂર કરી શકાય તેમ નથી. સારાં અને ન્યાયી રાજ્યમાં કારીગરી અને ધંધા જેમ વધે છે તેમ આ ઉજડ દેશમાં વધે નહિ એમાં શું આશ્ચર્ય છે? આપણા સુખ અને આબાદ ફ્રાંસમાં ધંધો રોજગાર જેમ વિકાશ પામતો જાય છે તેમ આવા દેશમાં કેમ વધે? કદી નહિ. જ્યાં લોકો અસત ગરીબ અને ગૃહસ્થ છે તે પણ ગરીબ દેખાવાને માટે મથાકરે છે તેવા રાજ્યમાં કારીગર લોકો પણ શી આશાએ પોતાના ધંધા ઉપર ધ્યાન લગાડે? અત્રેના પોતાની ભૂખ દેખાડનારા લોકમાં કિંમતી અને ઉંચો માલ ક્યાંથી ખપે, કે કારીગરો તે કરવાને માટે લલચાય. જુલમગાર લોક

એવી વસ્તુ લઈ શકે, પરંતુ તેઓ તો પોતાના અધિકાર જોરથી તેવી વસ્તુના ગરીબ બીચારા કારીગરને અરધા દામ પણ પૂરાં પાંસરા નથી આવતા. ઉમરાવો તેમને જોઇતી વસ્તુ જો કોઈ ખેડુત કે કારીગર ન આપે તો ઉલટો તેને કોરડાનો માર મારે છે. દરેક ઉમરાવના ઘર આગળ એવો કોરડો ભરેવેલો હોય છે. જ્યાં કારીગરને કંઈ ઉત્તેજન નથી અને તેનાથી જમીન ખરીદી સુખે રહેવાતું નથી, તથા જ્યાં તેની કારીગરીની પીછાણ તરીકે તેને કંઈ મળનાર નથી, જ્યાં પૈસાને છૂપાવવાને માટે મેલા ઘેલા વેશમાં રહેવું પડે છે ત્યાં માણસને નવી શોધ કરવાની કે પોતાની કારીગીરીમાં સુધારો કરીને તેને ખીલવવાની કયાથી ઇચ્છા થાય? ઘણો કાળ થયાં હિંદુસ્તાનની કારીગીરીએ પોતાની ખુબી અને સુન્દરતા ખોઈછે. રાજા અને ઉમરાવો તેઓને પોતાની પાસે રાખી ઉત્તેજન આપતા નથી, પણ તેઓ શીખે તો તેમને મુફત કામે લગાડે છે અને જો કામ ન કરે તો બરડા ઉપર કોરડાનો માર પડે છે. પોતાના દેશની કારીગીરીને નાશ થતી બચાવવા માટે કેટલાક વેપારીઓ કામગરા માણસોને વધારે પૈસા આપી પોષણ કરે છે, પરંતુ તેવું ઘણું થોડું બને છે. આ ઉપરથી એમ ન ધારવું કે કારીગર લોકની તેથી તુલના થાય છે, કિંવા તેમને સ્વાતંત્ર્ય મળે છે. તેવા લોક કારીગરોને ચાલે ન ચાલે રાખે છે અને કારીગર લોક તેથી પૈસાદાર થવા પામતા નથી. કારીગરો પણ બીચારા પોતાને અને કુટુમ્બને સુકો પાકો સુખનો રોટલો અને જાડાં પાતળાં કપડાં શરીર ઢાંકવાને મળે એટલે સંતોષ પામી બેસી રહે છે. કારીગીરીવાળી વસ્તુમાંથી સારો પૈસો ઉપજતો નથી તેમ છતાં ઉપજે તો તે કારીગરને મળતો નથી, પણ વેપારી લઈ લે છે અને વેપારીને પણ તે કયારે સુખ આપે છે, કારણ કે વેપારી વળી તેના ઉપરીની તરાપથી હમેશાં બિહીતો ફરે છે, એટલે કોઈ, થી પોતાની કમાઇનો સુખે ઉપભોગ થતો નથી

સાર્વત્રિક અધતા—અજ્ઞાનતુ કારણ લોકની સ્થિતિ જ છે કે જેને યથાર્થ વર્ણવવાને માટે મે પ્રયત્ન કર્યો છે શું હિંદુસ્તાનમાં પાઠશાળાઓ અને વિદ્યાવર્ધક ખાતાં સ્થાપી શકાય તેમ છે? આવા ખાતાના સ્થાપકને કયાંથી શોધી લાવવા અને જોગ જોગે કદાપિ તેઓ મળે તો વિદ્યાર્થીઓ કયાંથી લાવવા! પાઠશાળામાં પોતાના છોકરાને રાખીને ભણાવી શકે એવો શક્તિમાન માણસ કયાં છે? અને ધારો કે કદાપિ તેવા ગૃહસ્થ

માણુસો છે, તોપણ ધનવાન છે એમ ખુલ્લુ બતાવી, આપવાને માટે કોણ ઉભો થાય તેમ છે ? છેવટ આપણે કદાપિ એમ ધારીએ કે આવી અડચણો છતાં પણ વિદ્યાવર્ધકખાતાં અને પાઠશાળાઓ સ્થાપી શકાય તથા વિદ્યાર્થીઓ પણ મળી આવે પરંતુ નવા માણસોને ઉત્તેજન આપે એવાં ન્યાય તથા જુદા જુદા શાસ્ત્રનાં ખાતાં કયાં છે, કે જેને માટે વિદ્યા ભણનારને સારી આશા રાખવાનું અને ઉત્તેજન લેવાનું કારણ હોય ? રાજ્યમાં એવાં ખાતાં છે જ નહિ કે જ્યાં આ પ્રમાણે ભણેલાઓનું પોષણ થાય.

આપણે યુરોપમાં જોઇએ છીએ તે પ્રમાણે વેપાર પણ આ રીતે જ્યાં રાજ્ય વહીવટ ચાલતો હોય ત્યાં કેવી રીતે ચાલે અને જય મેળવે ? બીજા માણસના લાભને માટે આટલા બધા જોખમમાં જઇ વેપાર કરીને લક્ષ્મી મેળવે એવા માણસો થોડા હોય છે, કારણ કે તેવા વેપારીનો લાભ તે દેશનો સુબો કે ઈજારદાર જોત જોતામાં તેના મોંમાંથી પડાવી લેછે. એ લાભ તો ઉંધી ગયો પણ તે બીચારાથી પોતાના પાડોશીઓ કરતાં વધારે ખાધા પીધાના અને બેસવા ઉઠવાના સુખમા રહેવાનું હોય તોય ઘણુ છે પરંતુ તેય કયા છે ? કોઈ સારા સૈનિક અધિકારીની વગ અને મહેરબાની હોય તો માણસ મોટા વેપારનું સાહસ કરી શકે છે એ ખરી વાત, પરંતુ તેવા પ્રસંગમા તે એક ગુલામ જેવો થઇ રહે છે અને તેને આશ્રય આપનાર અમલદાર આશ્રયના બદલામા તેની પાસેથી ગમે તે વસ્તુ કે ધન પડાવી લે છે.

મહાન્ મોગલ પાદશાહ પણ રાજા રજવાડામાંથી, સારી કીર્તિવાળા ગૃહસ્થોમાંથી, પરંપરાના કુળવાનોમાંથી, પોતાના પૈરમાંથી, વેપારીઓમાંથી, કારીગર લોકમાંથી, વિદ્વાનોમાથી, અધિકારની ઉચ્ચ બુદ્ધિવાળા અને રાજા પ્રતિ પ્રેમવાળામાંથી, પોતાના પરાક્રમથી, કુળની મોટાઇથી, અને ખર્ચ આવી પડે તો દરબારમાં અથવા સૈન્યમાં રહેતાં પણ પોતાની ખાનગી મીલકતમાંથી પોતાનું ચલાવી લે એવા માણસોમાંથી, અને સારા કાળને માટે ઉત્સુક તથા રાજાની શાબાસી તથા મહેરબાનીથી જ સંતોષ માનનારા માણસોમાંથી કોઈને પોતાની નોકરીને માટે પસંદ કરતો નથી, ઉપર કહ્યા તેવા માણસોને બદલે પાદશાહ તો ઉલટો ગુલામોથી, બુદ્ધિવગરના ઠઠાઓથી, નીચી સ્થિતિમાંથી ઉંચે ચઢી આવેલા નીચ માણસોથી, રાજ્યભક્તિ અને આશ્રયના અજ્ઞાનોથી, અસહ્ય મગરૂરીવાળા માણસોથી, અને માન,

આબરૂ, દેખાવ કે માનસિક ધૈર્ય રહિત માણુસોથી સદા આવૃત રહે છે લોકને વશ રાખવાને માટે રાખવા પડતા મોટા લશ્કરના ખરચમાં અને મોટી મોટી અદાલતો અને દરબારોનો ભોભો સાચવવાને માટે રાખવા પડતા ખરચમા દેશ બીચારો પાયમાલ થઈ જાય છે લોકના દુ ખનો યથાર્થ ચિતાર તો કોઈ પણ રીતે આપી શકાય તેમ નથી કોરડો અને હેડના ભયમાં લોકને બીજાના લાભવાળા કામમા મહેનત કરી જાત ભાગી નાખવી પડે છે. તેમના ઉપર અનહદ જુલમ ગુજારવામા આવે છે અને લશ્કરથીજ તેમને બડ કરતા તથા નાશી જતા અટકાવવામાં આવે છે

રોકડમા ઘણા નાણા મેળવવાને માટે જ્યારે અમુક દેશ વા ભાગને વેચવો પડે છે ત્યારે અને લડાઇના હગામમા તથા ટુકામા કહીએ તો હમેશા જ આ દુર્ભાગ્ય દેશના દુ ખમા વધારો થાય છે આથી કરીને થાય છે એમ કે નવો આવેલો રાજા અથવા સુબો પોતાને થયેલા ખરચનું ભરતીઉ ભરવાને માટે નાશકારક-કચરી નાખે એવા મોટા દરે નાણા ઉપાડે છે અમુક પ્રાતનું રાજ્ય વેચાતી લેવાયુ હોય કિવા નિમણોકથી મળ્યું હોય તોપણ ત્યાંના ઉપરિ અથવા સુબા અથવા ઇજારદારને વર્ષો વર્ષ દરબાર ઉપર જેની વધારે વગસગ હોય તેવી જનાનાની મુખ્ય બેગમ, વઝીર અને ખોજાને મોટા નજરાણા કરવા પડે છે એ સુબો વળી પાદશાહની ચોથનુ ભરણું નિયમ બધ વર્ષોવર્ષ ભરે જાય છે અને તે ઉપરાત પોતે જ્યારે ગુલાબગીરીમા હોય ત્યારે અધિકાર મેળવવાને માટે તથા મોજ શોખને માટે જે મોટુ દેવુ કર્યું હોય તે પતાવવા માટે લોકો ઉપર નવો કર નાખી નાણાં કઢાવે છે અને નીચ નાતનો માણસ એક મોટા ઉમરાવ જેવો બડે જાય થઈ પ્રજાના ઉપર જુલમ ગુજારે છે

આ પ્રમાણે આખો દેશ જુલમને લીધે પાયમાલ થઇ જાય છે પ્રાતિક સુબાઓ આપણે ઉપર જણાવ્યુ તેમ એવા જુલમગાર હોય છે કે ન પુછો વાત વળી તેમની સત્તા અપાર અને લોકની દાદ સાંભળનાર કોઈ જ નહિ એટલે તે પ્રજાના ઉપર વારવાર ચહાય તેટલો જુલમ અને ગેરઇન્સાફ કરે છે

પાદશાહ દરેક પ્રાતમા 'વાકિયાનવીસ *' મોકલે છે અને પ્રાતમા

* દેશની સ્થિતિ વગેરે પાદશાહને લખી જણાવનારા માણસો આ ખાતુ અકબર પાદશાહે સ્થાપ્યુ હતું

બનતા દરેક બનાવ પાદશાહને લખી જણાવવા એ એનું મુખ્ય કર્તવ્ય હોય છે. એ વાત ખરી, પરંતુ દુર્ભાગ્ય સુબાઓ અને એ લોકની વચ્ચે એવો સબધ હોય છે કે જેથી તેમની હાજરી પણ ભાગ્યેજ દુર્ભાગ્ય અને દુખી લોક ઉપર ગુજરતો જુલમ ઓછો કરી અથવા અટકાવી શકે

વળી હિદુસ્તાનમા તુર્કસ્થાનની માફક છેક ખુલ્લી રીતે અને વારંવાર પ્રાંતિક રાજ્યોને હરાજીથી વેચવામા આવતાં નથી 'ખુલ્લી રીતે' એમ લખવાનું કારણ એકે વેચાતા નથી પરતુ પ્રાતના સુબાઓ વારવાર જે નજરાણું કરે છે તે વેચાણ કે ઇજારાના જેવાંજ હોય છે આથી કરીને તુર્કસ્થાનના કરતાં અત્રેના સુબાઓ પોતાના પ્રાતમાં વધારે વખત સુધી કાયમ રહે છે, અને એથી એમ થાય છે કે તુર્કસ્થાનના કરતા હિદના લોક ઉપર કંઇક ઓછો જુલમ ગુજરે છે, કારણ કે સુબો જ્યારે નવો નિમાયલો હોય છે ત્યારે જેટલો ધનને માટે લોભી અને રહે બેસાડવાને માટે જુલમી થાય છે તેટલો પાછળથી સ્વાભાવિક રીતે જુલમી રહેતો નથી જો ઘણોજ જુલમ ગુજરશે તો લોકો દેશી રાજાઓના મુલકમા નાશી જશે (જેમ વારવાર બને છે પણ ખરુ) એવા ભયથી પણ સુબાઓનો જુલમ કંઇક અકુશમા રહે છે

ઇરાનમા પણ તુર્કસ્તાનની માફક જાહેર રીતે અને વારંવાર પ્રાંતિક ઇજારાઓ આપવામાં આવતા નથી, કારણ કે સુબાઓના છોકરાંને પિતાની જગા મળવી એ ત્યા અસાધારણ નથી આથી કરીને તુર્કસ્થાનની સાથે સરખાવતાં ઇરાનની પ્રજાની સ્થિતિ સારી માલુમ પડે છે વળી તુર્કલોકના કરતા ઇરાનીઓ વધારે સભ્ય અને વિદ્યાના અભ્યાસમા વધારે લક્ષ દેનારા છે

જમીન અથવા બીજી કોઇ વસ્તુના હક સબધી, આ ત્રણે દેશો તુર્કસ્તાન, ઇરાન, અને હિદુસ્તાનમા કંઈ મુદાવાળો વિચાર કોઇના મનમાં થતો નથી, અને જાગીરી હક સબધી અરે નહિ હોવાથી દુનિયામાં કંઈ વસ્તુ સારી છે અને કઇ ઉપયોગી તે લક્ષમાં ન રહેતાં બધુ એકજ અર્થે મુકાય છે, અને પરિણામે તેથી લોકો ઉપર જુલમ, દુખ અને આપત્તિ આવી પડે છે આપણી તરફ રાજાઓ બધી જમીનના ધણી નથી તેથી સાહેબ, આપણે કેટલા બધા સુખી અને ઉપકૃત છીએ જો રાજાઓ સઘળી જમીનના સ્વામિ હોત તો સારા ખેડાણવાળા પ્રદેશ, વાડી વસ્તી, ધનવાન અને સારી બાંધણીનાં નગરો અને સભ્ય, સતોષી તથા આબાદ પ્રજાને

માટેનો આપણો પ્રયત્ન અફળજ થયો હોત. જો આ પ્રમાણે હોત તો યુરોપનાં રાજ્યો પ્રતિ પ્રજા જે સદ્ભાવ અને રાજ્યભક્તિ રાખે છે તેની સ્વપ્ને પણ આશા રહેત નહિ. હિંદુસ્તાનના જેવો કાયદો હોત તો રાજાઓને ઉજડ, શાંત, જંગલી અને નિર્માલ્ય વહેમી લોકપર રાજ્ય કરવું પડત. ઇશ્વરનો પાડ માનો કે આપણી તરફ એવો નાશકારક રીવાજ હયાતીમાં જ નથી.

રાજ્યલોભથી અંધ થયેલા એશિયાખંડના રાજાઓ ઇશ્વરના કાયદા ઉલંઘી તેણે જે કર્મમાં લખ્યું હોય છે તેના કરતાં પણ વધારેની આશા રાખે છે અને 'સઘળું મારૂ' કરીને સઘળુ સંપાદન કરવા જતાં સઘળુ ખાઈ બેસે છે. તેઓ નિરંતર લક્ષ્મી મેળવવાને માટે પ્રયત્ન કરે છે અને જ્યારે તેમાં નાસીપાસ થાય છે ત્યારે તેઓ પોતાના ભવિષ્યની માથાફોડ કર્યા કરે છે. હિંદુસ્તાનના જેવી રાજ્ય પદ્ધતિ જો આપણા દેશમાં ચાલતી હોય તો વળી હું આપ સાહેબને પૂછુંછું કે–શું આપણને ઉમરાવો, અમીરો, સંપત્તિવાન્ નાગરિકો, ચડતા વેપારીઓ, અને બુદ્ધિવાન તથા હોસીઆર કારીગરો અને કામદાર લોકો મળી શકત? વળી પારીસ, લીઓન, ટોલોસ, રોન અને તમને પસંદ હોય તો લંડન અને તેવાં જ બીજાં નગરો પણ શું હયાતીમાં હોત! અસંખ્ય સુખી ગામડાં અને શહેરો ક્યાંથી હોત? યુક્તિ અને મહેનતથી ખેડાયલાં ખેતરોવાળા ઘણા જ રળીઆમણા ખેતર પાદરવાળા ખીણોના, પર્વતોના અને સપાટ મેદાનોના પ્રદેશો પણ આપણા દેશમાં ક્યાંથી દૃષ્ટિએ પડત? આવી મોટી મહેસુલ ક્યાંથી આવતી હોત? અને પ્રજા તથા રાજાને ઉભયને લાભકાર ઉદ્યોગ પણ દેશમાં ક્યાંથી પ્રવર્તતો હોત? ઇરાન, તુર્કસ્તાન અને હિંદુસ્તાનના જેવી રાજ્ય પદ્ધતિ હોત તો સઘળુ આથી વિપરિત જ જણાત. એમ હોત તો આપણાં મોટાં મોટાં મકાનવાળાં સુંદર નગરો મરામત વગર જીર્ણ થઈ જઈ ખંડેર જેવાં થઈ જાત અને તેમાં રહેવાત પણ નહિ. આપણાં હરિયાળાથી હસીને સામાં આવે એવાં પર્વતના ઢોળાવ ઉપરનાં ખેતરો ઉજડ અને પાદર પડ્યાં રહેત તથા મેદાનો ઘોર અને કંટાળી ઝાડથી ભરાઈ જાત અથવા નકામા કારમા ઘાસનાં જંગલો થઈ પડત!! મુસાફરોની ઉત્તમોત્તમ સગવડોનો નાશ થઈ જાત, દાખલા તરીકે પારીસ અને લીયોન વચ્ચેની સંપૂર્ણ સગવડવાળી વિશીઓ જતી રહી તેને ઠેકાણે દશ બાર ઉતારૂખાનાં થઈ રહેત, અને મુસા-

૨૩

ફરીને હબસીનાં ટોળાંની માફક બધા સામાનનાં પોટલાં લઈ દુઃખીઆરી મુસાફરી કરવી પડત. રથડ નાંખેલાં આપણાં 'પોન્ટક' ને બરાબર મળતી આવતી કણપીડ જેવી એશિયાની ધર્મશાળાઓ છે. ઘોડા, ખચ્ચર, અને ઊંટની સાથે એકઠા થઈ ખીચોખીચ ભરાઈ ગયેલા હજારો માણસો તેમાં આવી આશ્રમ કરે છે, તેમાં પણ જ્યારે ઉનાળો હોય ત્યારે તો એ મકાનો અત્યંત ગરમ રહે છે અને રૂંધાઇ જવાય છે. શિયાળામાં એ મકાનમાં મનુષ્યના શ્વાસની ગરમીએ જ માણસો બહારની કડકડતી ટાઢથી બચવાને માટે આવી ઉતરે છે.

પરંતુ હિંદુસ્તાન જેવા દૂરના દેશ સુધી પણ જવાનું શું પ્રયોજન છે, જ્યારે ગ્રાન્ડ સીનોરના દેશમાં પણ હિંદુસ્તાનના જેવી રાજ્યપદ્ધતિ છે છતાં પણ ત્યાં રાજ્ય સચવાઈ રહે છે એટલું જ નહિ, પરંતુ તેની સત્તા વૃદ્ધિંગત પણ થઇ શકે છે અને ચાલે છે. ગ્રાન્ડ સીનોરના જેવું મોટું અને વિસ્તાર વાળુ રાજ્ય કે જેમાં ઘણા દેશો તો એવા ફળદ્રુપ છે કે જેને બરાબર ખેડવામાં અને સંભાળવામાં ન આવ્યા હોય તોપણ ઘણાં વર્ષ સુધી એવા ને એવા રસાળ રહે, તે પણ સત્તાવાન્ અને સમૃદ્ધિવાન્ હોવા ઉપરાંત બીજું કંઈ વધારે કરી શકતું નથી. વિસ્તાર અને કુદરતી રસાળતાના પ્રમાણમાં તુર્કસ્તાનનું રાજ્ય કેવું નિર્માલ્ય અને ધન રહિત છે! તુર્કસ્તાન જેવો દેશ જો સંભાળથી ખેડાણ કરવામાં આવતો હોય અને સારી વ્યવસ્થા હોય તો એક મોટા અને બળવાન્ લસ્કરને રાખી શકે પરંતુ આ તો ખાસ કોન્સરટોન્ટીનોપલમા પણ પાંચ કે છ હજાર સૈનિકો એકઠા કરવા હોય તો ત્રણ ચાર મહિના વીતી જાય છે હું ઘણુ ખરૂ એ રાજ્યના તમામ ભાગમાં ફરી વળ્યો છુ અને મારા પ્રવાસની દરમિયાન તેને ઉજડ અને નિર્જન થતાં જોયો છે. બીજા દેશોમાથી પકડી આણેલા ક્રિશ્ચિયન ગુલામોને લીધે તે કેટલેક ઘડે રહેલો છે, પરંતુ જો એ દેશ હાલ ચાલતી રાજ્યપદ્ધતિ પ્રમાણે જો બીજા થોડાં વર્ષ સુધી ચાલશે તો તે અંદરની નિર્માલ્યતાથી પડશે અને નાશ પામશે. હાલ તો ગમે તેમ છે પણ એ નિર્માલ્યતા પણ એને રેહા રૂપ થઇ પડેલી છે, કારણ કે હાલ સાં વડા સુબો છે જ નહિ. વળી ત્યાં એવો એક માણસ ધનનાં સાધનવાળો નથી કે જે એક સામાન્ય સાહસ પણ પોતાને માથે લઇને ચલાવી શકે. અથવા તેને તેના કામને પાર ઉતારવાને મદદ આપે તેવો માણસ મળી આવે. સલામ-

તીનાં શાં અદ્‌ભુત સાધન! તુર્કીસ્તાનને ધન્ય છે કે તેના પોતાના નાશનાં બીજ તેના પોતાના પેટમાં જ ભરેલાં છે! બંડની ફીકર દૂર કરવાને તથા તે વિષેની સઘળી બીકનો અંત આણવાને માટે તો પેગુના બ્રહ્માએ જે ઉપાય લીધો હતો તેના જેવો યોગ્ય અને અનુકૂલ ઉપાય બીજો એકે નથી! આવી જાતની ધાસ્તીને લીધે પેગુના બ્રહ્માએ પોતાની વસ્તીમાંના અરધો અરધ ભાગને ભૂખ મરાથી મારી નાંખી દેશને વેરાનવત કરી મુકયો હતો અને કેટલાંક વર્ષ સુધી કોઇને જમીન પણ ખેડવા દીધી નહોતી, પરંતુ આટલું થઈને જ અટકયું નહિ. એ ક્રૂરતર યુક્તિ પણ ફતેમંદ ઉતરી નહિ, રાજ્યના ભાગ પડી ગયા અને હમણાં થોડા વખત ઉપર જ કેટલાક ચીનના નાશી આવેલા માણસોએ રાજ્યનગર આવા સર કરી લીધું. આપણે કબૂલ કરવું જોઇએ કે આપણા વખતમાં તુર્કીનું રાજ્ય સાવ ઉજડ તો થઈ ગયું નથી અને આથી વધારે નાશ થયેલો આપણે ન જોઇએ તો વધારે સારૂ, કારણ કે તેની આસપાસનાં રાજ્ય બીજાં રાજ્યોની મદદ વગર એકલે હાથે તેના ઉપર ચઢાઇ કરી શકે એવી હાલતમાં નથી.

એશિયાખંડનાં રાજ્યોને સારા કાયદાનો લાભ શા કારણથી નથી મળતો અને એ દેશના લોકો પોતાનાં દુઃખો અને જુલમોની પાદશાહને તથા ગ્રાંડ વઝીરને કેમ ફરીઆદ નથી કરતા એમ સવાલ થાય છે પરંતુ તેનાં કારણ જૂદાં છે, હું કબૂલ કરૂંછું કે એશિયા તરફનાં રાજ્યોમાં સારા કાયદાઓ છે અને જો તેનો બરાબર અમલ થતો હોય તો મને ખાતરી છે કે દુનિયાં ઉપરનાં બીજાં રાજ્યોના કરતાં એશિયા ખંડનાં રાજ્યોની સ્થિતિ જરા પણ ખરાબ ન હોય. પરંતુ જ્યારે નિયમબધ અનુવર્તન અને અમલ ન થાય ત્યારે પછી સારા કાયદા હોય તોય શા કામના? જેમને પ્રજાની ફરિયાદ સાંભળવાનો અધિકાર છે તેજ પાદશાહ અને તેજ ગ્રાન્ડ વઝીરને હાથે જ શા માટે પ્રાંતિક સુબાઓની નીમણુક થવી ન જોઇએ? અને આવા જુલમગારો સિવાય બીજા માણસો પ્રાંતમાં સુબાગીરીને માટે નીમવા જોગ નથી શું! રાજા કે કાંતો વઝીર સુબેદારીની જગ્યા વેચે છે અને એક વાર આપણે એમ કબૂલ કરીએ કે પાદશાહ અથવા વઝીર લોકની દાદ સાભળે છે પરંતુ ૧૦૦ કે૨૦૦ અથવા બસેં ગાઉને અંતરે ઈન્સાફ માગવા જવું એ શું એક ગરીબ ખેડુત અથવા દુઃખી કારીગરને માટે ઓછું વિષમ છે? તે રસ્તાનું ખરચ કયાંથી

લાવે? માર્ગમાં તેને કોઈ લુંટી લે અથવા વારંવાર બને છે એમ તેનું ખુન થાય અથવા વહેલો મોડો તે બિચારો પાછો સુબાના હાથમાં આવે ત્યારે એની શી ગતિ થાય? તે વેળાએ પાછું તેને એ નીચને નમવાનું જ રહેને! જોગજોગે તે રાજ્યનગરમાં જ્હોચે પરતુ તેથી શું! ત્યાં વળી એના ઉપર જુલમ ગુજારનારના લાગતા વળગતા હોય તે સત્ય ને અસત્ય બનાવી ઊંધું છતું સમજાવી દે ત્યારે એનું શું થાય? ટુંકામાં માત્ર એટલું જ કહેવું બસ છે કે સુબાઓ તેમના ખરા અર્થમાં સુબાઓ જ છે. ન્યાયાધીશ, પાર્લામેન્ટ, વડી ન્યાયસભા, અને બાદશાહનો કર ઉઘરાવનાર સઉ સુબામાં જ છે. તે જ બધામાં છે. આવા સુબા, ઈજારદારો અને મહેસુલના અધિકારીઓના સંબંધે ઈરાનીઓ કહે છે કે 'તેઓ રેતીને પીલીને તેલ કઢાવનારા છે' તે સત્ય છે. તેમના તાયફા, બાયડીઓ, છોકરાં અને ગુલામોને માટે, ગમે-તેવી ઉપજ હોય તે પણ પુરી થતી નથી.

જો એમ કહેતા હો કે, આપણા રાજાઓનાં વતન તો બીજા લોકનાં વતનની માફક સારી રીતે ખેડાય છે અને તેમાં વસ્તી પણ પુષ્કળ છે, તો હું માત્ર એટલો જ ઉત્તર આપુ છું કે, થોડા વતનવાળા રાજાની અને વિઘે વિઘા જમીન જ્યાં પોતાની જ ગણાય છે એવા રાજાની વચ્ચે મુકાબલો થતો જ નથી. ફ્રાંસના કાયદા એટલા બધા યોગ્ય છે કે રાજા જ તેને પ્રથમ માન આપે છે. એટલે કે રાજાનાં વતન પણ કાયદાના ભંગ વગર સમાન ઈન્સાફના કાબુમાં છે અને રાજાના વતનના ખેડુતો ઉપર કાયદાની અદાલતમાં કામ ચાલી શકે છે તથા તેમાં રહેતા કારીગરો અને ખેડુતો તેમના પર થતા જુલમ તથા અન્યાયની દાદ માગી શકે છે. પૂર્વ તરફના દેશોમાં તો નબળા અને નુકશાન પામેલા લોકને દાદ મળવાનું કોઈ ઠેકાણે સ્થાન જ નથી. સુબાનો મિજાજ અને કોરડો જ આવી બધી તકરારોનો નીવેડો આપવાને માત્ર એક કાયદા રૂપ થઈ પડે છે.

આમ છતાં કોઈ વળી એમ કહેશે કે, સ્વતંત્ર રાજ્યમાં બીજા કેટલાક લાભ સમાયલા છે અને તે એ કે ત્યા ધારા શાસ્ત્રીઓ ઓછા અને કાયદાની અદાલતો પણ થોડી હોય છે, તથા કજીઆઓ જુજ હોવાથી વહેલા ચુકવાઈ જાય છે. 'મંદાલસ ન્યાયથી શીઘ્ર અન્યાય થાય તે સારો' આ ઈરાની કહેવતને આપણે કંઈ વધારે વખાણીશું નહિ. હું

કબૂલ કરૂં છું કે કોઇ પણ રાજ્યમાં લંબાતા મુકરદમા હોય તે એક મોટી અને ન સોસાય તેવી ખરાબી છે અને એવી ખરાબીની સામે તરત ઉપાય લેવો એ ત્યાંના રાજાનું આવસ્યક કાર્ય છે. એ તો ખરૂ છે કે ખાનગી મીલકતોનો હક કાઢી નાંખવો એના જેવો કાર્યસાધક ઉપાય બીજો એકે નથી.' રાજ્યહક કહાડી નાંખ્યાથી જુલમ વધવાની જગ્યા જ રહે નહિ, ખાસ કરીને, અગત્યના, લાંબા અને ગુચવણવાળા મુકરદમા તો બંધજ થઇ જાય, અને રાજા લોકને ઇન્સાફ આપવાને માટે જે ન્યાયધીશો નીમે છે તેમનો ઘણો વખત નકામો જતો બચે. પરતુ એટલું પણ ખરૂ કે આ ઉપાય વળી વધારે નઠારો નીકળે એટલે કે રોગના કરતાં ઓસડ વધારે ભયકર થઇ પડે અને લોકને માથે કેટલું દુઃખ પડે છે તેની તો ગણનાજ ન થાય. કાજીઓની પ્રમાણિકતા ઉપર આધાર રાખનાર રાજાઓને માટે આપણે દયા લાવવી જોઇએ. એશિયાખંડનાં રાજ્યોમાં જો કોઈ પણ મુકરદમામાં યથાર્થ ન્યાય અપાય છે એમ કહીએ તો તે એજ મુકરદમામાં અપાય છે કે જેમાં વાદી અને પ્રતિવાદી બેઉ જણ ગરીબ હોઈ કાજીને લલચાવી શકાતા નથી, અથવા ભાડુતી સાક્ષીદારો મેળવી શકાતા નથી; આવા ભાડુતી સાક્ષીઓ જુજ કિમ્મતમાં મળી શકે છે અને ખોટી જુબાની આપવા માટે તેમને શીક્ષા થતી નથી. હું જે મત અત્રે પ્રદર્શિત કરૂં છું તે ખરો છે કારણ કે મેં ઘણાં વર્ષ તેનો અનુભવ મેળવ્યો છે તથા દેશીઓ, યુરોપિયન વેપારીઓ, ધારા શાસ્ત્રીઓ અને અદાલતોમાં કામ કરનારા દુભાશીઆઓના વિચારથી સિદ્ધ થયેલો છે. ઘણો ખરો તો તેઓનોજ કહેલો એ મત મારા અનુભવમાં અને સાંભળવામાં આવેલો છે. આપણા દેશના ઘણાક મુસાફરોના મતથી આ મારો મત જૂદો છે. નીચા લોકમાંના બે જણને કંઈ ટંટા માટે કાજીની સમક્ષ આવેલા તેમણે કદાપિ જોયા હશે અને કાજીને તેમની પાસેથી કંઈ લાંચ લેવા જેવુ ન જણાયાથી 'બાપા તમે તમારી મેળે આદાલતેન ચડતાં મહીઓ મહી સમજી લ્યો' એવા શબ્દો કહી મુકરદમો કહાડી નાખતાં જોયા હશે અને આવી રીતે સાધારણ મુકરદમામાં લેવાતું કામ આપણા મુસાફરોએ જોયું હશે, એટલે અત્રેના ન્યાય ખાતા માટે તેમને અચંબો ઉત્પન્ન થયો હશે. આવો દાખલો જોઈ આવેલા તેઓ પછી કાજીનાં અને હિંદુસ્તાનના અદલ ઇન્સાફનાં વખાણ કરે એમાં શી નવાઈ ? તેઓ ફ્રાંસના માજીસ્ટ્રેટોમાં આવાઓને નમુનેદાર ગણી જાય, પરંતુ તેઓ

એમ નથી જાણતા ? ગુન્હેગારો પણ જો કાજીના કિંવા તેના કારકુનના હાથમા બે રૂપિઆ મૂકે તો પછી તેનો મુગ્દમો કેવો તેના લાભમા ઉતરે છે અને કેવો તેની ઈચ્છા પ્રમાણે લખાય છે આવુ એશિયાના રાજ્યોનુ રહસ્ય જાણ્યા વગર ઉપર ઉપરથી જોનારાઓ તેના ધોરણને વખાણે એમાં આશ્ચર્ય નથી

સાહેબ, સંક્ષેપમા જ આ બાબત પુરી કરતાં મારે પુન કહેવુ પડે છે કે, જાગીરનો ખાનગી હક્ક લોક પાસેથી લઇ લ્યો અને પછી જુઓ કે તમે તેથી રાજ્યમા જુલમ, ગુલામગીરી, અન્યાય, ભીખ, અને જંગલીપણું તમારાં એ પગલાના પરિણામે અવશ્ય કરી દાખલ કરોછો કે નહિ ? એમ થતા જમીન ખેડાતી બંધ થઇને પાદર પડી રહેશે, અને ટુંકમા કહું તો તેથી લોક અને રાજાના સંપૂર્ણ નાશનો રસ્તો એની મેળે ખુલો થઈ જશે માણુસ પોતાની મહેનતના ફળ ભોગવવા અને તેનો લાભ પોતાના સંતાનને આપવા માટે આશાવાળો રહે છે અને એ આશામાં જ સર્વગુણ ઉત્તમ અને આવી જાગીરોમા લાભકારક થઇ પડે છે અને જો આપણે દુનિયા ઉપરના જુદાજુદા રાજ્યોનું અવલોકન કરીશુ તો આપણુને માલુમ પડશે કે તે રાજ્યો આ મુખ્ય મુદ્દાને માન્ય રાખવાથી ચડે છે અને ધિક્કારી કાઢવાથી પડે છે ટુંકામા કહુ તો દુનિયા ઉપર જે સારા નઠારા ફેરફાર થાય છે તે આ બાબતના સારા નઠારા સ્વીકારને અનુસરીને જ થાય છે

દિલ્હી અને આગ્રા.

સાહેબ

હુ ધારૂછુ કે હુ સ્વદેશ પાછો ફરીશ ત્યારે પ્રથમ જ તમે મને હિંદુસ્તાનના રાજ્યનગરો વિષે પુછશો દિલ્હી× અને આગ્રા શોભામા, વિસ્તારમા અને વસ્તીમા પારીસને હઠાવે તેવા છે ? કેમ તે જાણવાને તમે

× દિલ્હી અને આગ્રાના વર્ણન આ પત્રમા કરવામા આવશે બર્નિયરે આ પત્ર તેના મિત્ર મો. લીવેયરને સને ૧૬૬૩ ની પહેલી જુલાઈએ દિલ્હીમાથી લખ્યો હતો આમા એ બે મુખ્ય નગરોના વર્ણન ઉપરાત મોગલની દરબારી રીત, મોગલોનો સુધારો અને હિંદુસ્તાનના લોક વીષે લખ્યુ છે બર્નિઅરનો મિત્ર મો. લેવેયર ઐતિહાસિક ભૂગોળ સબધી લખાણોનો લખનાર હતો તે ઇલિકા

આતુર હશો, તેટલા જ માટે આ બાબત ઉપર તમારા કૌતુહલને મટાડવા હું ઊતાવળો થાઊછું બીજી પણ કેટલીક બાબત હું આના ભેગી લખીશ અને મને આશા છે કે તે તમને અરસિક થઈ પડશે નહિ જ.

આ નગરોના સૌંદર્ય વિષે લખતા પહેલાં મારે લખવુ પડે છે કે હિંદુસ્તાનમાં રહેતા યુરોપિઅનો આ નગરો અને બીજી જગાઓને માટે જે તિરસ્કાર ભરેલો મત ઉચ્ચારે છે તે સાભળાને તો હુ કેટલીક વાર આશ્ચર્ય ચકિત થઈ જઉ છુ. ઋતુ પરત્વે નગરની અને ઘરની બાંધણી હોવી જોઇએ, એ વિચારને કોરે મૂકી, તેઓ એમ કહે છે કે, પશ્ચિમ તરફની ભૂમિના કરતાં આણી તરફનાં મકાનો દેખાવમાં ઘણા જ ઉતરતા છે; પરતુ તેઓ એમ વિચાર કરતા નથી કે, પારીસ, લંડન અને આમસ્ટડામમા જે યોજના ઉપયોગી અને યથાર્થ ગણાય છે, તે દિલ્હીમાં કંઈ જ કામની નથી. એમ ધારો કે કદાપિ આપણા નગરો હિંદુસ્તાનમાં લાવી મૂકીએ તો તેમનો ઘણો ખરો ભાગ તોડી નાખીને ફરી જ બાંધવો પડે યુરોપના નગરો વધારે શોભાયમાન છે, એમા તો શક નથી; પરંતુ તેમ હોવાનુ કારણ ટાઢ છે. આ રીતે જોતા ઉષ્ણ ઋતુને યોગ્ય હોય એવી ગોઠવણથી દિલ્હી પણ કેટલેક દરજ્જે શોભાયમાન છે. હિંદુસ્તાનમાં એટલી બધી ગરમી પડે છે કે રાજાઓ પણ મોજા પહેરતા નથી પગના રક્ષણને માટે નાજુક દિલ્હીશાઈ જોડા જ બસ થાય છે ઘણા જ મુલાયમ લુગડાની પાઘડી માથાનું રક્ષણ કરે છે. બીજો પોષક પણ આ પ્રમાણે હલકો (વજનમા) હોય છે. ઉન્હાળામા એટલી ગરમી પડે છે કે ભીંતે હાથ અને ઉશીકા ઉપર માથુ મૂકતા પણ ગરમી લાગે છે. અનુક્રમે લાગલગટ છ મહિના સુધી ગરમી પડે છે, ત્યારે ઘણાખરા લોક બહાર સુઈ રહે છે સાધારણ ગરીબ લોક શેરીઓમા અને પૈસાદાર તથા મોટા માણસો પોતાની વાડીઓમા અથવા અગાસીઓમા સુઇ રહે છે. હવે કહો કે, જો એસન્લેક્ષ અથવા એમેડેસિસની પોળોને દિલ્હીમા લાવીને મૂકી હોય તો તે બખીયાર ઘર અને મજલા ઉપર મજલા ચડાવેલી હવેલીઓને લીધે વસવા જોગ પણ

સની બીનાઓ જાણવાને એવો આતુર રહેતો કે, જ્યારે તે મગ્નવાપટયો અને બર્નિઅર તેને મળવા આવ્યો ત્યારે પણ તેણે પૂછ્યુ હતુ કે, 'હે મિત્ર ' તમારા મહાન બાગના શા સમાચાર છે.'

કહેવાય કે? અને જ્યારે પવન બીલકુલ બંધ હોઈ રૂંધાઈ જવાતું હોય ત્યારે એ મકાનોમાં રહી રહેવાય પણ ખરૂં કે? ધુળથી ભરાઈ ગયેલો થાકી ગયેલો અને પરસેવાથી નવાઈ ગયેલો એક ઘોડેસ્વાર પોતાની મુસાફરી પછી શું સાંકડા અને ગરમીવાળા ઊંચા દાદરો ચડીને પાંચમે મજલે જઈ શકે કે? હિંદુસ્તાનમાં આવી મુસાફરી પછી શાંત થવાનું બહુ સહેલું છે. થાકેલો માણસ સારૂ શીતલ પાણી અથવા લિંબુનો સરબત પીએ, કપડાં કહાડી નાંખે, હાથ પગ અને મોઢું ધોઈ નાંખે અને પછી કોઈ શીતળ જગ્યામાં ખાટલા ઉપર સઈ જાય અને એક બે માણસો મોટા પંખા લઈ તેને પવન નાંખે એટલે બસ. દિલ્લી કેવું છે, તેનું તમારાથી અનુમાન થઈ શકે એટલા માટે હવે હું નીચે પ્રમાણે તેનું બરોબર વર્ણન કરૂછું.

આજથી ચાલીસેક વર્ષ ઉપર હાલ રાજ્ય કરતા મહાન મોગલ પાદશાહ ઔરંગઝેબના પિતા શાહજહાન પાદશાહને જૂના દિલ્લીની પાસે એક નવું નગર વસાવી પોતાનું નામ અમર કરી જવાની ઇચ્છા થઈ હતી. એ નવું નગર વસાવી તેને 'શાહજહાનાબાદ' એવું નામ આપવામાં આવ્યું હતું. આગ્રામાં ઉન્હાળાને દહાડે ઘણો તાપ પડે છે તેથી પાદશાહથી ત્યાં રહેવાનું બનતું નથી, માટે નવા દિલ્લીમાં દરબાર ભરવાનું રાખવું એમ એનું કહેવું હતું. જુના નગરના સર સામાનથી નવું નગર વસાવ્યું, પરંતુ લોકો તેને શાહજહાનાબાદ ન કહેતાં દિલ્લીજ કહે છે અને આપણે પણ શાહજહાનાબાદ કરતાં દિલ્લી એ નામના વધારે પરિચિત છીએ; એટલે હું પણ અત્રે તેને જુના નામમાં દિલ્લી કહીનેજ લખીશ.

ઑાહરેના જેવડી યમુના નામની નદીના કિનારાપર સપાટ પ્રદેશમાં નવું દિલ્લી શહેર વસાવેલું છે. નદીના એક કિનારા ઉપર તેને રાનાબંધ બાંધેલું છે અને સામેપાર જવાને માટે એક પૂલ છે. એક બાજુ નદીના રક્ષણમાં છતાં પણ શહેરની આસપાસ મોટા અને મજબૂત ઈંટનો કોટ બાંધેલો છે. આ કિલ્લેબંદી પણ એટલી બધી સંપૂર્ણ નથી પરિખા કે બીજું કંઈ વધુ રક્ષણને માટે કરેલું નથી. સો સો કદમને છેટે જાડી ભીંત ઉપર ગુંબારો અને કોશિશાં કાઢેલાં છે. રાજ્ય મહેલનો કોટ નાનો છે તેમ છતાં આ મોટો કોટ વધારે મજબુત બાંધેલો છે. પગે ચાલતાં હું ત્રણ કલાકની અંદર કોટને ફરી વળું છું અને જ્યારે ઘોડાપર હોઉં ત્યારે એક કલાકમાં એક લીગ ફરી વળું છું. આ ગણતરીમાં હું પરાં ગણતો નથી.

લાહોરી દરવાજા બહાર મોટાં મોટાં મકાનોવાળાં પરાં, બીજી તરફનાં નાનાં મળીને એચાર પરાં છે તે બધું ગણતાં તો દિલ્હીનો વિસ્તાર ઘણો થાય; અને જો દિલ્હીનો વ્યાસ લઈએ તો તો ત્રણ સાડા ત્રણ માઇલ થાય; જે બરોબર જ છે એમ મારાથી કહી શકાતું નથી, કારણ કે નગર અને પરાં વચ્ચે મોટા મોટા બગિચા આવેલા છે અને અહી અહી છૂટાં ચોગાન પણ ઓછાં નથી; છતાં એ તો ખરૂં છે કે દિલ્હી કંઈ નાનું સુનું નગર નથી

કિલ્લામાં એક મોટો રાજ્ય મહેલ અને રાણીવાસ છે. મહેલના સંબંધે હું આગળ બોલીશ. એ મકાન અર્ધ ગોળ છે. રાજ્ય મહેલનો પાછલો ભાગ નદીના સુંદર દેખાવ ઉપર ખુલ્લો આવેલો છે, નદી અને કિલ્લાના કોટની વચ્ચે નદીનો પુલિન પ્રદેશ છે અને તેના ઉપર સાંડમારીની ગમ્મત કરવામાં આવે છે. વળી ત્યાં આગળ જ દેશી રાજાઓ અને ઉમરાવોના લશ્કરની કવાયત થાય છે; જે પાદશાહ રાણિવાસના છજામાંથી જુવે છે કિલ્લાનો કોટ બુરજવાળો અને ઘણે દરજ્જે નગરના કોટને મળતો છતાં ઘણો મજબૂત અને પહોળા ઓસારનો છે તે ઘણો ખરો ઈંટોનો બાંધેલો છે. તેની બુરજો અને બારીઓ નકશીદાર રાતા પથ્થરની બનાવેલી હોવાથી બહુજ શોભાયમાન દેખાય છે. શહેરના કોટ કરતાં કિલ્લાનો કોટ ઊંચો, મજબૂત અને જાડો છે તથા તેમાં નગરાભિમુખ નાની નાની તોપો ગોઠવેલી છે નદીની બાજુ વગર બીજી ત્રણે બાજુએ મોટી અને ઉંડી પરિખા કરી લીધેલી છે પરિખાની બાંધણી પથ્થરની છે અને તેમાં માછલાં પણ થાય છે આ મકાન ઘણા મોટા અમે પૈસા ખરચીને ઉભાં કરેલાં છે, પરતુ મારા મત પ્રમાણે તો આપણો એક સાધારણ બેટરી પણ તેમને સપાટા બંધ જમીનદોસ્ત કરી નાખે

પરિખાની આગળ કોટની સામે એક મોટો બાગ બનાવેલો છે; તેમાં બધી ઋતુમાં નાના પ્રકારના ફૂલ થાય છે એ બાગની વનસ્પતિનું સૌંદર્ય સામેના કોટને ઝાંખો પાડી નાંખે છે. બાગની આગળ એક મોટું ચોગાન છે. ચોગાનની એક બાજુએ કિલ્લાનો સુશોભિત દરવાજો, અને બે બાજુએ બે મોટા વિસ્તારવાળા રસ્તાઓ આવેલા છે. જેમને પાદશાહના કિલ્લાની રખેવાળી કરવાની હોય છે તે રાજાઓ એ ચોગાનમાં પોતાના તંબુઓ નાખે છે અને જેમને છૂટ ન અપાય તેવા રાજાઓને કિલ્લાની અંદર રાખવામાં આવે છે. કિલ્લાની અંદર જે રખેવાળ રાખવામાં આવે છે તે ઉમ-

રાવો અને મુનસફદારો હોય છે સવારના પહોરમાં આ ચોગાનમાં પાદશાહની અશ્વશાળાનો વડો અધિકારી પાસેની મોગી ઘોડારના ઘોડાઓને ફેરવે છે તથા ઉમરાવોને સ્વાધીનના ઘોડાઓને તપાસે છે જો તે ઘોડા ખરેખરા તુર્કસ્તાનના સિદ્ધ થાય છે તો પછી તેની સાથળ ઉપર પાદશાહની અને જેના તાબામાં તે હોય એ ઉમરાવની છાપ મારવામા આવે છે કવાયત લેતી વખતે આથી કરીને બહુ અડચણ પડતી નથી, કારણ કે સઉ સઉના ઘોડા નિશાનીથી પરખાઇ આવે છે

અહીં આગળ જ અનેક વસ્તુ વેચવા માટે ગુજરી ભરાય છે વાદીઓ, જોશીઓ અને તમાસગીરો પણ એ ચોગાનમાંજ એકઠા થાય છે હિંદુ અને મુસલમાન જાતના ભવિષ્ય જોનારાઓ પણ અહીં જ બેસે છે એક ધૂળથી ભરેલા સાદડીના કકડા ઉપર આ વિદ્વાન ભવિષ્ય જોનારા બેશી રહે છે અને તેમના મો આગળ એક મોટી જુની ચોપડી, ગ્રહચક્ર અને પાટલા ઉપર રમળ પડેલા હોય છે આ રીતે રસ્તે જનાર લોકનું તેઓ ધ્યાન ખેંચે છે જેઓ તેમને ખોટા ન પડે એવા શુકન જોનાર તરીકે માને છે એક પૈસો લઇને આ વિદ્વાનો માણસને તેનું ભવિષ્ય વાંચી આપે છે જે માણસ પોતાના કામ માટે સવાલ પુછે તેનો હાથ તથા મોહુ જોયા પછી તેઓ પોતાનો ફાટયો તૂટયો ચોપડો ઉથલાવે છે અને ગ્રહની રાશીઓ ગણતા હોય તેમ વેઢા ઉપર આગળીઓ ફેરવી પુછનારે પોતાનું કામ ક્યારે શરૂ કરવુ તેનુ મૂહુર્ત આપે છે વહેમી સ્ત્રીઓના ટોળાં પગથી માથા સધીનો બુરખો નાખી આવા ભવિષ્ય કહેનારાઓની પાસે જાય છે અને પોતાના મનનું તથા ઘરનું તમામ રહસ્ય તેની આગળ ખુલ્લુ કરે છે હિંદુસ્તાનના વહેમી અને અજ્ઞાન લોક એવુ માને છે કે ગ્રહનું સારૂ નરસુ બળ મનુષ્યના ઉપર ચાલે છે અને જોશીઓ તેને નિવારી શકે છે

આ જોશીઓમાના ઘણા તો ગોવાથી નાશી આવેલા હાફકાસ્ટ ક્રિશ્ચિયનો હોય છે, જેઓ બીજાઓ ની માફક મેલી સાદડી ઉપર બેશી રહે છે અને લખી વાચી ન જાણવા છતા પણ લોકને ઉંધુ છતુ સમજાવી દે છે, એમની ઘરાકી વધારે થાય છે રમળ તરીકે તેઓ ભોળા લોકને ખલાસીઓનો હોકાયંત્ર દેખાડે છે અને જ્યોતિષ શાસ્ત્રનાં પુસ્તકમા પોર્ટુગીઝ ભાષાની જુની રોમીશ પ્રાર્થનાની ચોપડીઓ બતાવી તેમાંના ચિત્રને યુરોપિયન રાશિમડળ તરીકે ઓળખાવી દે છે આવા ઢોંગીઓમાના એ

કને આવુ કામ કરતા જેસ્યુટ પાદરી બુઝે દીઠો ત્યારે તેણે કહ્યુ કે, 'બા પજી! શુ કરીએ જેવો દેશ તેવો વેશ કરવો પડે છે '

આ તો હુ ગરીબ અને બજારમા બેસનારા જોશીઓ વિષે બોલ્યો પરંતુ જેઓ ઘરબારી અને પાદશાહ તથા ઉમરાવોની સભામા જનારા છે તે તો પોતાને મોટા વિદ્વાન ગણે છે અને સપાટામધ ગૃહસ્થ થઇ જાય છે આખો એશિયાખંડ આવા વહેમમા તારાજ થઈ ગયેલો છે આ કપટબાજ જોશીઓને પાદશાહ અને ઉમરાવો મોટા મોટા પગાર આપે છે અને તેમની સલાહ લીધા વગર સહેજ પણ કામ કરતા નથી તે આકાશમા—ભાવિમા લખેલુ હોય છે તે જ વાચે છે અને ગૃહ મડળની ગણતરી કરી તથા કુરાનના પાના ઉપલાવી પ્રશ્નકના દરેક સવાલનો જવાબ આપે છે

બે મોટા રાજ્યમાર્ગ જે ચાદનીચોકમા આવી મળે છે, તે ૨૫ થી૩૦ ફીટની પોહોળાઈના છે. નજર પણ ન પહોચે એટલે સુધી તે સીધાને સીધા દૂર ગયેલા છે, છતાં લાહોરી દરવાજાનો રસ્તો બીજા જેટલો લાબો નથી બન્ને રસ્તાઓ ઉપર ઘરની પક્તિઓ સમાન છે આપણી રાજ્ય પોળની માફક અહીં પણ આરકાં પાડેલા હોય છે, ફેર માત્ર એટલો જ કે અહીં તે ઇટોના બનાવેલા છે. દરેક ઘરના ઉપર ઘણુંખરૂં ધાબુ વાળી લીધેલુ હોય છે જે અગાશી તરીકે કામ આવે છે વળી પેલેસ રોયલની રચનામા અને આ માર્ગોનાં ઘરોની રચનામાં કંઇક ફેર છે, એટલે કે રસ્તાઓ ઉપર અહીં દુકાનો કાઢેલી હોય છે જેમા દિવસે કારીગર લોક કામ કરે છે માડવીમાંની દુકાનોમાં વેપારીઓ બેસે છે અદર કોઠીમા જવાનું નાનુ બારણું હોય છે અને રાતે વેપારીઓ ત્યા પોતાનો માલ મૂકે છે

માડવીની ઉપર તથા પાછળના ભાગમા વેપારી લોકનાં મકાન છે તે દેખાવમા તથા હવાની આવજામા ઠીક છે પરતુ જો દૂર હોય તો જ છીપાડો ન આવે નહિ તો આવે જ દુકાનના છાપરા ઉપર અગાસી હોય છે તેની સાથે એનો સબધ હોય છે અગાશીમા માલીક રાતે સુઈ રહે છે આખા રસ્તામાં બધાં એકધારા ઘર નથી. શહેરના બીજા થોડા જ ભાગમા આવાં સારાં મકાન છે બીજે ઠેકાણે દુકાનોની ભીતો એટલી નીચી છે કે રસ્તામાથી છાપરૂ દેખાય મોટા વેપારીઓની દુકાનો દૂર બજારમા

હોય છે અને તેથી સાંઝે તેઓ પોતાને ઘેર જાય છે. કારીગર લોક તો ઘર અને દુકાન એક જ કરીને રહે છે.

ઉપર કહ્યા તે બે મોટા રાજ્ય માર્ગ જેવા બીજા પાંચ નાના મોટા માર્ગ છે પરતુ તે માર્ગે સારા રોનકદાર ઘર બાંધેલાં નથી. એકબીજાની સાથે મળી જતી ઘણી પોળો છે. પરતુ તેમા કંઇ ક્રમાનો કાઢેલી હોતી નથી. વળી તેમાંના ઘરની ગોઠવણ પણ ઘર ધણીઓને જેમ પાલવે તેમ કરેલી અને બધાં એક જ વખતે નહિ બંધાયલાં એટલે સમાનતા રાખેલી જોવામાં આવતી નથી. ઘણા જ થોડાં ઘર મોટાં, સિદ્ધાં, રૌનકદાર અને એકસરખા બાંધેલાં હોય છે.

આ પોળોમાં મુનસફદારો, ઉમરાવો રાજ્યના બીજા અધિકારીઓ અને મોટા મોટા વેપારીઓ વસે છે ઘણી પોળો તો તરેહવાર હોય છે ઇંટનાં અથવા સાવ પથ્થરના બાંધેલાં તો ઘણા થોડાં ઘર હોય છે. પીંઢારી આ–માટીનાં અને જાવલીનાં છતાં અહીંના ઘરો ઘણાં જ રળીઓમણાં અને હવા વાળાં છે કેટલાંક ઘર આગળ આંગણુ અને વાડીઓ પણ હોય છે. કેટલાંકમાં સારો સરસામાન હોય છે. સારાં મજેનાં લાબાં અને મજબૂત પીઢીયા પર ધાબાં બાંધી લીધેલા હોય છે અને માટીની ભીતો સાવ ધોળેલી હોય છે. આ સારા લોકના વાસમા મહી મહી કેટલાંક નીચાં ઉચાં માટીના જાવલી નાખેલા ઘર છે તેમા લશ્કરી માણસો અને રાજાના હલકા નોકર ચાકર વગેરે લોક રહે છે.

જાવલીનાં ઝુપડાને લીધે દિલ્હીમા વારંવાર આગ લાગે છે. ગયા વર્ષના ઊનાળામાં જ્યારે પવન જરા વધારે જોરમાં હતો ત્યારે જુદી જુદી ત્રણ આગોયા ઊપર કહ્યાં તેવાં નાનાં નાનાં સાઠ હજાર ઝુંપડા બળી ગયાં હતા જાવલીના ઝુંપડામાં લાગેલી આગ એટલી બધી સપાટાપુર ફેલાઈ જાય છે કે ઉક્ત આગોમા ઘણાંક ઊંટ અને ઘોડા બળીને ભસ્મ થઈ ગયા હતા. વળી જનાનાની સ્ત્રીઓ જેમને લાજ કાઢવી પડે છે તે આગની વખતે બહાર જવાની શરમને લીધે નાશી જવાનું ન સુઝતાં વારંવાર અગ્નિદેવને ભોગ પડે છે.

આવા ઝુંપડાંને લીધે જ હુ દિલ્હીને એક ઘણાં ગામના સમુદાય જેવું અને એક મોટી છાવણી જેવું લેખુ છું ઊમરાવ લોકનાં ઘર જો કે મહી

ઉપર આવેલા છે તેમ છતા ઘણાખરા ઉમરાવો મોટી પોળોમા રહે છે. હિંદુસ્તાન જેવા ગરમ દેશમા સુગમતાવાળુ અને ઊત્તરના પવનના, આગવાળુ છુટનુ ઘર સહુથી શ્રેષ્ઠ ગણાય છે સારા મોટા ઘર હોય છે તેમા વાડો, આગણુ ફૂલઝાડ, મોટા ઝાડ, પાણીના ફૂવારા સુખાસનવાળા વ્યજન યુક્ત ઓરડા વગેરે બપોરની ગરમીને વખતે વિશ્રામ લેવા જોગ સઘળી ગોઠવણ કરેલી હોય છે બપોરની નિદ્રા લેવાને માટે કેટલેક ઠેકાણે ઉંડાં અને સુઘડ ભોંયરા હોય છે લોક બપોરના ચાર પાચ વાગ્યા સુધી તેમા વિશ્રાતિ લે છે ઘણા માણસો ભોંયરાં કરતા ટટીઓ બાંધેલા જુંપડાં પસંદ કરે છે, કારણ કે ત્યા બહારથી પાણી લાવી ટટીઓ છટાય છે એટલે ટટીમાં થઇને સુગંધીદાર શીતળ પવન આવે છે. બગીચાના મધ્ય ભાગમાં ચારે તરફની છૂટવાળુ એક માણસ પુર ઊંચા પરથારે બાંધેલુ ચાર દિવાનખાનાંવાળુ ઘર તેઓ સર્વોત્તમ ગણે છે, કારણ કે એવા ઘરમા બધે ઠેકાણે હવા આવે છે અને સુખ મળે છે રાત્રે પાણી છાંટીને શીતળ કરેલી અગાશીમા સુવાનુ હોય તેના જેવી તો મઝા બીજી એકે નહિ એક મોટા વિશાળ ઓરડાની જોડે જ અગાશી હોય છે કારણ કે રાતે વરસાદ આવે, ધૂળનુ કારણ ચઢી આવે, અથવા પ્રભાતમા ટાઢ વધાય ત્યારે ખાટલો ઊંચકીને અંદર પેસી જવાનું સહેલ પડે વળી સવારમા ઝાકળ પડે છે, તે પણ પોતાના શરીર ઊપર ન લેવા માટે લોક અંદર જતા રહે છે, કારણ કે ઝાકળથી હાડકાં ભાગી જાય છે અને ઘણીવાર સધીવા જેવુ થઇ આવે છે એક સારા ઘરના દિવાનખાનામા ચાર આંગળ જાડી રૂની ગાદી ચારે ખુણે પહોચી રહે તેવી રીતે પાથરવી હોય છે ગાદીના ઉપર દૂધ જેવી ધોળી ચાદર પાથરવામા આવે છે શીયાળામા ધોળી ચાદરને ઠેકાણે રેશમી સેતરંજી પથરાય છે દિવાનખાનાના એકતરફ ભાગ આગળ એક બે ગાદીની ઉપર વળી એક અથવા બે ગીલમના અને જરીના ભરત કામથી અત્યંત શોભાયમાન તથા મુલ્યવાન ગાલીચા માલીકને તથા તેવો જ કોઈ મોટો દરજ્જાનો માણસ મળવા આવે તેને માટે પાથરેલા હોય છે દરેક ગાલીચાની આગળ બીન નરમ એક ઉમદા રેશમી કિનખાબનો તકીઓ ઓઠંગવાને માટે મુકવામા આવે છે વળી કેટલાક ભરેલી માટીનના ફૂલગજી મખમલના, મશરૂના કે કીનખાબના તકીઆ ગાદી ઉપર ચારે ત-

નમાંથી પ્રથમ ખુશકી રસ્તે આબાસી બંદર આવે છે, ત્યાંથી સુરત અને સુરતથી ૪૬ દહાડે દિલ્લીમા આવે છે. કેનરીઝ દારૂ ડચ લોક સુરત લાવે છે આ બે જાતના દારૂ એટલા મોંઘા મળે છે કે પીવાનું મન જ ન થાય. આપણી ત્રણ પેટની એક શીશી છ અને સાત કાઉનથી ઓછે મળતી નથી આ દેશમાં દારૂ તરીકે કાચી શેલડીમાથી અરક કઢાય છે તેજ માત્ર આ અરક પણ ખ્રીસ્તીઓ વગર બીજુ કોઈ ખુલ્લી રીતે પી શકતું નથી. પોલાડમાં અનાજમાથી બનાવવામા આવે છે તેવો આ અરકનો સ્વાદ ઘણોજ તીગ્મ અને બળતો હોય છે. રોગમાં, અપચામાં વગરેમાજ માત્ર તેનો ઉપયોગ થાય છે દારૂ પીનારો માણસ પણ અહીં આવ્યો હોય તો તે સુંદર અને ટાઢુ પાણી પીવા શીખે .અથવા તેને સોપો અને .ખીજ હરકતી લીંબુનો સરબત મળી શકે, જે કઈ હરકત વગર પીવાય છે. સત્ય કહું તો અહીના જેવા ગરમ દેશમાં બાગેજ દારૂ પીવાનું મન થાય છે. અહીં દારૂ પીવાની રીત નથી તે સારી છે, કારણ કે જ્યાં તાપ ઘણો અને પરસેવાથી નવાય જવા હોય એ ત્યાં દારૂ જેવી વસ્તુનું શું પ્રયોજન છે. સધીવા, પથરી પેસાબ સબધી રોગ ની પીડા, સલેખમ, અને ઘર કરી રહેલા તાવ વગરે રોગો તો આ દેશમાં જણાતા પણ નથી; અને ઉપર કશા તેમાના કોઈ પણ રોગથી પીડાતો આદમી હિંદુસ્તાનમાં આવે છે તો તેનો તે રોગ નાબુદ થાય છે હુ એવા એક રોગથી પીડાતો હતો જે હિંદુસ્તાન આવ્યા પછી બીલકુલ નાબુદ થયો છે હિંદુસ્તાનમાં સંભોગ જન્ય રોગ ઘણા ચાલે છે ખરા, પરતુ દુનિયાંના બીજા દેશોની માફક તે કઈ ભયકર થઈ પડતા વા દુષ્ટ પરિણામ પામતા જણાતા નથી લોક-તદુરસ્તી હિંદુસ્તાનમા ઘણી સારી જોવામાં આવે છે,તેમ છતા શીત પ્ર-દેશના લોક કરતા શક્તિમા તેઓ નબળા અથવા આળસુ માલુમ પડે છે. ગરમ દેશ અને ઘણી વારૂ તાપની બીમારી વારા ફરતી આવી જતી હોવાથી ગરમીને લીધે લોક કમતાકાદ અને મનના નબળા જોવામાં આવે છે. અત્રે આવીને રહેલા યુરોપિઅનોમા હજી એવી રુધિરની ગરમીની અસર વધારે જોવામા આવતી નથી.

જેમા સારા હોશિઆર કારીગરો કામ કરતા હોય એવાં કારીગીરીનાં કાર-ખાનાં તો દિલ્લીમાં શોધ્યાં પણ જડે તેમ નથી, એ બાબતમાં દિલ્લીથી જરાય ગર્વ લેવાય તેમ નથી. આમ હોવાનું કારણ કંઈ એ કારીગીરી ખી-

લેવવામાં લોકો અશક્ત છે એવું નથી, પરંતુ તેમને મદદ નથી હિંદુસ્તાનના દરેક ભાગમાં હોંશિયાર અને બુદ્ધિશાળી કારીગર લોક રહે છે અભ્યાસ તરીકે જરાય શીક્ષણ લીધું ને હોય એવો અને કોઇ પણ જાતના સારાં ઓજાર વગર સામાન્ય બુદ્ધિબળથી બનાવેલા કારીગીરીના અચંબો પમાડે એવાં કામ જોવામાં આવે છે યૂરોપની બનાવટનાં કેટલાંક કારીગીરીવાળાં કામને તેઓ એવી તો ચતુરાઇથી અનુકરણ કરી નવા બનાવે છે કે મૂળ યૂરોપનું અને હિંદુસ્તાનના અજ્ઞાન કારીગરે બતાવેલું કામ કયુ તે પારખી પણ શકાતું નથી બીજી ઘણી વસ્તુઓ સાથે હિંદુસ્તાનના લોક ઘણી સારી બંદુકો, કુહાઓ, પિસ્તોલો, અને સોના રૂપાના દાગીનાઓ એવા તો સરસ બનાવે છે કે, યૂરોપનો શીક્ષણ લીધેલો ઉત્તમ સોની પણ તેવા બનાવી શકે કે નહિ, તેને માટે શક રહે છે. હિંદુસ્તાનના ચીતારાઓની ચિત્ર સુંદરતા, નરમાસ અને નાજુકતાથી હું વારવાર વિસ્મય પામ્યો છું તેઓ સૂક્ષ્મ ચિત્રમાં એક્કા છે તેમા પણ અકબરનાં પરાક્રમનું એક ચિત્ર ઢાલ ઉપર ચિતરેલું મે જોયું હતુ તેમા તો અવધી વાળી દીધેલી હતી. એ ચિત્ર ચીતરનારને સાત વર્ષ સુધી કામે લગાડેલો હતો હું એ કામને એક આશ્ચર્યજનક કામ તરીકે લેખુ છુ હિંદુસ્તાની ચિતારાઓ મુખાકૃતિ અને અવયવોના સમાન નાના મોટાપણામા ભૂલ કરતા જણાય છે, પરંતુ જો સારા શિક્ષકથી ચિત્રકળાનું શિક્ષણ આપવામા આવે તો એ ખોટ ઝટ દઇને સુધરી જાય એવી છે. *

---

* મહાન અકબર પાદશાહે જેપુરનાં હોશિયાર ચિતારા પાસે ત્રણ મહાન ચિત્રો ચીતરાવેલા છે, જેનો જોટો આખા હિંદુસ્તાનમા નથી. આ ત્રણ ચિત્રોમા એક રામાયણનું ચિત્રછે, જેમા રામ ચરિત્રના દરેક બનાવને આબેહુબ ઉતારવામા આવેલ છે બીજુ ચિત્ર મહાભારતનુ છે અને તેમા મહાભારતના પ્રાસંગિક આલોક ચિતરવોમાં આવેલો છે ત્રીજું ચિત્ર પાડવાશ્વમેધનું છે અને તેમાં યજ્ઞયાજા વગેરેના ચિતાર આપવામા આવેલા છે આ ત્રણ પ્રસિદ્ધ ચિત્રના નમુનાઓ ઉપરથી પહેલાનુ અનુકરણુ જેપુરના એક બીજા આધુનિક ચિતારા મી ગગાબક્ષે જેપુર મ્યુસીયમના ઓનરરી સેક્રેટરીનો ફરમાસથી ૧૮૯૧ મા તૈયાર કર્યુ હતુ બીજા બે ચિત્રોના અનુકરણ પણ કરવામા આવેલા છે ચિત્રના સબધમા અકબર ઘણો શોખીન હતો આઇન અકબરીમા અકબર શાહના પોતાના બોલો તરીકે લખેલુ છે કે, એકવાર મિત્રમડળમા બેઠેલા હતા ત્યારે તેમણે કહ્યુ હતું કે, ચિતારો મનુષ્યને ઇશ્વરનુ સ્મરણ આપે છે એટલે કે તે પોતે વા ચિત્ર ચિતરે છે કે જે જોતા આપણને તે જીવતા હોય તો

નગરમાં ઉંચી જાતની કારીગીરીનો માલ જોવામા આવતો નથી તેનું કારણ કંઈ ગરીગરોમા એવી બુદ્ધિપ્રભા નથી એમ નહિ કારીગરો અને વણકરોને જો ઉત્તેજન અપાતું હોય તો તેઓમા વૃદ્ધિ થાય પરંતુ અહીં તો એવા દુર્ભાગ્ય કારીગરોને ધિક્કારવામા આવે છે અને તેમના ઉપર મગરૂરાઈ વાપરી કામ લેવા છતાં મહેનતનો બદલો આપવામા નથી આવતો ગૃહસ્થોને દરેક વસ્તુ મોંઘામા જોઇએ છીએ જ્યારે કોઈ ઉમરાવ કિંવા મુનસફદારને કારીગરની જરૂર હોય છે ત્યારે બજારમાંથી તેને બોલાવી મગાવે છે અને ન આવે તો જોર જુલમથી પકડાવી મગાવે છે, અને તેની પાસે પોતાને ઘેર કારીગરીનું કામ કરાવે છે, તથા છેવટ જ્યારે કામ પુરૂં થાય છે ત્યારે કારીગરને તે માગે તેટલા પૈસા આપતા નથી, પરંતુ પોતે જે આપવું ધાર્યું હોય તેજ આપે છે કારીગર બિચારો મહેનતના બદલામા કોરડાનો માર ન પડે અને થોડા તો થોડા પણ પૈસા મળે તો તેથી રાજી થઈ ચાલ્યો જાય છે જ્યા આવી રીતે કામ લેવામાં આવે ત્યા સારા અને હોશીયાર કારીગરો અને વણકરોનો વધારો કે સુધારો થવાની તો આશાજ કેમ રખાય ? કારીગરો બિચારા આથી પોતાનુ કામ એક ઉત્તમ કારીગીરી કરીને નામ મેળવવું એવી ધારણાથી કરતા નથી, પરંતુ પોતાનું અને કુટુંબનું પોષણ થાય તેટલા નાણા 'મળે' એવા વિચારથી કરે છે પાદશાહની કિંવા કોઈ મોટા ઉમરાવની નોકરીમા કામે લાગ્યા હોય તેજ કારીગરો પોતાની બુદ્ધિ વાપરીને પોતાના આશ્રયદાતાને માટે ઉત્તમ કારીગીરીનું કામ કરે છે (૬ ૩)

કિલ્લામાં રાણી મહેલ અને બીજા રાજકીય મકાનો આવેલાં છે, પરંતુ આપ એમ નો ધારતા જ નહિ કે તે ફ્રાન્સના જેવા સુન્દર હશે કિલ્લામા આવેલા મકાનોની બાંધણીમા જરાય યૂરોપિયન મકાનોની છાયા જેવું નથી, અને એમ હોવાની જરૂર નથી, કારણ કે તે આ દેશની હવાને અનુકૂળ

કેવું સારૂં એવો વિચાર ઉત્પન્ન થઇ ' જીવ મૂકવો એતો ઈશ્વરનું કામ છે' અહિં તેના તરફ આપણું ધ્યાન જાય છે ઘણા ધર્માંધ અને બીજા લોકો કહે છે કે ચિત્ર એ કંઈ નહિ પણ નવરાના મનરમાડાની નિશાની છે પરંતુ એમ નથી ચિત્ર છે એ માનવબુદ્ધિનો અને ઈશ્વરવિષે વિચાર ઉત્પન્ન થવાનો એક અત્યુત્તમ પ્રસંગાવકાશ અને કારીગરીનુ કામ છે હાલ ચિત્ર કળામા સુધારો થયો છે છતા સૂક્ષ્મ અને સૂક્ષ્મતર જો જેવા હિંદુસ્તાનીઓ ચિતરે છે તેવા શિક્ષણપામેલા ચિતરી શકતા નથી રાજા રવિવર્મા હાલનો આર્યચિતારો હિંદુસ્તાનમા સર્વોપરિ છે

બાંધણીએ બાંધેલાં છે, એટલુંજ બસ છે કિલ્લાના મુખ્ય દરવાજા આગળ કશુંએ ધ્યાન ખેંચે એવું નથી, સિવાય કે દરવાજાના સામા સામા ટોડા આગળ બે મોટા હાથીઓ ઉભા કરેલા છે અને તેમના ઉપર બે વીર રજપૂતોનાં પુતળાં મૂકેલાં છે. એક હાથીના ઉપર ચિતોડનો શૂરવીર રાજા જેમલ છે અને બીજાપર તેનો ભાઈ ફત્તા છે. મહાન અકબરે જ્યારે ચિતોડ નગર લેવાને માટે ઘેરો ઘાલ્યો ત્યારે આ બે વીર રજપૂતોએ પોતાના દેશના અને ધર્મના રક્ષણમાં પુંઠ દિવા નતિ ન આપતાં સામી છાતીએ શત્રુને મારતાં યશની સાથે રણભૂમિમાં શયન કરવું એજ પોતાનું શ્રેય ઈચ્છ્યું હતું. તેમની સ્વદેશ ઉપરની અનન્ય ભક્તિ અને શૂરવીરતાને લીધે તેમનાં પુતળાં કરીને તેમના શત્રુઓએ પોતાના કિલ્લા આગળ મૂકાવેલાં છે. બે વીરસ્વારોથી આગેહિત આ બે દરવાજા આગળના મોટા હાથીઓ જોતાં મારા મનમાં તેમના વીરત્વ વિષે જે ભક્તિની અસર અને માન ઉત્પન્ન થયાં હતાં તે કહેવાને માટે હું શક્તિવાન નથી.

દરવાજામાં થઈને કિલ્લામાં પેસતાં એક મજબન વહેતા પાણીની નહેરથી દ્વિધા થતો મોટો માર્ગ જોવામાં આવે છે. આ મોટા રસ્તાને ઉંચો કરેલો છે અને તેની બન્ને બાજુએ અડાળીઓ ઉતારેલી છે આખી અડાળી આરકાંથી બનાવેલી સળંગ. છે આ વિશાળ અડાળીઓમાં બજારની ઉપજ લઈ આવેલા મહેસુલના અધિકારીઓ કઈ પણ ગડબડ વગર પોતાનું કામ બજાવી જાય છે એ તારવેલા માર્ગ ઉપરજ મુનસફદારો અને ઉતરતા વર્ગના ઉમરાવો રાત્રે પહેરા ઉપર રહે છે. નહેરની શેરો જુદે જુદે ઠેકાણે થઈ જનાનખાનામાં થઈને પાછળ મોટી કિલ્લાની પરિખામાં પડે છે. દિલ્લીથી પાંચ છ ગાઉ ઉપરથી ખેતરો અને પથ્થરી જમીનમાંથી ખોદી કઢાડેલી એક નહેર—કાસ વાટે આ પાણી જમુના નદીમાંથી આવે છે અને વહ્યા કરે છે.

બીજા પણ મુખ્ય દરવાજાઓમા પેસતાં રસ્તાની બન્ને બાજુએ-એ અડાળીઓ ઉતારેલી જોવામાં આવે છે. આ અડાળીઓમાં વેપારી લોક બેસે છે અને સત્ય કહુ તો તે બજાર જ કહેવાય. ઉન્હાળામાં તથા ચોમાસામાં છાપરાવાળું હોવાથી આ બજાર સારૂ સગવડ કરતા થઈ પડે છે. દુકાનોમાં આરકાંથી અને છાપરામાં રાખેલા બગાથી હવા અને અજવાળુ આવે છે. આ મોટા દરવાજાઓ સિવાય ઊત્તરમાં તેમજ દક્ષિણમાં બીજી નાની બા-

રીઓ પણ છે તે રસ્તે ઉમરાવ લોકો જ્યાં પહેરા ઉપર રહે છે ત્યાં જ-વાય છે અઠવાડિયામાં એકવાર ચોવીસ કલાક સુધી દરેક ઉમરાવને વારા ફરતી ત્યાં આગળ પહેરો રાખવો પડે છે. આ જગા ઉમરાવો પોતાના ખરચે સમરાવીને શોભાયમાન રાખે છે પાદશાહના નજરબાગની સામે આવેલી આ જગાની પાસે એક નહેર છે અને ત્યાં આગળ ફુવારા વગેરે-ની રચના ઘણીજ મેન પસંદ કરેલી જોવામા આવે છે. પહેરા ઉપરના ઉમરાવનું ખાણુ પાદશાહી રસોડેથી આવે છે ખાણું તૈયાર ત્યાં આગળ આવે છે અને ઉમરાવો ઘણા માનથી જેમ નવેદ આવ્યુ હોય તેમ રેશાચાલની માફક સલામો કરી તે સ્વીકારી લે છે આ સિવાય બીજાં પણ ઘણાં સરકારી મકાનો અને તબુઓ નગરમાં છે, જે સરકારી કામ કાજની અદાલતો તરીકે વપરાય છે

કારીગરોને કામ કરવાનાં મકાનો જેને કારખાનાં કહેવામાં આવે છે તે ઘણા છે એક વડા માણસની દેખરેખ નીચે એક કારખાનામાં ભરત ભર નારા કામપર લાગેલા હોય છે, તો બીજામા સોનીઓ પોતાના કામમા પડેલા જોવામાં આવે છે. ત્રીજામાં ચીતારા, ચોથામાં રગારા, પાચમામાં દરજી ઓ, સાલ બેસારનારાઓ અને મોચીઓ, તો છઠ્ઠામાં ઊંચી જાતનાં મુ-લાયમ કપડાં, મસરૂ અને કિનખાબ વણનારાઓ બેઠેલા જોવામાં આવે છે. આ લોકો બહુજ સુન્દર વણાટ કહાડે છે, તેના પાઘડીઓ તથા સ્ત્રિયોને પહેરવાનાં કપડા ઘણાં જ સારાં થાય છે સોનાના બુટાવાળું એક જા-તનું કપડું જે સ્ત્રીઓને માટે સોયાથી ગુંથીને બનાવવામાં આવે છે તે તો માત્ર એક રાત અથવા થોડા કલાક જ વાપરાય છે છતાં તેની કિમ્મત દશ, બાર અને તેથી પણ વધારે સોનૈયા પડે છે

કારીગરો રોજ સવારના પહોરથી કારખાનામાં જાય છે અને આખો દહાડો ત્યાં કામ કર્યા કરે છે સાજે તે પાછા પોતાને ઘેર જાય છે આ પ્રમાણે અનુક્રમે કામ કરતાં શાંતિમા તેમનો વખત ચાલ્યો જાય છે જે માણસ જે ધધામા જન્મ્યો હોય છે તે ધધો કરતા જ કંઈ પણ નવા સુધારા વગર તે મરણ પામે છે ભરતનું કામ કરનારો પોતાના છોકરાને ભર તનું કામ શીખવે છે, સોનીનો છોકરો સોની થાય છે અને વૈદ પોતાના છોકરાને વેદુ જ શીખવે છે દરેક માણસો પોતપોતાની જાતમાં પરણે છે. આ નિયમ હિંદુ તેમ જ મુસલમાનોમાં ઘણી જ સાવધાનીથી પાળવામાં

આવે છે અને કોઈપણ માણુસ પરજાતમાં પરણી શકતો નથી. આથી ઘણીક રૂપાળી છોકરીઓને બીચારીઓને કુંવારો ભવ ગાળવો પડે છે. પોતાના કુટુંબ કરતાં જરાક ઉતરતાની સાથે પરણાવે તો ઘણી છોકરીઓ પરણે પરંતુ માબાપ તેમ કરતાં નથી.

ઊપર વર્ણવી તે બધી જગાઓ ઉપર થઇને હવે આપણે આમેખાસ અથવા રાજ્યમહેલ આગળ આવીએ છીએ, જેનું વર્ણન કરવું પણ મારે વિસરી જવું જોઇતું નથી. આ રાજમહેલ ખરેખર એક અત્યુત્તમ મકાન છે, રાજમહેલમાં પ્રથમ એક મોટો કમાનદાર ઓરડો છે અને તે આપણા રાજ્ય મહેલથી બીલકુલ ઉતરે એવો નથી, છતાં તેના ઊપર મકાન નથી. દરેક કમાન આગળ ભીંત છે છતાં તે એવી કે એકમાંથી બીજામાં જવાની તેમાં એક બહારી હોય. આ દરબાર ઓરડાના મોટા બારણા ઉપર એક દરબારની સામે પડતી મેડી કહાડેલી છે જેને નગારખાનું કિંવા ટકોરખાનું કહે છે. નગારખાનામાં નાનાં મોટાં વાંજીત્રો રાખેલાં હોય છે, તે રાત્રિના તથા દિવસના મુકરર કરેલા વખતે વગાડવામા આવે છે. તેમાં મોટી પખાજો અને બીજાં વાજાં વાગે છે તે નવા આવેલા યુરોપિઅનના કાનને તો તરેહવાર લાગે છે. કરણું નામનું વાજુ ઘણુ લાંબુ હોય છે અને તેનો છેવટનો ભાગ એક ફુટ જેટલો પહોળો હોય છે. પીતળનાં અથવા લોખંડનાં બનાવેલાં તતુડાં તો એટલાં મોટાં હોય છે કે તેનો પ્રાંત ભાગ ઘણો જ પહોળો હોય છે. નગારખાનામાંથી કેવો તુમુલ ઘોષ નીકળતો હશે તે આ ઉપરથી આપ વિચારી લેશો એટલે બસ છે હું જ્યારે પ્રથમ દિલ્લીમા આવ્યો ત્યારે તો આ નગારખાનાનો તુમુલ ઘોષ મારાથી સહન પણ થતો નહિ, છતાં પરિચયનું કામ એવું તો રમુજી છે કે હાલ એ ઘોષ હુ આનંદથી સાંભળુછું. રાત્રિએ જ્યારે હું મારી અગાશીમાં ઉભો હોઊછુ ત્યારે નગારખાનાનો ઘોષ મને શાંતપણે સાંભળવો ઘણો જ પ્રિય લાગીને શ્રાવ્ય થાય છે. આમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું કઈ નથી, કારણ કે એ વગાડનારા છેક નાનપણથી એ તંત્રમાં કેળવાયલા હોય છે. તેઓ મધુર રાગ રાગણીઓમાં કેળવાયલા હોવાથી આવાં તુમુલ સ્વરવાળાં વાજાં પણ એવી તો સરસ રીતે વગાડે છે કે દૂરથી રાત્રીને વખતે તે ઘણુંજ શ્રુતિપ્રિય લાગે છે નગારખાનાં ઊંચી મેડીઓ ઉપર અને પાદશાહના મહેલથી દૂર રાખવામાં આવે છે એટલે રાજાને તેથી હેરાન થવુ પડતું નથી.

કિલ્લામા પેઠા પછી નગારખાનાનો દરવાજો મૂકી આગળ ચાલતો એક મોટા અને ભભકાભર્ય રથભની ઓળીઓળ ઓરડો આવે છે આ ઓરડાની છત અને બીજા ભાગો ઘણા સારી રીતે રંગેલા અને સોનેરી કામદાર નકશી કરેલા છે એ દરબારનો ઓરડો જમીનથી ઘણો જ તારવી લીધેલો હોવાથી ત્રણે બાજુએ છુટો અને હવાવાળો છે જનાનખાનાથી આ ઓરડાને જૂદો પાડનારી ભીંતના મધ્ય ભાગમા રવેશ કાઢીને એક માણસ પૂર ઊંચાઇનું ઝરૂખુ કહાડેલું છે રોજ બપોરને વખતે આ ઝરૂખામાં પાદશાહ ડાબા જમણી પોતાના સાહેબજાદાઓને લઇને બેસે છે ખોજાઓ પાદશાહને ચમ્મર કરે છે અને પવન ઢોળે છે પોતપોતાના કામમાં તેઓ એકતાર થઈ ગયેલા જોનારના જોવામાં આવે છે મયૂર પિચ્છની કલગીથી તેઓ પાદશાહની આગળથી માખીઓ ઉરાડે છે આ ઝરૂખાની અને પાદશાહના તખ્તની સામે નીચે, રૂપાના સળીઆ ભરી લીધેલો સમાન ચોતરો આવેલો છે અને ત્યા આગળ ઉમરાવો, રાજાઓ અને પર રાજ્યના પ્રતિનિધિઓ માથા નમાવી નીચી આંખે શાંત થઇને અદબ કરી ઉભા રહે છે પ્રાયતખ્તથી લગાર વધારે દૂર ઉપર કહ્યું તેવી જ માનભરી રીતથી ઉમરાવો નહિ પણ મુનસફદારો ઉભા રહે છે બાકીનો દરબાર નીચા તેમ ઊંચા પૈસાદાર અને ગરીબ લોકથી ચિકાર ભરાઈ જાય છે આ દરબાર આથી જ આમેખાસ અથવા ઊંચા નીચા સર્વેને મળવાનો દરબાર કહેવાય છે લોક પણ દરબારનાં આવીને બેસે છે

એક, દોઢ અથવા બે કલાક સુધી આ પ્રમાણે ઉમરાવો ઉભા રહે છે, ત્યાર પછી કેટલાક ઘોડાઓ તેઓને બરોબર રાખવામા આવેલા છે કે કેમ તે જણાવવા માટે પાદશાહના ઝરૂખા આગળથી પસાર કરવામા આવે છે ગદા છતાં ધોઇને સાફ કરવાથી સાહીના જેવી કાળી ચામડી ઉપર ચીતરામણ ચિતરેલા હાથીઓ ત્યાર પછી લાવવામા આવે છે તેમના ઉપર ભરેલા રેસમીઓઢા નાખેલા હોય છે તથા રૂપાની સાંકળે રૂપાના બે ઘટા બાધેલા હોય છે હાથીના સ્કંધ આગળ બન્ને બાજુએ ટીબેટીઅન ગાયના પુછડાની ઘણી કિમ્મતી ચમરીઓ રાખેલી હોય છે એક મોટા હાથીની બાજુએ જેમ તેની તહેનાતમા રાખેલા ગુલામો હોય તેમ બે નાના હાથીઓ ચાલે છે આ ભભકાદાર ઓઢાથી ગર્વવાળા હોય તેમ એ ઓ પશુ ધીર લલિત ગતિથી પાદશાહની આગળ થઇને ચાલે છે

હાથી જ્યારે બરાબર તખ્તની સામે આવે છે, ત્યારે તેના ઉપર બેઠેલો મા-હાવત તેને અંકુશ ખોશીને પાદશાહને સલામ કરવા માટે ડાબો પગ વળાવે છે અને શુંઢ ઉંચી કરાવી ચિત્કાર કરાવે છે.

હાથીઓ આવી ગયા પછી પાળેલાં હરિણો, જેમને ઘણું કરીને એક બીજામાં લડાઇ કરાવાને માટે રાખવામાં આવે છે તે, નીલ ગાયો—અથવા મારા ધારવા પ્રમાણે કાળા ગોધાઓ, ગેંડાઓ, વાઘ અને સિંહની સામે થવામાં ઉપયોગી થાય તેવાં મોટાં શીંગડાંવાળા બંગાળી પાડાઓ, પાળેલા ચિતા, દીપડા, જે ઘણીવાર હરિણના શિકારના કામમાં આવે છે, તે, લાલ કપડાં પહેરાવેલા યુસબેગના નાના પ્રકારના નાના મોટા કુતરાઓ, અને છેલ્લે પક્ષીઓ જે પક્ષીઓ શિકાર કરવામાં પણ મદદ કરે છે, કહે છે કે એ પક્ષીઓ હંસ, ચક્લીઓ, બગલાં વગરેના ઉપર તુટી પડી તેમને પકડી આણે છે એટલું જ નહિ, પણ તેઓ હરિણ જેવાં મોટાં પ્રાણીના ઉપર છોડવામાં આવે છે ત્યારે તેમની આંખો ફોડી નાંખી શિકારને સાધ્ય કરી આપે છે. આ પ્રમાણે પાળેલાં જનાવરો અને પક્ષીઓને પાદશાહની નજર આગળ થઇને પસાર કરવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે પક્ષી અને જનાવરોની ઉપરાંત એકાદ બે ઉમરાવોના ઘોડેસ્વારો પણ પાદશાહની હજુરમાં કવાયદ કરી જાય છે. સવારો અને ઘોડા આ ને આ વખતે વસ્ત્રાલંકારથી ભભકાબધ કરવામાં આવેલા હોય છે. આ ઉપરાંત વળી એક ઘેટું જેના ચારે પગ બાંધી લેવામાં આવેલા હોય છે તે આણવામાં આવે છે. કોઈ ઉમરાવ, મુનસફદાર અથવા બીજો કોઇ અધિકારી પાદશાહની આગળ આ ઘેટાને એક ઘાએ બે કકડા કરી નાંખવાની પોતાની અસ્ત્ર ચાતુરી કરી દેખાડે છે.

આ બધાની સાથે બીજાં કેટલાંક અગત્યનાં કામ પણ કરવામાં આવે છે. પાદશાહ માત્ર આ પ્રમાણે પોતાના સૈનિકોની દેખરેખ રાખે છે એટલુંજ નહિ, પણ લડાઈ થઈ ગયા પછી તો તે એટલો બધો સાવધ રહે છે કે એકે એવો સિપાઈ નહિ હોય કે જેને તેણે પોતે તપાસ્યો ન હોય. ઘણાકના પગાર વધારી દીધા છે, કેટલાકના ઓછાક કર્યા છે અને અયોગ્ય લાગ્યા તેમને તેણે પાણીચાં પણ આપી દીધાં છે. આમેખાસની અંદર જેટલા ફરિયાદી આવ્યા હોય તેમની અરજીઓ પાદશાહના મોં આગળ વંચાય છે અને પછી પાદશાહ પોતે સાક્ષીઓ, વાદીઓ અને પ્રતિ

એ રીત પ્રાચીન છે, અને તેથી આ રીતને એક બંધન તરીકે ગણીને કોઈ પણ ઉમરાવ તેની સામે વાંધો લેતો નથી. પાદશાહ આ પ્રમાણે બે વાર દરબાર ભરીને ઉમરાવો તથા પ્રજાની મુલાકાત લેવી એ પોતાનો ધર્મ સમજે છે અને લોક તથા ઉમરાવો ત્યાં હાજર રહેવું એ પોતાની ફરજ સમજે છે. ગમે તેવું અગત્યનું કામ અથવા શારીરિક આરોગ્ય પણ પાદશાહને આ પ્રમાણે બેઉ વખતે દરબારમાં ન આવવાના કારણ રૂપ થઈ શકતું નથી. ઔરંગઝેબ જ્યારે હમણાં થોડા વખત ઉપર ઘણો જ માંદો હતો ત્યારે પણ બેમાં નહિ તો એકમાં પણ તેને હાજર રહેવું પડતું હતું. જ્યારે તે માણસોની સહાયથી આવી દરબારમાં બેસતો હતો. દિવસમાં એકવાર પણ દરબારમાં આવી લોકને દર્શન દેવાની તેને જરૂર પડતી હતી, કારણ કે તેનો રોગ એવી જાતનો ભયંકર હતો કે જો એકજ દિવસ તે દરબારમાં ન આવી શકે તો લોકો અનન્યા વિચાર લાવે અને આખા રાજ્યમાં મોટી ગડબડ થઈ જાય અને વેપારીઓ દુકાનો બંધ કરી બેસે. આવા કારણને લીધે પાદશાહ ગમે તેવો માંદો હોય તો પણ દિવસમાં એકવાર માંદા માંદા પણ તેને દરબારમાં આવીને પોતે જીવે છે એવી લોકને ખાતરી આપવા માટે બેસવું જ પડે છે. પછી ગમે તો થોડીવાર બેસે પણ બેસે તો ખરોજ.

રાજચિન્હ.

પાદશાહ ઓઝલખાનામાં સાંજનો દરબાર ભરે છે ત્યાં પણ મેં આગળ કહ્યું તેમ આમેખાસના દરબાર જેટલી ધામધુમ થાય છે, માત્ર એટલું જ કે જગાની તંગાસને લીધે પાદશાહ તે વખતે લશ્કરની તપાસ કરતો નથી અને પ્રાણીઓ તેની નજર આગળ થઈને પસાર કરવામાં આવતાં નથી; તોપણ સાંજના દરબાર વખતે પણ ચોકીપર હોય તે મુનસફદારોને પાદશાહને સલામ કરવા માટે તેની આગળ થઈને સલામ કરી જવી પડે છે. વળી વિચિત્ર વિધિપુરઃસર તે વેળાએ પાદશાહની આગળ થઈને 'કુર' પસાર કરવાં પડે છે. કુર એટલે વાવટા, હથિયારો અને રાજચિન્હ. રા... હો એક રૂપાની લાકડીના ઉપર બેસારેલાં હોય છે. બે મચ્છચિન્હનાં, ... અઝદાહ અથવા ઉડતા સાપનાં, બે, સિંહનાં, બીજાં પંઝાનાં, બે કાં-

ટાનાં, અને બીજાં ઘણીક જાતનાં રાજચિન્હો છે, જેની પરિસંખ્યા અત્રે ગણાવવી મને યોગ્ય લાગતી નથી. આ રાજચિન્હોમાં કંઈક અર્થ રહેલો છે એમ અત્રેના લોકો માને છે. આ 'કુર' અને મુનસફદારની નજર થાય છે તે વખતે ઉંચા મજબૂત અને દેખાવડા ચહેરાના કેટલાક ગુર્જર માણસોને સાથે રાખવામાં આવે છે. એ માણસો સર્વેને નિયમબંધ પાદશાહની નજર તળે થઇને લઈ જાય છે, સભામાં શાંતિ રાખે છે અને ઘણી જ ત્વરાથી પાદશાહના હુકમને અમલમાં મૂકે છે.

પાદશાહી જનાનખાનું.

કિલ્લાના દરેક ભાગનું વર્ણન આપ્યું ત્યારે હવે જનાનખાનાનું પણ વર્ણન આપવું એ મને ઠીક લાગે છે. કોઈ પણ એવો મુસાફર નહિ હોય કે જે જનાનખાનાના અંદરના ભાગનું વર્ણન આપી શકે, કારણ કે કોઈ માણસને અંદર જવાની રજા મળતી નથી. પાદશાહ બહારગામ ગયેલા હતા તેવામાં એકવાર મહારાણી ઘણાં માંદાં થઈ આવ્યાં હતાં અને મારી સલાહ લેવાની જરૂર પડવાથી હું જનાનખાનામાં ગયો હતો. બેગમ સાહેબથી જરાય બહાર નીકળાય તેમ નહોતું. હું એક આંધળો માણસ હોઉં તેમ મને એક ખોજે માથાથી તે પગના તળીઆ સુધી ઘસડાતી એક મોટી કાશ્મિરી શાલ ઓઢાડી અંદર દોરી ગયો હતો. મેં જાતે તો કંઈ જોયું નથી, પરતુ મને દોરી જનાર ખોજાએ રમ મેહેલનું મને વર્ણન કરી બતાવ્યું હતું તે હું અત્રે લખુંછું અને એટલાથી જ આપ સંતોષપામશો એવી આશા છે. જનાનખાનામાં ઘણા ખંડ છે અને તે બધા જુદા જુદા મહેલ જેવા તથા તેમા રહેનારી બેગમની ઉપજના પ્રમાણમાં શણગારેલા છે. દરેક ખંડની પાસેથી એક પાણીની નહેર કાઢેલી છે. દરેક મહેલની આસપાસ નાના પ્રકારનાં ફૂલઝાડની વાડીઓ, વિહાર સ્થાનકો, મોટાં મોટાં ઝાડના વજીફાઓ અને લત્તા કુન્જો આવેલાં છે. દરેકમાં એક મોટું દિવાનખાનું, અગાશી, જુદા જુદા રૂપાળા સુશોભિત ઓરડાઓ અને રાત્રીએ પવનમાં સુવાને માટે ઉંચી ઉંચી રાવટીઓ કાઢેલી છે. જનાનખાનામાં નાજુક માણસોનો અર્થાત્ રૂપવતી સુંદરીઓનો જ નિવાસ છે. તેમના ચાકરો, દાસીઓ અને ટુંકામા એવોજ સંભાર નાજુક અને મનોહર છે મુખ્ય જનાનખાનાના મહેલના ઉપર કાહાડેલા એક નાના ઘુમટને અને રા-

વહીને ખોજાઓએ ઘણાં વખાણ્યાં હતાં. આગ્રાની માફક તે રાવટીમાં નક્કર સોનાનાં પતરાં જડેલાં છે અને અંદરના ઓરડાઓ સોનેરી કામથી રસી લીધેલા હોવા ઉપરાંત તેની અંદર ઘણાં જ ચિત્ર વિચિત્ર ચિત્રો તથા બીજું ચિતાર કામ અને નકશીદાર મોટા અરિસાઓ જડી લીધેલા છે. મોગલના જનાનખાનાની શોભા અને જાહોઝલાલી એટલી બધી કહેવાય છે કે જેનું વર્ણન પણ થઈ શકે નહિ. જનાનામાં વપરાયલી દરેક વસ્તુ ઘણી જ કિમ્મતી છે, એમાંતો શંકાવકાશ નથી.

દરબાર અને મયૂરાસન.

લડાઈનો અંત આવ્યા પછી ઔરંગઝેબે જ્યારે મોટો દરબાર ભર્યો હતો ત્યારે મેં આમેખાસનો દરબાર જોયો હતો; અમુક પ્રસંગો ઉપર આ-વીજ રીતે મોટા દરબાર ભરવામાં આવે છે આવા મોટા દરબારની શોભા વર્ણન કરવાની ઇચ્છાથી હું તમને એક વાર પુનઃ આમેખાસે તરફ લક્ષ આપવાને માટે વિનતિ કરૂં છું. મેં મારા જનમારામાં એકેવાર ઔરંગઝેબે પહેલીવાર દરબાર ભર્યો તેના જેવો ભભકો અને ઠાઠ દીઠો નથી. ઘણા જ ભભકાદાર પોષાકમાં ઔરંગઝેબ દિવાનખાનામાં મયૂરાસન ઉપર બેઠો હતો. તેણે હીર અને સોનેરી જીકના ઘણાજ નાજુક ભરતથી ભરેલો ધોળા 'સા-ટીનનો જામો પહેર્યો હતો તેણે સોનેરી કપડાની પાઘડી પહેરેલી હતી અને તેની કિનારી ઉપર ઘણા જ મોટા અને કિમ્મતી હીરાઓ ટાંકેલા હતા. પાઘડીની ઉપરનો ભાગ જેને ટોપ કહે છે તેના તાજમાંનો હીરો સૂર્યના જેવો તેજસ્વી ઝળાંઝળાં થઈ રહ્યો હતો. આવું મોટી કિમ્મતનું રત્ન દુનિયાં ઉપર બીજે ઠેકાણે હોય એમ કહી શકાતું નથી. હિંદુ લોક માળાઓ પહેરે છે તેમતેણે મોટાં પાણીદાર હજારો મોતીનો ગળાથી તે પેટ સુધી વિસ્તરતો કંઠો પહેરેલો હતો. હીરા, માણેક અને પાનાંથી જડી લીધેલું તેનું રાજ્યાસન નક્કર સોનાના છ પાયાના ઉપર ઘણી જ ભભકભરી રીતે ગોઠવેલું હતું. સિંહાસન-મયૂરાસનમાં કેટલાં રત્નો હશે અને તેની શું કિંમત હશે તે હું તમને બરોબર કહી શકું તેમ નથી કારણ કે કોઈ પણ માણસ તેની પાસે જઈ શકતો નથી એટલે તે રત્નો કેવાં પાણીદાર અને કેટલાં છે તે કેમ કરીને ગણી અથવા કિમ્મત કરી શકાય. પરંતુ હું તમને ખાત્રી પૂર્વક એ-ટલું તો કહી શકુંછું કે તેના ઉપર હિરા અને રત્નોનો પાર નથી,

મારી ગણતરી અને જાણ પ્રમાણે એ રાજ્યાસન ચાર કરોડ રૂપિઆનું છે. આ રાજ્યાસન ઔરંગઝેબના પિતા શાહજહાંને પોતાની પાસે એકઠાં થયેલાં રત્નોને ઠેકાણે પાડવાને માટે બનાવરાવ્યું હતું. રજપૂત અને પઠાણ રાજાઓનાં રાજ્યમાંથી એ રત્નો મોગલોને મળેલાં હતાં અને દર વખતે પ્રસંગોપાત ઉમરાવો મોટા નજરાણાં આપે તેથી તેમાં વધારો થયેલો હતો. રાજ્યાસનમાં વપરાયલાં રત્નોના પ્રમાણમાં તેની રચના એટલી બધી સારી વખાણવા જોગ નથી; છતાં તેમાં બે મયૂરો કાઢેલા છે અને તેમના પિંચ્છકલાપમાં રત્નોનો બેસુમાર ઉપયોગ કરવામાં આવેલો છે, તેની રચના સારી છે. યૂરોપના રાજાઓને ખોટાં રત્નોથી છેતરી નાશી આવેલા એક ફ્રેંચમેને એ રાજ્યાસનની રચના કરેલી કહેવાય છે. યૂરોપથી આવી તેણે મોગલના રાજ્યમાં આશ્રય લીધો હતો અને ત્યાં તે સારી રીતે બે પૈસાવાળો થયો હતો.

ફ્રાંસ દેશનો બીજો એક મુસાફર શાહજહાનના મયૂરાસનનું નીચે પ્રમાણે વર્ણન કરે છે "શાહજહાનના દરબારમાં સાત ઘણાંજ ઉમદા રાજ્યાસન છે. એક સાવ હિરાથી મઢેલું છે અને બીજાં પાનાં અને અને માણેકથી મઢેલાં-જડેલાં છે, મોટું આસન જે દરબારખંડમાં રાખેલું છે તે એક નાના ખાટલા જેવડું છે એટલે કે તે ૭– ફૂટ લાંબુ અને ચાર ફુટ પહોળું છે ૨૦–૨૫ આંગળ ઊંચા સોનાના નક્કર ૪ પાયા ઉપર તેને ગોઠવેલું છે અને બીજા બાર સોનાના નક્કર સળીઆઓ તેની છત્રીમાં છે. પાયા અને છત્રીના સળીઆ સોનાના છે છતાં તેમના ઉપર હીરા, અને માણેક જડેલા છે. દરેક છત્રીના સળીઆને મધ્ય ભાગે હીરા અને માણેકનો એક સમ ચોરસ આકાર પાડેલો છે આ સ્વસ્તિકોમાં એવી રચના રાખેલી છે કે જો એકમાં મધ્ય ભાગે પાનું હોય તો બીજામાં હીરા અને ત્રીજામાં માણક હોય છે. વચમાં વચમાં હીરા જડેલા છે. જે હીરાઓ ચંવટા નેજદાર અને દશથી બાર કેરેટ વજનના છે, કેટલેક ઠેકાણે મોટાં મોતીઓને કુંદનમાં જડી લીધેલાં છે. તેના ઉપર ચડવાનાં ચાર નાનાં નાનાં પગથીઆં કરેલાં છે. બીજાં સિંહાસન પણ એજ રીતે હીરા માણકથી જડેલાં છે પરંતુ મોટા સિંહાસનથી તો અવધી છે. મોટા સિંહાસનમાં ૧૦૮ પાનાં જડેલાં છે જેનું વજન ઓછામાં ઓછું ૧૦૦ કેરેટ તો હશેજ. બીજાં

મોટાં પાનાં છે તે ૨૦૦ કેરેટ જેટલાં હશે એટલે અકંદર ૩૦૦ કરેટ વ· જનનાં તો માત્ર પાનાંજ તેમાં વાપરેલાં છે. માણુક જુદા જુદા રગનાં છે અને તેમાં મોટામાં મોટું ૯૦ કેરેટનું અને નાનામાં નાનું ૩૦ કેરેટ સુધીનું છે. મેં ૧૧૬ માણુક તો ગણેલાં છે એટલે કે પાનાના કરતાં માણુક વધારે છે. છત્રની અંદરની બાજુએ હીરા અને પાનાં જડેલાં છે અને ઉપર મોટાં પાણીદાર મોતીની ઝાલર નાંખેલી છે. આસનના મુખ્ય મુખ આગળ મોતીનું તોરણ છે. મયૂરની કળા ઉંચી કરેલી છે અને તે કિંમતી વાદળી રંગનાં રત્નથી મઢી લીધેલી છે. તેમાં પિંછાના ચંદ્રકને ઠેકાણે પાનાં જડેલાં છે મયૂરની ગરદન આગળ એક મોટું પાનું વાપરેલું છે. ચાંચ આગળ જરા પિતવર્ણનું ૫૦ કેરેટ વજનનું એક મોટું મોતી લટકાવેલું છે. મયૂરની બન્ને બાજુએ કોઈ ઊંચા પક્ષીની રચના કરેલી છે અને તે પણ કુંદનમાં બેસાડેલાં રત્નોથી બનાવેલી છે. આસનની સન્મુખ પાદશાહ તેમાં બેઠો હોય ત્યારે તેની નજરે પડે તેમ ટોડાને ઠેકાણે ૮૦ થી ૯૦ કેરેટના બે મોટા હીરાઓ જડેલા છે. મયુરાસનમાં વધારે કિમ્મતી ભાગ તો મારા મત પ્રમાણે મોતીની ઝાલરવાળો છે, કારણ કે એ ઝાલરમાં વપરાયલાં મોતી ૬ અને ૧૦ કેરેટના વજનનાં અને ઘણાંજ લાવણ્યવાળાં, પાણીદાર જોવામાં આવે છે. મયુરાસનથી ચાર ફીટને છેટે બે છત્ર ઉભાં કરેલાં છે જેના ડાંડા ૭–૮ના ફીટ છે અને તે પણ હીરા, પન્નાં માણુક અને મોતીથી જડાવ કામ કરેલા છે. એ છત્રો ઉપર પણ મોતીની ઝાલર નાંખેલી છે. તૈમૂર લેને શરૂ કરેલું અને શાહજહાને પૂર્ણ કરેલું આ મયુરાસન તેનો હિસાબ રાખનારાઓએ મને ખાત્રી પૂર્વક જણાવેલો તેપરથી હું કહી શકું છું કે, એ સિંહાસન પાછળ બધા મળીને ૧૦, ૭૦૦, ૦૦૦, ૦૦૦ રૂપિઆ ખરચ થયેલો છે.' આ મયુરાસન ઇ. સ. ૧૭૩૯ માં નાદિરશાહે દિલ્લી લૂટયું ત્યારે લૂંટાઈ ગયું હતું. અને તે, તે ઇરાન લઈ ગયો છે. ઇરાનમાં તે આખુ નથી પરંતુ તેનો કંઇક ભાગ છે જે તેહેરાનની તિજોરીમાં છે એ મયુરાસનના હાથમાં રહેલા ભાગ્યા તૂટયા ભાગની કિમ્મત હાલ, ૨,૬૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડ અંકામ છે. બે શિલિંગ અને ત્રણ પેન્સે એક રૂપિઓ ગણીએ તો મયૂરાસનની મૂળ કિંમત ૧,૨૦,૩૭૫૦૦ પાઉન્ડ થાય છે. આ મયુરાસન ઘડનાર ફ્રેંચ કારીગરનું નામ બર્નિયરે આપેલું નથી પરંતુ આ પુસ્તકનો એક ભાગ જે ૧૮૨૬માં કલકત્તામાં છવાયલો છે તેમાં તેનું નામ ' લાગ્રેજ' કરીને આપેલુંછે.'

મેં એ દરબાર જોયો ત્યારે, મયુરાસનની નીચે ચાંદીના કઠેરામાં ઉમરાવલોક ભભકાદાર પોષાક પહેરીને ઉભા રહેલા હતા. કઠેરાની છત પણ લપેટાની અને તેમાં સોનેરી વેલો ભરેલી હતી. દરબાર ખંડના દરેક થાંભલા આગળ સોનેરી કીનખાબ લટકાવેલો હતો અને બુટ્ટાદાર ધોળી સાટીનની ચારે તરફ ઝુલ મુકેલી હતી. મોટા લાંબા પહોળા રેશમી ગાલીચાથી આખું દિવાનખાનું શણગારેલું હતું. બહાર ચોગાનમાં દિવાને ખાસના કરતાં પણ મોટો તંબુ તાણી ઉપરથી તેને દરબારખંડ સાથે જોડી દીધો હતો. તે અરધા ખંડમાં વિસ્તરતો હતો અને તેના કઠેરાએ ઉપર રૂપાની પાટો ગોઠવેલી હતી. વહાણના કુવા જેટલા લાંબા ચાંદીના સ્તંભો ઉપર તે ઉભો કરેલો હતો. બહારથી આ સુશોભિત તંબુ લાલ રંગનો અને અંદરથી મછલીપટનની તેજ પ્રસંગને માટે તૈયાર કરેલી સ્વાભાવિક હોય તેવાં પુષ્પની રચનાવાળી ધોળી છીંટના વિચિત્ર રંગનો હતો. આ પાદશાહી દરબારમાં તંબુની શોભા ઘણી જ મનોહર કરેલી હતી.

દિવાને ખાસની આગળના છજ્જાદાર ઘુંમટો શણગારવા માટે ઉમરાવોને હુકમ કરેલો હતો. પાદશાહને રંજન કરવા સારૂં દરેક ઉમરાવે સ્પર્ધામાં આવી તે ઘુમ્મટોને અપાર ખરચ કરી શણગાર્યા હતા. આથી દરેક ઘુમ્મટદાર છજાં સળગ સુનેરી કિનખાબથી છવાઈ ગયાં હતાં અને તેમાં બધેજ ઉંચી જાતના રેશમી ગલીચા પાથરેલા હતા. આ આનંદોત્સવને ત્રિજે દિવસે પાદશાહ અને ઉમરાવો વગરે વિધિ પુરઃસર તુલા કરાવે છે. કેટલાક માત્ર સોનાથી તોળાય છે એમ લોકનું કહેવું છે. ગયા વર્ષના કરતાં ઔરંગઝેબ શરીર વધારે ભારે થયો, એમ કહેવામાં આવ્યું ત્યારે બધા ઉમરાવોએ આનંદોદ્ગાર કહાડયો હતો, તે તો મને પણ સાંભરે છે.

નજરાણાં.

વર્ષો વર્ષ આવો સમારંભ થાય છે, પરતુ કોઇક વારજ તે આટલા બધા ભભકાથી અને ખરચથી કરાય છે. ચાર પાંચ વર્ષ સુધી લડાઇને લીધે વેપારીઓ પોતાનો માલ વેચી શકયા નહોતા, માટે પાદશાહે તેમને પોતાનો માલ વેચવાનો વખત મળે એટલા માટે આ સમારંભ મોટા ભભકાથી કર્યો હતો, એમ ઘણા જણનું કહેવું છે. ઉમરાવોએ પણ આ પ્રસંગે

પુષ્કળ ખરચ કર્યું હતું. તેમણે ખરીદેલાં સોનેરી કપડાં પાછળથી તેમણે પોતાના સૈનિકોને તેમના જામા કરવાને માટે ખરીદાવ્યાં હતાં. આવા વાર્ષિક સમારંભને વખતે પરાપૂર્વથી એક નજરાણાની રીત પડી ગયેલી છે, તે પ્રમાણે નજરાણાં કરવામાં આવે છે. ઉમરાવોને તે જરાય ગમતું નથી. પોતપોતાના દરમાયા મુજબ તેઓને પાદશાહની આગળ સુંદર કિંમતી અને સારી ભેટ કરવી પડે છે. પોતે પ્રજા ઉપર જુલમ કરી નાંણાં મેળવ્યાં હોય તે દોષ ઢાંકવાને માટે કેટલાક ઘણીજ ભારે ભેટો કરેછે. કેટલાક પાદશાહની પ્રીતિ સંપાદન કરવાને માટે, કેટલાક પોતાનો દરમાયો વધવાની ઇચ્છાએ મોંઘામૂલનાં નજરાણાં કરેછે. કેટલાક સુંદર મોતી હીરા માણક અથવા બીજા કેટલાક જવાહિર જડેલાં સોનાનાં વાસણ ભેટ કરે છે; અને કેટલાક રોકડ મહોરો નજર કરે છે. આવા જ એક પ્રસંગમાં ઔરંગઝેબ તેના મુખ્ય વઝીરને ઘેર ગયો હતો. ૧૬૬૨માં જાફરખાનને ઔરંગઝેબે મુખ્ય વઝીરાત આપી હતી. તેણે એક નવો મહેલ બંધાવ્યો હતો તે જોવાને બહાને ઔરંગઝેબ તેને ઘેર ગયો હતો. વળી એક મુખ્ય વઝીર તરીકે ગણીને નહિ, પણ પોતાના સંબંધી તરીકે ગણીને જ પાદશાહ તેને ત્યાં ગયો હતો. આ પ્રસંગે જાફરખાને પાદશાહને એક લાખ મહોરો, કેટલાંક ઘણાં જ પાણીદાર મોતી અને કેટલાંક પાનાં નજર કર્યાં હતાં. આ જવાહીરની કિમ્મત ચાલીસ હજાર ગણાતી હતી, પરંતુ શાહજાદાને જવાહીરની કિમ્મત સારી માલૂમ હોવાથી તેને પુછતાં તેણે જણાવ્યું હતું કે, એ પાનાં માત્ર પાંચ હજારની કિમ્મતનાં છે. મુખ્ય મુખ્ય ઝવેરીઓ જેઓ પાનાં જોઇને ગભરાઈ ગયા હતા તેમને શાહજાદાને આંકેલી કિમ્મત સાંભળતાં અચંબો થયો હતો.

ખુશરોજનો મેળો.

આવા આનંદ ઉત્સવના દિવસોમાં કોઈ કોઈ વાર જનાનખાનાના ચોગાનમાં એક વિચિત્ર જાતનો મેળો ભરવામાં આવે છે. આ મેળામાં મુખ્ય મુખ્ય મુનસફદારની અને ઉમરાવોની રૂપાળી બેગમો માલ વેચવાને સારુ બેસે છે. મેળામાં, સુંદર કિનખાબ, નવી જાતની જરીની ભરત ભરેલી વસ્તુઓ, સોનેરી કાપડની ઉમદા ઉમદા પાઘડીઓ, ઊંચા ઘરનાં બૈરાંને પહેરવા જોગ ઝીણી મલ્લમીન, અને બીજો કિમતી માલ વેચવાને સારૂ

રાખવામાં આવે છે. મન મોહક સ્ત્રિયો વેપારી થઈ માલ વેચવા બેસે છે અને પાદશાહ, બેગમ, શાહજાદાઓ અને માનિતી રાણીઓ અને બેગમો માલ ખરીદવા નીકળે છે. જો કોઈ ઉમરાવને સ્વરૂપા કન્યા હોય તો તે તેની માની સાથે અવશ્ય મેળામાં આવે છે, કારણ કે ત્યાં આવતાં તે પાદશાહની નજરે પડે છે અને બેગમ સાહેબોની સાથે ઓળખાણ કરી શકે છે. એક પાઇને માટે પણ પાદશાહ માલ ખરીદ કરતાં તાણાતાણ કરેછે. એવા મેળામાં એક વિચિત્ર રીત છે. એમ કહે છે કે સુંદર સ્ત્રીઓ આવા સારા માલ વેચવાને લાવે જ નહિ અને આવો માલ તો બીજે ઠેકાણે અમુક કિમ્મતે મળે છે માટે તે તેથી વધારે આપશે નહિ જ. જ્યારે પાદશાહ આ પ્રમાણે કિમ્મત ખેચી ઝાલે છે, ત્યારે વેચનાર સ્ત્રી વધારે કિમ્મત લેવાને માટે પ્રયત્ન કરે છે અને પાદશાહ જે કિમ્મત કહે છે તે ઘણીજ થોડી જણાવે છે. ગરમા ગરમી છુટથી થાય છે અને તેમાં પેલી સ્ત્રી ખુશીથી પાદશાહને એમ પણ કહે છે કે, 'તમે કંઈ સોદો કરનાર નથી, તમે નકામા ગ્રાહક છો. તમને માલની કિમ્મત જ નથી, મારો માલ તમારે માટે ઘણો મોંઘો છે, તમે જ્યાં તમને સારો બંદબેસ્તો ભાવ પડે ત્યાં ચાલ્યા જાવ,' વગરે દ્વિઅર્થી વચનોક્તિઓ થાય છે. પાદશાહના કરતાં બેગમો વધારે ઝઘડો કરે છે તેઓ વચ્ચે ખુબ બોલા બોલી થાય છે અને વેચનાર ખરીદનારનું ફારસ થઈ રહે છે. છેવટ ગમ્મત કરી તે માલ ખરીદ કરવામાં આવે છે અને પાદશાહ, બેગમ, શાહજાદો કે શાહજાદી જે તે માલ રોકડી કિમ્મતે લેતું હોય છે, તે વેપારી સ્ત્રીને અથવા તેની ફુટડી કન્યાને રૂપિઆ ગણી આપતાં જાણે અજાણથી પડી જતી હોય તેમ રૂપિઆ ભેગી મોહોરો આપી દે છે. આમ મહોરો આપવાનું કારણ તેમને ઉત્તેજન આપવાનું ગણાય છે. સંપૂર્ણ ગમ્મત અને ઠઠ્ઠાસીથી આ મેળાની ધામધુમ પસાર થાય છે.

કંચનીઓ.

કેટલાક ઉમરાવોને પસંદ ન હોવા છતાં પણ શાહજહાન પાદશાહને નાચ રંગનો શોખ હોવાથી દરેક ઉત્સવમાં તે રામજણિયોને અને ગવૈયાઓને બોલાવતો હતો. વળી કંચની નામની નાચનારીઓને જનાનખાનામાં બોલાવી તેણે તે વખતે ચાલતા રિવાજને ઉલ્લંઘ્યો હતો. વળી

તે તેમને આખી રાત્રિભર કામ ઉપરાંત રોકી રાખતો હતો. અલબત બજારમાં બેસનારી વેશ્યાઓ જેવી તો તે નથી ગણાતી, પરંતુ ખાનગી અને કંઇક ચડતા દરજ્જાની તેઓ ગાનારીઓ ગણાય છે, ઉમરાવ અને મુનસફદારોના મોટા મોટા લગનના વરઘોડાઓમાં તેઓ નાચવાને જાય છે. આ કંચનીઓમાંની ઘણીક તો સારી પેઠ રૂપાળી, સારાં લુગડાં ઘરેણાં પહેરનારી અને સભ્યચિત ગીત, નૃત્ય કરનારીઓ છે. તેમનાં અંગ ઘણાં નાજુક હોવાથી તેઓ છટાબંધ ત્વરાથી નાચે છે. તેઓ સમય સમયના રાગ ગાવા સંબધે ઘણીજ સાવધ રહે છે. આટલું બધુ છતાં એટલું તો ખરૂ જ કે ગમે તેટલી પણ તે સર્વસામાન્યા કહેવાય છે. ઉત્સવના પ્રસગમાં જ શાહજહાન તેમને બોલાવતો હતો એમ નહિ, પરંતુ અસલના રીવાજ પ્રમાણે જ્યારે તેઓ બુધવારની રાત્રિએ આમેખાસમાં સલામ ભરવાને માટે આવતી ત્યારે પણ તે તેમને રાત્રિ ભર રોકતો હતો અને તેમના કુરછંદમાં ગમ્મત મેળવતો હતો. ઔરંગઝેબ તેના પિતાના કરતાં વધારે ગંભીર અને ડાહ્યો છે. તે કંચનીઓને જનાનખાનામાં દાખલ થતાં અટકાવે છે એટલું જ નહિ, પણ જુના રિવાજ પ્રમાણે તેઓ બુધવારે સલામ ભરવાને માટે આમેખાસમાં આવે છે ત્યારે તેમને સલામ લઇને તુરત જ રજા આપી દે છે.

પાદશાહી ગુલઝારના ઉત્સવના દિવસો, ગવૈયા અને કંચનીઓના વિષયના સંબધમા વાત ચાલે છે તે ભેગું હું તમને આપણા દેશના બરનાર્ડ નામના એક માણસ સબધે બનેલી વાત લખવાને ધારૂં છું. હું પ્લુટાર્કના મતને મળતો થાઉ છુ કે, સહજ બનાવોને દાબી રાખવા નહિ, કારણ કે સેલર્નાના બનાવોમાંથી કેટલીક વાર લોકોની રીતભાત અને બુદ્ધિ માટે આપણાથી વધારે યોગ્ય વિચાર બાંધી શકાય છે અને મોટી બાબતોમાંથી તેમ થઈ શકતું નથી. બરનાર્ડની બાબત ગમે તેવી છે, તોપણ ઉક્ત તત્વજ્ઞાનીના વિચારાનુસાર અત્ર તે અનુચિત લાગે એમ જણાતું નથી. જહાંગીર પાદશાહના રાજ્યના છેલ્લાં વર્ષોમાં આ માણસ સારી પદવીએ ચડયો હતો, તેને ઘણું માન મળતું હતુ અને તે એક નામાંકિત વૈદ્ય અને હાડવૈદ્ય તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલો હોશિયાર ડાકતર હતો. જહાંગીરની પ્રસન્નતાનાં ફળ તે અનુભવતો હતો એટલું જ નહિ પણ તે જહાંગીર

સાથે જમવા પણ બેસતો હતો. જમણમાં તે બન્ને પુષ્કળ દારૂ પીતા હ-તે પાદશાહને અને તેના વૈદ મિત્રને બન્નેને આસવનો રસ સરખો હતો. પાદશાહ આવી મોજ મઝામાજ ધ્યાન આપતો હતો. રાજ્યની લગામ તેણે પોતાની વાહી નૂરજહાન બેગમના હાથમા આપી હતી અને વારવાર તે તેના સંબધમા એમ કહેતો હતો કે, 'મારા વગર તે એકલી આખા રાજ્યનો કારભાર ચલાવવા માટે પૂર્ણ યોગ્ય છે' બરનાર્ડનો નિયમિત પગાર રોજના બે ફાકનનો હતો પરતુ જનાનખાનાની બેગમોની સારવારમાથી અને ઉમરાવોમા તે વૈદુ કરતો હતો તેમાથી તેને ઘણા પૈસા મળતા હતા. આ ઉપરાત પાદશાહ આગળ તેની વગસગ વધારે હોવાથી ઉમરાવો પોતાનો રોગ કાઢવા માટે નહિ પણ તેનું મન સપાદન કરવાને માટે તેને ઉમદા બેટો આપતા હતા આ માણસ પૈસાને ગણતો નહોતો એક હાથે ધુમ કમાતો હતો અને બીજે હાથે વાપરતો હતો, આથી તે લોકમા અને ખાસ કરીને કચનીઓમાં બહુ પ્રિય થઈ પડયો હતો. કચનીઓને તે બહુ પૈસા ખવરાવતો હતો. આ જાતની નાચનારીઓથી રાત્રે તેનું ઘર ચીકાર ભરાઈ જતું હતું; જેમાની ઘણીક તો અપ્સરાના જેવી રૂપાળીઓ અને નાજુક શરીરને લીધે અદ્ભુત નાચ કરનારીઓ હતી. આપણા દેશના માણસો આવી સ્ત્રીઓ ઉપર મોહી પડે છે, પરંતુ તેમની માતાઓ પ્રીતિને માર્ગ આપવા દેતી નથી. પોતાની છોકરી તેના કૌમાર સાથે શારીરિક નૈરુજ્ય અને રાગ ખોઈ બેસે તેથી તેઓ તેમને એક ક્ષણ પણ વીખી મુક્તી નથી. અને માશુકોની પ્રાર્થનાઓ અને પ્રયત્નો તથા પાદશાહના વાલા વૈદની નિરતરની આશાઓ ફળીભૂત થતી નહોતી પોતાના પ્યારની એક કચની મેળવવામા નાસીપાસ થયેલા આ વૈદને એક વખત ભર દરબારમાં જહાગીર પાદશાહે ઉમરાવોની સમક્ષ જનાનખાનામા વૈદુ કરવા માટે તેને એક ઉત્તમ બેટ આપવા માડી હતી, પરતુ કચની ઉપર આશક્ત થયેલા બરનોર્ડ જહાગીર પાદશાહને વિનતિ કરી કે, 'આપ જે મોટી બક્ષીસ આપો છો તેના બદલા હું આપ નામદારની મારી ચાકરીને એટલુ જ માગુ છુ કે, આજે સલામ ભરવાને માટે જે કચનીઓ આવી છે તેમાંની ફલાણી કચની આપ નામદાર મને બેટમા આપો.' આખી સભા તેના આ વચનો સાભળીને તથા બેટને પાછી વાળી પોતે એક

ક્રિશ્ચિયન હોઈ મુસલમાન કંચનીની માગણી કરતો હોવાથી હસી ગઈ, પરંતુ જહાંગીર પાદશાહે ધર્મની દરકાર ન રાખતાં ખડખડાટ હસી પડી તે કંચની તેને આપવાનો હુકમ કર્યો 'એ કંચનીને આ વૈદરાજને ખભે બેસારો એટલે તે એને લઇને ચાલ્યા જશે.' પાદશાહે કહ્યું તેમજ કરવામાં આવ્યું બર દરબાર વચ્ચે પેલી નાજુક કંચનીને બરનાડને ખભે બેસાડવામાં આવી અને તે આ ઈનામ લઇને ખુશ થતો થતો કંચનીને ઉચકી પોતાને ઘેર ચાલ્યો ગયો.

સાઠમારી.

હિંદુસ્તાનના પાદશાહોની મોજમઝાના દિવસો યૂરોપમાં ન જણાયલી એવી ગમતથી પુરા થાય છે એને સાઠમારી કરીને કહે છે, એટલે કે પ્રાણીઓને લડાવે છે તે. બે હાથીઓની લડાઈ કરાવે છે. સઘળા લોકની સમક્ષ આ જનાવરોની સાઠમારી નદીના રેતીવાળા કિનારા ઉપર થાય છે. પાદશાહ, જનાનખાનાની બેગમો અને મુખ્ય મુખ્ય ઉમારાવો આ ગમતને રાજ્ય મહેલના છજામા બેઠાં બેઠાં જુવે છે.

નદીના કિનારા ઉપર ત્રણ ચાર ફુટ જાડી અને પાંચ છ ફુટ ઉંચી રેતીની ભીત જેવી પાળ બાંધવામાં આવે છે અને આ પાળની એક બાજુએ એક અને બીજી બાજુએ બીજો એમ બે મોટા મદ મસ્ત હાથીઓ વચ્ચે લડાઈ લડાવવામાં આવે છે. દરેક હાથી ઉપર બબ્બે મહાવત બેસે છે. એક અંકુશ લઇને તેના ગંડસ્થળ ઉપર તેને પ્રવર્તાવવાને માટે બેસે છે અને તે પડી જાય તો તેની જગાએ જઇને બેસવા માટે બીજો મહાવત હાથીની પીઠ ઉપર બેસે છે. મહાવતો કાં તો લાડના શબ્દોથી કાં તો ધિક્કારનાં વચનથી અથવા કાં તો અંકુશ મારીને તેને ખીજવીને પેલી પાળ આગળ લાવે છે અને સામ સામે આવેલા તે હાથીઓને પછી તેવી જ રીતે લડાવે છે તેઓ સામ સામે એવા જોરથી માથાં ભટકાવે છે તથા દંતુશળના ઘા કરે છે કે તેઓ પછી કેવી રીતે જીવી શકે છે તે આપણને આશ્ચર્ય લાગે. લડાઈમાં તેઓ એવા તો મોટા ચિત્કાર કરે છે કે કાનના પડદા ફાટી જાય. લડાઈની અંદર વારવાર તેઓ શ્વાસ લેવાને માટે ધીરા પડી જાય છે, વળી તેમને ઉશ્કેરીને લડાઈમાં પ્રવૃત્ત કરવામાં આવે છે. વારવાર એમ કરતાં છેવટ પેલી રેતીની પાળ તદ્દન જ-

મીન બરોબર થઈ જાય છે પાળ પાડી નાખતા વિજયી હાથી એટલો બધો ઉન્મત્ત થઈ જાય છે કે તે પોતાના સામાવાળાઓ ઉપર જોશમા ધશી જઈ શૂઢવતી તેને ખેચે છે અને છેવટ શૂઢની ચૂડ નાંખી એવી હઠથી લડે છે કે જોનારાઓ સ્તબ્ધ થઈ જાય છે આ પ્રમાણે સામ સામે હ ઠમા આવેના હાથીઓ પછી ચક્ર અથવા તેના જેવા ઘાટની બનાવેલી લાગતી મસાલથી જ છૂટા પાડી શકાય છે હાથીઓ દેવતાથી ઘણું બીહીએ છે આથી કરીને જ દારૂ ગોળાનો ઉપયોગ થયા પછી લડાઈના કામમા હાથીઓને વાપરવાનો ચાન ઓછો થઈ ગયો છે મોટા અને મદ મસ્ત હાથીઓ લકાથી આવે છે, પરતુ આગળથી કેળવ્યો ન હોય તેવો હાથી લડાઈમા ઉતારી શકાતો નથી વર્ષોના વર્ષો સુધી જેમના માથા આગળ બ દુકો રાખીને ફોડી હોય તથા જેમના પગ આગળ અને પેટ નીચે દારૂના શર શુરીઆ કરીને અગ્નિનો પરિચય ન કરાવ્યો હોય તે હાથી લડાઈમા કામ આ વતો નથી

આ અધીર પ્રાણીઓની સાઠમારીનું પરિણામ ભયકર આવે છે લડનારા હાથીઓ પોત પોતાના સામાવાળાઓના મહાવતને નીચે નાખી દે વા માટે યત્નવાન રહે છે અને તેમા જો કોઈ પણ હાથી વિજયી થાય છે તો તે લડાઈમા વિજયી થાય છે, પરતુ નીચે પડનાર મહાવત તો બિચારો તેને તે જ જગ્યા ઉપર સપાટામ ધ હાથીના પગતળે ચગાઈને દેહ ઉડી જાય છે આ સાઠમારી એટલી બધી ભયકર ગણાય છે કે સાઠમારી માં જનાર મહાવત જેમ ખરેખર મરવા માટે જતો હોય તેમ પોતાનાં સ્ત્રી છોકરાની છેલ્લી સલામ ભરી લે છે આ ભયકર અને મરણના કામ ઉપર જતા તેમને સતોષ લેવા જેવુ માત્ર એટલુ જ હોય છે કે જો તે જીવતો રહે તો તેને પાદશાહ પસદ થઈને પગાર વધારી આપે છે તથા એક પૈસાની ભરેલી થેલી તેના હાથીના વિજયમા ઈનામ આપશે વળી તેઓને એટલો પણ સતોષ હોય છે કે જો તેઓ મરી જશે તો તેમની વિધવાઓને પાદશાહ પેનશન આપશે તથા તેમના છોકરાઓને તેમની જગો ઉપર કામે રાખશે મહાવતનો જીવ જોખમમા રહે છે એટલેથી જ આ ભયકર મારામારીનો ભય પૂરો થતો નથી મત્ત થયેલા હસ્તીઓ કોઈવાર માણસોના ટોળા તરફ ધશી આવે છે ત્યારે મ તો તેમના પગતળે કે કા

તો માણસો અને ભડકેલા ઘોડાઓના તળે પણ કોઈ કોઈ લોક ચગદાઈ જાય છે બીજી વખતની સાહમારી જોતાં હું મારા ઘોડાના પ્રતાપે અને અને મારા નોકરની હોશિયારીને લીધે જ બચી ગયો હતો

દિલ્લીની જુમામસજીદ.

શહેરના બે મોટાં મકાનનું વર્ણન કરવું રહી ગયું છે, માટે હવે આ પણે રાજ્ય મહેલમાંથી નીકળી તેના ઉપર નજર કરીએ આ બે મકાનો વર્ણન કરવાને યોગ્ય છે પહેલું મકાન તે દિલ્હીની જુમામસજીદ છે શહેરની વચ્ચે એક ઉંચાણ ભાગ ઉપર તે આવેલી છે પ્રથમ એ ઊંચી જગાને બરોબર સપાટ કરીને તેની આગળ એક મોટો સમાન ચોક પડે એમ કરવામાં આવેલી છે આ મોટા ચોક અથવા માંડવીમાં શહેરના ચાર મોટા રાજમાર્ગ આવી મળે છે એક માર્ગ જુમા મસજીદના મુખ્ય દરવાજા આગળ, બીજા બે તેના બડાના દરવાજા સન્મુખ અને ચોથો તેની પછીત આગળ આવી વિરામ પામે છે માંડવી આગળ ત્રણ દરવાજા કરેલા છે અને ૨૫ અથવા ૩૦ પગથીયાથી તેના ઉપર જવાય છે જુમા મસજીદનો પાછલ્યો ભાગ જમીનની ઉંચાઈ બરોબર કોતરણીના પથ્થરોથી સરખો કરી લીધેલો છે, તેથી મસજીદની શોભામાં ઘણો વધારો થાય છે મસજીદના ત્રણ દિશા તરફના ત્રણે દરવાજા આરસપહાણથી બાંધેલા છે અને દ્વાર મોટાં ચકચકીત તાંબાના પતરાથી મઢી લીધેલા છે પડખાના બે દરવાજા કરતા મુખ્ય દરવાજો વધારે ભભકદાર છે અને તેના ઉપર આરસપહાણના મિનારા કાઢેલા છે તેથી તો તેની શોભામાં ઓર વિશેષ વધારો થાય છે મસજીદના પાછલ્યા ભાગમાં ત્રણ આરસના ઘુમટો છે, તેમાં વચલો ઘણો ઉંચો અને ભભકાદાર છે મસજીદનો અને ઘુમટો વચ્ચેનો ભાગ છાપાળ આગ્નો ખુલ્લો છે, અને પુષ્કળ ગરમી પડતી હોવાથી આ પ્રમાણે છૂટ

બાંધકામ માટે તે સપૂર્ણ વખણાય. ત્રણ મોટા ઘુમટ અને બીજા અનેક નાના નાના મિનારાઓ શિવાય આખુ મકાન રાતા પથ્થરથી બાંધેલું છે. મકાન જેમ રાતા પથ્થરના નમુનાદાર કેકેડાઓથી બાંધેલું હોય તેમ રતાસને લીધે બહુ જ ભભકાબંધ લાગે છે. જો કે રાતા પથ્થરો ઘણા સારા અને પસંદ કરેલા પથ્થર છે છતાં પણ ઘણે વર્ષે તે ખવાઈ જાય છે તથા ફીકા પડી જાય છે. અહીંના લોક એમ માને છે કે જે ખાણોમાંથી તે પથ્થર કહાડવામાં આવે છે તે ખાણો અનુક્રમે તે પથ્થરોને ફરીથી ઉત્પન્ન કરે છે. આ વાત જો ખરી હોય તો તેના જેવુ બીજું એકે નહિ, પરંતુ દરેક વર્ષે તે ખાણોમાં પાણીનો જમાવ થાય છે તેને આ પ્રમાણે તેઓ માને છે કે કેમ, જે હું નક્કી કહી શકતો નથી. આ જુમા મસજીદ શાહજહાન પાદશાહે ૧૬૪૪માં બંધાવા માંડી હતી તે શાહજહાનના રાજ્યના અંત સાથે એટલે કે ૧૬૫૮માં પુરી થઈ છે. હિંદુસ્તાનમાં તેમજ બીજે કોઈ પણ ઠેકાણે દિલ્હીની જુમામસજીદ જેવું સુંદર મકાન નથી.

જુમાને દિવસે એટલે શુકરવારે પાદશાહ બંદગી કરવા માટે જુમા મસજીદમાં આવે છે. આપણે જેમ રવિવાર પાળીએ છીએ તેમ અત્રે શુકરવાર પળાય છે, જે માર્ગેથી પાદશાહની સવારી જવાની હોય છે તે માર્ગ ઉપર ધુળ ન ઉડે અને તાપ ન લાગે તે માટે પ્રથમ પાણીનો છ-ટકાવ કરવામાં આવે છે. બસેં અથવા ત્રણસેં બંદુકવાળાઓ પાદશાહના અંગરક્ષક તરીકે સાથે રહે છે અને બીજુ લશ્કર રાજ્ય મહેલથી તે મસજીદ સુધી રસ્તામાં બેઉ બાજુએ સંઢ સમારી ઉભું રહે છે. અહીં બંદુકો નાની છતાં સારી હોય છે પાદશાહની સવારી આગળ પાંચ અથવા છ ઘોડેસ્વારો લોકને દૂર ખસેડવાને માટે રહે છે આ લોકો પાદશાહને તેમના ઘોડાઓની ધુળ ન ઉડે તેથી પાદશાહથી ઘણા આગળ રહે છે. આ પ્રમાણે બંદોબસ્ત થયા પછી પાદશાહ કોઇવાર સુંદર અંબાડીમાં હાથીએ ચઢીને અને કોઇવાર સારા પોષાકવાળા આઠ માણસોએ ઉચકેલી રાજ્યાસનના ઘાટની ભભકાદાર ઝળાંઝળાં થતી પાલખીમાં બેસીને રાજ્ય મહેલમાંથી નીકળે છે. ઘોડેસ્વાર થઇને અને પાલખીમાં બેસીને ઉમરાવો પાદશાહની સાથે જાય છે તેમાં ઘણાક મુનસબ્દારો પણ સામેલ રહે છે. મેં પ્રથમ વર્ણવ્યા છે એવા રૂપાની છડીઓ અને રાજ્યચિન્હોવાળા

એ ચાકરો પોતાના સુખીઆ શેઠને પખો નાંખતા હોય છે ત્રીજો મયૂરપીં છની ચમરીથી માખો ઉરાડે છે અને ત્રણચાર માણસો આગળ દોડે છે અને કેટલાક હોશીઆર ઘોડેસ્વારો તેમનીપાછળ ચાલે છે

દિલ્હીની આસપાસનો પ્રદેશ ઘણોજ ફળદ્રુપ છે અહીં અનાજ, સેલડી, ગળી, ચોખા, બાજરી અને ત્રણ ચાર જાતના કઠોળ વગરે ધાન્ય પેદા થાયછે લોકોના મુખ્ય ખોરાકમા આવતુ આ અનાજ પુષ્કળ પાકેછે દિલ્હીથી આગ્રે જવાના રસ્તાપર ૭ માઈલને અતરે એક મોટુ મકાન છે તેને મુસલમાનો કોહી ઈ–દુત બુ–દીન, મિનારે કુતબ કરીને કહેછે આ મકાન ઘણુંજ પુરાતન છે અને તે એક હિંદુનુ મૂર્તિ દેવાયન હોય એમ લાગે છે તેમા એક શિલા લેખછે તે હાલ હિંદુઓની બોલાતી ભાષાથી કોઈ બીજી ભાષામા લખેલો છે અને તેને વાચનાર કોઈ મળતો નથી

દિલ્હીની બીજી દિશા તરફ પાચ ૭ માઈલને છેટે એક ગામડી પાદ શાઈ મહેલ કરીને ઘણુજ ભભકાબધ મકાન છે, પરતુ આપણા દેશના રાજાઓના સેન્ટ જર્મિયન અથવા વરસેઈનીસના જેવુ તે નથી હું તમને ખાતરી આપીને કહુછુ કે ત્યાના જેવી સુન્દર જગાઓ દિલ્હીની પાસે કાંઈ નથી અથવા સેન્ટકલાઉડ, સેન્ટીનીમિહોન, લિયેઆર રૅાસેમ અથવા તો ગામડાના માણસોની વાડિઓ અને વઝીરો જેવાં વિહારમકાનો કે બાગો આ દેશના ગૃહસ્થ ઉમરાવ વા રાજાના નથી આનુ કારણ માત્ર એટલુ જ છે કે અહેના માણસોને પોતાની જમીન હોતી નથી દિલ્હી અને આગ્રા વચ્ચે પચાસ સાઠ લીગનો અતર છે, પરતુ ફ્રાન્સની માફક આ ટલા લાબા માર્ગ વચ્ચે મુસાફરને ઉતરવા જેવુ એકે નગર નથી આખો રસ્તો ઝાડાળા ભરેલો અને મથુરા સિવાય કઈજ જોવા જેવુ આવે એવો નથી મથુરામા જુનાં હિંદુ દેવળો ઘણાં છે મથુરાના કેટલાંક દેવાલયોઘણા સુન્દર છે આગ્રાથી દિલ્હી સુધીનો રસ્તો જહાંગીર પાદશાહે બધાવેલો છે સડકની બને બાજુએ ઝાડ રોપાવેલા છે અને ગાઉ ગાઉને અતરે કૂવા અને ઉતારા બધાવેલાછે

દિલ્હીનું વર્ણન આપ્યુ તેવુજ આલેશાન મકાનો વગેરેને મળતું આગ્રાનું વર્ણન જાણી લેવુ અકબરે આગ્રા વસાવી તેને અકબરાબાદ નામ આપ્યું હતુ તેના વખત પછી આગ્રા હિંદુસ્તાનના પાદશાહોની નિય

નગરી થઈ પડેલું છે. તે દિલ્હીના જેટલુંજ વિસ્તારવાળું, કોટ કિલ્લા અને ઘરબારની સરખી બાંધણીનું અને રાજા, ઉમરાવો વગરેના વાસથી ભરપુર છે. આગ્રામાં ખાનગી વસ્તી વધારે છે અને તે એક વેપારનું સ્થાન છે. આગ્રામાં પણ બે મોટાં મકાનો લક્ષ દઇ જોવા જેવાં છે પરંતુ તે બીજાં નગરોના જેવાં ભભકદાર નથી. તેમની આગળ કોટ નથી. દિલ્હીને જેમ મોટા રસ્તા કોટ બજારો વગરેની યથાર્થ રચનાથી સુશોભિત બનાવેલું છે તેમ આગ્રામાં નથી. ચાર પાંચ મોટા રસ્તા ઘણાજ લાંબા છે અને તેના ઉપર આવેલાં મકાનો પણ સારાં છે. બીજા રસ્તાઓ ટુંકા સાંકડા અને વાંકા ચૂંકા ખૂણા ખાંચરા પડતા છે. જ્યારે પાદશાહ આગ્રામાં હોયછે ત્યારે આ સાંકડા રસ્તાને લીધે ઘણી ગુંચવણ થાયછે. દિલ્હી અને આગ્રા વચ્ચે કેવી જાતનો ફરક છે તે મેં મારી ધારણા પ્રમાણે ઠીક બતાવ્યો છે. વિચાર કરીને ધન સમૃધ્ધિની દ્રષ્ટિએ જોઈએ તો આગ્રા એક ગામડી નગર જેવું લાગે છે આગ્રાનો દેખાવ વનસ્પતિવાળો છે, કારણ કે રાજાઓ, ઉમરાવો અને વેપારી ગૃહસ્થનાં ઘરની આસપાસ મોટા મોટા ઝાડના બાગ બનાવેલા છે. દરેક ઘર કંઈક ઝાડની ઘટામાં આવેલું જોવામાં આવે છે. શહેરના મધ્ય ભાગમાં વેપારી વાણીઆઓનાં પથ્થરનાં ઘર આવેલાં છે. આ ઘરો જુના કિલ્લાનાં ઝાડોની વચ્ચમાં આવી રહેલા હોય તેવો દેખાવ આપેછે. આવી વનસ્પતિ પૂર્ણ ભૂમિઓ આ દેશમા તાપ તડકાથી બળેલા માણસોને અદ્ભુત વિશ્રાંતિ આપે છે.

દુનિયાં ઉપર કોઈ પણ ઠેકાણે ન મળી શકે એવી સૃષ્ટિલીલા તમને પોન્ટનૈફમાંથી મળે એમ છે, માટે તમારે તો પારીસ છોડી બહાર નીકળવાની ઈચ્છાજ કરવી નહિ ત્યાં આગળના એક પુલ ઉપર બેસીને જોશો તો તમારી આસપાસ તમને ઘણો મનોહર દેખાવ, ગાડી ઘોડા અને માણસોનાં ટોળે ટોળાં નજરે પડશે રાત્રિને વખતે તેજ સ્થાનક પર જઈને જોશો તો વળી ઘણોજ સારો દેખાવ તમારી નજરે પડશે. ઉંચા ઉચ્ચાં રંગ મહેલોની વાતાયનોમાંથી પ્રદીપ્ત તેજવાળા દિવાઓ તમને મધરાત સુધી નજરે પડશે. એશિયામા સ્ત્રિ વિભવ જોવામાં જ આવતો નથી, છતાં ત્યાં તો આપ સ્ત્રિ પુરૂષોને પોતાનાં બાળ બચ્ચાંની સાથે સુખથી અને ચોરના ભય વગર હરતાં ફરતાં દેખશો વળી ચારે તરફ

નજર નાંખતાં બધે જ તમે એક ધારા બળતા દીવાઓની હારો જોશો. ખાતરી ગખજો કે તમે ઉપર કહેલે સ્થાનકેથી જેવો દેખાવ જોઈ શકશો તેવો બીજે કોઈ ઠેકાણે જોવાનો નથી. ચીન અને જાપાનમાં હું ગયો નથી એટલે તે દેશોમાં હોયતો ભલે તેમાં પણ પારીસમાં બંધાતું લૉરે જોકે મેં તો તેને માત્ર કાગળ ઉપર જ જોયેલુ છે પરતુ હાલ પુરૂ થયું હશે તે જોયે એટલે તમે દુનિયાં ઉપરનો ઉત્તમોત્તમ દેખાવ જોયો એમજ જાણજો.

કોન્સ્ટેટિનોપલમાં જનાનખાના આગળના વિશાળ ચોગાનમાં ઉભા રહીને મેં જે સૃષ્ટિલીલા જોઇ છે તેવી સૃષ્ટિલીલા કોઇ સ્થળે નથી માટે મેં આપણી કૃત્રીમલીલા જોવાને આપને જણાવ્યું છે. આવી બાબતોને લક્ષમાં લેતાં હું એમ કહેવાને હિમ્મત ધરૂંછું કે દુનિયાંપરનું કોઈ પણ નગર પારીસની બરોબરી કરે તેમ નથી, તેમજ કોન્સ્ટેનટીનોપલની શોભા પણ કુદરની અને મનોહર છે. દિલ્હી અને આગ્રા સુંદર શેહેરો છે પરંતુ તે યુરોપનાં રાજ્યનગરોની તુલના કરે તેમ નથીજ.

મોગલરાજ્યમાં પાદરીઓ.

આગ્રામાં જેસ્યુટ પાદરીઓનું એક દેવાલય છે તેમજ એક નાની નિશાળ છે; જેમાં વટલી ગયેલાઓનાં પચીસ ત્રીસ છોકરાંને આપણા ધર્મનો બોધ આપવામા આવેછે. અકબર પાદશાહને જુદા જુદા ધર્મોનાં તત્વ જાણવાની ઈચ્છા થઈ ત્યારે હિંદુસ્તાનમાં પૂર્ણ બળ પર આવેલા પોર્ટુગીઝોએ, ધર્માધ્યક્ષોની સભામાં પેતાના ધર્મ ગુરૂને પણ મોકલ્યો હતો. અકબર ક્રિશ્ચિયન ધર્મનું તત્વ જાણતાં ઘણોજ પ્રસન્ન થયો હતો તથા તેમને વર્ષાસન બાંધી આપ્યા ઉપરાંત આગ્રા અને લાહોરમાં પોતાનાં દેવળ બાંધવાની પરવાનગી આપી હતી અકબરના કરતાં પણ તેના પુત્ર જહાંગીરે ખ્રીસ્તી પાદરીઓને વધારે આશ્રય આપ્યો હતો; પરંતું હાલના પાદશાહના પિતા શાહજહાને તેમને ઘણું વિતાડયું હતું. તે પાદશાહે તેમનાં વર્ષાસન લઈ લીધાં એટલું જ નહિ, પણ તેમનું એક દેવળ જેના ઉપર આખાં શહેરમાં સંભળાય તેવો ઘંટ હતો તેને ખંડિત કર્યું હતું. જહાંગીરશાહના અમલમાં પાદરી સાહેબે પોતાના ધર્મ પ્રચારને માટે સારો શ્રમ લીધો હતો. એ પાદશાહને કુરાનના કલમા ઉપર તિરસ્કાર હતો છતાં તે આપણા લોકના ધર્મના નિયમ ધારાને વધારે વખાણતો હતો. તેના બે ભત્રિજાઓને તેણે

ખ્રીસ્તી ધર્મ અંગીકાર કરવાની રજા આપી હતી વળી જનાનખાનામા ઉછરેલા અને સુન્નત કરાવેલા મિર જાફુરકરીમને પણ તેણે ખ્રીસ્તી ધર્મ લેવા દીધો હતો આનું બહાનુ એમ બતાવવામા આવતુ હતુ કે, મિરઝાની મા એક ગૃહસ્થ આર્મિનીઅન ખ્રીસ્તીની દિકરી હતી અને તેથી મીરઝાને તે ધર્મ સ્વીકારવા દીધો હતો

જેસ્યુટ પાદરીઓ કહે છે કે જહાગીર ખ્રીસ્તી ધર્મ તરફ એટલો બધો વળેલો હતો કે એકવાર તેણે તેનો આખો દરબાર ખ્રીસ્તી રિવાજ પ્રમાણે કરી નાખવાની હિમ્મત ભરી જુમસ કરી હતી પોષાકો તૈયાર કરવામા આવ્યા હતા અને એકવાર તે પોષાક પહેરી તેણે પોતાના એક મોટા ઉમરાવને બોલાવી નવા રિવાજને માટે તેનો કેવો મત છે તે જાણવા માગ્યું હતું ઉમરાવે એવો વિરૂદ્ધ મત આપ્યો કે જેથી જહાગીરે તે વિચાર માંડી વાળ્યો એટલુ જ નહિ પણ બધી વાત મશ્કરીમા કાઢી નાખી

પાદરીઓ તો વળી એટલા સુધી કહે છે કે જ્યારે તે મરવા પડયો ત્યારે તેને એક ક્રિશ્ચિયન તરીકે મરવુ હતુ તેણે પવિત્ર પાદરીઓને બોલાવવા માટે માણસો સુદ્ધા મોકલ્યા હતા, પરતુ તે માણસો પાદરીઓની પાસે ગયા નહોતા બીજા કેટલાક એમ કહે છે કે જહાગીર જેવી રીતે તેની જીદગીમા વર્ત્યો હતો તેવી જ રીતે મરણ પામ્યો હતો, અર્થાત્ તે કોઈ ધર્મમા રહેલો નહોતો અકબરની માફક તેને પોતાના નવા ધર્મના પેગંબર થવાની હોસ હતી અને તેમાને તેમા જ તે મરણ પામ્યો હતો જનાનખાનામાં નોકરી કરી આવેલા એક ખોજાના છોકરા મુસલમાને મને કહ્યુ હતુ કે, જહાગીર પાદશાહે દારૂની લહેરમા એકવાર કેટલાક મુલ્લાઓ અને પાદરીઓને પોત પોતાના ધર્મનું રહસ્ય કહેવાને બોલાવ્યા હતા પાદરી અને મુલ્લાઓ વચ્ચે ઘણીવાર સુધી ગરમાગરમ વાદવિવાદો ચાલ્યા પછી પાદશાહે તેમને જણાવ્યુ કે, 'હવે તમને ઘણીવાર થઈ માટે આમ કે તેમ એક બાબતના નિશ્ચય ઉપર આવવુ જોઇએ છીએ, હુ ધારૂં છુ કે, અહીંઆ એક ખાડો ખોદી તેમા દેવતા સળગાવો, પછી બાઈબલ લઇને આ પાદરી અને કુરાન લઈને મુલ્લાં બેઉ જણ પ્રજ્વલિત અગ્નિમાં કુદી પડો, પછી જે અગ્નિમા જીવતો રહેશે તેના ધર્મને હું સ્વીકારીશ' પાદરીએ આ પ્રમાણે કરવાની હિમ્મત ધરી, પરતુ મુલ્લા સાહેબના મોતીઆ મરી ગયા, એટલે

જહાંગીર પાદશાહે પાદરીને દેવતામાં ન પડવા દેતાં હિમ્મત આપી અને મુલાંને કહાડી મુક્યો. આ વાત જો કે વજન આપવા જોગ નથી, તોપણ એટલુ તો સત્ય જ છે કે, જહાંગીર પાદશાહના રાજ્યમાં અને દરબારમાં જેસ્યુટ પાદરીઓનું માન સારૂં હતું તથા હિંદુસ્તાનમાં ગોરપલના ધર્મનો વધારો થવાની સારી આશા જણાતી હતી. પાદશાહના મરણથી બધી આશાઓ ઉપર પાણી ફરી વળ્યું અને જો કે દારાને પણ પાદરીઓ સાથે મૈત્રી હતી, છતા ખ્રીસ્તીઓનું માન રહ્યું નહોતુ -આ મિશનરીઓના સંબંધે મેં એક પત્ર લખવો ધારયો હતો પણ તેમાંનું કંઈક અત્રે જ લખી દેવાની આપ મને રજા આપશો એવી આશા છે.

સઘળી જાતના પાદરીઓ હિંદુસ્તાનમાં આવીને પોતાનું કામ સારી રીતે કરે છે. તેઓ આપણા ધર્મનો બોધ ઘણીજ હોંસથી કરે છે અને તેને હુ ધન્યવાદ આપું છું, કેથોલીક, ગ્રીક, આર્મિનીઅન, અને જેકોબીઝ વગરે પાદરીઓ સારા સ્વભાવના અને હિંદુસ્તાનમાં આવતા પરદેશી મુસાફરો તથા દુઃખી લોકના આશ્રયરૂપ થઈ પડેલા છે. તેઓ ભણેલા અને ઉદાર ચિત્તના છે. તેઓ મૂર્તિ પૂજકોના વહેમનું સારી રીતે ખંડન કરે છે અને આપણા ધર્મ તરફ લોક વૃત્તિને ખેચે છે. કેટલાક પાદરીઓ એવાં નઠારાં કામ કરે છે કે જે એમની ધર્માધિકારીઓની પદવીને જરાય છાજતાં નથી. લોકમાં ખ્રીસ્તી ધર્મ માત્ર તરેહવાર એક ધર્મની છાયા જેવો છે એવો મત ઉત્પન્ન કરનારાઓ તેઓજ છે, પરંતુ હું ખાતરીથી કહું છું કે તેવા પાદરીઓની સંખ્યા ઘણીજ જુજ છે. સારા સારા વિદ્વાન્ પાદરીઓની આખા દેશમાં જરૂર છે અને જો તેવાઓનાથી આપણા ધર્મનું રહસ્ય પ્રતિપાદન થતું રહે તો મને સંપૂર્ણ ખાતરી છે કે આપણો ધર્મ આગળ વધે દરેક રાજ્યની અને ખ્રીસ્તી પ્રજાની ફરજ છે કે તેઓએ પોતાના ધર્મપ્રસારને માટે દુનિયાંના સર્વળા ભાગમાં વિદ્વાન અને સદવર્તનવાળા પાદરીઓને મોકલવા અને તેમને તે તે સ્થળોમાં રહેવાને માટે કરવો પડતો ખરચ આપવો. મૂર્તિ પૂજકોનો મને ઘણો સહવાસ થવાથી મારા જાણવામાં આવ્યુ છે કે તેમનામાં હજી ઘણો વહેમ છે અને તેઓ બીલકુલ અજ્ઞાન જેવા છે હિંદુઓમાં ખ્રીસ્તી ધર્મ પ્રચાર કરવાની આશા રહે છે, પરંતુ મુસલમાનોમાં આપણો ધર્મ જામે એમ લાગતું નથી;

જો કે મુસલમાનો બાઇબલને તથા આપણા ઇશ્વર ક્રાઇસ્ટને માન આપે છે, છતાં તેઓ આપણા ધર્મમાં આવે એવી વૃત્તિ તેમની જણાતી નથી દશ વર્ષનો લાગટ પ્રયત્ન હોય ત્યારેજ માન એક મુસલમાનને પાદરીઓ ખ્રીસ્તી કરી શકે છે ક્રાઇસ્ટને માન આપવા છતાં તેઓ પોતાના પેગંબરને કંઈ ઓછો માનતા નથી તેઓ તેને ગમ્ય માને છે મુસલમાન લોક ઉગ્ર સ્વભાવના છે અને તેમનો ધર્મ માત્ર ઉગ્ર ધારના અસ્ત્ર શસ્ત્રના જોરે જ સ્થપાયો છે તેઓ એજ બાબત ઉપર માન રાખે છે અને ઓછા નહુગી છે એટલે ન્યાયને અને સદ્વર્તનને રસ્તે આણવા એ ઘણું જ કઠિન કામ છે છતાં પણ જો આપણા મિશનરીઓનો ઉદ્યોગ ચાલુ રહેશે તો તેમનાથી આપણા ધર્મનું રહસ્ય સમજાશે અને ઘણે ભાગે ફાયદો થશે ચીન અને જાપાનમાં આપણા ધર્મની કેવી રીતે વૃદ્ધિ થાય છે અને જહાંગીર પાદશાહે પણ ખ્રીસ્તી ધર્મને કેવું માન આપ્યું હતું વગેરે બાબત લક્ષમાં લઇને આપણે ઉચિત રહેવું જોઇએ છીએ મીશનરીઓએ દેવળની અંદર કેવી રીતે કામ લેવું તેને માટે બહુ સાવધાન રહેવું જોઇએ છીએ તથા મુસલમાન લોકનું અનુકરણ કરવું જોઈએ છીએ, કારણ કે બંદગીને વખતે જ્યારે તેઓ મસજીદમાં ભેગા મળે છે અને ધર્મ વાયજ ચાલતી હોય છે ત્યારે અન્યો ન્યમાં એક શબ્દ સરખો પણ બોલતા નથી અને એક ધ્યાન થઈ ધર્મવાયજ સાંભળે છે તેમની આ એકાગ્ર વૃત્તિ અને ધર્મ પ્રસારક આસ્થા વગેરેનું અનુકરણ કરીને જો હિંદુસ્તાનમાં આવતા પાદરીઓ ચાલશે તો ઘણે ભાગે તેમને વિજય મળશે એમાં શંકા નથી *

* પાદરીઓએ પોતાના ધર્મનો પ્રસાર કરવાને માટે જે જે માર્ગ લીધેલા છે અને હાલ તેઓ લેછે તે સ્તુત્ય છે પરંતુ જ્યાં સુધી આગ્રહનો ત્યાગ કરવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી તેમનો ધર્મ પ્રસાર રાજકીય બાબતોમાં આડો આવી મોટી ઉથલ પાથલ કરતા થઈ પડશે પાદરીઓના વર્તનથી ઘણીક વાર લોકના મન ઉંચા થાયછે અને તેમાથી રાજકીય ઉદ્વેગને જન્મ મળેછે ચીનમાં બર્નિંગમરને વિજય જણાયો છે પરંતુ આપણે વારવાર સાંભળતા આવ્યા છીએ કે ત્યાં પાદરીઓની હર વખત કેવી કમકમાટ ભરી રીતે કતલ થાયછે રાજ્યને ધર્મ સંબંધી બાબતમાં નાખવી એ આજના ન્યાય વર્તનથી વિરુદ્ધ છે અને એજ અનનુરૂપ છે હિંદુઓ મુસલમાનોની તરવારથીનથી વટલ્યા તે બોધથી વટલશે એ આશા આકાશકુસુમવત છે અને જે વટલે છે તે નીચ જાતના હોય છે એટલે વિજય જેવું કંઈ નથી એવો પણ મત છે

ડચની કોઠીઓ.

આગ્રામાં ડચ લોકની કોઠી-પેઢી છે, તેમાં હમેશાં ચાર પાંચ માણસો રહે છે પહેલાં તેમનો વેપાર ઠીક ચાલતો હતો તેઓ જાડાં કપડાં, નાના મોટા અરિસા, સોના રૂપાની લેસો, લોખંડનો સામાન, વગેરે વસ્તુઓ વેચતા હતા, અને ગળીની ખરીદી થતી ઘણું કરીને બીયાના જે આગ્રાથી બે દિવસની મજલે છે ત્યાં આગળ જઈ તેઓ મોસમમાં રહે છે અને ગળી ખરીદી લે છે આગ્રાથી સાત આઠ દિવસને રસ્તે લખનૌ અને જેલાલપુર છે, ત્યાં ડચ લોકનું સ્થાન છે અને ત્યાંથી તેઓ કાપડની ખરીદી કરે છે આગ્રા અને સુરત વચ્ચેના છેટાથી અથવા આર્મિનિયન લોક સાથેની સ્પર્ધા વધી પડવાથી કે ગમે તેમ પરંતુ હાલ ડચ લોકનો વેપાર કંઈ સારો લાભકારક ચાલતો હોય એમ લાગતું નથી માલ લઇને જતી તેમની વણઝારો વારંવાર લૂંટાય છે, એટલે ગ્વાલીઅર અને બ્રામપોરને રસ્તે ન જતા મોટું ચકર ખાઈ દેશી રાજાઓના રાજ્યમાં થઈ તેમને પોતાનો માલ અમદાવાદને રસ્તે લઈ જવો પડે છે વેપાર ગમે તેવો અતુ ત્તેજક ચાલવા છતાં પણ અંગ્રેજોની માફક ડચ લોકો આગ્રામાંથી પોતાની પેઢી કાઢી નાખે એમ મને લાગતું નથી, કારણ કે હજી પણ તેઓની પાસે સારાં સાધન છે બંગાળમાં, પટના, સુરત, અને અમદાવાદમાં તેમની કોઠીઓ છે, ત્યાં જો કોઈ અમલદાર અથવા તે દેશનો સુબો તેમના ઉપર જુલમ ગુજારે તો તેની ફરીયાદ પાદશાહની આગળ રજુ કરનાર તેમના વગવાળા માણસો હજી પણ દિલ્હીના દરબાર છે

દિલ્હીના કરતા આગ્રાની ઉત્તમતા દેખાડનાર બે મસજીદોનું વર્ણન કરી હવે હું આ લેખ સમાપ્ત કરીશ જહાંગીર પાદશાહે આમાંનું એક મકાન અકબર પાદશાહના રોજા તરીકે બંધાવેલું છે અને બીજું મકાન શાહજહાન પાદશાહે પોતાને અત્યંત પ્રિય-એટલી પ્રિય કે જેની સાથે પાદશાહે જીવતા વિપ્રયોગ સહન કર્યો નહોતો અને મરણે અનુગમન જેનું સાહસ કરવાની હિમ્મત ધરી હતી-તે તેની જગત પ્રસિદ્ધ બેગમ તાજેમહાલ પાછળ બંધાવેલું છે આગ્રાની પાસે સિકંદરામાં અકબર પાદશાહની ઘોર આવેલી છે આ ઘોર ઉપરનું મકાન પાદશાહે પોતે બંધાવા માંડયું હતું, અને જહાંગીરે પુરું કરાવ્યું હતું આ મકાન વળી બુદ્ધના સ્તુપોના શિલ્પ

શાસ્ત્ર પ્રમાણે બાધેલુ છે હિંદુસ્તાનમા આ નવી પ્રાણીએ બાધેલુ મકાન માત્ર અકબર પાદશાહની સમાધનુ જ છે અકબર પાદશાહની સમાધનુ વધારે વર્ણન ન કરતા આપણે આગળ ચાલીશું, કારણ કે તેમા જે વર્ણવવા યોગ્ય છે તે આગળ આવતા તાજમહાલના વર્ણનમા આવી જાય છે.

તાજ મહેલ.

તાજમહેલ આગ્રાની પૂર્વ દિશા ભણી આવેલો છે શહેરથી પૂર્વ તરફ જતા સહજ ઊંચી અને પથ્થરની લાદીઓ નાખેલી એક દિશા તરફ મોટા અને ઉચા કોટવાળા પથશ્રેણી આવે છે આની અંદર પારીસના રોયલ પોમ્સ કરતા પણ મોટી વાડી છે, એ કાટાકાટ અરધા રસ્તો કાપતા જમણા હાથ ઉપર એક મોરો દરવાજો આવે છે કરવાનસેરાઈમા જવાને માટે તે મુખ્ય દરવાજો છે આ દરવાજાની સામે એવો જ સુદર એક બીજો દરવાજો છે તેમા થઇને વાટિકામા જવાય છે વાટિકાની આગળ ઉચાણથી બાધેલું એક ઘુમટદાર મકાન છે અને તે રાતા આરસ પહાણ જેવા પથ્થરોથી બાંધેલુ છે આરસ ઘણા કઠિણ હોય એમ જણાતુ નથી આ મકાનનો આગળનો ભાગ ઘણોજ ભભકાદાર અને વિસ્તારિત છે તે ઉચું પણ થોડુ નથી ફ્રાન્સના શિલ્પશાસ્ત્ર પ્રમાણે આ મકાનની બાધણી બાધેલી નથી છતા પણ ઘણી રમણીય છે આ મકાન કે જેના વિષે હુ લખુ છુ તે કોઈ અદ્ભુત રીતે બાધેલુ છે આખા મકાનની બાધણી મનને રજન કરે અને આખને આનદ પમાડે તેવી છે, એટલે આવી જાતની બાધણીના એકાદ મકાનની આપણા શિલ્પ શાસ્ત્રના પુસ્તકમા રચના થઈ હોય તો તે સારી લાગે અને યોગ્ય ગણાય આરકા પર આરકા અને છજાં પર છજાં કાઢેલા છે અને તે એકજ તરેહથી નહિ પણ હજારો રીતે ભિન્ન ભિન્ન કારીગરીથી રચિત છે મકાન ઘણુજ મનોહર અને સારી રીતે સભાળથી બાંધેલુ છે આખને ન ગમે તેવુ એમા કંઇજ નથી જે ભાગને જોઇએ છીએ ત્યાજ આખ સ્થિર થઈ ચોટી રહે છે અને મન તેને જોતા જરાય કંટાળતુ નથી છેલ્લે વેલા જ્યારે હુ તાજ મહેલ જોવા ગયો ત્યારે એક ફ્રેન્ચ વેપારી મારી સાથે હતો અને તે પણ આ તાજમહેલની બાધણીની છટાથી અને રમણીયતાથી પ્રસન્ન થયો હતો હિંદુસ્તાનમા રહેલો છુ એટલે મને તાજ મહેલ સારો લાગતો હશે એમ

જાણી હું તેનાં વખાણ કરતા ખમચાતો હતો, પરંતુ જ્યારે ફ્રાન્સથી આવેલા સાથીએ જણાવ્યું કે 'તેણે યુરોપમા આવું સુન્દર અને દૃઢ મકાન જોયું જ નથી,' ત્યારે હું મારા વિચાર સત્ય છે એમ ધારી સંતોષ પામ્યો હતો.

મોટા દરવાજામા થઈને આગળ ચાલતા વાટિકાને બે સરખા ભાગમા વ્હેંચી નાખતી એક સુન્દર શ્રેણી આવે છે આરા નાના માર્ગ તો ઘણા છે પગથીઆ ઉપર થઈને ચડતા એક ૮-૧૦ ફીટ ઉંચો ચોતરો આવેછે તેના ઉપર ચડીને જોતા ચારે તરફ ઉંન્ચે દન્ત અને અટારિઓની હારો નજરે પડે છે અને ઓટલા ની બાજુએ મકાન બે મોટા દિવાનખાનામા વહેંચાયલું જોવાય છે મધ્યવર્તી મકાનની આસપાસની તારવેલી માંડવી અથવા ઓટલો છ ગાડીઓ સાથે ચાલે એટલો પહોળો છે આખી માંડવી સુન્દર ગમચોરસ લાદીથી બાંધેલી છે અને તેની ચારે બાજુએ હૈયારખી બાંધી લીધેલી છે કે જેમણે ફૂવારા ગોઠવેલા છે, પચીસ અથવા ત્રીસ પગથીયા ચડ્યા પછી આ ફરમસદીનો દેખાવ પાછુ વાળીને જોતાં ઘણો જ નયનાભિનન્દ લાગે છે પાછળનો દેખાવ આગળના જેવો નથી, તોપણ રમણીય છે વાટિકાના ઉપર પડતી ઉંચી અગાશીઓની હાર પાસે પાસે મૂકેના સ્તંભ ઉપર કતારેલી છે ચોમાસામા આ વિશાળ માંડવીમા અઠવાડીયામા ત્રણ વાર ગરીબ લોકને શાહજહાને સ્થાપેલા સદાવર્ત ખાતામાથી અનાજ આપવામાં આવે છે આગળ ચાલતાં એક મોટો ઘુમટ નજરે પડે છે અને તેની બન્ને બાજુએ મોટાં મોટા વૃક્ષો અને પુષ્પઝાડથી નમી પડેલાં વનસ્પતિ પૂર્ણ ઉદ્યાન અને ઘટાયુક્ત થઈ રહેલા ઉપવન માર્ગો જણાય છે ઘુમટની તરફ આગળ વધતા આ વિશાળ માંડવીની અણી ઉપર રાતા આરસપહાણથી બાંધેલો એક દક્ષિણ ભણી અને બીજો ઉત્તર ભણી એવા બે ઘુમટદાર ઓરડા માલુમ પડે છે આનો ઉપલ્યો ભાગ અગાશીની માફક એક બીજાની સાથે યુક્તી બંધ ઘટાવતથી બાંધી લીધેલો છે તેની અંદર ચાલતાં એક ઉપવનમાં થઈને મોટી અગાશીમા ફરતા હોઇએ એમ જણાય છે આ ઓરડાઓની જમીન ગલીચા જેવા ચિત્ર વિચિત્ર ખૂણાદાર પથ્થરોથી સુશોભિત કરેલી છે અને તેની પેલીપાર ઉપર પાછી છૂટી જગ્યા અથવા

ચોક રાખેલો છે. આની અંદર બે કબરો બાંધેલી છે કે જેને માટે હું નીચે પ્રમાણે વર્ણન આપું છું.

પારીસના વાલ ડી ગ્રેસના જેવું જ આ કબરનું મકાન છે, પરંતુ તેના કરતાં વધારે વિસ્તાર અને સૌદર્યવાળું છે. કબરની આસપાસ ધવલ આરસની કારીગીરી કરેલી છે. આ કબરને ચાર આરકાં ઉપર બાંધેલી છે તેમાંનાં ત્રણ ખુલ્લાં છે અને એક દિવાલને લીધે બંધ થઈ ગયેલું છે. અંદર મહારાણી તાજમહેલના પુણ્ય અર્થે હમેશાં રાખેલો એક મુલ્લાં કુરાન વાંચ્યા કરે છે. ધવલ આરસપહાણ ઉપર કાળા આરસની કોતરણીથી બેસાડેલા અક્ષરો, ઘણો જ સારો દેખાવ આપે છે. એક પણ ભાગ આમાં એવો માલૂમ પડતો નથી કે જે જોનારનું ધ્યાન ન ખેંચે. ઉપરથી તે નીચે સુધી સર્વત્ર આરસનું કામ કરેલું છે અને તે એવી સરસ કારીગીરીથી કે જોનાર તેમાં લીન થઈ જાય. કબરના પાર્શ્વ ભાગો નાના પ્રકારના કિમતી પથ્થરોથી જડી લીધેલા છે અને તે વળી એવી કારીગીરીથી કે આંખને તે જોતાં વધારે ને વધારે આનંદ ઉત્પન્ન થાય. કબરની અંદર એક નાની કબર કરેલી છે અને તેમાં મહારાણી તાજમહાલની ઘોર છે. આ કબર વર્ષ દહાડામાં માત્ર એકજ વાર ઘણી ક્રિયાની સાથે ઉઘાડવામાં આવે છે. અપવિત્ર થવાના ભયે તેમાં કોઈ પણ ક્રિશ્ચિયનને દાખલ કરવામાં આવતો નથી, એટલે અંદરનો ભાગ જો કે મેં મારી નજરે જોયો નથી પરંતુ હું કહી શકું છું કે, તે ઘણો જ ઉમદા અને મનોહર હોઈ હિરા માણેક વગેરે કિમ્મતી પથ્થરોથી જડી લીધેલો હશે જ.

આ ઉંચી અગાશી ઉપરથી કેવો દેખાવ નજરે પડે છે તે જ હવે માત્ર તમને કહેવાનું છે. અગાશી ઉપરથી જ્યારે આપણે ચારે દિશા તરફ નજર નાંખીએ છીએ ત્યારે નીચે ફુલ ઝાડ અને મોટાં ઝાડથી ભરેલી વાટિકા, એક તરફ જમના નદી, આગ્રા નગર અને નદીના કિનારા ઉપર બાંધેલાં ઉમરાવોનાં મકાનો નજરે પડે છે. જ્યારે હુ તમને કહીશ કે આવી રચના અને ફરસબંદી સર્વત્ર કરેલી છે ત્યારે જ આપને વિચાર આવશે કે તાજમહેલ એ એક કેવું અદભુત મકાન છે. હું કબુલ કરૂં છું કે હિંદુસ્તાનમાં રહેવાથી મારામાં હિંદુસ્તાનના દેખાવ પ્રાધાન્ય પામી ગયા હશે, પરંતુ હું એટલું તો નિડર થઇને કહીશ જ કે, તાજમહેલ દુનિયાંની અ-

જાયબીઓમાંનું એક મકાન છે અને તે ઇજીપ્તના પથ્થરના ઢગલા જેવા પિરામિડોથી વધારે સુંદર અને જોવા જોગ છે. પિરામિડ મેં એકવાર જોયા હતા, પણ તેથી હું સંતોષ પામ્યો નહોતો, કારણ કે તેમાં જે જોવાનું છે તે માત્ર એટલું જ છે કે પથ્થરપર પથ્થર ગોઠવીને એક મોટો ઘાટઘટમ વગરનો પથ્થરનો ઢગલો કરેલો હોય તેવા છે, અને તેના અંદરના ભાગ માનવ જાતની યુક્તિ અને માનવ શોધને જરાય માન્યપદ નથી, અર્થાત્ માત્ર મહેનતના કામથી બનેલા હોવાને લીધે પિરામિડ આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે છે, જ્યારે તાજમહેલ શોભા, અને માનવ કળા કારીગીરીથી જોનારને અચબામાં નાંખી દે છે.

મૂર્તિપુજક હિંદુઓ.

સૂર્યગ્રહણ.

મેં જે બે સૂર્ય ગ્રહણ જોયાં છે તે હુ કદી ભૂલવાનો નથી. ૧૬૫૪ માં એક સૂર્યગ્રહણ મેં ફ્રાન્સમાં જોયું હતું અને બીજુ ૧૬૬૬માં દિલ્હીમાં જોયું છે. પહેલા ગ્રહણ વખતે આપણા ફ્રેન્ચ લોકોની જે નાદાની મેં જોઈ હતી તે હું વિસરનાર નથી. ફ્રેન્ચ લોક ગ્રહણથી ઘણાજ ભય પામે છે, કેટલાક પોતાના બચાવ માટે સારી વનસ્પતિ લાવે છે. કેટલાક ઘરમાં પેશી જાય છે અને કેટલાક ભોયરામાં કિંવા એક ઓરડામાં પેશી તેમાં જરા પણ અજવાળુ આવના દેતા નથી કેટલાક ફ્રેન્ચો બંદગી કરવાને દેવળમાં જાય છે, કેટલાક એવો ભય રાખે છે કે હવે દુનિયાંનો અંત આવી રહ્યો છે. આવા વહેમોને લીવે આપણા લોકો અનેક જાતનાં હાસ્યાસ્પદ કામ કરે છે. ગેસન્ડી અને રોબરવલ જેવા વિદ્વાન અને બીજા ઘણા હોશિયાર ખગોળ શાસ્ત્રિયોનાં લખાણો જાણવા છતાં પણ ફ્રેન્ચ લોક આ પ્રમાણે ગ્રહણના વખતમાં પોતાનુ અજ્ઞાન દેખાડે છે. ફ્રેન્ચ લોકના અજ્ઞાનનો ચિતાર જોયા પછી બીજુ સૂર્ય ગ્રહણ ૧૬૬૬માં દિલ્હીમાં મેં જોયું, જેનો ચિતાર તો વળી મારા મનમાં એવો પડી ગયો છે કે જે હું જન્માન્તરે પણ ભૂલીશ નહિ. હિંદુઓનો વહેમ જૂદી જાતનો છે.

ગ્રહણ વખતે હુ મારી અગાશીમાં જઇને બેઠો હતો. મારૂ ઘર જમના નદી ઉપર હતું અને અગાશીમાંથી નદીનો દેખાવ સાવ ખુલ્લો દેખાતો

હતો. નદીના બન્ને કિનારા ત્રણ માઇલ જેટલા ઘેરાવમાં લોકથી ભરાઈ ગયા હતા કેટલાક લોક કમર સુધીના પાણીમાં જઇને ઉભા રહેલા હતા સર્વ ગ્રહણ સ્પર્શની વાટ જોતા આકાશ સામુ જોઈ રહેલા દેખાતા હતા, કારણ કે જેવુ ગ્રહણ લાગે કે તરતજ તેઓ સ્નાન કરી કંઈ વિધિ કરવાના વિચારમા હતા નાના છોકરા અને છોકરીઓ તો તદન નાગા હતા મોટા માણસોએ તેમની કમ્મર ઉપર નાનું કપડુ માત્ર વિંટાળેલુ હતુ અને પરણેલી મોટી સ્ત્રીઓ અને છોકરીઓ પણ માત્ર એક વસ્ત્ર ભેર હતી મોટા માણસો, ગૃહસ્થો, રાજાઓ, શરાફો, શેઠીઆઓ અને બીજા ધનાઢ્ય લોકો પોતાના કુટુમ્બની સાથે નદીને સામે પાર ગયા હતા અને પાણીમાં કનાતો બંધાવી તેમની સ્ત્રીઓની સાથે ઓજલમા રહી તેઓ ગ્રહણ સ્નાન કરવાને તત્પર થઈ રહેલા હતા જેવો ગ્રહણનો સ્પર્શ થયો કે તરતજ એ મૂર્તિપૂજકોએ એક મોટી બૂમ પાડી ઝમોઝમ પાણીમા ડુબકીઓ મારવા માંડી, અને પછી આકાશ સામુ મુખ રાખી એમના એમ નદીમા ઉભા રહ્યા તેઓ વારંવાર સૂર્યને અર્ઘ આપતા હતા તથા નમસ્કાર કરતા માથુ નમાવતા અને હાથને બીજા અંગોને અડાડી ન્યાસ કરતા કંઈક મંત્ર અથવા પ્રાર્થના જેવુ બડબડતા હતા આ વહેમી લોકો જ્યા સુધી ગ્રહણ પૂરૂ થયુ ત્યા સુધી એજ પ્રમાણે આગના અભિનય કરતા, પ્રણામ, પ્રાર્થના, મંત્ર સાધના અને બીજા ઘણાક હાસ્યાસ્પદ વર્તન કરતા ઉઘાડા પુઘાડા પાણીમા ઉભા રહ્યા હતા ગ્રહણ છુટતા તેઓએ ઊંડા પાણીમા રૂપાના સિક્કાઓ નાખવા માંડયા અને બ્રહ્માણોને દાન આપવા માંડયાં વિપ્રો ગ્રહણનો પ્રસંગ હોવાથી તે સ્થાનકે ખાસ હાજર રહેલા હતા નદીના રેતીવાળા કિનારા ઉપર સુકેલાં વસ્ત્રો લોકો નાહી આવીને પહેરતા હતા અને ભીના અથવા જુના કપડા ગરીબોને અને બ્રાહ્મણોને આપી દેતા હતા

આ પ્રમાણે દરેક ઠેકાણે અને દરેક નદી, તળાવ અને કુંડ ઉપર લોકો ગ્રહણનો કાળ ગુજારે છે થાણેશ્વર આગળ ગ્રહણને દિવસે સર્વ તીર્થોનું જળ એકત્ર થાય છે માટે તે તીર્થ ઘણુજ પવિત્ર મનાય છે દેશ દેશાવરના લોક ગ્રહણને દિવસે ત્યા ભેળા થાય છે ઓછામા ઓછા દસેક લાખ યાત્રાળુઓ એવે પ્રસંગે ત્યા ભરાય છે મેં થાણેશ્વરમા એક ચંદ્ર ગ્રહણને મારા છાપરા ઉપર બેશીને જોયુ હતુ જે ઉપર કહ્યું તેવીજ રીતે વહેમી વિધિથી પસાર થતુ જોવામા આવ્યુ હતુ

મુસલમાન છતાં પણ મહાન મોગલ પાદશાહ આ વહેમી રીવાજને જેમતેમ ગુજારવાની રજા આપે છે, કારણ કે એ રિવાજ પુરાતન છે અને પાદશાહ મૂર્તિપૂજકોના ધર્મ સંબંધી વિધિમાં આડે આવવું એ યોગ્ય ધારતો નથી. પરંતુ હિંદુ લોકની વતી અમુક બ્રાહ્મણો પાદશાહની પાસે આવી તેને એક લાખ રૂપિઆ નજર કરતા નથી ત્યાં સુધી મેં ઉપર વર્ણવી તેવી નદીના તટ ઉપરની ગ્રહણક્રિયા કરવાની હિંદુઓને રજા મળતી નથી. આ મોટા નજરાણાના બદલામાં બ્રાહ્મણોને જુના જામા અને એક વૃદ્ધ હાથી ભેટ મળે છે. ગ્રહણ ઉપર આ પ્રમાણે ક્રિયા શા માટે કરવામાં આવે છે, તેનાં કારણો તેઓ કેવાં બતાવે છે તે બાબત હવે હું જણાવું છું.

હિંદુઓ કહે છે કે બ્રહ્માની મારફતે ઇશ્વરે અમને ચાર વેદ આપેલા છે. એ વેદમાંથી અમને શિક્ષણ મળેલું છે અને તે પ્રમાણે અમે ચાલીએ છીએ. એક ઘણોજ અપવિત્ર, મેલો, દુષ્ટ અને ઉગ્ર દેવના ગ્રહણને પ્રસગે સૂર્યને ગળી જાય છે અને તેથી સૂર્ય દેવતા સાહી જેવા કાળા દેખાય છે. સૂર્ય દુનિયાંને હિતકરનાર છે માટે તેને આવા દુઃખથી મુક્ત કરવાને માટે અમે ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરીએ છીએ, દાન આપીએ છીએ અને બીજાં પુણ્યનાં કામ કરીએ છીએ. વળી ગ્રહણનું મહાત્મ્ય એવું છે કે બીજે આડે દહાડે જે પુણ્ય કર્યું હોય તેના કરતાં ગ્રહણને દિવસે જે પુણ્ય થાય તે સો ઘણું વધારે ફળ આપે છે, એટલે કે એક પૈસો દાન કર્યું હોય તો તે સો પૈસાના દાન જેટલું ફળ આપે છે, ત્યારે એવો તે કોણ મૂર્ખ હોય કે જે સોએ સો ટકાનો લાભ ગુમાવે અને ગ્રહણને દિવસે પુણ્યદાન કરવાથી બહિર્મુખ રહે? પ્યારા સાહેબ! આજ તે એ ગ્રહણો કે જેહુ કદી ભૂલી જઇશ નહિ. આ ઉપરથી મૂર્તિપૂજકોનાં બીજા પણ કેટલાંક વહેમી વર્તનોનું વર્ણન કરવાનું મને અત્ર મન થાય છે. એ બધું વાંચ્યા પછી તે લોકને માટે આપને જે વિચાર બાંધવો યોગ્ય લાગે તે બાંધજો.

જગન્નાથની રથયાત્રા.

બંગાળી ઉપસાગર ઉપર પુરી નામના શહેરમાં જગન્નાથ નામના દેવનું ધામ છે અને ત્યાં વર્ષો વર્ષ 'રથયાત્રા' નામની યાત્રા ભરાય છે, જે હું ભૂલતો ના હોઉં તો લગભગ આઠથી દશ દિવસ સુધી ચાલે છે. પૂર્વે જેમ

દેમનમાં અને હાલ જેમ મક્કામાં યાત્રાળુઓની મોટી સંખ્યા જમાવ થાય છે, તેમ હિંદુસ્તાનમાં જગન્નાથ પુરીમાં પણ વર્ષો વર્ષ રથયાત્રામાં લાખો યાત્રાળુઓ એકઠા થાય છે. કેટલીક વાર યાત્રાળુઓની સંખ્યા દહોડ લાખ કરતાં પણ વધી જાય છે. એ રથયાત્રામાં એક બેડોળ જેવો તરેહ-વાર લાકડાંનો રથ તૈયાર કરી તેને ચૌદ અથવા સોળ મોટાં પૈડાં ઉ-પર ગોઠવવામાં આવે છે. આ રથમાં કંઈ કારીગીરી જોવામાં આવતી નથી, તે ઘણે ભાગે આપણી તોપોના ગાડા જેવો પણ વધારે બેડોળ અને ભારે અણઘટ જેવો હોય છે. આ રથને પચાશ અથવા સાઠ માણસો ભગીને ખેચે છે અથવા ઠેલે છે. એ રથ ઉપર સારાં લુગડાં ઘરેણાં પહેરાવીને લાક-ડાની બેડોળ જગન્નાથની મૂર્તિને મધ્ય ભાગે બેસાડવામાં વા ઉભી રાખવામાં આવે છે. યાત્રાને પહેલે દિવસે જગન્નાથજીનાં દર્શન થાય છે અને એ દર્શ-નને વખતે પરદેશથી ઘણા ગાઉને છેટેથી થાકી પાકીને આવેલા યાત્રાળુ-ઓનો એવો ભારે જમાવ અને ભીડ થાય છે કે, દર્શન કરવા જતાં કેટલાક લોક તો યાત્રાળુઓની ભીડના જોસમાં નીચે પડી દર્શનોત્સુકના પગ તળે કચરાઈ છુંદાઈને મરણ પામે છે. આ રીતે મહા કષ્ટતર મરણે મરનારને આસપાસના લોકો વારંવાર આશીર્વાદ આપે છે અને કહે છે કે, 'અહો! ધન્યભાગ્ય કે આટલા ગાઉ દૂર આવી એ શ્રી જગન્નાથમાં મરણ પામવા પામ્યો! ભાઈ એનાં ધન્યભાગ્ય!!' આવા પવિત્ર સ્થળમાં અને આવે મં-ગળ પ્રસંગે યાત્રાળુઓના પગ તળે છુંદાઈ મરવું તેને આ લોકો ધન્યભાગ્ય ગણે છે! વળી જ્યારે શ્રી જગન્નાથનો મોટો ગાડા જેવો નારકી રથ એક દેવળમાંથી ઉપાડી બીજા દેવળમાં લઈ જવામાં આવે છે ત્યારે કેટલાક ધર્મ ઘેલેતા, ભોળા અને ધર્મમાં ગાંડા થયેલા લોકો પોતાના આત્માની પણ પરવા ન રાખતાં મહા પ્રબળ અને ત્રાસજનક એ નારકી રથનાં પૈડાં તળે મરવા માટે સુઈ જાય છે. દુષ્ટ લોકોને પણ તેની દયા આવતી નથી અને જોત જોતામાં પેલો ધર્મ જંતુની પેઠે મસો ગાડાના પૈડા તળે કચરાઈને રોટલો થઈ જાય છે. જગન્નાથના રથ તળે પડનાર પોમલાના શરીરના છુંદાઈને એ-વા કકડા થઈ જાય છે કે જે દેખાવ જોઈ શકાતો નથી, છતાં પણ આ મૂર્તિપૂજક યાત્રાળુઓ તેને ધન્યવાદ આપતાં પ્રસન્ન આંખે એ ક્રૂરતર મર-ણના દેખાવને જોયા કરે છે. તેઓ માને છે કે, જગન્નાથના પૈડા તળે પ-

ડીને મરણ પામવા જેવું મહત્કર્મ બીજું કોઈ છે જ નહિ પૈડા તળે પડના વળી એમ માને છે કે એવી રીતે મરવાથી શ્રી જગન્નાથ તેને પોતાના ધામમા બોલાવી લેશે અને ત્યા તેને દૈવી સુખ વૈભવની પ્રાપ્તી થશે!!!

બ્રાહ્મણો આ મહાક્રૂરતર કર્મને ઉત્તેજન આપે છે અને વહેમની વૃદ્ધિ કરવાને મથે છે, કારણ કે એવા કર્મથી તે દુષ્ટોને ધનની અને મોટાઈની પ્રાપ્તી થાય છે જે માણસો આવો બોધ કરે છે, તેને મોટુ માન મળે છે અને લોકો તેના પગ પૂજે છે તેને એ માર્ગે ધન મળે છે અને સુખ વૈભવ પ્રાપ્ત થાય છે પોતાના સ્વાર્થને માટે દુષ્ટ બ્રાહ્મણો લોકને આવા ઊંધા પાટા બધાવે છે તેઓ એવા દુષ્ટ છે કે પોતાની જાળ પાથરવામા ઘણા જ અયુક્તિક રહે છે આ લોક સબધી મે કેટલીક મહિતી મેળવી તો મને તેઓ હત્યારા અને દુષ્ટ માલૂમ પડ્યા. આ લુચ્ચા અને દુષ્ટ બ્રાહ્મણો ભોળા અને પામર લોકને ભરમાવવાને માટે એક ઘણીજ રૂપાળી કુમારિકાને જગન્નાથની અર્ધાંગના થવા માટે ઉભી કરે છે આ કુમારિકા પોતાના સુન્દર પોષાકમા જગન્નાથજીના રથની સાથે જાય છે અને બ્રાહ્મણો તેને એક રાત જગન્નાથના મદિરમા રાખે છે અને લોકને એમ સમજાવે છે કે, આજ રાત્રે શ્રી જગન્નાથજી આવીને તે કન્યાની સાથે સુઈ રહેશે અને એનો ચોરાશીનો ફેરો જતો રહેશે વળી એ કુમારિકાને સૂચના કરવામા આવે છે કે, 'તારે જગન્નાથજીને રાત્રે પૂછી લેવુ, કે આવતુ વર્ષ કેવુ નીવડશે, લોક સ્થિતિ કેવી રહેશે અને તેમની પ્રાર્થનાઓ અને રથયાત્રાના વરઘોડાથી તેઓ પ્રસન્ન થયા છે કે નહિ?' રાતને વખતે આ બ્રાહ્મણ દગલબાજમાનો એક જણ પાછને બારણે થઈને એ કુમારિકાના ઓરડામાં જાય છે અને નિશક તેની કુમારિકાની સાથે જગન્નાથ થઈને દુષ્ટ કર્મ કરે છે, અને તે ભોગની દરમીઆન કુમારિકા જે જે પ્રશ્ન પૂછે તેના તે ઉત્તર આપે છે આ પ્રમાણે દુષ્ટ કર્મ કરી તે દગલબાજ પાછો તેજ બારણે થઈને બહાર નીકળી જાય છે બીજે દિવસે સવારે પેલા રથ ઉપર જગન્નાથના પુતળા સાથે પેલી કુમારિકાને તેની સ્રી તરીકે બેસાડવામાં આવે છે અને પાછો રથને બીજા મદિર તરફ ખેંચી જવામા આવે છે, તે વખતે લોકો મોટા મગળ પોમર સાથે પેલી કન્યાને ધન્યવાદ આપતાં દેશનું ભવિષ્ય પૂછે છે? બ્રાહ્મણો, રાત્રીએ પેલા દુષ્ટ વ્યભિચારીએ તેને જે જે કહ્યુ હોય તે

લોકને મોટેથી કહેવાને ફરમાવે છે હવે હું એ દુષ્ટોનુ બીજુ કર્મ તમને કહીશ, ત્યારે તમારી ખાતરી થશે કે તેઓ કેવા દુષ્ટ રાક્ષસ છે

રથયાત્રાના રથની અને દેવળના ગભાર આગળના ચોકની આગળ નાચનારી રાંડો નાચ કરે છે તથા લાબી થઇને પગે લાગે છે, વગરે નીચ વર્તન કરે છે અને આ બ્રાહ્મણો દેશના ધર્મને અનુકૂલ ગણી માન્ય રાખે છે કેટલાક વહેમી લોકો પોતાની છોકરીઓને જગન્નાથને અર્પણ કરે છે. આવી ઘણી કન્યાઓ જગન્નાથના ધામમા રહે છે. તે કન્યાઓમાંની ઘણીક ઊંચા કુળની અને અમીર માબાપની પુત્રીઓ હોવાને લીધે સ્વરૂપા હોય છે. તેમના શરીર ઘટમદાર અને મોહક હોય છે પરતુ તેઓ બીજા કોઇને ભજતી નથી હિંદુઓ, મુસલમાનો અને ક્રિશ્ચિયનો તેમને લનચાવવાને માટે અથવા પોતાની કરી રાખવા માટે જે પ્રયત્ન કરે છે અને પારિતોષિક આપે છે, તે નિરર્થક જાય છે તેઓ પોતાને દેવના અધિકારી વર્ગને અર્પણ કરાયલી માને છે, એટલે મદિરના બ્રાહ્મણોને અને મદિરની આસપાસ ધુણીઓ કરીને તથા શરીર ઉપર રાખ ચોળીને નગ્નાવસ્થામાં બેસી રહેનારા ધુતારા જોગીઓને ભજે છે, તથાપિ ગૃહસ્થના ઘરની ઘણીઆણીઓ થઇને રહેવા ઇચ્છતી નથી એ નાગા બાવાઓ પોતાની સાથે મૃગચર્મ અને તુમડી જ માત્ર રાખે છે શરીરે રાખ ચોળે છે અને વ્યસનમા તથા વ્યભિચારમાં ચકચૂર રહે છે. હિંદુસ્તાનના મૂર્તિપૂજકોની સ્ત્રીઓ કેવી પતિ પરાયણ છે, તે નીચેના વૃતાન્તથી આપના સમજવામાં આવશે

સતીનો ચાલ-સહગમન.

સ્ત્રીઓ પોતાના સ્વામી પાછળ બળી મરે છે એ વાત ઘણા મુસાફરોના હેવાલથી સિદ્ધ થયેલી છે, છતા મુસાફરોએ આપેલી વાતો ઘણે ઠેકાણે વધારે વધારીને કરેલી વાતો છે પહેલાના જેટલી સ્ત્રીઓ હવે સહ ગમન કરતી નથી મુસલમાન પાદશાહો આ દેશના શાસિતાર છે અને તેઓ પોતાથી બની શકે તેટલે દરજ્જે સતીના ચાલને દાબી દેવા માટે યત્ન કરે છે મુસલમાન પાદશાહો નિયમિત ગયરો ઘડીને આ જગલી ચાલને બધ પાડતા નથી, કારણ કે હિદુસ્તાનમા હિદુ લોકની સખ્યા મુસલમાન કરતા વધારે છે, એટલે તેઓ જાહેર રીતે તેમના ધર્મ વર્તનમા આડે ન

આવવુ, એવી રાજ્યનીતિને અનુસરી હિંદુ અને હિંદુરાજાઓને પ્રસન્ન રાખે છે, છતા બીજે હાથે તેઓ આ જીવતા મનુષ્યને બળી મૂકવાના ચાલને ઘટાડવાને યત્નવાન છે કોઇ પણ સ્ત્રી પોતાના દેશના સુબાની પરવાનગી વગર સહગમન કરી શકતી નથી અને સુબો સહગમનની રજા આપતા સતી થનાર સ્ત્રીને સારી રીતે સમજાવે છે, તથા બીજી રીતે તાવી જુવે છે સુબો પોતે તે સ્ત્રીની સાથે સતી થવાના સબધે વાદ કરે છે અને તેને સમજાવવાનો પોતાનો યત્ન વિફળ જાય છે તો છેવટ, તેને પોતાની સ્ત્રીઓ પાસે મોકલે છે, જેઓ પેલી સ્ત્રીને સહગમન નહિ કરવાને સમજાવે છે આટલુ કરતા છતા પણ જે સ્ત્રી પોતાના નિશ્ચયથી ચલિત થતી નથી, તેને પતિની સાથે બળી મરવાની રજા મળે છે આટલી બધી મુશ્કેલી અને સમજાવટ છતા પણ સતી થનારીઓની સખ્યા ઘણી છે ઘણુ કરીને દેશી રાજ્યોમાં બહુ સ્ત્રીઓ સતી થાય છે, કારણ કે દેશી રાજ્યોમા મુસલમાન સુબો હોતો નથી, એટલે તેમને કોણ અટકાવે ? પતિની સાથે બળી મરનાર ઘણી સ્ત્રીઓ મેં જોઈ છે, પરતુ તે સઘળીઓના વૃતાત આપી આપને કટાળો ન આપતા હું માત્ર, એક બે, નજરે જોયેલા હૃદયને વીંધી નાંખે એવા બનાવોજ આપને લખુ છુ પ્રથમ મેં એક સ્ત્રીને બળી મરવાના ભયકર વિચારથી નિવારી હતી તેનો વૃતાંત હું આપને આપુ છુ

મારા આગા દનેશમદખાનનો મુખ્ય કારકુન બેનડીદાસ જાતનો હિંદુ હતો બે વર્ષના સતત જ્વરથી જ્યારે તે મરણ પામ્યો ત્યારે તેની પત્નીએ સ્વામીની સાથે સતી થવાનો વિચાર જાહેર કર્યો હતો મરનારના મિત્રો પણ આગા સાહેબની નોકરીમા હોવાથી આગા સાહેબે તેમને ફરમાવ્યુ કે, 'તમારે બેનડીદાસની પત્નીને સહગમન ન કરવા માટે સમજાવવી' આવા ભયકર કામથી તેને નિવારવાને માટે તેમણે તેને આગા સાહેબના વતી ઘણી સમજાવી અને વળી પોતાના તરફથી પણ કહ્યુ કે—'જો કે તમે સહગમન કરો તેથી તમારા કુટુમ્બને અનન્ય માન મળે અને તમારી પણ કીર્તિ લોકમા અને સગામા રહી જાય, પરતુ તમારાં છોકરાં હજી ઘણાં જ નાના અને કાચા છે માટે તમારે તેમની વતી સતી થતા વિચાર કરવાનો છે છોકરાને રખડતા મૂકી સતી થવુ, એ વધારે નિર્દય કર્મ છે અને જો વિચાર કરો તો તમારા સ્વામી તરફના પ્યાર કરતાં પણ તમારે તમારા

સંતાનના શ્રેય તરફ વધારે પ્યાર અને મમતા રાખવી ઘટે છે, એટલે કે છોકરાનું શ્રેય તમારા સ્વામી પ્રત્યેના ધર્મ કરતાં પણ વધારે અગત્યનું કર્મ છે' આ પ્રમાણે તેમણે સમજણ આપી છતાં સતી થવાના જોસમાં આવેલી તે નાદાન સ્ત્રીએ તેમના કહેવાને તથા સુમિદ્ધાંતને માન તળે ક હાડી નાખ્યાં છેવટ મારા આગા સાહેબના કહેવાથી મારે તે સ્ત્રીને સમ જાવવા જવું પડયું, કારણ કે તેના કુટુંબ સાથે સબંધમાં આવેલો હતો મેં તેને સમજાવવાનું માથે લીધું અને એને ઘેર ગયો જ્યાં આગળ શમ પડયું હતું ત્યાં આગળ સાત આઠ ડાકણ જેવી વૃદ્ધ ડોસીઓને અને ચાર પાંચ ઉશ્કેરાયના જાગતી ઝટ જેવા વૃદ્ધ બ્રાહ્મણોને ઉભેલા જોયા તેઓ સઘળા વારા ફરતી કારમી દયાજનક પોક પાડતા હતા અને ત્રાસ છુટે તથા કંપારી વછુટે એવી રીતે જોરથી વારવાર છાતી અને માથા કૂટતા હતા મરનારની ધણીઆણી તેના પગ આગળ બેઠી હતી તેના વાળ વિખરાઈ ગયેલા હતા મુખ અને ચહેરો ફીકો પડી ગયો હતો, આ ખમાં આંસુ નહોતાં છતાં તેની આસપાસ ઉભેલા માણસની માફક જ્યારે જ્યારે તે રૂદન કરતી હતી ત્યારે તેની આખો શોક નગારા મારતી હતી આ બનાવથી તેણી જોરથી વારવાર છાતી અને માથા કૂટતી હતી માણ સોને સમજાવી આઘા પાછા ખસેડી હુ આગળ વધ્યો અને થોડેક દૂર રહી ઘણા ધીમા અને સાંત્વના યુક્ત શબ્દોમાં મેં તે સ્ત્રીને કહ્યું કે, 'દનેશમદ ખાનના કહેવાથી હું અહીં આવ્યો છું અને તેમણે મને કહ્યું છે કે, જો એ સતી નહિ થાય અને પોતાના છોકરાને ભણાવવા તથા ઉછેરવા જેવા અગત્યના કામ માટે જરૂરની એમની જીંદગીનો ભોગ નહિ આપે, તો હું એમના છોકરાં દીઠ રોજના બે (ક્રાઉન) રૂપિઆ લેખે એ મોટા થાય ત્યાં સુધીનું પેનસન બાંધી આપું છું તમોને સહગમન કરતા અટકાવવાને માટે અમારી પાસે જોઇએ તેટલા ઉપાય અને સાધન છે તથા તમને આ કામમાં ઉશ્કેરતા હોય તેમને શીક્ષા કરવાને અમે તૈયાર છીએ તમે ત મારાં સંતાનના ભલાને માટે જીવતા રહો, એમ તમારાં સઘળા સગાની ઇચ્છા છે અને છોકરા વગરની જુવાન છડી વિધવાઓ જેઓથી પોતાના સ્વામી પાછળ સતી થવાતું નથી તેમની માફક તમારી અકીર્તિ થશે એમ ધારતા નહિ, કારણ કે તમારે નાનાં નાનાં બાળકોને નિરધાર મૂકવાનાં છે' મેં આ

મિદ્ધાત તેને વારવાર કહ્યા કર્યાં પરતુ તેણે કઇજ ઉત્તર આપ્યો નહિ, છેવટ મારા સામી નજર બાધીને તે બોલી કે, ' જો તમે મને મારા સ્વામી પાછળ સહગમન કરતી અટકાવશો તો હુ ભીંતમા માથુ પટકીને મારો અ ત આણીશ ' અહો શા જોસમા અને કેવી ઉશ્કેરણીમા આવી ગયેલી છે એમ મેં વિચાર કર્યો પછી કહ્યુ કે, ' ભલે ત્યારે તમે સતી થાવ, પરતુ તેમ કરતા પહેલા તમે તમારા સતાનને સાથે લેતા જાવ તેમને તમે તમારે હાથે મારી નાખો અને તમારે તથા તમારા ધણીને બળવાની ચિતામા પ્રથમ તમે તમારે હાથે તેમને બાળી મૂકો અને પછી તમે સુખેથી સતી થાવ, અમે વાંધો લઈશુ નહિ, જો તમે તેમને નિરાધાર મૂકીને સતી થશો તો તેઓ ભૂખ મરાથી પગ ઘશીને મરી જશે, કારણ કે હમણાં જ હુ પાછો ઘેર જઇને દનેશમદખાનને કહી તેમનું પેનસન બધ કરાવીશ ' મેં દૃઢ અને મોટા અ વાજે ઉક્ત વચન કહી સભળાવ્યા તેથી તેને સારી અસર થઈ, એક શબ્દ પણ ન બોલતા તેણે તેનું મસ્તક ઢીંચણ ઉપર નાખી દીધુ એટલે હાજી હા કરનારી ઘરડી ડાકણ ડોશીઓ અને પેલા જગલી બ્રાહ્મણો પાછે પગે ત્યાં આગળથી ચાલ્યા ગયા મરનારના જે મિત્રો મારી સાથે આવેલા હ તા તેમને શરણે હવે મે તે વિધવાને મૂકી અને ઘોડાપર બેશી હુ મારે ઘેર ચાલ્યો ગયો સાજે જ્યારે હુ દનેશમદખાનને ઘેર જતો હતો ત્યારે મને તેના સગા અને મિત્રો મળ્યા તેમણે ધન્યવાદ દીધો અને કહ્યુ કે 'આપે ઘણી સારી શીખામણ દીધી અમે તે શબને બાળી આવ્યા અને વિધવાએ પોતે પોતાના પ્રાણ ધારણ કરવા માટે અમને વચન આપ્યુ છે ' મારા વચન અને શીખામણથી તે સહગમન કરતી અટકી તેથી પ્ર સન્ન થતો હું પછી દેનેશમદખાનને ત્યા ગયો

હિદુસ્તાનમા ઘણી સ્ત્રીઓ પોતાના સ્વામી પાછળ બળી મરે છે અને આવા અનેક પ્રસગ આવે છે, એટલે સઘળી જ વખત તેવા પ્રસગો ઉપર હાજર રહેવુ એ ત્રાસજનક લાગે છે છતાં પણ મેં એવા દાખલા જોયેલા છે જોનારની આંખ આગળ કેવા બનાવ બને છે તે વર્ણવવાને માટે હું પ્રયત્ન કરીશ સતી થનાર સ્ત્રી શું શું કરે છે તેનો સપૂર્ણ હેવાલ તો હુ આપી શકતો નથી, પરતુ ચિતા આગળ તે કેવી રીતે બળી મરે છે તે હું જણાવીશ. સ્ત્રીઓ કેવા આવેશથી જીવતી બળી મરેછે તે નજરે જો

સાથી જેવું સમજાય છે તેવું વાંચવાથી જણાતું નથી, તેમ મનમાં તેનો ખરો ખ્યાલ પણ આવતો નથી.

અમદાવાદથી નીકળી જ્યારે હું આગ્રે જતો હતો ત્યારે એકવાર એક શ્રી રાજ્યની હદમાં અમારો કાફલો એક મોટા વડના ઝાડ તળે વિશ્રામ લેવાને પડયો હતો; કારણ સાંજ પડ્યા વગર બપોરના તાપ તડકામાં મુસાફરી થઈ શકતી નથી. અમે બપોરા ગાળતા હતા એટલામાં એવી વાત કોઈ લાવ્યું કે પાસે જ કોઈ સ્ત્રી પોતાના સ્વામી પાછળ સતી થાય છે. હું એ બનાવ જોવાને આતુર હોવાથી તરત જ તે ઠેકાણે ગયો. એક સુકાઈ ગયેલા જલાશયના કિનારા ઉપર હું બેઠો અને નીચે તે સ્ત્રી પોતાના ધણી પાછળ સતી થતી હતી એક મોટી ચીતા ખડકેલી હતી અને તેના ઉપર મરનાર માણસને સુવાડેલો હતો. સતી થનાર સ્ત્રી તેના ધણીનું માથુ પોતાના ખોળામાં લઇ તે ચીતા ઉપર બેઠી હતી, અને ત્રણ ચાર બ્રાહ્મણો કાકડા લઈ ચારે તરફથી તે ચીતાને પેટાવતા હતા. બીજી પાંચ આધેડ સ્ત્રીઓ સારાં કપડાં પહેરીને ત્યાં આગળ આવેલી હતી અને તેઓ એક બીજાના હાથ ઝાલી ચીતાની આસપાસ ફેરા ફરતી ગાન કરતી હતી તથા નાચતી હતી. વળી સ્મશાન સ્ત્રી પુરૂષોના જમાવથી ભરાઈ ગયેલું હતું. હું પણ આ બધો દેખાવ ઉંચા કિનારા ઉપર બેઠો બેઠો જોતો હતો.

ચિતા ઉપર પુષ્કળ ઘી અને તેલ નાંખેલું હતું તેથી કાકડા લગાડતાં જ આખી ચીતા એકદમ જ્વાળામય થઈ રહી અને જોતજોતામા પેલી ધીવાળાં વસ્ત્ર પહેરીને બેઠેલી સતીનાં કપડાં પણ ચેતવા માંડ્યાં. ચીતા આટલી બધી સપાટાબંધ લાગી ગઈ, તેનુ કારણ તેમાં ઘી, તેલ સુખડનાં સુકાં લાકડાં અને કપુર નાંખેલું હતું. ચીતા ભડભડાટ લાગવા માંડી પરતુ સતી થનાર સ્ત્રીએ જરા પણ ભય, ત્રાસ કે દુઃખદ ચીસ પાડી નથી, માત્ર તે એટલું જ બોલી કે, ' હું આ પાંચમીવાર આના આજ સ્વામી સાથે સતી થાઉં છું, હવે મારે આ સ્વામી સાથે બેવાર જ સતી થવાનું બાકી રહ્યું છે.' હિંદુ લોકો એમ માને છે કે જે સ્ત્રી પોતાના પતિની પાછળ સાતવાર સહગમન કરે છે તેને પછી જન્મ મરણનો ફેરો રહેતો નથી. સતી થનાર સ્ત્રી પોતાના સ્વામી સાથે અક્ષર બ્રહ્મને પામી મોક્ષપદને પામે છે

આટલા બનાવથી જ આ વાતનો છેડો આવ્યો નહિ. હું તો ધારતો હતો કે ચીતાની આસપાસ ગાનારીઓ માત્ર કઈ ક્રીયા તરીકે નૃત્ય ગાન કરતી હશે, પરતુ મારૂ ધારવુ અન્યથા નીવડ્યુ ચીતાની પછાડે ફરતા ફરતાં એક સ્રી તેના કપડાને જ્વાળા લાગતાં જ ચીતામા કુદી પડી અને હુ તે જોઇને વધારે અચબામાં પડયો. આ પ્રમાણે વારાફરતી જેમ જેમ પેલીઓના કપડાને જ્વાળા લાગતી ગઈ તેમ તેમ બીજી સ્ત્રિઓ પણ ચિતામા કુદી પડી એક બીજાની બેનડીએ બાઝી તે સ્રીઓએ પોતાના દેહ અગ્નિદેવને અર્પણ કરી દીધા. ભડભડાટ લાગતી ચીતામાં આ પ્રમાણે છ જીવતા જીવોને ઝંપલાવી પડતા જોઇને હુ ઘણો જ ચકિત થઈ ગયો પાછળથી ચિતાગ્નિને ભોગ દેનાર પાચ સ્રીઓ સતી થનારની દાસીઓ હતી અને જ્યારે તેમની ભર્તાનો સ્વામી મરણોન્મુખ થઈ રહ્યો હતો ત્યારે તેમણે પણ ચીતામા બળી મરવાનો નિયમ લીધેલો હતો તથા ભર્તાને વચન આપ્યુ હતુ આ બાબત તપાસ કરતા મારા જાણવામા આવી ખરેખર તેમણે પોતાનાં વચન પાળ્યા અને જે પ્રચડ સ્મશાનાગ્નિએ પોતાની ભર્તાને ભસ્મિભૂત કરી નાંખી હતી તેમાં જ તેમણે પણ પોતાના પ્રાણની આહૂતિઓ આપી દીધી જે જે માણસોની સાથે તે વખતે મેં આ વિષે વાત કરી હતી તે તે માણસે મને એમ જ જણાવ્યુ હતુ કે, બધનથી નહિ પણ જેમનુ તેમણે લુણ ખાધુ હતુ તે શેઠની પાછળ તેના પ્યારને લીધે તેઓ બળી મુઈ હતી, પરતુ પાછળથી મને વધારે તપાસ કરતા માલૂમ પડયુ હતુ કે એ પ્રમાણે દાસીઓ બળી મરે છે તે કઈ પોતાની સ્વામિભક્તિને લીધે નહિ, પરતુ દેશમાં તેવો પ્રચાર પડી ગયેલો છે સ્રી જાત ઘણી જ નાજુક અને બીહીકણ છતાં પ્રજ્વલિત અગ્નિને પોતાનો ભોગ આપતાં ડરતી નથી, તેનું કારણ માત્ર એટલું જ છે કે, દરેક કન્યા તે નાની હોય છે ત્યારથી સ્વામી પાછળ સહગમન કરવુ એ શ્રેયસ્કર તથા ધર્મ છે એવી તેની માતા તરફથી કેળવણી મેળવે છે સહગમન કરવુ એ સ્રીનો સુસ્થાપિત પતિ ધર્મ છે સ્રીઓને આવે રસ્તે દોરવાનું કારણ એવું હોય એમ લાગે છે કે, જો સ્રીઓને બળવાની ધાસ્તી હોય તો તેઓ પોતાના સ્વામીની વધારે સારી સેવા કરે તથા દુઃખમાં પણ તેનો પરિત્યાગ ન કરે અને નઠારી નીકળી હોય તો પણ ધણીના પ્રાણ લેવાની હિમ્મત કરી શકે નહિ; કારણ કે જો ધણી-

ને ઝેરથી મારી નાખે તો તેને તો જીવતી જ બળવાનું થાય સ્ત્રીઓને ગામી ભકતા રાખવા માટે આ ચાલનુ પ્રવર્તન થયેલુ હોય એમ ઘણા માણસોનો મત છે, ગમે તેમ હોય, તોપણ એટલુ તો ખરૂ જ કે એક સ્ત્રીને જીવતા છતાં ધણીની પાછળ ઉભળતા દેવતામા બાળી મુકવાનો બોધ કરવો એ ધર્મનુ કર્તવ્ય નથી

વાર્તાનો પ્રવાહ હવે આગળ ચલાવતા મેં જાતે જોયેલા કરતા પણ વધારે સારો એક બનાવ હુ અત્રે નોધુ છુ એ પ્રસગે હુ હાજર નહોતો, છતા તે ઘણો ચરચાયલો છે અને તેમા કંઈક જાણવા જોગ નવીજ બનાવ બનેલો છે હિદુસ્તાનમા આ બનાવ લોકોને મોડે ગવાઈ રહ્યો છે અને હુ તો ધારૂ છુ કે એ બનાવની બીના યુરોપમા પણ આવી હશે એક હિંદુની સ્ત્રી પોતાના પાડોશી મુસલમાન ઉપર મોહી પડી હતી. એ મુસલમાન જાતનો દરજી અને ખજરી વગાડવામા એક્કો હતો. આશુક માશુકને ઘણા દિવસથી પ્રેમ જામેલો હતો, પછી એકવાર પેલી હિંદવાણીએ જુવાન અને રૂપાળા મુસલમાન યાર સાથે નીકળી જવા માટે પોતાના ધણીને ઝેર દીધુ ધણીને ઝેર આપી તે પોતાના યાર પાસે ગઈ અને પોતે જે કર્યું હતુ તે તેને કહી પહેલાંના ઠરાવ પ્રમાણે નાશી જવા માટે ઉતાવળ કરવાનુ કહ્યું મુસલમાન યારને તેણે જણાવ્યુ કે, ' જો વધારે વિલબ થશે અને મારો ધણી મરી જશે તો આપણાથી નાશી જવાશે નહિ, અને ઉલટુ મારે તેની સાથે બળી મરવુ પડશે પેલા મુસલમાન જુવાને વિચાર્યું કે, સ્ત્રી કામઘેલી થયેલી છે અને હું પણ જો એના જેવો આધળો થઈ વગર વિચારે નાશી જઈશ, તો ખૂનના ગુન્હામા અને સકટમા આવીશ આમ વિચાર કરી યારે તેને નાશી જવાની ના પાડી નિરાશ કરી પછી પેલી સ્ત્રી જરા પણ દિલગીરી બતાવ્યા વગર પોતાના સગા માગવાંની પાસે ગઈ અને પતિની સાથે સહગમન કરવાનો પોતાનો મક્કમ ઠરાવ તેમને જણાવી દીધો તેના આવા ધાર્મિક વિચારથી પ્રસન્ન થયેલા સગાંએ પોતાના કુળમાં સતી થવાનું માન મેળવવા માટે તે સ્ત્રીને ઉત્તેજન આપ્યુ અને ધામધુમથી શબને સ્મશાનમા લઈ ગયા ડાઘુઓએ ખાડો ખોદીને ચિતા તૈયાર કરી અને તેના ઉપર શબ મુકી ચીતાને અગ્નિદાહ કર્યો ચિતા સળગ્યા પછી સતી થનાર ચીતાની પ્રદક્ષિણા કરે છે,

અને પોતાના સગા વહાલાંને કેટલી જીવી આશીર્વાદ આપે છે પેલી સ્ત્રીએ પણ એ રીતે પોતાના સગાને ભેટવા માંડ્યાં, એટલામાં તેનો યાર બીજા વાદિત્રવાળાઓની સાથે સા ખજરી વગાડવા આ ો હતો તે તેની દૃષ્ટિએ પડ્યો તેને છેલ્લી સલામ કરવાને બહાને પેલી સ્ત્રી તેની પાસે ગઈ મુસલમાન યારને પણ પ્રેમથી એવી સખ્ત રીતે બાથમાં પકડી લીધો કે તે ચમકી શક્યો નહિ જેમમાં આવેલી સતી પછી બુમો પાડતા પેલા મુસલમાન યારની સાથે જ પોતાના ધણીની ઝળ્વલિત ચીતામાં કુદી પડી લોકો હાહાકાર કરતા અને ચકિત થઈ જોતા જ રહ્યા, એટલામાં તો ત્રણે જણા અગ્નિદેવને ભોગ પડી બળીને ભસ્મ થઈ ગયાં

ઈરાન જવા માટે સુરત બન્દરથી હું વહાણે ચડવાનો હતો, તેવામાં સા આગળ મે એક સ્વામિભક્તા સ્ત્રીને સહગમન કરવાને ઘણી જ આતુરતા દેખાડતી જોઇ હતી આ સ્ત્રી સતી થઈ ત્યારે સા આગળ ઘણાક અંગ્રેજો, ડચ લોકો, અને પારીસના પ્રખ્યાત મુસાફર મી કારડીન પણ હાજર હતા આ સ્ત્રી મધ્યવયસ્કા અને વળી જ રૂપાળી હતી તેના મુખ ઉપર સહગમન ઉત્સુકતા એટલી બધી દેખાતી હતી કે જે વર્ણવવાને માટે હું શક્તિમાન નથી આતુર અને ઉત્સુક મનથી તે સહગમનને માટે તૈયાર થઈ હતી અને ઘણા જ આનંદથી તેણે પોતાને શણગારવાને તથા સ્નાન કરાવવાને તેના સગાને રજા આપી હતી તેને જરાય ભય લાગતો નહોતો તે પોતાની પતિભક્તિને માટે સુદૃઢ દેખાતી હતી તથા પ્રસન્ન મનથી સઘળી તૈયારી કરાવતી હતી તે પ્રસંગોપાત અમારા તરફ પણ જોતી હતી બાજરીના સાંઠા અને પાતળા લાકડાથી તાપીના કિનારાપર મોટી ચીતા ખડકાવી તેના ઉપર એક જ્વાળાગ્રાહી સાંઠાની મઢુલી બનાવરાવી હતી ચીતા બરોબર છે કે નહિ તેની તપાસ કર્યા પછી સૂર્ય નારાયણને પ્રણામ કરી તે પોતાના સ્વામિનુ માથુ ખોળામાં લઇને મઢુલીમાં બેઠી એટલું જ નહિ પણ સપૂર્ણ પ્રસન્ન મુખે 'જે અબે! જે અબે' ના મગળધ્વનિ સાથે તેણે પોતે જ પોતાને હાથે ચીતાને અદરથી સળગાવી દીધી ચીતા ો લાગી એટલે બ્રાહ્મણોએ બહારથી તેને ચેતાવી આ દેખાવ એવો , અને શોકરહિત હતો કે જેનુ મારાથી વર્ણન પણ થઈ નથી હું એક અચ્છો ચિતારો હોત તો ભયકર જ્વાળાઓ સાથે ભડભડાટ

બળતા અગ્નિમા આનદ વદનથી પતિની સાથે બળી મરતી આ સતીના સહગમનનો ચિતાર હોત, પણ હુ તેવો ચિતારો નથી એટલે લાચાર આ દેખાવ મેં એટલો તો સંપૂર્ણ રીતે જોયો છે કે આજ ઘણો કાળ થયા છતા પણ તે મારી આખો આગળ તાજેજ તરી રહેલો જણાય છે, અને ગોકોદ્ગાર સાથે મારે કહેવુ પડે છે કે, હિદુ સ્ત્રીઓના આના દેખાવો બીજુ કઈ જ નહિ પણ એક ભયકર સ્વપ્નની માફક જોનારના મનમા રમી રહે છે સઘળી સ્ત્રીઓ કઈ આ પ્રમાણે પ્રસન્નતુર મતથી સતી થતી નથી

મેં સાભળેલું છે કે કેટલીક જુવાન સ્ત્રીઓ ચીતાને તથા ભયંકર અગ્નિને જોતા [illegible] પાછી પડે છે આથી મને એમ માનવાને કારણ મળે છે કે જો [illegible]ટથી જીવવાની પરવાનગી હોય તો તેઓ આવી ભયકર અને ક્રૂરતર રીતે બળી મરવાથી દૂર રહે, પરતુ દિલગીરીની વાત છે કે તેમનાથી તેમ થતુ નથી અને બ્રાહ્મણો જોર જુલમથી તેમને પકડીને અગ્નિમા હોમી દે છે રાક્ષસના કાળજાના દુષ્ટ કર્મ કરનાર બ્રાહ્મણો ચીતાના અગ્નિથી ભય પામીને ધ્રુજતી મહા ક્રૂર અને નિર્દયને પણ દયા ઉત્પન્ન કરે તેવી રીતે ચીસો પાડતી બાળ વિધવાઓને ચીતામા હડસેલી મૂકે છે આવો ત્રાસજનક બનાવ તો મેં પણ એકવાર જોયો છે એક વિધવા ભયથી ચાર છ ડગલા ચીતાથી દૂર ખસી ગઈ અને ભયથી ધ્રુજવા મડી, પરતુ તેને તેમા હડસેલી મૂકવામા આવી વળી એક બીજી વિધવાને તો મેં, જે વેળાએ ચીતાનો અગ્નિ પ્રજ્વલિત થઇને ભડભડાટ લાગવા માડયો તે વેળાએ ત્રાસથી તેમાથી નાશીને બહાર આવવાનો પ્રયત્ન કરતી જોઈ હતી, પરતુ અર્ધદગ્ધ જેવી તેને દુષ્ટ અને ક્રૂર કર્મ કરનારા બ્રાહ્મણોએ મોટા મોટા વાસડાના માર મારી ચિતામાંથી બહાર નીકળતી અટકાવી, જીવતી અને તરફડતી બાળી મૂકી હતી આ દેખાવ અને બ્રાહ્મણોનું કૃત્ય મહા ત્રાસજનક, દયા અને અનુકંપા ઉત્પન્ન કરે તેવુ છે

પરતુ ઘણીવાર કેટલીક વિધવાઓ એ દુષ્ટ બ્રાહ્મણોની નજર ચૂકાવી જાય છે. મેં એવી પણ એક સ્ત્રી જોઈ હતી કે જેણે બ્રાહ્મણોના ત્રાસમાંથી છુટીને પોતાની જીદગાની બચાવી હતી. તેણે સતી થનો વેળાએ એકઠા થયેલા દો લોકના આશ્રયમા જઈ, બ્રાહ્મણોથી શરણ લીધુ હતુ. બાળી

મૂકવામાં આવનારી સ્ત્રી નાની અને ખુબસુરત છે, એમ જાણવાથી તે લોકો ટોળાબંધ સ્મશાનમાં ભેગા થયા હતા, અને તેના સગા સાગવા તેની સાથે આવેલાં નહોતા, માત્ર દુષ્ટ કર્મ કરનારા બ્રાહ્મણોજ તેને બાળવા આવ્યા હતા આ લાગ જોઈ તેણે દેડનો આશ્રય લીધો, બ્રાહ્મણો આંખ ચોળીને રહ્યા અને સ્ત્રી ઉગરી ગઈ મારે તેની સાથે પ્રસંગ પડયો હતો તેથી હું આ વાત જાણું છું ને ભયંકર રીતે મરવાથી ડરી જઈને સતી થતી નથી તે સ્ત્રીને હિંદુઓ ફરીને પોતાની જાતમાં દાખલ કરતા નથી લોક તેના તરફ માનની નજરે જોતા નથી કોઈ પણ હિંદુ જાતનો માણસ ગમે તેવા પ્રાસંગિક સંકટમાં હોય તોપણ સતી થતા પાછી પડીને અકીર્તિ પામેલી સ્ત્રીની સાથે ભેગાતો નથી આવી સ્ત્રીઓને તેઓ પોતાના દેવીધર્મના માર્ગથી વિપરિત વર્તનવાળી માને છે તેનો ધિક્કાર કરે છે અને નાતિ બહિષ્કૃત જેવી ગણે છે, એટલે તેવી સ્ત્રી બિચારી તેના જનમારામાં કદી પણ સુખ ભાગી થવા પામતી નથી બ્રાહ્મણોના ત્રાસમાંથી છુટી ગયેલી આવી નિરાધાર વિધવાઓને માટે મોગલ પાદશાહે કંઈ ધ્યાન આપેલું નથી, એટલે બીજો તો એવો કોણ હોય કે જે આવી સ્ત્રીઓને માટે આશ્રયસ્થાનની યોજના પણ કરી શકે? સમુદ્ર કિનારા ઉપર જ્યાં પોર્ટુગીઝ લોકનું જોર છે ત્યાં તે લોકોએ આવી વિધવાઓને બળતી બચાવી લઈ આશ્રય આપેલો છે હિંદુસ્તાનના સેતાન અને દેશના ઉતાર તથા શાપ રૂપ બ્રાહ્મણોના જુલમથી મારા મનમાં આવી નિરપરાધી વિધવાઓને માટે કેવી અનુકંપા ઉત્પન્ન થયેલી છે અને એ દુષ્ટોના ઉપર કેવો રાગ આવેલો છે તે વર્ણવી પણ શકતો નથી

લાહોરમાં મેં આથી પણ વધારે ત્રાસજનક એક વિધવાનો સહગમન ત્રાસ જોયો હતો વિધવા ભાગ્યે જ માત્ર બાર વર્ષની નાદાન બાળકી હતી છોકરી ઘણી જ રૂપાળી અને નાજુક હતી ઘણી શબ્દના અર્થને પણ નહિ સમજી શકે એવી આ બાપડીને જ્યારે સ્મશાનમાં આણી ત્યારે તે પોતાના કેવા હાલ થવાના છે તેથી ગાભરી અને બેભાકળી બની ગયેલી દેખાતી હતી જ્યારે તેને ચીતાની પાસે આણી ત્યારે તો તેનું નાજુક અંગ ધ્રુજવા માંડયું એટલું જ નહિ પણ જીવતા બળવાના ત્રાસથી તેણીએ દૈત્યના દિલમાં પણ દયા ઉત્પન્ન કરે એવું કલ્પાંત કરવા માંડયું હતું તેના

મનનો ત્રાસ ખરેખર મારાથી વર્ણવી પણ શકાતો નથી તે પિપળાના પાનની માફક ચિતાને જોઈ ધ્રુજતી અને હૈયાફાટ રૂદન કરતી હતી દુશ્મનને પણ દયા ઉત્પન્ન કરે એવુ તેનુ કલ્પાન્ત અને કપારી છતા પણ એક વૃદ્ધ ડોશી અને ચાર પાચ બ્રાહ્મણોએ મળી મરવાને ન ઈચ્છતા તેમના ગરીબ અને અસહાય ભોગને ચીતાની પાસે લીધો ત્રાસથી અને રૂદનથી કાયર થઈ બેબાકળી થઈ થઈ ગયેલી છોકરીને બિચારીને તેમણે ચિતા ઉપર બેસાડી તે નાશી ના જાય માટે તેના હાથ અને પગ લાકડાની સાથે સખ્ત તાણી બાધ્યા કલ્પાત કરતી અને ત્રાસથી ચિસો પાડતી તે બાળકીને પછી એ લોકોએ જીવતી જ બાળી મૂકી આ દેખાવ જોતા મારા હૃદયમા ઉત્પન્ન થયેલા ક્રોધને હુ વારણ કરવાને અશક્ત થયો હતો. મારા નેત્ર આસુથી ભરાઈ ગયા હતા અને મેં યા હોમ કરી તેને બચાવવાને માટે હિમ્મતથી સાહસ કર્યું હોત, પરતુ વળી મારા મનમા કઇક ધર્મ સબધી કાર્યમા વચ્ચે ન પડવા માટે વિચાર ઉત્પન્ન થવાથી હુ મારા ક્રોધને મારીને ચૂપ બેશી રહ્યો હિંદુ લોકના ધર્મ-વહેમ ઉપર ધિક્કાર કરતો અને એ બાળકીની દશા ઉપર આસુ પાડતો માત્ર નીચેની કવિતા યાદ કરીને બેશી રહ્યો ધર્મનુ કામ પ્રબળ છે, ધર્મમા માણસ આધળા થાય છે એ ગામેમને પોતાની છોકરીને દિવાન દેવને ભોગ આપી હતી. ધર્મ મનુષ્યને કેવા દુષ્ટ કર્મમા પ્રેરે છે અને કેવા કર્મ કરાવે છે તે આના ઉપરથી જોઈ લેવુ આ કવિતા કોઈ કવિએ બનાવેલી છે અને તે યાદ કરીને મેં પણ સતોષ પકડયો ધર્મની બાબત માણસને આવા દુષ્ટ કર્મ કરાવે છે, માટે તેમા આડા પડવુ નહિ દરેક ધર્મમા કેટલાક ઘણાં નિર્દય અને દુષ્ટ કર્મોને માર્ગ આપેલો હોય છે માણસો ધર્મને નામે મહા દુષ્ટ કર્મ કરે છે, હિંદુઓ અદ્યાપિ પણ ધર્મને નામે કર્મ કરે છે વૈષ્ણવોના મદિરમા ધર્મને નામે શુ ઓછો વ્યભિચાર થાય છે ? માબાપ પોતાના બાળકોનો ભોગ આપે એ શુ ધર્મનુ ઓછુ પ્રાબલ્ય છે ?

હજી મેં બ્રાહ્મણ રાક્ષસોની ક્રૂરતા અને જુલમની હકીકત તો પુરી નથી લખી હિંદુસ્તાનના કેટલાક ભાગમા તેઓ બળવાથી ડરતી વિધવાઓને જીવતી દાટે છે એવી સ્ત્રીઓને તેઓ ગળા સુધી જમીનમા દાટી છે પછી બે ત્રણ જણા તેના ઉપર ધશી જઇ તેનુ ગળુ એવા તો જોર

થી ગચરડી નાખે છે કે તે બિચારી બીલકુલ બેભાન થઈ જાય છે જેવી તે બેભાન જેવી થાય છે કે તરત જ બીજા લોકો જેઓ માટીની ટોપ લીઓ ભરીને તૈયાર ઉભા રહેલા હોય છે તે તેના મસ્તક ઉપર માટી નાખે છે દટાઈ જાય એટલી માટી નાખ્યા પછી પેલા રાક્ષસ રૂપ બ્રાહ્મણો તેને પગવતી ગુદી નાખે છે અને ગરીબ બિચારી સ્ત્રી પંચત્વને પામી જાયછે.

મરણ સંસ્કાર.

ઘણા ખરા હિંદુઓ પોતાના મડદાંને બાળે છે અને બીજા કેટલાક નદીના કિનારા ઉપર તેને અગ્નિસંસ્કાર કરી અર્ધદગ્ધાવસ્થામા નદીમાં હડસેલી મૂકે છે ગંગા ઉપર આવી અંતિમ ક્રિયાઓ મેં ઘણીવાર જોઈ છે મડદુ પાણીમા તણાતુ જાય છે તેના ઉપર કાગડાના ટોળા ચાંચો મારતા ઉડયા કરે છે અને મડદુ માછલા અને મગરમચ્છોની ખેંચતાણમા આમથી તેમ અને તેમથી આમ હુલક ડોલયા થતુ તણાઈ જાય છે કેટલાક લોક મરણની ઘડીએ પોતાના મરનારને નદી કિનારા ઉપર લઈ જાય છે અને તેના પગ પહેલા પાણીમા નાખી ગળા સુધી આખા શરીરને પાણીમા ડુબાડી છેલ્લા શ્વાસની વાટ જોતા એ મરવા પડેલા માણસને ઝાલીને બેશી રહે છે જેવો તે માણસ તેનો છેલ્લો શ્વાસ મૂકવાની તૈયારીમા હોય છે કે તરત જ તેઓ મોટા આચકાની સાથે તેને પાણીમા દાબી ઘાલે છે, અને પછી મોટી મરણ પોક પાડી હૈયા અને માથા કૂટવા માંડે છે આ ક્રિયા કરવાનુ કારણ એમ છે કે, હિંદુઓ માને છે જે, માણસ તેના છેલ્લા શ્વાસની વખતે જો ગંગાજીમા પ્રાણ મૂકે તો તેણે તેની જીંદગીની દરમીઆન જેટલા પાપ કર્યાં હોય તે પાપથી તે મુક્ત થઈ જાય છે, અજ્ઞાન લોકો જ માત્ર આમ માને છે મેં વારવાર વિદ્વાન અને મોટા માણસોને આ દુષ્ટ રીવાજનો નિષેધ કરતા સાંભળેલા છે

ફકીર, જોગી, બાવા અને વેરાગી.

હિંદુસ્તાનમાં ફકીર, દરવીશ, જોગી, ઢાગી બાવા વગરે લોકોની સખ્યા પુષ્કળ છે તેમનામા વળી પાછા અસખ્ય ભેદ છે ઘણાઓ એક મહતના ઉપરિપણા નીચે મઠમાં રહે છે મઠમા તેઓ અપવાસ, સયમ અને આધીનતા વગરે જૂદી જૂદી જાતના વ્રત પાળે છે અને બીજાઓની પાસે પળાવે છે આ લોકો એવી વિચિત્ર જીંદગી ગાળે છે કે જેનુ વર્ણન હું

કરીશ છતાં સંપૂર્ણ નહિ થાય ઇશ્વરની સાથે ઐક્યવાળા જોગીઓના સ-બંધે તો તે મારાથી યથાર્થ થશે નહિ જ તળાવના તીર ઉપર અથવા હિ-દુઓનાં પવિત્ર ધામની અડાળીઓમાં અને ચોતરાઓ ઉપર તથા મોટા ઝાળ તળે તેઓ એક ધુણીની આગળ આખે શરીરે રાખ ચોળી-ને સાવ નાગા થઈ પડી રહે છે કેટલાક ગાઠોવાળી, ગુંચાયલી અને રાખથી ભરેલી પગના ઘુંટણ સુધી પહોચતી જાફરીઆ કુતરાના વાળ જેવી અથવા પૉલીસ નામના રોગીના વાળ જેવી મોટી જટાઓ રાખે છે એક અથવા બેઉ હાથ માથા ઉપર હમેશા ઉંચાજ રાખી રહેનારા અને મારી ટચલી આગળીના જેટલા જેમની આગળીના નખ વધી ગયેલા હોય એવા ઘણાક જોગીઓ મેં જોયા છે તેમના હાથ પાતળા પડી સુકા લાકડા જેવા થઈ જાય છે અને રૂધિરાભિગમન બંધ થવાથી તથા સાંધામાં શારીરિક સ્નિગ્ધતાનો અભાવ થઈ જવાથી એ હાથ તેઓ કદી નીચા નમાવી શ-કતા નથી ખાવા માટે પણ તેઓથી હાથ નીચે નમાવતો નથી જુવાન અને વહેમી માણસો તેમને અસત પવિત્ર અને મહાજોગી જાણી ઘણું માન આપે છે નાગા, ઉઘાડા અને કાળી ચામડીવાળા, લાંબી જટાઓવાળા, ઉંચા હાથવાળા, લાંમા અને વળી ગયેલા નખવાળા, અને મેં આગળ જ-ણાવી એવી રીતે જીંદગી ગુજારતા જોગીઓના જેવો નર તો દૈવિભૂમિમાં પણ નહિ હોય! તેમના તપાચરણો ઘણા ઉગ્ર અને ત્રાસજનક હોય છે. દેશી રાજાઓના દેશમાં જેમના સામું પણ ન જોવાય તેવા આવા નાગા બાવાઓના ઝુંડના ઝુંડ મેં ઘણીવાર જોયેલા છે એ નાગાબાવાઓનાં ઝુંડમાં કેટલાક ઉર્ધ્વહસ્ત, કેટલાક દીર્ઘ જટાવાળા, કેટલાક જટા જુટવાળા, કેટલાક મોટી ડાંગો લઇને ફરનારા, અને કેટલાક સુકી વાઘની ચામડીને ખભા ઉપર લઇને ફરનારા હોય છે આપણા મોહોલ્લામાંથી કોઈ સાધુ જતો હોય અને લોક જેમ તેના સામું જુવે તેમજ ભાવથી જેમના તરફ સ્ત્રીઓ, નાની છોકરીઓ અને માણસો જોતા હોય તેમની કંઈ પણ દરકાર ન રા-ખતાં આવા નાગા બાવા બેશરમ થઈ મોટા નગરોમાંથી બે ધડક રહી ચાલ્યા જતા જોગીઓના ઝુંડ મેં ઘણીવાર જોયા છે બીજા માણસોના કરતાં 'આ વધારે પવિત્ર અને જીતેંદ્રિય છે' એમ માનતી આસ્થાળુ સ્ત્રિયો વારવાર આવા સાવ નાગાબાવાઓને ભિક્ષા કરાવે છે.

દિલ્લીમાં 'સરમત' નામનો એક નાગો ફકીર રહેતો હતો તેનાથી હું બહુજ કંટાળો પામતો હતો. એ ફકીર તેની માએ જણ્યો હશે તેવોને તેવોજ નગ્ન દિલ્લીના બજારમાં વારંવાર હેરાફેરા કરતો મારી નજરે પડતો હતો. નિર્લજ્જ થઈ દિલ્લીના બજારમાં નાગા નાગા ન ફરવા માટે ઔરંગઝેબ પાદશાહે એ નાગા ફકીરને સમજાવ્યો, તેને સારાં સારાં વચન આપ્યાં અને છેલ્લે ધમકી આપી તોપણ તે એકનો બે થયો નહિ. પાદશાહનાં વચનો અને ધમકીને તેણે ધુતકારી કાઢ્યાં. વસ્ત્ર અથવા લંગોટી વાળવાની સાફ નાજ પડવાથી છેવટ પાદશાહે તેને ગરદન મરાવ્યો તે તેણે સહ્યું પરંતુ પોતાની હઠ મૂકી નહિ.

હાથીના પગમાં નાખવામાં આવે છે એવી ભારે લોખંડની સાંકળો પહેરનારા ઘણાક નાગા ફકીરો વળી દેશમાં એની એજ દશાએ મુસાફરી કરતા મોટી મોટી હજ કરવાને માટે જાય છે. કેટલાક સાત આઠ દિવસ સુધી સાવ ઉભા જ રહે છે અને તે દરમીયાન રાત્રે ઘોડી ઉપર હાથ મૂકી સહજ વિરામ લેવા સિવાય કદી પણ બેસતા કે સુતા નથી. આવા હઠવાળા ફકીરો પણ મેં ઘણા જોયા છે. લાગ લાગટ ઉભા રહેવાથી તેમના પગ લોહી ઉતરીને થાંભલા જેવા થઈ જાય છે. વળી કેટલાક ફકીરો ઊંધે મસ્તકે અથવા હાથ ઉપર જ પગને આકાશ તરફ રાખીને પ્રહરોના પ્રહરો સુધી ઉભા રહેલા મેં જોયા છે. આ જાતના દુર્ભાગ્ય માણસો કેવાં કેવાં દુઃખકર આસનોએ બેશી રહે છે અથવા ઉભા રહે છે તેનું હવે હું વર્ણન કરૂં છું. કેટલાંક આસન તો એવાં શરીર વાળવાનાં હોય છે કે જે આપણા કસરતીથી પણ બની શકે નહિ. આવાં કષ્ટકર આસનોવાળી તપશ્ચર્યા કરવાનું કારણ મોટી ઇચ્છાઓ હોય છે. તેમને જોતાં આપણને દયા ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ હિંદુસ્તાનમાં પરિચયને લીધે તેમના કષ્ટપર કોઇને યાદ ઉત્પન્ન થતી નથી.

હિંદુસ્તાનમાં આવતાં પ્રથમ મને આવો અજ્ઞાન વહેમ જોતાં ઘણીજ ગમત અને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થતું હતું અને આના સંબંધે શું સમજવું તે પણ હું જાણી શકતો નહોતો. દુષ્ટ અઘોરી અથવા માનદ્વેષી સાઇનીકની જાતનાજ આ જોગીઓ પાછળ રહેલા નમુના હશે, એમ મારે માનવું પડે છે. મને તેમનામાં અજ્ઞાન, અધમતા, અને ક્રૂરતા સિવાય વધારે સમજણ

હોય એમ લાગતુ નથી તેઓ બીલકૂલ દયા રહિત, આચારવિચાર હીણુ અને મૂર્ખતમ માણસો છે વળી હુ વિચાર કરૂ છુ કે, ભટકનારા, આ બસુ-ઉદાસીન, અને સ્વતંત્ર સાધુઓની જીદગી મનુષ્યનુ મનહરણ કરનાર એક અદ્ભૂત શક્તિ હશે અથવા જે ગર્વ સઘળા મનુષ્યોના પ્રવર્તનમા સંમિશ્ર થયેલો જોવામાં આવે છે, તે ગર્વ અથવા અહતા રૂપાળા ખોળીઆમા રહીને પ્લેટો કહે છે તેમ આવી જાતના અનેક માનવ યત્નોને ચલાવનાર વરાળ જેવો હશે પેલા ભવમા મોટા રાજા થવાની અભિલાષાથી જ ફકીર લોકો આવી ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કરે છે એમ કહેવાય છે અથવા જો તેઓ એક મોટા પાદશાહ નથી થતા તો પણ તેઓ એક મોટા દેશી રાજા અને અમીરના જેવા સુખભોગી તો થશેજ, એમ તેમના મનમા વિશ્વાસ રહે છે પરતુ મારી સાથે થતા એવા વાદની વખતે મેં તો વારવાર તેમને મારો એવોજ મત આપેલો છે કે-જો આ જીદગીમા કંઈ સુખ ન માણ્યુ અને તેને દુખતર રાખી તો પછી આવતા જન્મમાં સુખ મળશે, એવી આશાથી કેમ દુખ ભોગવાય? કોણ જાણે છે કે કાલે શુ થશે? આ જન્મમા મહા કષ્ટ વેઠવાથી (ચિતોડના) રાણાના જેવુ સુખ મળશે, એવી આશા રાખવી એ આકાશ કુસુમવત્ છે જયસિંહ અને જશવતસિંહ જેવા હિંદુસ્તાનના મહાપ્રબળ અને વૈભવી હિંદુ રાજાઓના જેવા સુખને અર્થે આ જીદગીમા મહા કષ્ટતર જીદગી ગુજારી દેહદમન કરવુ એ સિદ્ધાન્ત સિદ્ધ થતો નથી મેં તેમને જણાવી દીધુ કે હુ કંઈ તમારા એવા વહેમોથી છેતરાઈ જાઉં તેવો માણસ નથી. મેં તેમને કહ્યુ કે, કાતો તમે મૂર્ખના શિરોમણિ છો અથવા તમારા મનમા કંઈક દુષ્ટ ભાવનાઓ રહેલી છે કે જેને તમે દુનિયાના લોકથી છૂપી રાખો છો* કેટલાક ફકીરો સંપૂર્ણ જ્ઞાની

* હિંદુ લોક જન્મારાના ધર્મ ભોળિયા છે હજી પણ એવા કેટલાક ઢોંગી સાધુઓ દેશમા અનેક ભોળાઓને ધુતતા જોવામા આવેછે ગુજરાત અને કાઠીઆવાડમા ફરતા આવા સાધુ ઘણા છે ધર્મનુ તત્વ નહિ જાણનારા ભોળા લોકો તેમના તપથી ભોળાઈ જાયછે મૌન રહે, ઉભા રહે વગરે ઢોંગ કરે એટલે વહેમી લોકો જેવા તે મરદો ઢોંગી ઉપર રીઝ થઈ જાય પરતુ તેમને એવો વિચાર નથી કે જો મૌન રહ્યાથી ઈશ્વર મળતો હોત તો જીભ ઉત્પન્ન ન કરત સુધારા વાળા અને બહેરાઓની ફરજ છે કે આવા ઢોંગીઓને પકડી સખ્ત શિક્ષાએ પહોચાડવા

ખરેખરા જોગી અને ઇશ્વરની સાથે ઐક્ય થઈ ગયેલા હોય તેવા ગણાય છે, અને લોકો તેમને તેનું માન આપે છે. આવા જોગીઓ અને ફકીરો ઘણું કરીને નગરમાં કે ગામડાંમાં આવતા નથી, પણ વસ્તીથી દૂર પર્વતની ગુફાઓમાં અને જંગલોમાં રહે છે. તેમને જો કોઈ ખાવાનું આપે તો ખાય છે નહિ તો તેઓ પોતાના તપના જોરથી વાયુનું ભક્ષણ કરીને પડયા રહે છે અને ભિક્ષાની દરકાર રાખતા નથી, એમ હિંદુઓ માને છે. કેટલીકવાર આવા સાધુઓ મોટી મોટી સમાધિઓ લેછે, એમ કહેવામાં આવે છે અને ભોળીઆ લોક માને પણ છે, તથા મને એક જોગીએ કહ્યું પણ હતું કે ઘણા કલાક સુધી સમાધિ લઇને મોટા યોગીઓ પોતાના પ્રાણને ઇશ્વરની સાથે જોડી દેછે, ત્યારે તેઓને સાક્ષાત્કાર થાય છે અને તેમની આગળ તેઓ ધવળ દિવ્ય જ્યોતિરૂપ તેજબ્રહ્મ દેખે છે અને તે પરમાનંદમાં એક થઈ જાય છે. આવા સાધુઓને કોઇની જરૂર રહેતી નથી તથા તેમને સર્વે અવસ્થાએ સમાન થઈ રહે છે અને આવા જોગીઓ વિષેની વાત કહેનાર જોગીએ વળી કહ્યુ હતુ કે તે પોતે પણ આવી સમાધિ લઈ શકે છે અને સાધુ મતને મળનારા માણસો પણ સમાધિસ્થ જોગીઓની આ વાતને માને છે. એ તો સંભવિત છે કે ઘણા દિવસની ભૂખથી અને ઇંદ્રિય સંયમથી તથા પરિચયથી મનુષ્ય આવી જાતની સ્વભાવસ્થા જેવી દશામાં આવી શકે છે. કારડન આપણને કહે છે કે, તે પણ ઘણીવાર પોતાની ઇચ્છાનુસાર આવી દશા લઈ શકતો હતો, એટલે કે ફકીરો અને સાધુઓના જેવી સમાધિ લઈ શકતો હતો. ફકીરો સમાધિ લેવામાં પ્રથમથી કેટલીક યુક્તિ વાપરે છે અને ઘણા દિવસનો અનુભવ લેછે એટલે ધીરે ધીરે તેઓ પોતાના પ્રાણને આવી જાતની સમાધિમાં લઈ જઈ શકે છે અને ઉતારી શકે છે. દાખલા તરીકે તેઓ કહે છે કે સમાધિ લેતાં શીખનારને માટે પ્રથમ કેટલાક મહિના સુધી માત્ર દૂધ અને રોટલા ઉપર રહેવુ પડે છે, પછી અપવાસ કરવા પડે છે અને પછી કોઈ પણ જાતના સંગરહિત સ્થાનમાં રહેવુ પડે છે એવે વખતે ઘણીજ દ્રઢતાથી આકાશ તરફ નિશ્ચલ દૃષ્ટિએ જોઈ રહેવુ પડે છે. આ પ્રમાણે કેટલીકવાર સુધી પ્રાણને ઉંચો ચડાવ્યા પછી પાછો તેને નીચે ઉતારવો પડે છે. પ્રાણ વાયુને અંતરમાં નિરોધ કરી પછી તેઓને આંખો ઢાળીને નાકની દાંડી ઉપર દૃષ્ટિ બાંધી

પદ્માસને ઘણીકવાર સુધી બેશી રહેવું પડે છે. આ પ્રમાણે નાકની દાંડીની સમાંતર બાજુએ ઘણીકવાર દૃષ્ટિ એક નિશ્ચલ સ્થિતિમાં બદ્ધ આસને રહે છે ત્યારે કોઈ દિવ્ય તેજ તેના જોવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે સમાધિસ્થ થઇને પરમાનંદમાં આનંદ લેવો એ જોગીઓનો મુખ્ય આનંદ છે. આ રીત સુફીઝમ જેવીજ હોય એમ લાગે છે. આ એક ન સમજાય તેવું રહસ્ય છે અને સમાધિ લેનારા જોગીઓ, આ વિષે સંપૂર્ણ જ્ઞાન કોઇને આપતા નથી પરંતુ ઉપર લખી તે બાબત મારા આગા સાહેબે રાખેલા એક વિદ્વાન્ પંડિતે મને જણાવી હતી અને તે ઘણે દરજ્જે તે જાણતો હશે તેવીજ ખરી હશે, કારણ કે આગાસાહેબ જેવા આશ્રયકથી તે કંઈ છુપુ રાખે એમ તો કહેવાયજ નહિ. મારા આગા સાહેબ પણ સુફીઝમના જ્ઞાતા હતા. અસદ્દ ભૂખમરો, ઘણા દિવસના ઉપવાસ અને વિષમ તપાચરણથી આ લોકો આવી સ્થિતિ અથવા વિકાર પામતા હશે એમ હું માનું છું. આપણા દેશના સાધુઓએ એમ નહિ ધારવું કે આવી બાબતમાં એશિયાના સાધુઓના કરતાં તેઓ ચઢી જાય છે. આરમીનીઅન, કોપ્ટસ, ગ્રીક, નેસ્ટોરિયન્સ, જેકોબીનસ, મેયોનીસ્ટસ વગરે યૂરોપિયન સાધુઓ આ લોકની સાથે સરખાવતાં માત્ર શીખાઉ જેવાજ લાગે છે. જો કે એટલું તો મારા પોતાના અનુભવથી હું કબુલ કરૂં છું કે, આપણા દેશના જેવા શીત પ્રદેશો કરતાં હિંદુસ્તાન જેવા ગરમ દેશમાં ભૂખ ઓછી લાગે છે અને ઉપવાસાદિ કરવા એ એટલું બધું દુસ્તર લાગતું નથી.

કિમિયાગર અને બાજીગર.

ઉપર જણાવ્યા તેના કરતાં જુદી જાતના બીજા સાધુઓ થાય છે, તે હવે હું તમને જણાવીશ. આ લોકો વધારે ઢોંગી અને લોકને ધુતનારા હોય છે. આ લોકો હમેશાં દેશમાં ફરતા રહે છે અને લોકની દરકાર ન હોય એમજ દેખાડતા રહે છે. ભોળા લોકો એમ જાણે છે કે તેઓ પરમેશ્વરના માણસો છે અને સોનુ રૂપુ કેમ કરવું તે તેમને સારી રીતે આવડે છે. ક્રિમીઓ કરતાં તેઓ ઘણા લોકનાં ઘર ઘાલે છે. માત્ર ક્રિમીઆથીજ સંતોષ ન પામતાં તેઓ બુટીઓ પણ રાખે છે અને લોકો એમ માને છે કે તેઓની પાસે જે પારાની ભરમ હોય છે તે ખાધી હોય તો માણસ ગમે તેવા અસાધ્ય રોગમાંથી પણ બેઠો થાય છે, અને તે જેટલું ખાય તેટલું પચી

જાય છે. બાજીગરો પણ દેશમાં ફરતા ફરે છે અને તેઓ જાદુથી લોકને અનેક જાતના વહેમમાં નાંખે છે. ભોગ જોગે જ્યારે બે જોગીઓ અથવા જાદુગરો એકઠા થઈ જાય છે, ત્યારે તેઓ વચ્ચે રસાકશી થાય છે અને તે વેળાએ તેઓ લોકને ઘણા ચમત્કાર કરી બતાવે છે. લોક કહે છે કે તેઓ એક ઝાડની ડાળીને તરતજ જમીનમાં રોપી મોર લાવે છે, ફળ લાવે છે તેને પકવે છે અને ખાય છે. તેઓ તર્તજ ઇંડાને સેવીને તૈયાર કરે છે અને એક પળમાં તેમાંથી જેવી જાતનું કહેવામાં આવે તેવું પક્ષી ઉત્પન્ન કરી ઓરડાની ચારે બાજુએ ઉરાડી દેખાડે છે આ સિવાય બીજા ઘણા ચમત્કાર તેઓ કરે છે જેની ગણના અત્રે કરવી એ મને ઠીક લાગતું નથી.

હું દિલગીર છું કે હું આ લોકોના ચમત્કારમાં કંઇ વજન મૂકી શકતો નથી. એકવાર મારા આગાસાહેબે આવા એક જાદુગરને બોલાવી મગાવી તેને કહ્યું હતું કે—જો તું મારા મનમાં કાલે સવારે જે વિચાર આવવાના છે તે લખી આપે તો તને હું રૂપિઆ ત્રણસેં આપું. મેં પણ તે જાદુગરને તે મારો વિચાર કહી આપે તો ૨૫ રૂપિઆ આપવાનું કહ્યું હતું, પરંતુ પછીથી તે અમારી પાસે આવ્યોજ નહોતો. એકવાર ફરીને પણ તેવા બાજીગરની સાથે મેં વીશ રૂપિઆની સરત કરી હતી, પરંતુ તેમાં એ હું નાસીપાસ થયો હતો. આવા માણસોના તમાસાઓ મેં ઘણીવાર જોયા છે અને તે બધી વખતે મેં તેમની હાથ ચાલાકી અને લોકની નજર ચૂકાવવાની રીત જોઈ છે પરંતુ એકે વખત મને તેમના ચમત્કારમાં કઈ ચમત્કાર લાગ્યો નથી. લોકોને ચમત્કાર લાગે તેવા ખેલો મેં પકડેલા છે પરંતુ તેમા મને વિશ્વાસ આવતો નથી. એકવાર એક માણસે મારા આગા સાહેબના ચોરાયલા રૂપિઆ કોણે લીધા છે તે જાણવાને માટે એક એવોજ ઢોંગ કર્યો હતો અને તેનું બોપાળુ મેં ખુલ્લું કરી નાખ્યું હતું. લોકને ધુતનારા આવા જાદુગર લોકો આ દેશમાં ગામે ગામ ફરતા જોવામાં આવે છે

બીજી એક જાતના ફકીરો થાય છે તે નગરમાં મોટા જભા પહેરીને ફરતા ફરે છે આ લોક દેખાવમાં કંઇક સારા અને સભ્ય હોય છે, પરંતુ તેઓ ઘણુંજ રોગી માલુમ પડે છે. તેઓ પોતાના હાથમાં એક નાની સુમરણી રાખે છે અને પવિત્ર કુરાનના કલમા બોલતા ફરે છે. લોકો તેમને

ઘણાજ પવિત્ર ગણે છે તથા તેઓ જે ઠેકાણે જાય ત્યા તેમને રોકવામા આવતા નથી તેઓ ફરતા ફરતા લાગ જોઇને કોઈ હિંદુ ગૃહસ્થના અથવા મુસલમાન ઉમરાવના ઘરમા દાખલ થાયછે, જ્યા સ્ત્રીઓ ઘણી હોસથી વધાવી લેછે, કારણ કે તેનુ કોઇના ઘરમાં જવુ એ અહોભાગ્ય જેવુ ગણાય છે. આ માણસોને આ પ્રમાણે સ્ત્રીઓ સાથે સમેલ થવાની છૂટ હોવાથી ઈશ્વર જાણે કે તેઓ કેવો અનર્થ કરતા હશે મારા જાણવામા એમ આવેલુ છે કે તેઓ સ્ત્રીઓની સાથે બદફેલીથી વર્તે છે, અને ધર્મને નામે તે અનાચાર ઉપર કોઈ લક્ષ આપતુ નથી. પાદશાહના અને રાજાઓના રાજ્યમા આવા બનાવ ઘણા બને છે આ લોકો આપણા ધર્મના પાદરીઓ જેવા છે અને ઘણાઓ મને ઓળખતા હોવાથી તેઓ મને જોઇને એમ કહે છે કે આ ફીરંગી આપણને ઓળખે છે કે, આપણા હિંદુસ્તાનના ખ્રીસ્તી પાદરીઓ જેવા આપણે મુસલમાનના પાદરી છીએ.

આ ધુતારા જોગીઓ, કીમીઆગરો અને જાદુગરો ઉપર હવે બહુ લખાણ થઈ ગયુ. હવે હુ હિંદુઓના ધર્મ પુસ્તકો વગેરે ઉપર લખું છુ હુ સંસ્કૃત જાણતો નથી, એટલે તે ભાષામા લખાયલા પુસ્તકો વિષે હુ જે કંઈ બોલુ છુ તેથી આપ આશ્ચર્ય પામતા નહિ. શાહજહાનના વડા પુત્ર દારા શિકોહની પાસે ઘણા વર્ષ સુધી રહેલા એક હોશિયાર બ્રાહ્મણ પંડિતને પોતાની પાસે રાખવા માટે મેં મારા આગા સાહેબને ઘણોજ આગ્રહ કરી પેલા બ્રાહ્મણને રખાવ્યો હતો, કે જેથી મારા જાણવામા પણ કંઇક આવે. માત્ર આ બ્રાહ્મણ પંડિતની સાથે હું ત્રણ વર્ષ સુધી રહ્યો એટલાજ પરિચયથી નહિ પરતુ તે મને વારવાર બીજા વિદ્વાનો સાથે મેળવતો હતો તેથી હુ તેમનાં પુસ્તકો વિષે કંઇક લખવાને શકિતમાન થયો છુ હારવેશ અને પેકેટનું શારીરિક શાસ્ત્રનું ઈરાની ભાષામાં ભાષાતર કરીને સમજાવતાં જ્યારે હું અને મારા આગ્રા સાહેબ કંટાળતા ત્યારે ગમ્મતને અને જ્ઞાનને ખાતર અમે તે પંડિતજીને બોલાવી તેમની લાબી અને કંટાળો આપે તેવી વાતો સાંભળતા હતા. પંડિતજી જરા પણ થાક્યા વગર અને હસ્યા વગર પોતાની કથાઓ ઘણીજ ગંભીરતાથી અમને કહ્યા કરતા હતા; તથા તેમાં પોતાની બાબત સિદ્ધ કરવાને માટે બાળક જેવા વાદ વિવાદ ચલાવતા હતા.

હિંદુઓ માને છે કે અક્ષરબ્રહ્મ પાસેથી તેમને ચાર ધર્મ પુસ્તકો મળેલાં છે, અને તે વેદ કહેવાય છે. વેદનો અર્થ જાણવું થાય છે અને તેમના મત પ્રમાણે એમાં બધાં શાસ્ત્રનો સાર સમાયલો કહેવાય છે. પહેલો અર્થવ વેદ, બીજો યજુર્વેદ, ત્રીજો ઋકવેદ અને ચોથા સામવેદ કહેવાય છે. આ પુસ્તકો પ્રમાણે આર્યો ચાર જાતમાં વહેચાયલા છે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શુદ્ર. આ લોકો એક બીજાની સાથે પરણી શકતા નથી, એટલે કે બ્રાહ્મણો ક્ષત્રિયની કન્યાને પરણી શકતા નથી, બીજી નાતો પણ એજ નિયમને અનુસરે છે અર્થાત્ અન્યોન્યમાં કન્યા વ્યવહાર તથા ભોજન વ્યવહાર રાખી શકતી નથી.

પુનર્જન્મને માટે પિથાગોરસના જેવો જ વિચાર અત્રેના હિંદુશાસ્ત્રોનો છે. આથી હિંદુઓ પ્રાણીનો ઘાત કરવાની મના કરે છે. ક્ષત્રિયને માટે માંસ ભક્ષણની રજા છે, પરંતુ ગાય અને મોરનું માંસ સર્વે વર્ણને માટે વર્જ્ય ગણાય છે. આ બે પ્રાણીને માટે તેઓ વધારે પૂજ્ય ભાવ રાખે છે. ગાયને માટે એમ કહેવાય છે હિંદુઓ મરી ગયા પછી વૈતરણી નામની નદી તેનું પુછડુ પકડીને તરી જાય છે, આવો મત લાવનારાએ કદાપિ મિસર દેશના ભરવાડોને ગાય અને ભેંસનાં પુંછડાં પકડીને નાઇલ નદી ઉતરી જતા જોયા હશે. તેઓ એક હાથે ગાયનું પુછડુ પકડે છે અને બીજા હાથમાં તેને બરોબર ચલાવવાને માટે પરોણો રાખે છે. વળી ગાયને પવિત્ર અને પૂજ્ય માનવાનું બીજુ કારણ એવું માલુમ પડે છે કે તે ઘણીજ કામની છે. ગાય માણસને દુધ અને ઘી પુરાં પાડે છે તે ઉપરાંત ગાય ખેતીનું એક મોટું સાધન પુરૂ પાડે છે. વળી જો ફ્રાંસ અને ઇંગ્લાંડની માફક હિંદુસ્તાનમાં પણ ગાય ખાવામાં આવે તો, હિંદુસ્તાનમાં ચરવાની જગ્યા થોડી હોવાથી મુળે જે ગાયો અને બળદો થોડાં છે તે કાપવા માંડતાં સપાટા બંધ થઈ રહે અને તેને પરિણામે હિંદુસ્તાનની જમીન અખેડ પડી રહેવા દહાડા આવે. આઠ મહિના સુધી હિંદુસ્તાનની ભૂમિમાં લીલુ ઘાસ થતું નથી, એટલે તે આઠે માસ ગાયો અને ઢોર સુવરની માફક મેલુ ખાઇને નિર્વાહ કરે છે. વળી જહાંગીર પાદશાહના વખતમાં બ્રાહ્મણોની અરજી ઉપરથી ઢોરની તંગીને લીધે તેણે કેટલાંક વર્ષ સુધી ગાય અને ઢોરને મારવાં એવો હુકમ કાઢયો હતો. થોડા જ વખત ઉપર ઓ-

રગઝેમને પુષ્કળ પૈસા આપી તેવો જ પશુઓને નહિ મારવાનો હુકમ ક ઢાવાને માટે બ્રાહ્મણોએ અરજી આપી હતી તેમણે એ અરજીમા જણાવ્યુ હતુ કે, પચાસ સાઠ વર્ષ થયાં જમીન પડતર રહે છે અને બળદો મળતા નથી, તેનુ કારણુ માત્ર ગાયો મરાય છે તેજ છે વળી હિંદુસ્તાનમા ગાયનુ માસ પચો પણ શકતુ નથી માત્ર શીયાળામાજ તે પચે છે પ્રાણીઓના ઘાતને માટે બધી કરનાર તત્વજ્ઞાનીએ એમ ધાર્યું હશે કે પશુ વધ બધ થવાથી લોક એક બીજા પ્રત્યે વધારે મમતાળુ અને શાત પ્રકૃતિના થવાશે જો કે જોઇએ તેટલો જુસ્સો તો તેમનામા રહેવો જ જોઇએ, પરતુ આ તો એથી ઉનટુ જ પરિણામ આવ્યુ અને લોક વધારે દયાળુ અને અહિસક થવાથી નિર્બળ થઈ ગયા

પુર્વ જન્મનો સિદ્ધાત એવો છે કે જેથી મનુષ્યોના મનમા અહિસાનો મુદ્દો બરોબર ઉતરી શકે છે પ્રાણીને મારીને ખાવાથી માણસ પોતાના પુર્વજને મારી ખાય છે અને એ પાપ કદી ટળતું નથી વળી બ્રાહ્મણોએ એમ પણ ધાર્યું હશે કે, ઉત્તર હિંદુસ્તાન જેવા ગરમ દેશમા ગાય અને બળદનુ માસ લોકને પચશે નહિ અને વ્યાધિ ઉત્પન્ન કરશે વેદધર્મથી દરેક આર્ય બધાયેલો છે કે ૨૪ કલાકમા ત્રણ વાર તેણે પૂર્વાભિમુખ બેશીને સધ્યા–ઉપાસના કરવી ત્રણે સધ્યા વખતે માણસે નહાવુ જોઇએ અને ભોજન ન લેતા પહેલા તો અવશ્ય નહાવુ જોઇએ બાધ્યા પાણી કરતા વહેતા પાણીમા સ્નાન કરવુ અને સૂર્યને અર્ઘ આપવા એ વધારે સારૂ છે હિંદુસ્તાન જેવા દેશમા આ પ્રમાણે સ્નાન કરવાનો ધારો બાધ્યો છે તે પણ ઘણુંજ વિચારિત કાર્ય કરેલુ છે આ નિયમ શીત દેશોમાં જળવાય તેવો નથી, જો કે નિયમ બાધનારાઓનો એવો દ્રઢ બંધ નહિ હોય તેમ છતા મારા પ્રવાસની દરમીઆન ઘણા લોકને મેં ટાઢના વખતમા અને શીત પ્રદેશમા પણ આ નિયમને અનુસરતા જોયા છે તેઓ પ્રભાતમા ઠાડા નદીના પાણીમા ડુબકી મારે છે, કિંવા ટાઢા પાણીનો ઘડો હાથમા લઈને સપાટા બધ માથા ઉપર બબળાવી દે છે તેમના આ નિયમ સામે મે ઘણી વાર તેમને સમજાવેલા કે, સ્નાન વિધિ બાધનારે શીત પ્રદેશને માટે નિયમ બાંધ્યો નથી, તથા સ્નાન કરવુએમાં કઈ દૈવી કાર્ય જેવુ નથી, કારણ કે તે તો માત્ર માનવ જાતની એક સ્વચ્છ રહેવાની શોધ છે અને તેઓ

ઘણોજ વિચિત્ર ઉત્તર આપતા હતા. તે કહેતા કે, અમારા આચાર ઈશ્વરે માત્ર અમારે માટે જ બાંધેલા છે, દુનિયાને માટે બાંધેલા નથી. અમારો ધર્મ તે અમારો જ ધર્મ છે અને એજ કારણે અમે અમારા ધર્મમાં બીજા પરદેશીને દાખલ કરી શકતા નથી. અમે એમ નથી કહેતા કે તમારો ધર્મ ખોટો છે, તમારો ધર્મ તમારા દેશને યોગ્ય બંધાયલો હશે; કારણ કે સ્વર્ગને માટે ઈશ્વરે કંઈ માત્ર એકજ માર્ગ બાંધેલો નથી હુ તેમને એમ ખાતરી કરી શકતો નહોતો કે, ક્રિશ્ચિયન ધર્મ તો એક દેશને માટે નહિ, પરંતુ આખા જગતને માટે બંધાયલો છે અને તે સર્વેને બંધ બેસતો આવે તેમ છે

વેદમાં એમ કહેલુ છે કે, ઈશ્વરને સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાની ઈચ્છા થતાં તરત જ કંઈ તેણે તે બતાવી નહોતી પ્રથમ તેણે ત્રણ સપૂર્ણ દેવ ઉત્પન્ન કર્યા હતા બ્રહ્મા, ઉત્પન્ન કરનાર, વિષ્ણુ, પાલન કરનાર, અને શકર અથવા મહાદેવ સંહાર કરનાર પરમેશ્વરની આજ્ઞાથી જ પછી બ્રહ્માએ લોકને માટે ચાર વેદને પ્રસિદ્ધ કર્યા હતા આ કારણે જ કેટલાક દેવળોમા બ્રહ્માની મૂર્તિ ચાર મુખવાળી કરવામા આવેલી છે. મેં કેટલાક મિશનરીઓની સાથે આના સબધે વાત કરી હતી ત્યારે તેમણે મને જણાવ્યું હતું કે, ' આ વ્યક્તિત્રયાત્મક દેવતાને માટે આર્યોમાં કંઈક રહસ્ય સમાયલું છે વેદમાં કહેલું છે કે, એ વ્યક્તિ માત્ર જૂદાં રૂપ છતાં ઈશ્વર–બ્રહ્મ તો માત્ર એક જ છે. આ વિષય ઉપર મેં ઘણા પંડિતોને વાદ કરતાં જોયા છે, પરતુ તેઓ તેનો ખુલાસો કંઈક એવી વિચિત્ર રીતે આપે છે કે આપણે તેમાં કંઈક સમજી શકતા નથી. મેં કેટલાકને એમ કહેતાં પણ સાંભળ્યા છે કે તે ત્રણ જુદા જુદા દેવતાઓ છે, પરતુ દેવતા એટલે શુ તેનો તેઓ, આપણા દેશના કેટલાક મૂર્ખ મૂર્તિ પૂજકો જેમ પિશાચનો ખુલાસો આપી શકતા નથી, તેમ હિંદુ દેવતાનો ખુલાસો તેમનાથી આપી શકાતો નથી મેં ઘણા વિદ્વાન પડિતોને આના સબધે સવાલ પુછેલા ત્યારે તેમણે મને માત્ર એટલું જ કહેલું કે, એ ત્રણ ગુણાત્મક દેવતાઓ એક ઈશ્વરનાં ત્રણ જૂદાં રૂપમાં એટલે કે, એક ઉત્પત્તિકર રૂપે, બીજુ પાલન કરનાર રૂપે અને ત્રિજુ સંહારક રૂપે મનાય છે, પરતુ એક ઈશ્વર બ્રહ્મની સાથે આ ત્રણ દેવતાઓને શું લાગે વળગે છે તેનો તેઓ ખુલાસો કરી શકતા નથી. '

જર્મનીમાં જન્મેલ એક 'રાઆ' નામના આગ્રાના મિશનરી પાદરીને હું મળ્યો હતો. તેણે સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ કરેલો છે એણે મને ખાત્રી પૂર્વક જણાવ્યું હતું કે હિંદુઓના દેવ ઉપરના વર્ણ રૂપમાં જ નથી, પરંતુ મધ્યવર્તી દેવે, નારાયણે તો નવ વાર મનુષ્ય દેહ ધારણ કરેલો . તેણે કહ્યું કે શિરાજને રસ્તે થઈ જ્યારે હું હિંદુસ્તાન આવતો હતો ત્યારે એક બીજા પાદરીએ તેને હિંદુ દેવોના સંબંધે કહ્યું હતું કે, હિંદુ મંત્રીમાના વચનાએ દુનિયાપરની દુષ્ટ વૃત્તિઓના વિનાશને માટે નવ વાર અવતાર ધારણ કરેલા છે આઠમા અવતારને તેઓ ઘણુ માન આપે છે કહે છે કે આ'મો અવતાર થયો ત્યારે દેવતાઓએ પુષ્પવૃષ્ટિ કરી હતી ખ્રીસ્તી ધર્મ (?) ની માફક આમાં પણ ચમત્કારી બાબતો આવે છે એ દેવે જન્મ લેતા વાત જ એક પવનમાં ઉડનારા દૈત્યને મારવા માટે આકાશમાં છલંગ મારી હતી સૂર્યને પણ પકડી પાડે તેવો એ મહાદેવ પછી આકાશમાંથી નીચે પડ્યો અને તેની હડપચી ભાગી ગઈ તે ઉપરથી તેનું નામ હનૂમાન પડ્યું મુસલમાન લોકના જુલમમાંથી હિંદુઓને મુક્ત કરવા માટે દેવે ઈશ્વરનો દશમાવતાર થશે એમ તેઓ માને છે આવી વાતિક કથાઓ માત્ર લોકસમુદાયમાં જ ચાલે છે તેમના શાસ્ત્રોમાં તેનો મેળ નથી. સ્ત્રીમાના છેલા દેવ મહાદેવને માટે કહેવાય છે કે એ રાજાની કુંવરીને એવી ઈચ્છા હતી કે તેણી તે દેવને જ પરણશે, પરંતુ જ્યારે તેના બાપે તેમ ન કર્યું ત્યારે રાજાના એક અમાત્યે તેને અને રાજ્ય વંશને મારી નાખી તે કુંવરીને ઇચ્છિત વર સાથે પરણાવી હતી નારાયણે નૃસિંહ અવતાર લીધો હતો, પછી ભુંડનો, કચ્છપનો ચોથો સાપનો, ગરુડનો, આ પ્રમાણે તેણે આઠ અવતાર લીધા છે અને નવમો હનૂમાનનો આગળ કહ્યો છે *

પાદરી રોઆનું કહેવું એવું છે કે, ઉપરના જેવી બાબતો માત્ર પુરાણની છે વેદમાં એવું નથી, પણ તેમાં ઘણો વિચારવંત ભાગ સમાયલો

---

* આ બધી બબત માથા વગરની અને અર્ધ દગ્ધ હિંદુઓથી જાણેલી હોય તેવી અસંબદ્ધ અને તરેહવારછે મિશનરીઓ નીચ લોકથી તેમના ધર્મનું રહસ્ય જાણ વાને માટે પ્રયત્ન કરેછે તેથી ઘણી વાર તેમને આવુ માહ વનાનું ગાયનુ મળે છે અમુક ધર્મનું ખંડન કરવા ઘણું જાણવું જોઈએ. બર્નિઅરનો અનુભવ પણ એવો જ થયેલો એટલે આ બાબત મળત હોય તેમા શી નવાઈ?

છે. છતાં અવતાર લીધેલા છે એમ હાલ બધા માને છે. આ ઈશ્વરના અવતાર સંબંધે મેં પંડિતોને પુછેલું ત્યારે તેઓએ ઘણે ભાગે એવો જવાબ આપેલો કે પૂર્વે થઈ ગયેલા શૂરવીર પુરૂષોને જ લોકો ઈશ્વરનો અવતાર માને છે અને તેવાં સારાં કામ કરનારાં સ્ત્રી પુરૂષોની મૂર્તિઓ હાલનાં હિંદુઓનાં મદિરોમાં પૂજાય છે. ચીન ધર્મની મૂર્તિઓના કીરકર પાદરીના પુસ્તકમાં તેમાંની હકીકત આપેલી છે. કેટલાક હિંદુસ્તાનના પંડિતોએ મને જણાવ્યુ હતું કે, ઈશ્વરના અવતારો તે બીજુ કંઈ જ નહિ પણ પૂર્વે થઈ ગયેલા મહા પુરૂષો છે. દરેક માણસમાં કંઈક ઈશ્વરનો અશ રહેલોછે, એમ હિંદુઓ માને છે. દેવતા, પિશાચ, વગેરે જુદી જુદી જાતનાં દેવતાઈ રૂપને પણ તેઓ માને છે. એક મોટા વિદ્વાને એ અવતારોના સંબંધે મને જણાવ્યું હતું કે, અવતારોની યુક્તિ પ્રાકૃત લોકને નીતિના અને ભક્તિના માર્ગમાં રાખવાને માટે ગોઠવેલી છે એટલું જ નહિ, પણ દરેક માણસમાં ઈશ્વરનો અશ છે, એ યુક્તિ તો મોટા તત્વજ્ઞાનના માર્ગથી જ સિદ્ધ થઈ શકે એમ છે. પરલોક, સ્વર્ગ અને નરક વગેરેની યોજના લોકને આ જીવનમા સત્કર્મમાં પ્રેરવા માટે યોજેલી છે. મૂર્તિ પૂજકોના સંબંધમાં મેં ઘણી બાબત મેળવી હતી પરતુ તે કંઈ અભ્યાસ પૂર્વક કિંવા અનુક્રમ રાખીને મેળવી નહોતી એટલે પુસ્તકના રૂપમાં ગોઠવાય તેવી નથી

ઘણા જ રસાળ પ્રદેશમા ગગા નદીના કિનારા ઉપર શોભી રહે તેવી રીતે બનારસ નામનુ સુદર નગર આવેલું છે. મૂર્તિ પૂજકોની મુખ્ય પાઠશાળાઓના સ્થાન રૂપ આ નગર છે. બનારસ તે યુરોપનું અથેન્સ છે. અહીં આગળ આખા દેશના બ્રાહ્મણ વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યા સંપાદન કરવાને માટે અને ધર્માચરણને માટે આવી રહે છે, તથા પોતાનો કાળ વિદ્યાભ્યાસ પાછળ ગાળે છે. આપણી પાઠશાળાઓની માફક અત્રે કંઈ શાળાઓ તથા અભ્યાસ ક્રમની રચના જોવામાં આવતી નથી; પરતુ અત્રેનો અભ્યાસક્રમ આપણી પ્રાચીન રીતિને અનુસરતો છે. મોટા મોટા વિદ્વાન ગુરૂઓ શહેરમાં ખાનગી ઘરોમાં, અથવા પરામાં શેઠ શાહુકારોની વાડીઓમાં મુક્ત પણે રહે છે અને ત્યાં તેઓ પોતાના શિષ્યોને પાઠ કરાવે છે. કેટલાક ગુરૂઓની પાસે ચાર પાંચ અને વધારે પ્રખ્યાત હોય તેની પાસે પંદર સોળ વિદ્યાર્થીઓ હોય છે; પરતુ ગુરૂઓની સંખ્યા ઘણી મોટી છે, એટલે વિદ્યાર્થી પણ કંઈ થોડા હોતા નથી દશ બાર વર્ષ સુધી દરેક વિદ્યાર્થીને પો-

તાના ગુરુ સાથે અભ્યાસને માટે રહેવુ પડે છે, જે કાળમા તે ભણીને હોશિયાર થાય છે, પરતુ અભ્યાસ ઘણો જ મદ ચાલે છે, કારણ કે વિદ્વાન ગુરુઓનો સ્વભાવ ઘણો તીખો હોય છે અને તેનુ કારણ તેમના મિષ્ટાન્ તથા દેશમા ગરમી પડે છે તે હોવુ જોઇએ વળી રજાના દિવસો ઘણા આવે છે આપણા દેશની માફક અહીંઆ વિદ્યાર્થીઓના ઉત્તેજનને માટે પારિતોષિક વગેરેની ગોઠવણ નથી તેમ વિદ્યાર્થીઓને કે ગુરુઓને માટે કંઈ ઉપાધિ શ્રેણીની કે નોકરી ચાકરીની પણ રચના નથી, એટલે અહીંના લોકનો અભ્યાસ મદ અને નિરુત્સાહી સરખો ચાલ્યા કરે છે વિદ્યાર્થીઓ શહેરમા શેઠીઆ લોકે બાધેલા સદાવ્રત અને છત્રમાથી જે ખીચડી મળે છે તે ઉપર પોતાનો નિર્વાહ કરે છે અને યજમાનોને ત્યા જમતા ફરે છે બનારસમા વિદ્યાર્થીઓને જે શીખવાડવામા આવે છે તે વિદ્વાન વર્ગમા જાણીતી સસ્કૃત ભાષા જ પ્રથમ શીખવાડાય છે સસ્કૃત ભાષા હિંદુસ્તાનમા બોલાતી ભાષાઓથી તદન ભિન્ન છે રોં પાદરીની પાસેથી મળેલુ એક ચોપાનીઉ કીરકર પાદરીએ છપાવ્યુ હતુ તે આ ભાષાનું જ હતુ સસ્કૃત એટલે શુદ્ધ કરેલી ભાષા હિંદુઓના ચાર વેદો જે તેમને બ્રહ્માની મારફતે ઈશ્વરે આપેલા કહેવાય છે તે એ જ પવિત્ર ભાષામા લખાયલા છે બ્રહ્માના જેટલી જ સસ્કૃત ભાષાને તેઓ પ્રાચીન ગણે છે અને તે કરોડો વર્ષની ગણતરી કરે છે, જે મારા માનવામા આવતું નથી સસ્કૃત ભાષા ઘણી જ પ્રાચીન છે એમા તો શક નથી જ, કારણ કે હિંદુઓના ધર્મ પુસ્તક સર્વથી વધારે પ્રાચીન છે અને તે બધા એ જ ભાષામા લખાયલા છે સસ્કૃત ભાષામા તત્વજ્ઞાનના, આયુર્વેદના, ભૂગોળના વગેરે જૂદી જૂદી વિદ્યાની શાખાઓના પુસ્તક કવિતામાં લખેલા છે અને બનારસમા એક ઘર એવાં જુના પુસ્તકોની પોથીઓથી ચીકાર ભરેલુ છે

વિદ્યાર્થીઓ પ્રથમ સસ્કૃત ભાષા ભણે છે, પરતુ વ્યાકરણનું સારૂ જ્ઞાન થયા વગર ભાષા બરોબર આવડતી નથી અને કઠિન પડે છે, એટલે તેઓ પુરાણોનો અભ્યાસ કરે છે, પુરાણો વેદ ઉપરથી સક્ષેપમા બનાવેલા છે અને મને બનારસમા બતાવવામા આવ્યા હતાં તે વેદના પુસ્તક એટલા બધા મોટાં છે કે મારા આગા સાહેબ ઘણી કિંમત આપતા છતાં પણ તે ખરીદ કરી શક્યા નહોતા હિંદુઓ તેમનાં ધર્મ પુસ્તકને બહુ સતાડીને

આચરી ગયેલ છે અને વારંવાર જાય છે તેમ મુસલમાનો તેને ચાલી ન મૂકે માટે આગ કરે છે, તથા તેમના હાથમા પણ જવા દેતા નથી પુરાણોનો અભ્યાસ કર્યા પછી વિદ્યાર્થીઓ તત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવા માંડે છે, પરંતુ તેમા તેઓ સારો અભ્યાસ કરી શકતા નથી યુરોપમા જેવા ઉત્સાહથી વિદ્યાનુ કામ લેવાય છે તેવા ઉત્સાહથી હિંદુઓ લેતા નથી તેઓ આળસુ અને બીકણ છે. વિદ્યાર્થીઓ ભણવામા મંદ છે

હિંદુસ્તાનમા છ દર્શનકારો થઈ ગયા છે અને તેઓ ઘણા જ અદ્ભુત છે ૧ ગૌતમનુ ન્યાયશાસ્ત્ર, ૨ કણાદનુ વૈશેષિક ૩ કપિલનું સાંખ્યદર્શન, ૪ પતંજલિનુ યોગદર્શન, ૫ જૈમિની મુનીનું મીમાંસાદર્શન, અને ૬ બાદરાયણનુ વેદાંત દર્શન એ છ મુખ્ય છે છ દર્શનના વિદ્વાનોમા ઘણો જ ઉન્માદ ચાલે છે અને દરેક પોત પોતાના દર્શનને વખાણે છે સાતમુ બુદ્ધ દર્શન અર્વાચીન છે, અને તેના વળી બાર દર્શનમા ભેદ પડેલા છે બુદ્ધદર્શન વાળાને હિંદુઓ નાસ્તિકવાદી માને છે અને ધિક્કારે છે તથા પરંપરાગત ધર્મથી વિરુદ્ધ વર્તનારા તરીકે લેખે છે દરેક દર્શન છેવટ એકેશ્વર ઉપર જાય છે પરંતુ સહુ સહુના વાદ માર્ગ ભિન્ન છે કેટલાક કહે છે કે સૂક્ષ્મતર પરમાણુથી જગતનુ બંધારણ થયેલુ છે અને તેમ થવામા મૂળ વસ્તુનુ કાઠિન્ય, સંગીનતા, અને અનુરોધ એ મુખ્ય નથી, પણ તેનુ સૌક્ષ્મ્ય કારણ છે આના ઉપર તેઓ મોટા વાદ માંડે છે જેના બિંદુ ડીમોસ્થનીસ અને બીજાના જેવા છે, પરંતુ તેઓના વિચાર આના સંબંધે એવા તો અસંપૂર્ણ અને તરેહવાર છે કે જે આપણાથી સમજી શકાતા નથી ઘણી સારી રીતે ભણેલા પંડિતો પણ એ તત્વજ્ઞાનના વિષયને સ્ફુટ કરી શકતા નથી તેનું કારણ તેમની અપૂર્ણ વિદ્યા અને મૂળ દર્શનકારની પુસ્તક લખવાની ગુંચવણ ભરી રીત હશે એમ જ કહેવુ પડે છે બીજાઓ કહે છે કે દ્રવ્ય અને રૂપમાથી બધુ બનેલુ છે પરંતુ એકે વિદ્વાન આ દ્રવ્ય કે રૂપ શું તે સ્પષ્ટ કરી શકતો નથી, આપણે ત્યા કેટલીક શાળાઓમા તત્વ વિષયની સ્પષ્ટતા નથી થતી તેમ હિંદુઓ પણ આ તત્વ વિષયને સ્પષ્ટ કરી શકતા નથી અને તેઓ જે ઉદાહરણ લે છે તે ઘટ પટ અને કુંભાર જેમ અનેક માટલાં બનાવે છે તેમ દ્રવ્ય રૂપથી બનાવે છે તેવો જ દાખલો આપી વાળે છે કેટલાક ચાર તત્વમાથી ઉત્પત્તિ માને છે, અને કેટલાક

શૂન્યવાદી છે, પરંતુ એકે કારણ ભાવને દૃઢ કરી સમજાવી શકતો નથી આમ થવાનું કારણ મારા ધારવા પ્રમાણે તો પંડિતો જ છે, કારણ કે તેઓ પોતે વસ્તુને સમજતા નથી અને બીજાને સમજાવી શકતા નથી, એટલે અંધ પરંપરા ચાલી જાય છે અને મૂળતત્વ બીજા લોકની આંખમાં નમાલું થતું જાય છે કેટલાક તિમિર અને તેજ ઉપર ઉત્પત્તિને મૂકે છે, પરંતુ તેની સિદ્ધતાને માટે તેઓ એના નમાલા ક્ષુદ્ર અને વિદ્વાનના કર્ણને અયોગ્ય વાદ કરે છે જે ખરા શાસ્ત્રમાર્ગે કદી પણ સ્વીકારેલા નહિ હોય એમ આપણને તેમના મિથ્યાભિમાની વાદ ઉપરથી જ સમજાય છે મોટા વિદ્વાન તત્વજ્ઞાનીઓના પુસ્તકોને વગોવે એવા આ વિદ્વાનોના સિદ્ધાનો બાલિશ અને અજ્ઞાનપૂર્ણ થઈ ગયેલા છે છેવટ જ્યારે વાદથી માથું પાકી જાય છે ત્યારે બધા સિદ્ધાંતો ઈશ્વરી છે એમ કહીને વિદ્વાનો પોતાના વાદને સમાપ્ત કરે છે શૂન્યમાંથી બધું ઉત્પન્ન થએલું છે, એ સિદ્ધાંત છેવટ તેઓ સ્વીકારે છે, પરંતુ તે સિદ્ધાંત હાલના પંડિતોને સૂઝયો હોય એમ લાગતું નથી તે પ્રાચીન સિદ્ધાંત હાલ તેઓ અણસમજે ખેંચ્યા કરે છે તેઓ કહે છે કે એક મોટા મહાત્મા છે તે આ બધા સિદ્ધાંતોને સ્પષ્ટ કરી શકે છે

હિંદુઓમાં વૈદાની નાની નાની ઘણી ચોપડીઓ છે પણ એક નિબંધરૂપ નથી એક ઘણું જ પ્રાચીન પુસ્તક સંસ્કૃત કવિતામાં લખેલું છે આપણાથી જુદી જ રીતે તેઓ માવજત કરે છે અને તે નીચે જણાવેલા મુદ્દા ઉપરથી સિદ્ધ થયેલી છે તાવથી પીડાતો હોય તેને સારી માવજતની જરૂર નથી દરેક રોગનો મુખ્ય ઉપાય પથ્ય છે માંદાને માટે માંસના ખોરાક જેવું ખરાબ બીજું કંઈ નથી, તાવવાળાને માંસ ખાધાથી પેટમાં ઉપાધિ થાય છે, જ્યારે માથે ગરમી ચડી જાય તેવો તાવ આવવાની ધાસ્તી હોય ત્યારે ફસ્ત ખોલી નાખી તે સારૂં છે, છાતિના, યકૃતના, અને પેસાબના રોગમાં પણ એ ઉપાય સારો છે હિંદુઓની આ રીતો યોગ્ય છે કે કેમ તેનો વિચાર કરવાનું કામ હું આપણા વિદ્વાન ભિષગ્‌વરોને માથે નાખું છું અત્રેના વૈદ્યો અને હકીમો આ રીત પ્રમાણે જ માંદાની માવજત કરે છે અને હિંદુસ્તાનમાં તેઓ એથી ફાવી પણ જાય છે હિંદુઓના કરતા મોગલોને ફસ્ત ખોલવી એ વધારે સહજ થઈ પડેલું છે ગોવા અને પારીસમા

ફ્સ ખોલીને રૂધિરપાત કરાય છે એટલુંજ નહિ પણ ઉક્ત રોગનો ભય હોય ત્યારે તેઓ વધારે રુધિર કાઢી નાંખે છે. કેટલીકવાર તેઓ ૧૮–૨૦ ઔસ જેટલું રૂધિર કાઢી નાંખે છે અને કોઈ વાર માણસ બેભાન પણ થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે કરવાથી પ્રારભમાં રોગ અટકી શકે છે, એમ ગેલન કહેછે તે સત્ય છે અને મેં જોયું છે પણ ખરૂં.

શારીરિક શાસ્ત્રમાં હિંદુ વૈદો કંઈ પણ સમજતા નથી. તેઓ મનુષ્ય અથવા પ્રાણીનાં શરીર ચીરીને કદી પણ જોતા નથી એટલું જ નહિ પણ આપણે તેમ કરીએ તો તેઓ ઘરમાથી પણ નાશી જાય છે. શરીરમાં રૂધિર કેવી રીતે ફરે છે અને હૃદયમાં જઈ કેવી રીતે શુદ્ધ થાય છે તે મારા આગા સાહેબને દેખાડવાને માટે જ્યારે હુ કોઈ જીવતો બકરો અથવા ઘેટો ચીરતો હતો, ત્યારે હિંદુઓ ત્યાંથી જીવ લઈને નાશી જતા હતા. તેઓ તદ્દન અજાણ છતા પણ જાણે તેમણે મનુષ્યને ચીરીને નાડીઓની ગણતરી કરી હોય તેમ ખાતરીથી લોકોને કહે છે કે માણસના શરીરમાં પાંચ હજાર નાડીઓ છે તેમાં એક ઓછી વત્તી નથી. ખગોળ શાસ્ત્રના સંબંધે બોલીએ તો હિંદુઓની પાસે ગણતરી છે અને તેઓ આપણા ખગોળ શાસ્ત્રીઓની માફક મિનિટે મિનિટ બરોબર તો નહિ પણ ચોકસ વખતે ગ્રહણ થશે એમ કહી શકે છે. ગ્રહણના કારણમાં તેઓ જે વાત જણાવે છે તે ઘણીજ વહેમી અને હાસ્યસ્પદ છે. તેઓ કહે છે કે રાહુ નામનો ગ્રહ જ્યારે સૂર્ય અથવા ચંદ્રને ગ્રસે છે ત્યારે ગ્રહણ થાય છે તેઓ વળી જણાવે છે કે સૂર્યથી ૪૦ કરોડ યોજન જેટલે ઉંચે ચંદ્ર આવેલો છે ચંદ્રમાં અમૃત છે અને તેની પ્રભાથી પૃથ્વી પરના રસાદિ પદાર્થોને અને મનુષ્યના મગજને પુષ્ટિ મળે છે. સૂર્ય, ચદ્ર, અને તારા વગેરે ગ્રહમંડળને તેઓ દેવતા માને છે અને કહે છે કે એ આખુ ગ્રહ મંડળ પૃથ્વીના મધ્ય ભાગમાં ગોઠવેલા એક કલ્પિત સુમેરૂ નામના પર્વતની પાછળ ફરે છે. સૂર્ય મેરૂની પેલી બાજુએ જાય છે ત્યારે રાત પડે છે.

ભૂગોળમાં પણ હિંદુઓમાં સારૂ જ્ઞાન નથી. પૃથ્વીને તેઓ ચપટી અને ત્રિકોણ ગણે છે. તેઓ જૂદી જૂદી જાતના સમુદ્રોથી વિંટાયલા સાત દ્વીપ માને છે સાત સાગરોમાં એક દુધનો, બીજો સાકરનો, ત્રીજો ઘીનો ચોથો મધનો, એમ માને છે. મેરૂની શ્રેણીએ ઉતરતા દ્વીપો આવેલા છે,

અને તેમા સાગરના ગુણ પ્રમાણે ઉત્પત્તિ થાય છે મેરૂની પાસે દેવતા, ત્યાથી ઉતરતા અર્ધ દેવ અને એમ સાત લોક છે, છેવટ પૃથ્વી છે અને પૃથ્વીના લોક તે આપણે માણસ છીએ, જે અકલમા સઉથી ઉતરતા છીએ પૃથ્વીને ચાર દિગગજોના મસ્તક ઉપર રહેની માનવાથી ધરતી કપ હાથીના માથાં હાલવાથી થાય છે એવી અજ્ઞાનતા હિદુઓમા છે હિદુસ્તાનના લોક દુનિયામા સઉથી વધારે વિદ્વાન અને ડાહ્યા છે એમ કહેવાય છે એવુ માન વામા, જો બ્રાહ્મણોના પુસ્તકોમા મે ઉપર લખી એવીજ ગપો લખેની હોય તો ઠગાઈ છે એમાં શકા નથી હિદુઓના ધર્મમા અને શાસ્ત્રોમા ખરૂ શુ છે તે બધા પુસ્તકો સસ્કૃતમા લખેના હોવાથી જણાતુ નથી, એટલે તે કેવુ છે અને હાલ જે મનાય છે તેવુ હોય તો તે નકામા જ ગણાય એમા શક નહિ, પરતુ મૂળ શાસ્ત્રોમા આવુ નહિ હોય કારણ કે તે ઘણા પુરાતન છે સસ્કૃત ભાષા હિદુસ્તાનમા કઈ કાળ થયો મૃત ભાષા થઈ પડેલી છે માત્ર વિદ્વાનો જ તેમા કઇક થોડુ ઘણુ સમજે છે, એટલે તેનુ મૂળ શુ હશે તે જાણવામા આવતું નથી હવે હુ હિદુઓની મૂર્તિ પૂજાના સબધે બે બોલ લખવા ધારૂ છુ

૯ બગાળ તરફ જતાં બનારસ—વિદ્યાગ્રામમા ગયો હતો અને ત્યા એક મોટા પડિતને મળ્યો હતો આ પડિત તેના મોટા જ્ઞાનને લીધે શાહ જહાનના રાજ્યમા દિલ્હી રહેતો હતો અને દરબારમાથી તેને બે હજાર રૂપિઆનો દરમાયો આપવામા આવતો હતો તે રેશમનો ધોળો કીનારીદાર પોષાક પહેરે છે શરીરે ઘટ અને મજબૂત છે અને તેના મોટા ઝભા ઉપર રાતા રગની કિનારીદાર પછી લમબ્યા કરે છે મેં દીલ્લીમા તેને તેના ધરાઉ પોષાકમા નાની પોતડી ભેર ફરતો તથા ઉઘાડે પગે રખડતો અને કોઈ વાર પાલખીમાં બેશીને ફરતો પણ જોયો હતો આલમગીર ગાદીએ આવતાં તે ધર્માંધ હોવાથી આ પડિતનો દરમાયો બધ પડયો હતો તેને માટે તે મારા નવાબ સાહેબની પાસે એક વર્ષ સધી નિરતર ફેરા આંટા માર્યા કરતો હતો આ પડિતની સાથે મેં સારી મૈત્રી બાધી હતી એટલે જ્યારે હું બનારસ ગયો ત્યારે તેણે મને ઘણા માનથી આવકાર આપ્યો હતો અને બનારસની મોટી પાઠશાળા તથા પુસ્તકાલય દેખાડ્યા હતાં તેણે બીજા ૭ મોટા પડિતો પણ મને મેળવ્યા હતા આવા સારા પડિતો મળતાં મેં મૂર્તિ પૂજા

શા માટે કરવામા આવે છે તેનું રહસ્ય જાણવા માટેનો પ્રસગ હાથ લીધો મેં તેમને કહ્યું કે, હિંદુસ્તાનમા સામાન્ય રીતે અયોગ્ય કહેવાય એવી મૂર્તિ પૂજા શા માટે પ્રવર્તે છે? આપના જેવા તત્ત્વજ્ઞાનીઓની પાસે હું આના સબધે કઈક ખુલાસો મેળવવા માગુ છુ આ ઉપરથી તેમણે મને જવાબ આપ્યો કે, 'અમારા મદિરોમા મહાદેવ, ગણપતિ, ગૌરી, બ્રહ્મા વગરે દેવોની મૂર્તિઓ છે, એ તો ના કહેવાય નહિ જ આ સિવાય બીજા ગૌણ દેવોની મૂર્તિઓ પણ હોય છે મુખ્ય દેવો જે ઉપર ગણાવ્યા તેમની મૂર્તિ બધે ઠેકાણે હોય છે એ બધી મૂર્તિઓને અમે ઘણું માન આપીએ છીએ તેમને અમે લાંબા થઈ પગે લાગીએ છીએ, નાના પ્રકારના નૈવેદ્ય કરીએ છીએ, સુખડ, ચદન કેસર અગરજા વગરે સુગધી દ્રવ્યો અને પુષ્પોથી પૂજીએ છીએ, પરતુ તમારે ખાતરી રાખવી કે અમે તે મૂર્તિઓને ખરેખરા બ્રહ્મા અને વિષ્ણુ તરીકે માનતા વા કહેતા નથી મૂર્તિઓ તો માત્ર તે તે દેવતાઓના સ્વરૂપ અને પ્રતિનિધિત્વસ્થાન રૂપ છે જે દેવની પ્રતિમા હોય તે દેવને નામે જ અમે મૂર્તિને પૂજીએ છીએ અમે જેની પ્રાર્થના કરીએ છીએ તે મૂર્તિ નહિ પણ સાક્ષાત્ દેવ માનીનેજ પ્રાર્થના કરીએ છીએ મૂર્તિને અમે માનતા નથી પરતુ તેના રૂપે તે દેવને ભજીએ છીએ અને માનીએ છીએ મદિરોમા મૂર્તિઓનું સ્થાપન કરવાનું કારણ માત્ર એટલું જ છે કે દેવળમા મૂર્તિ હોવાથી પ્રાકૃત લોક દેવતા રૂપ દૃષ્ટિએ કરીને પોતાનું ધ્યાન અને મન દેવ તરફ એક કરી સ્વસ્થ ચિત્તે સાક્ષાત્ દેવતાનુ પ્રીતિપૂર્વક અર્ચન ધ્યાન કરી શકે છે અમે માત્ર એકજ દેવને માનીએ છીએ અને તે આ મૂર્તિઓમા નથી, પરતુ સર્વવ્યાપક છે, એવો અમારો સિદ્ધાંત છે '

ઉપરના પડિતોના પ્રત્યુત્તરમા મેં કઈ વધારો ઘટાડો કર્યો નથી, પરતુ મને એમ શક રહે છે કે તેમણે આપેલો વિચાર ક્રિશ્ચિયાનીટીને મળતો બનાવીને તેમણે મને જણાવેલો લાગે છે બીજા પડિતોએ મને મૂર્તિ પૂજાના સબધે જે ખુલાસો કર્યો હતો તે એથી તદ્દન જુદી જાતનો હતો

હવે હું આ વિષયને કાળનિર્ણય વિદ્યા ઉપર લઈ ગયો અને તરત જ તે વિદ્વાનોએ મને યુરોપના કરતા પણ વધારે પ્રાચીનતા ઉપર શુન્ય વર્ણમા નાખી દીધો તેમણે જગતને અનાદિ જણાવ્યા છતા પણ

તેનો પ્રારંભ બતલાવ્યો, પરંતુ તે એવો પ્રાચીન બતાવ્યો કે અનાદિ એમ જ કહેવાય છે. તેમણે કહ્યું કે, અમારામાં ચાર યુગ છે. દરેક યુગના તેમણે ગણાવેલા વર્ષો મને બરોબર યાદ નથી, તોપણ તેમણે તે નીચે પ્રમાણે કહ્યા હતા સતયુગ ૧૭૨૮૦૦૦, ત્રેતાયુગ ૧૨૯૬૦૦૦, દ્વાપરયુગ, ૮૬૪૦૦૦ અને કળિયુગનાં તો મને યાદ નથી (૪૩૨૦૦૦) પહેલા ત્રણ યુગ થઈ ગયા છે અને ચોથા કળિયુગના પણ હાલ કેટલાંક વર્ષ વ્યતીત થયાં છે ચોથા યુગને અંતે દુનિયાંનો નાશ થશે એમ પણ તેમણે મને જણાવ્યું હતું. દુનિયાના પ્રારંભ કાળથી વર્ષ કહેવા માટે તે પંડિતોને મેં આગ્રહ કર્યો ત્યારે તેમણે વારવાર પોતાના ગણિત પ્રમાણે ગણતરી કરી પણ તેમાં તેઓ ફાવ્યા નહિ લાખો અને કોટી વર્ષની ગણતરી તેમણે મને અડસટે જણાવી જ્યારે કોઇ પણ પંડિતને આ પ્રમાણે તે શાના ઉપરથી કહે છે તેમ પ્રશ્ન પુછવામાં આવે છે ત્યારે તે વેદને પ્રધાન ગ્રંથ જણાવે છે. પછી મેં તેમને તેમના દેવતાઓ સંબંધે પ્રશ્ન કર્યો હતો, પરંતુ તેમાં તેમણે માત્ર લોચા વાળ્યા શિવાય કંઈ ધ્યાન આપવા જોગ ઉત્તર આપ્યો નહોતો દેવતાઓ ત્રણ જાતના છે, એક સારા, બીજા નઠારા, અને ત્રીજા સ્વતંત્ર કેટલાક દેવ દેવતાના બનેલા છે, કેટલાક, તેજના બનેલા છે અને કેટલાક વ્યાપક દેવતાઓ છે આ વ્યાપક શબ્દ એવો છે કે જેમાં ગમે તેવો ગોટાળો પણ ઉતારી શકાય કેટલાક પંડિતોએ જણાવ્યું હતું કે, દેવતા જુદા જુદા પ્રાંતના લોકોએ માની લીધેલું કોઈ દેવતાઈ અને વિશ્વ વ્યાપક શક્તિનું સ્વરૂપ માત્ર છે મેં તેમને લિંગ દેહના સંબંધે પુછ્યું, પરંતુ તેમાં હું મેં જે પ્રથમ જાણ્યું હતું તેથી વિશેષ જાણી શક્યો નહિ વસ્તુ માત્રનું લિંગ આ જગતના નાના મોટા પરમાણુમાં વ્યાપ્ત રહેલું છે અને જેમ એક બીજમાંથી મોટું ઝાડ થાય છે, તેમ લિંગ શરીરમાંથી પ્રકૃતિ અને કર્મના યોગે સ્થુલ શરીરની ઘટના થાય છે મનુષ્ય, ઘોડા, હાથી, ગાય, ઝાડ વગેરે વસ્તુ અને પ્રાણીઓના લિંગ શરીર બ્રહ્માંડમાં વાતાવરણમાં ભ્રમણ કરે છે, તે પ્રસંગ મળતા વિકારને પામે છે ત્યારે બીજા પદાર્થોના પોષણથી મોટા થઇને દૃષ્ટિગોચર સ્વરૂપમાં આવે છે લિંગ શરીર અદૃશ્ય છે અને સ્થુલ કલેવર દૃસ્ય છે, જે આપણા જોવામાં આવતાં સ્વરૂપમાં ગણાય છે શાહજહાન પાદશાહના વડા શાહજાદા દારા

શિકોહ અને સુલતાન સુઝાને કેટલાક મૂર્તિ પૂજક તત્વ વિજ્ઞાનીએ એક એવા ધર્મમાં ખેંચી લીધા હતા કે જેથી આખા હિંદુસ્તાનમાં સક્ષોભ થઈ રહ્યો હતો. તમે સ્વીકારશોજ કે, આ જગત્‌માં બંધાયલા સ્થુલ દેહો કોઈ જાતનાં જૂદી જૂદી જાતનાં પરમાણુઓના એક સમવાયનો એકત્ર થયેલો સમુહ છે અને તેજ મનુષ્ય, પ્રાણી, વૃક્ષ વગેરે છે. આવીજ જાતનો વિચાર આપણા પ્રાચીન તત્વજ્ઞ પ્લેટો અને ઍરીસ્ટોટલે જણાવેલો છે. આ દ્રવ્ય પરમાણું વાદ એજ હિંદુસ્તાનના અને ઇરાનના પંડિતોનો મુખ્ય વિષય છે અને ઇરાનના ગુલશાન રાઝ નામના કાવ્યમાં એના ઉપરજ મોટી મોટી કવિતાઓ લખાયલી છે. આવોજ મત ફ્લુડનો પણ હતો. બીજા સઘળા તત્વજ્ઞાનિયોનાથી જૂદીજ રીતે હિંદુસ્તાનના તત્વજ્ઞાની પંડિતો આ અસંબદ્ધ વાતને આગળ વધારતાં એમ જણાવે છે કે, અક્ષર બ્રહ્મે તેનામાંથી માત્ર જીવજ ઉત્પન્ન કર્યા છે એટલુંજ નહિ, પણ બ્રહ્માંડમાં જણાતી દૈહિક અને ભૌતિક સઘળી વસ્તુઓ તેણે પોતામાંથીજ ઉત્પન્ન કરેલી છે, અને આ સષ્ટિનું રચન તેણે નિરંતરને માટે કરેલું નથી. પરંતુ જેમ કરોળિઓ પોતાના મુખમાંથી ઝાળ બાંધી ઝાળસષ્ટિ રચે છે અને પોતાની ઇચ્છા થાય ત્યારે તે ઝાળસષ્ટિને પોતાનામાં પાછી ખેંચી લેછે, તેમજ અક્ષર બ્રહ્મ પણ સષ્ટિને રચી પાછી પોતામાં સમાવી દે છે. હિંદુસ્તાનના કાલ્પિનીક વિચારો વાળા પંડિતો ઉક્ત ઉદાહરણ આપીને જણાવે છે કે ઇશ્વર પોતાની માયાથી જગત્ રચી પાછું તેને પોતાનામાં લય કરી નાખે છે. જ્યારે મહાપ્રલય થાય છે ત્યારે પરબ્રહ્મ આ જગતને પાછું પોતાનામાં સંકેલી લેછે, એમ તેમનો સિદ્ધાંત છે. આ સિદ્ધાતથી તેઓ જગતને મિથ્યા ઠરાવી એમ કહે છે કે આપણે જે જોઇએ છીએ, સાંભળીએ છીએ સ્પર્શ કરી જાણીએ છીએ, તે સઘળુ કંઈ નથી પણ મિથ્યા જગત્ છે, જે માત્ર સ્વપ્ન રૂપ છે. સ્વપ્નમાં વસ્તુ માત્ર જણાય છે અને અનુભવાય છે, પરંતુ વસ્તુતઃ તે જેમ મિથ્યા હોય છે તેમ જગત્ મિથ્યા છે અને જે છે તે બધું બ્રહ્મ મય છે એટલે सर्वं विष्णुमयं जगत् એ સિદ્ધાંત સિદ્ધ થાય છે. એક જ સંખ્યાનાં જેમ દશ, સો, હજાર વગેરે પૃથકરણ થાય છે અને મૂળ એકજ સિદ્ધ થઈ રહે છે તેમ જગતનું બંધારણ છે એમ તેમનો મત છે. પરંતુ ઇશ્વર પોતે દૈહિક રૂપવાળો નહિ હોવાથી તે જગત્‌ની કેમ રચના કરે છે તથા જૂદી જૂદી વસ્તુઓનાં પ્રવર્તન સંઘટ્ટન કેમ થાય છે

એ પ્રશ્ન તેમને પુછયો હોય અને જણાવ્યું હોય કે તમારો વ્યાપક ઇશ્વર આ બધાનો સમવાય કેમ કરે છે, તો તેઓ ઉત્તર આપે છે કે, ઇશ્વર એક મોટા સાગર જેવો છે અને તેમા માયાના અનેક નાવ ફર્યા કરે છે જ્યારે તે નાવ ભાગી જાય છે ત્યારે તે અને તેમાનું પાણી જે સાગરના પાણીનો અંશ માત્રજ હતુ તે પાછુ તેમા ભળી જાય છે વિશેષ કઇજ થતું નથી અથવા તેજ, જેમ જૂદી જૂદી જાતના કાચના સગમા જૂદા જૂદા રૂપે દેખાતુ છતા અંતે એકજ તેજમા કેન્દ્રત્વને પામે છે, તેમજ જ ગતનુ પણ થાય છે તેઓ પ્રચ્છકને સતોષ આપી શકતા નથી, એટલે તેમનો વાદ માત્ર અજ્ઞાન ભ્રમને માટેજ છે એમ કહીએ તો ચાલે આનો કદી સતોષકારણ જવાબ મળવાની આશા રહેતી નથી જો તેમને નાવના સબધે અને તેજના સબધે કહ્યુ હોય કે તે જળભિન્ન છે અને જુદા જુદા તેજ પણ ભિન્ન છે તો તેઓ બીજુ કઈ જ નહિ કહે પણ એના એજ ઉદાહરણોને બીજા રૂપમા ખડા કરી ખોટો વાદ ચલાવશે સોક્રીઝ અને ચુલે બરાજના ગ્રથોમા પણ એમજ કરવામા આવેલુ છે

આવી જાતના વહેમ વમળમા પડેલા હિંદુઓ અને બ્રાહ્મણો જેમ તેમને સમજાવે તેમ માને છે અને તેઓ તેમની પાસે સુરજ, પવત નદી વગેરેને પણ દેવતા તરીકે પુજાવે છે આવીજ અજ્ઞાન પરપરાથી એક સ્રી જે ધણી જીવતો હોય ત્યારે તેને ગાળો દેતી હોય તેને ધણીની પાછળ જીવતી બાળી મૂકી સતી કરાવવાનો વહેમ લોકોમા દઢ કરી રહ્યા છે આ બધો દોષ અજ્ઞાન બ્રહ્માણોનો છે વેદ અને બીજા પૌરાણિક કથન ગાથાઓથી લોકમા વિધવિધ જાતની ક્રિયાઓ અને ધર્માચરણો તથા વહેમો ચાલે છે, જે ઉપરથી બીજુ કઈજ નહિ પણ માત્ર એમજ કહી શકાય કે, 'હિંદુઓના શાસ્રોમાં એવા વિચારો દાખલ કરેલા છે કે જે મનુષ્યના મનમા ઉતરતા નથી '

આ સાથેનો પત્ર કેપલીસને પહોચાડવાની મહેરબાની કરજો, હું છેવટ આપનો સર્વેનો ઘણોજ ઉપકાર માનું છુ આટલે બધે દૂર પણ તમે મારા ઉપર વારવાર પત્ર લખો છો તથા પુસ્તકો મોકલી આપો છો તેથી હું તમારો વધારે ઉપકૃત છુ એટલી લાબી મુસાફરીએ નીકળી ગયો છું કે તમને હું મળીશુ ત્યારેજ મળાયુ જાણીશ

હિંદનું સ્વર્ગ કાશ્મિર.

છેલ્લી માંદગીમાંથી સાજો થયા પછી ઔરંગઝેબ પાદશાહ આવતા ઉનાળામાં પાછો રોગના ઉથલાથી માંદો ન પડે, તેટલા માટે અને તંદુરસ્તીની સારી સુધારણા થાય તે માટે કાશ્મિર અને લાહોર ભણી મુસાફરીએ જનાર છે, એવી ગરમ વાત ચાલી રહેલી છે. આગ્રાના કિલ્લામાં શાહજહાન પાદશાહ બંદિખાને પડેલો છે, તેવા વખતમાં ઔરંગઝેબ પાદશાહ આવી લાંબી મુસાફરીએ નીકળે એમ ઘણાક વિચક્ષણ પુરૂષો માનતા નથી. એ વાત પણ ખરી છે. રાજકીય સબંધના કરતાં તંદુરસ્તીની સંભાળ લેવી એ વધારે અગત્યનું છે, એમ ધારવામાં આવે છે, પરતુ ખરૂં કારણ તો એમ જણાય છે કે, આ ઉધામો કરવાનું મુખ્ય કારણ શાહજાદી બેગમ, રોશન આરા છે. રોશનઆરા બેગમ, શાહજહાનના વખતમાં જેમ બેગમ સાહેબે સાહ્યબી અને મોજ મારી હતી તેમ મોજ મારવા તથા મોટા આડંબરથી બહાર નીકળવાને આતુર છે, તેમજ તેને જનાનખાનાની હવાના કરતાં બહાર ગામની હવા લેવાની આતુરતા ઘણા દિવસથી થઈ આવેલી છે, માટે તેના આગ્રહથી જ આવી લાંબી મુસાફરીએ ઔરંગઝેબ નીકળે છે, એમ માનવામાં આવે છે*

આ લાંબી મુસાફરી માટે દિલ્હીના જોશીએ આપેલા મહૂર્તાનુસાર પાદશાહે તા. ૬ ઠ્ઠી ડિસેમ્બરને દિવસે ત્રીજે પહરે ત્રણ વાગતાં પરતાનું કર્યું હતુ રાજ્યનગરથી ૭ માઇલ દૂર આવેલા પાદશાહી શાહલીમાર નામના ગામમાં જઈ પાદશાહે ૬ છ દિવસ સુધી ત્યાં રહેવાનું નક્કી કર્યું છે, કારણ કે અરાડ માસ જેટલી લાંબી મુસાફરીને માટે તેવીજ ભારે સરસામાનની ગોઠવણ કરવાને પણ અમલદારોને વખત તો આપવો જોઇએ. આજ એમ સાંભળવામાં આવ્યું છે કે લાહોરના માર્ગે પડાવ નાંખવાનો વિચાર કરી પાદશાહ આજ ત્યાંથી ઉપડી જશે, અને ત્યાં બે દિવસ રહી વધારે વિલંબ નહિ કરતાં આ-

---

* ઔરંગઝેબ તબીયત સુધારવાને માટે કાશ્મીર ગયો હતો અને આ પ્રસિદ્ધ મુસાફર તેની સાથે ગયો હતો. કાશ્મિર ગમન અને તત્સંબંધી બધો હેવાલ તેણે ઠેક ઠેકાણે પડાવ પડેલા ત્યાંથી ફ્રાસના મિત્રો ઉપર લખેલા પત્રમાંથી મળેલો છે, પરંતુ અત્રે મેં તે દરેક પત્રોને જુદા ન પાડતા માત્ર એક પ્રવાસના ચાલુ પ્રવાહમા લખેલો છે. આ પહેલો પત્ર બર્નિઅરે દિલ્લીથી ૧૬મી ડીસેમ્બર ૧૬૬૪ ને દિને મી. ડી. [illegible] લખ્યો હતો.

ગળ ચાલશે પાદશાહના અંગરક્ષક તરીકે તેની સાથે રહેનાર ૩૫ હજાર ઘોડેસ્વારનુ લશ્કર તેની સાથે છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ દશ હજારથી પણ વધારે પાયદળ, ભારે તોપખાનુ, અને પાદશાહથી દૂર ન રહી શકે તેવુ નાની તોપોનું તોપખાનું વગરે પણ તેની સાથે રહેલુ છે ભારે તોપખાનું ઘણીવાર આડરસ્તે થઇને ગગવડ માટે લઈ જવામાં આવે છે અને તેમા ઘણું કરીને પીતળની ૭૦ તોપો છે, ભારે તોપોમાની કેટલીક તોપો એટલી બધી ભારે છે કે, માત્ર ૨૦ જોડ બળદ જ નહિ પણ ઉન્ખાતિની ભૂમિ હોય ત્યા તો તેને ચલાવવાને માટે હાથીની મદદ લીધા વગર ચાલતુ જ ન થી હાથીઓ સૂંઢ તથા માથાવડે એ તોપોની ગાડીઓને ઠેલે અને બળદો ખેંચે ત્યારે જ ખેંચાય છે હળવા તોપખાનામા ૫૦ કિંવા ૬૦ તોપો છે, તે માત્ર પીતળનીજ છે આ તોપોને સુંદર રંગથી રંગેલી અને હળવી ધજાઓવાળી ગાડીઓ ઉપર ગોઠવેલી છે અને માત્ર બેજ ઘોડાઓ તેને ખેંચે છે ગોલંદાજો ઘોડાઓપર સ્વાર થઈ તેમને ચલાવે છે પેલા બે ઘોડાઓની મદદ માટે એક ત્રીજો ઘોડો સાથે રાખવામા આવે છે આ તોપખાનુ સપાટાબંધ ચાલી શકે છે અને જ્યા પાદશાહનો તંબુ નખાય છે ત્યા આગળ પાદશાહ જઈ પહોચે ત્યારે તેને માન આપવાને માટે તૈયાર રાખવામા આવે છે

આવા મોટા રસાલાથી કાશ્મિરની મુસાફરીએ પાદશાહ જાય છે, એમ નહિ પણ મુગલેક, ઈરાન અને હિંદુસ્તાનની સરહદ ઉપર આવેલા કંદહાર ઉપર ઘેરો ઘાલવાને માટે જાય છે, એવો પણ શક ઉત્પન્ન થયેલો લાગે છે કંદહાર એક મોટી ઉપજવાળા રસાળ દેશનુ રાજનગર છે, અને ઈરાન તથા હિંદુસ્તાનના પાદશાહો વચ્ચે એને માટે નિરંતર ઝઘડા ચાલ્યા કરે છે ઘેર રહેવાની ગમે તેટની અગત્ય હોય તોપણ આ મોટી સવારી પછી તે ગમે ત્યાં જતી હોય પરંતુ તેની સાથે જનારાઓએ દિલ્હી છોડી તેની સાથે જઈ મળવાની ઉતાવળ કરવી જ જોઇએ હુ પણ જો વિલંબ કરૂં તો મારાથી પણ લશ્કરને પાછી પહોચી વળાય તેમ નથી વળી મારો નવાબ-કિંવા આગા સાહેબ દિનેશમદખાન પણ આતુરતાથી મારી વાટ જોતો હશે, કારણ કે તે મારી સાથે અભ્યાસ કરે છે તત્વવિદ્યાનો અભ્યાસ સવારમાં કરવો મુકી દે તેમ નથી, તેમજ બપોર પછીના તે પરદેશ ખાતાના પ્રધાન

તરીકેનું તેનું જોખમદાર કામ પણ ખોટી કરે તેમ નથી. ખગોળ, ભૂગોળ અને નિદાનસ્થાન એ ત્રણ વિષય તેને ઘણા પ્રિય છે અને તે ગેસેન્ડી અને ડૅસ્કાર્ટીસ ઘણીજ છટાથી વાંચે છે. મારા કામનો બંદોબસ્ત કરી એક સરકારી અધિકારી હોય તેમ જોઈતી સઘળી ચીજો લીધા પછી આજ રાત્રે હું પણ કાશ્મિર પ્રતિ ગમન કરવાને માટે દિલ્હી છોડવાનો છું. દાઢમો ક્રાઉનનો મારો પગાર છે એટલે મારે પણ સારા બે તુર્કી ઘોડાઓ, એક મજબૂત ઉંટ અને તેનો હાંકનાર, બે રાવત, અને દેશની રીત પ્રમાણે સિરોહી લઈને મારા ઘોડાની સાથે ચાલનાર એક જળ ધગણો. ચાકર તથા બબરચી રાખવો પડે છે. કેટલીક કામ જોગી વસ્તુઓ તેઓ મને પુરી પાડે છે એટલે કે, એક નાનો તંબુ, એક સેતરંજી, એક નેતરની ઢોલડી, એક તકીઓ અને બે ગાદીઓ, ખાણાની વખતે કામ આવે એવું એક ટેબલ ઉપર પાથરવાનું ભીણીયું કપડું, રંગેલા કેટલાક રૂમાલ, રસોઈનાં વાસણ રાખવાને માટે ત્રણ ગુંણપાટના કોથળા, ઉંટ ઉપર લાદવાના મોટા થેલા અને બીજી કેટલીક વસ્તુઓ વગરે તેઓ આપે છે. આ કોથળાઓમાં, ખાણા પિણાનો સામાન કપડાં વગરે રહે છે. બીજામાં મારો તથા ચાકરોનો સામાન રહે છે. પાચ સાત દિવસ પહોંચે એટલા સારા ચોખા, અને મીઠા સુગંધીદાર રોટલા વગરે ખાવાનો સામાન મેં સાથે લઈ લીધો છે. દહી છણવાનુ કપડું પણ મેં સાથે રાખ્યું છે, કારણ કે આ ગરમ દેશમાં દહીના જેવો બીજો શાંતિદાયક ખોરાક નથી. ઉપર જણાવ્યો તે બધો સામાન કોથળાઓમાં ભરવામાં આવ્યો છે અને તે એટલો બધો ભારે છે કે કોથળાની પાસે ઉંટને બેસારી માત્ર તેની પીઠ ઉપર લાદવામાટે પણ ત્રણથી ચાર માણસોની જરૂર પડે છે.

ઉપર જણાવી તેવી મોટી મુસાફરીને માટે એકે વસ્તુ વગર ચાલી શકતું નથી. આપણા દેશની માફક હિંદુસ્તાનમાં ઠેકાણે ઠેકાણે મન પસંદ રહેવાનો સ્થાન મળે એવી તો આશા રાખવી જ નહિ. તંબુ એજ આપણી 'ઈન' ધર્મશાળા. તુર્ક તથા આરબ લોકોની માફક જ્યાંને ત્યાં તંબુ ઠોકાવીને પડવું એજ આપણો વાસ એમ માનવું પડે છે. જમીન માત્ર પાદશાહી ગણાયાથી આપણને બીજી વસ્તુઓ મળી શકતી નથી. અમારે ઉત્તર તરફ જવાનું છે, અને વાર્ષિક વરસાદ-ચોમાસુ પુરૂ થઈ ગયેલું છે, એ-

ટલું સંતોષ પામવા જેવું છે. હિંદુસ્તાનમાં મુસાફરી કરવા માટે આ ઋતુ જ વધારે અનુકૂળ છે, કારણ કે વરસાદ ઉઘડી ગયો છે અને ધુળ પણ થોડી ઉડે છે. દિલ્હીના બઝારની રોટલી જે મૂળે તો સારી હોતી જ નથી અને ધુળથી ભરેલી હોય છે, તેનાથી છુટવાને લીધે હું ખરૂ ખુશ થયો છું. વળી દિલ્હીનું નઠાર પાણી પણ હવે નહિ પીવું પડે એટલી નિરાંત છે. દરેક જાતની ગંદકીવાળું દિલ્હીનું પાણી કેવું છે તેનું વર્ણન પણ કરી શકાય તેમ નથી. ન મટે એવો જીર્ણ તાવ એ પાણીથી શરૂ થાય છે, દિલ્હીના પાણીથી અસહ્ય દુઃખ ઉત્પન્ન કરનારા વાળા નીકળે છે, વાળાવાળો માણસ જો દિલ્હીથી બહાર ગામ ચાલ્યો જાય છે તો સપાટા બંધ સારો થઈ જાય છે. કેટલાકને વર્ષો વર્ષ વાળા નીકળે છે. આ વાળા પગમાં નીકળે છે અને તે એક લાંબી દોરી જેવા હોય છે તથા આપણે તો તેને માટે સ્નાયુ તરીકેના વિભ્રમમાં પડી જઈએ એવા હોયછે. એક લાકડાના કકડા સાથે તેને વિંટાળવામાં આવે છે અને રોજ ધીરે ધીરે તેને વિંટતા જવુ પડે છે. જો જોરથી વિટવા જઇએ તો તુટી જાય અને બીજે ઠેકાણે નીકળે છે.

આવી જાતની કોઈ પણ હરકતથી હું વિમુક્ત રહ્યો છું. કારણ કે મારા આગા સાહેબે દયાથી તેના પોતાના ઘરની રોટલી મને પહોચાડવાનો હુકમ કરેલો છે અને બીજા નવાબો જેમ પોતાની સાથે ગંગાના પાણીના હાંડા ભરી લે છે તેમ મારા આગા સાહેબે ભરી લીધા છે તેમાંથી એક સિરોહી પાણી રોજ સવારે મને પહોચતુ કરવાનો પણ તેણે માણસોને આદેશ આપેલો છે. સિરોહી એક સાકડા મોનુ જળપાત્ર છે અને તેને રાતા લુગડામાં રાખી દરેક ચાકર પોતાના શેઠની સાથે ચાલે છે બધાઓના કરતાં મારી સિરોહી ખાસ બમણી મોટી કરાવેલી છે સિરોહીની ઉપરતું કપડું ભીનુ રાખવામા આવે છે અને ચાકર તેને વારવાર હવામાં હલાવતો રહે છે તેથી સિરોહીનું પાણી શીતળ થાય છે જ્યાં ઉભા રહીએ છીએ ત્યાં સિરોહીને એક ત્રિપાઈ ઉપર મૂકવામા આવે છે. આ સિરોહી તેની ઉપરના ભીના કપડાને લીધે કાચના વાસણની માફક કોઈ પણ જાતના પવનમાં ઉડતા પદાર્થને પાણીમા જવા દેતી નથી મુસાફરીની દરમિયાન સિરોહી અને સિરોહીની કોથળી રાખવામાં આવે છે. ઘેર હોઇએ ત્યાં તો એક માટલીમાં પાણી રાખવામાં આવે છે. માટલીની ઉપર પણ જે ભીનું કપડું

વિંટાળી રાખ્યું હોય અને તેને પવનમાં ઝુલવી રાખી હોય તો પાણી ઘણું શીતળ થાય છે. વળી કેટલાક મોટા લોક તો સુરાખારના પાણીમાં વાસણ રાખીને પણ પાણીને ટાઢું કરે છે, પરંતુ આ ખારનું પાણી સાથે મિશ્રણ થતાં તે હોઝરીને અસર કરે છે એમ મને તો ભય રહે છે, પરંતુ જ્યારે મારે નીકળવાનો વખત થયેલો છે ત્યારે શું કરવાને માટે હું આવી શાસ્ત્રીય બાબત ઉપર લંબાણ કર્યા કરૂં છું. મારે તો હવે રાત્રિદિવસ મુસાફરી કરવી પડવાની છે, અને હિંદુસ્તાનમાં દરેક ઋતુમાં આકરો લાગતો તડકો માથે લેવાનો છે. વળી જ્યાં જઈશું ત્યાં સામાન ઉતારવો ને બાંધવો ને ચડાવવો વગેરે ખટપટ કરવાની છે. વળી તંબુ નાંખવા અને ઉપાડવા વગેરેની સૂચનાઓ પણ માણસોને સતત આપ્યા જ કરવી પડશે અહીંથી ઉપડ્યા તહીં અને તહીંથી ઉપડ્યા બીજે સ્થાને, એમ રાત્રિ દિવસ બરોબર અઢાડ મહિના સુધી મુસાફરી કરવાનું હવે મારે કર્મે જ ચોટયું છે. પ્રિય મિત્ર, આમ છતાં પણ અમારી મુસાફરીનો હેવાલ લખવાનું મેં, જે તમને વચન આપ્યું છે તે તો હું પાળે જ જઈશ શત્રુઓ ઉપર હલ્લો કરવાનો નથી એટલે આ મુસાફરીમાં તો હિંદુસ્તાનના પાદશાહોની વૈભવી રીત પ્રમાણે લશ્કર મોજમજાથી મુસાફરી કરતું ચાલવાનું છે. આથી કરીને દરેક જાણવા જેવી બાબતોની હું નોંધ રાખતો રહીશ અને અમે લાહોર જઈ પહોચીશું કે તરત જ હું તે બધી હકીકતથી પૂર્ણ બીજો પત્ર આપને ત્યાંથી લખીશ

*સાહેબ! આ મુસાફરી ધીરી અને મોજમઝાની છે અને અમે અત્રે આવી મુસાફરીને લાંબો પ્રવાસ કરીને કહીએ છીએ. દિલ્હી અને લાહોર વચ્ચે ત્રણસે અને સાઠ માઈલનું છેટું છે, એટલે કે પંદર દિવસનો રસ્તો છે, પરંતુ અમને તો મુસાફરી કરતાં આજ બે માસ થયા. પાદશાહ કેટલાક લશ્કર અને રસાલાની સાથે રાજમાર્ગ મૂકી આડે માર્ગે ફર્યા કરતો હતો, કારણ કે તેને શિકારનો શોખ છે, એટલે શિકારની શોધ માટે અને જમના નદીનું પાણી મળે એટલા માટે તે ઉલટે માર્ગે જ મુસાફરી ચલાવતો હતો. જમનાના કિનારા ઉપર એક સ્વાર પણ ન જણાય એટલા ઉંચાં

* એજ ગૃહસ્થ ઉપર બર્નિયરે લખેલો આ બીજો પત્ર છે. ઔરંગઝેબ લાહોર પહોચ્યો તે વખતે બર્નિયરે ત્યાંથી આ પત્ર ૨૫મી ફેબ્રુવારી ૧૬૬૫માં લખ્યો હતો.

ઘાસમાં શિકારની શોધમાં અમે ફરતા ફરતા હતા. હાલ અમે એક સુંદર નગરમાં વિશ્રાંતિ લઇએ છીએ. દિલ્હીથી નીકળ્યા પછીના જે જે બનાવો મેં નોંધી રાખ્યા છે, તે હવે હું આ પત્રમાં લખું છું. હવે સત્વર જ હું આપને કાશ્મિરમાં લઈ જઈ દુનિયાંપરના સુંદર પ્રદેશોમાંના સૌથી સુન્દર પ્રદેશનું વર્ણન આપી તમને તે દેખાડીશ, અર્થાત્ વર્ણનથી તમને કાશ્મિરનું સાદૃશ્ય કરાવીશ.

પાદશાહી તબુંઓ.

જ્યારે જ્યારે હિંદુસ્તાનના પાદશાહો સૈનિક ઠાઠમાઠથી પ્રવાસ કરે છે, ત્યારે તેમને માટે બે તંબુની જોડયો રાખવામાં આવે છે. એક તંબુની જોડ હમેશાં પાદશાહના પ્રવાસની એક દિવસ આગમચ આગળ જાય છે અને સવારી ત્યાં પહોંચે ત્યારે બધું તૈયાર હોય છે. આ તંબુઓને 'પેશખાના' અથવા પ્રવાસઆગાર કહેવામાં આવે છે, બેઉ પેશખાના સરખા હોયછે અને તેમાંના દરેકને એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે લઈ જવાને માટે સાઠ સીતેર હાથીઓ, બસેં ઉંટ, સો ખચ્ચર, અને સો મજુરો રાખવા પડે છે. ભારે વસ્તુઓ, એટલે કે મોટા પાદશાહી તંબુ જેના ત્રણ ભાગ હોય છે તે તેના મધ્યના થાંભલાની સાથે હાથીઓ ઉપર લાદવામાં આવે છે. નાના તંબુઓ ઉંટ ઉપર નંખાય છે અને ખાણાનાં વાસણો વગેરે સામાન ખચ્ચર ઉપર લાદવામાં આવે છે. હળવો અને નાજુક સામાન એટલે કે પાદશાહના ખાણાની રકાબીઓ વગરે સામાન અને રંગીત વાળવાના નાના નાના ઢોલીઆ વગરે સામાન મજુરોને માથે ચડે છે.

સારી હવાવાળી અને બીજી સગડવડવાળી જમીન પસંદ કરીને પાદશાહનો મુસાફરીનો અધિકારી તંબુઓ ઠોકાવે છે, તથા બધી સુખાવહ તૈયારી કરાવી દેછે. મોટી વિશાળ જગા તે પસદ કરે છે એટલે મજુરો કોદાળી પાવડા લઇને જમીનને સમાન સરખી કરી નાંખે છે. આ જમીન ઓછામાં ઓછી ત્રણસેંવાર સમચોરસ હોય છે. વચમાં મોટા તંબુ નાંખ્યા પછી તેની આસપાસ મોટા વિસ્તારમાં આઠ નવ ફીટ ઉંચી કનાતોનો કોટ કરી લેવામાં આવે છે અને તેને દોત ખીલીઓની સાથે બાંધી લેછે. તંબુઓ પણ મહીના મોટા અને બહારના બીજા સ્થંભ સાથે સખ્ત કરી લેવામાં આવે

છે, કનાતનું કપડું જાડું ઘટ્ટ અને ઉમદા હોય છે, તેમાં સળીઓ અને ફુલ ભાત પાડેલી હોય છે, જેને હિંદુસ્તાનમાં છીંટ કહે છે આ કનાતના કોટને મુખ્ય દરવાજે ભભકાબંધ કરવામાં આવે છે અને બીજી છીંટના કરતાં તે છીંટ વધારે ઉમદા અને ઘટ હોય છે, ચોગાનમાં પાદશાહી તંબુ ઠોકવામાં આવે છે

મોટા ચોગાનમાં જે મોટો અને આગળનો તંબુ નખાય છે તે આમખાસ કહેવાય છે આ આમખાસમાં પાદશાહ અને ઉમરાવો મુકામ કરે છે એટલે કે એ તંબુમાં નવ વાગ્યાને સુમારે પાદશાહ અને ઉમરાવો રાજ્યકીય કામ અને ન્યાય માટે એકઠા થાય છે. હિંદુસ્તાનના પાદશાહો રાજનગરમાં હોય કિંવા પ્રવાસ કરતા હોય, તોપણ ચોવીસ કલાકમાં એવી સભા ભર્યા વગર તો ક્વચિતજ રહે છે આ પ્રમાણે આમખાસમાં દિવસમાં બે વાર સભા ભરીને બેસવું એ ઇન્સાફ અને રાજ્યધર્મ ગણાય છે; તથા ભાગ્યેજ તેમ કરવાની ઉપેક્ષા કરવામાં આવે છે.

ઉક્ત મોટા તંબુની પાછળ બીજો કઇક સહેજ નાનો તંબુ નખાય છે, તેને ગઝલખાના કરીને કહે છે દિલ્હીની માફક રાત્રિને વખતે પાદશાહ આ ઠેકાણે અમીર ઉમરાવોની ભેટ લેછે અને સભા ભરે છે આ સાંજની સભાને લીધે ઉમરાવોને ઘણીજ અગવડ વેઠવી પડે છે, પરંતુ કાળી અંધારી રાતને વખતે ગઝલખાનામાં પાદશાહની મુલાકાતે ગયેલા ઉમરાવોની મસાલોની હારના દીવા અને તેઓ પોતાના તંબુ તરફ રાતના પાછા ફરે છે સારનો દેખાવ જોનારને ઘણોજ ભભક ભર્યો અને મનોહર લાગે છે ફ્રાન્સની માફક હિંદુસ્તાનની મસાલો લાખની કરવામાં આવતી નથી તેમ છતા તે લાંબો કાળ સુધી બળે છે આ મસાલો એક લાંબા લોખંડના સળીઆને છેડે ચુંથરા વિંટાળીને બનાવવામાં આવે છે અને મસાલચી પીતળ અથવા લોખંડના સાંકડા મોંના વાસણમાંથી વારંવાર તેના ઉપર તેલ નાખ્યા કરે છે, તેથી તે ઝળાંઝળાં થતી ભડભડાટ બળે છે

અંદર ગઝલખાના નામનો ઉપર કહ્યા તે તંબુઓથી પણ નાનો તંબુ નાખવામાં આવે છે, તેમાં સભામાંથી ઉઠેલા માણસો વિરામ લેવાને બેસે છે આ તંબુમાં બીજા કોઇજ નહિ પરંતુ રાજ્યના મુખ્ય મંત્રિઓ આવી શકે છે. અહીં આગળ જ રાજ્યની મુખ્ય બાબતોનો ફેંસલો થાય છે

આ તંબુથી આગળ વધતાં પાદશાહી જનાનખાનાના તંબુઓ આવેછે. મછલીપટનની છીંટથી બનાવેલી ચિત્રવિચિત્ર કનાત એ જનાનખાનાના તંબુની આસપાસ માણસ પુર ઊંચી નાંખેલી હોય છે. દરવાજા આગળની કનાત બુટ્ટેદાર રેશમી કપડાની હોય છે. આ કનાતવાળા ચોગાનમાં પાદશાહી જનાનાની બેગમોના અને તેમની દાસીઓના નાના મોટા તંબુઓ ઠોકવામાં આવે છે. આમેખાસ અને તેની સાથેના બીજા પાચ છ તંબુઓ બીજે તંબુથી ઉંચા કરવામાં આવે છે. ઊંચા કરવાથી તાપ ઓછો લાગે છે અને દૂરથી ઓળખાઈ આવે છે. તંબુનું ઉપરનું કપડું રાતા પીળા પટાદાર કપડાનું ઘણું જાડું હોય છે. તંબુની અંદરની બાજુઓ મછલીપટનની છીંટ અને સાટીન તથા કિનખાબની હોય છે. કેટલીક જરી, રેસમ અને ચીકનથી ભરેલી હોય છે તંબુના જેવડું જ એક મોટું ગોદડું પાથરી તેના ઉપર સુંદર રેશમી ગલીચો પાથરી લેવામાં આવે છે. ઠેકઠેકાણે તેમાં ઉમદા તકીઆઓ મુકેલા હોય છે. તંબુના થાંભલા મારા ચિતરેલા અને શુસોભિત હોય છે. દરબારના તંબુમાં રંગભૂમિ બનાવેલી હોય છે અને પાદશાહને બેસવા માટે તેથી પણ ઊંચી જગા બનાવી તેને ઘણીજ શણગારી લે છે. એ ઠેકાણેથી પાદશાહ અમીર ઉમરાવોની સલામ લેછે. બીજા તંબુઓમાં પણ ઉંચી બેઠકો હોય છે અને નાની ઓરડીઓ કાઢેલી હોય છે, જેનાં દ્વાર રૂપાના સળીઆથી બંધ કરવામાં આવે છે. આ અતર્ગૃહોનો વિચાર તમને આવી શકશે નહિ, પરંતુ તે ઘણાંજ ઉમદા સોના રૂપાના કાપડથી બનાવેલાં હોય છે. મોટા ચોગાનમાં શું થાયછે તે બધુંજ મેં આપને લખી દીધુ છે.

પાદશાહી તંબુની બહાર કેવી ગોઠવણ હોય છે તે હવે હું આપને લખું છું. તંબુના મુખ્ય દરવાજાની બન્ને બાજુએ બે સુંદર તંબુઓ ઠોકવામાં આવે છે. અહીં આગળ કેટલાક ઉત્તમ ઘોડાઓને સાજ નાંખી તૈયાર રાખવામાં આવે છે. ઓપટીને વખતે આ ઘોડાઓ કામ આવે છે, પરંતુ ઘણું ખરૂં તો તે ઠાવપનને માટે રખાય છે.

પાદશાહી તંબુની આગળ નાની નાની તોપો ગોઠવવામાં આવે છે. પાદશાહ જેવો પોતાના તંબુમાં આવી પહોંચે તે કે તર્ત ત્યાંથી સલામ તીની તોપો ફોડવામાં આવે છે. દરવાજાની સામે બની શકે એટલી છુટી જગ્યા રાખવામાં આવે છે અને તેને છેક છેડે નગરખાનાનો તંબુ ઠોકાય

છે. એ તંબુની પાસે ચોકીખાનનો તંબુ ઠોકેલો હોય છે, જ્યાં આગળ વા ફરતી ઉમરાવો પોતાના માણસો સાથે ચોકી પહોરાપર રહે છે કેટલા ઉમરાવો પહોરાપર હોય છે ત્યારે પોતાની સગવડને માટે ખાસ પોતાન તંબુ ઠોકાવે છે. પાદશાહી તંબુની બીજી ત્રણ બાજુએ અધિકારીઓના તં નંખાય છે. વળી તે તંબુઓની જોડે બીજા ઘણા તંબુઓ નાંખવામાં આ છે, જેનાં નામ ઘણાં અટપટાં છે એટલે લખતો નથી. એ નાના નાના તં બુઓમાં કોઇમાં પાદશાહી અસ્ત્ર શસ્ત્ર, કોઇમાં મીઠાઈ, કોઇમાં પાણી અને કોઇમાં તાંબુલ રાખવામાં આવે છે. પાનને માટે હું આગળ ઉપર બોલી ગયો છું પાદશાહી પ્રેમ તરીકે પાન આપવામાં આવે છે અને તે ખાતાં શ્વાસ સુગંધીદાર અને હોઠ લાલ થાય છે. પંદર સોળ તંબુઓ તો માત્ર રસોઇને માટે ઠોકાય છે અને બીજા ઘણાક તંબુઓ પાદશાહના બોજા અને નોકરોના હોય છે. નવા ઉછરતા ઘોડા બાંધવાને માટે બીજા છ તંબુઓ હારબંધ લાંબાને લાંબા નાંખવામાં આવે છે. કેટલાક તંબુઓ સારા સારા હાથીઓને માટે હોય છે. વળી પાદશાહની સાથે રાખેલા પ્રાણીઓના તંબુ પણ નંખાય છે. એ પ્રાણીઓમાં કેટલાક શિકારી બાજ, કુતરાઓ, હરિણોને પકડનારા ચિત્તાઓ, ભુરા રંગના ગોધાઓ, સિંહ, ઘેંટા, બંગાળ દેશની મસ્તાન ભેંસો, કે જે સિંહની સાથે પણ લડે છે તે, અને પાદશાહને ગમ્મત આપવાને માટે લડાવવા પાળેલાં હરિણો વગરે પ્રાણીને રાખવામાં આવે છે.

મેં ઉપર વર્ણવ્યા એટલા તંબુઓ કંઈ પાદશાહી ચોગાનમાં હોતા નથી, પણ વધારે હોય છે. પાદશાહના તંબુઓ ઘણું કરીને સેનાના મધ્ય ભાગમાં નંખાય છે, પરંતુ જગ્યાની સગવડ ઉપર તેનો આધાર રહે છે મોટા દળના મધ્ય ભાગમાં આ પ્રમાણે ઠોકેલા પાદશાહના તંબુઓનો સમૂહ કોઈ ઉંચી જગા ઉપરથી જોતા ઘણો જ રમણીય અને નેત્રહારી લાગે છે જગા ખુલ્લી અને સૈન્ય ચારે દિશાએ બરાબર પડેલું હોય ત્યારે એ રમણીયતા ઘણું સાનદાશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે છે.

પડાવ નાંખવા માટે રાખેલા ઉપરિ અધિકારીને પાદશાહી તંબુની જગા પસંદ કરવામાં જ ખરેખરી ચતુરાઈ રાખવી પડે છે આમેખાસનો તંબુ સૌથી ઉંચો રાખવામાં આવે છે, કારણ કે તેના ઉપર ધ્યાન રા-

ખીને જ બીજા તંબુઓ ઠોકવામા આવે છે બીજી ગોઠવણ તેને લશ્કરને દાણો પાણી પુરૂ પાડનાર બજાર ગોઠવી આપવાની રહે છે. આમેખાસની જમણી અથવા ડાબી બાજુ ભણી જેણી તરફ આગળનો પડાવ આવવાનો હોય તેણી તરફ કહાડવામા આવે છે. પાદશાહી સરસામાન પુરો પાડનાર બીજુ બજાર પેલાના જેટલુ મોટું ન હોવાને લીધે આમેખાસની પાસે ભરવામા આવે છે બજારના તબુ ઉપર એક મોટી રાતી ધજા હોય છે અને ટિબેટની ગાયની એક ચમરીનો દેખાવ દૂરથી જણાય તેમ રાખવામા આવે છે પછી ઉમરાવોના તબુની જે દિશાએ અને જે અનુક્રમે તબુ નાખવામા આવ્યા હોય તેનો તેજ ક્રમ દરેક પડાવની વખતે રાખવામા આવે છે કોઈ પણ ઉમરાવ આ ક્રમ તોડી બીજી જગ્યાએ કે બીજા તબુમા ઉતારો લઈ શકતો નથી પાદશાહી તબુઓની માફક જ રાજા અને મોટા ઉમરાવોના તબુઓના સબધે પણ જાણવુ તેમના તબુઓમા પણ કેટલાક તબુઓ તેમની રાણીઓ અને બેગમોને માટે કનાતનો કોટ કરી તેમા ઠોકેલા હોય છે ઉમરાવોના તબુઓની સન્મુખ તેમના અધિકારીઓ અને લશ્કર હોય છે અને તેની આગળ બજાર આવેલુ હોયછે જે બજારમાથી સૈનિકોને દાણા, ઘી વગેરે જોઈતી વસ્તુઓ મળી શકે છે પાદશાહી બજારમા તો નગરબજારમા મળતી હોય તેવી દરેક વસ્તુ મળી શકે છે. સૈનિકોને દૂરથી દેખાઈ આવવા માટે આ બેઉ બજારો ઉપર એક બીજાનો ભેદ દેખાડે એવા જૂદી જૂદી જાતના બે વાવટા ઘણે જ ઉચે રાખવામાં આવે છે

રાજાઓ અને મોટા ઉમરાવો જેમ પોતાનો તબુ ઉચો હોય તેમ માન માને છે, પરતુ તે પાદશાહી આમેખાસના તબુથી ઉચો રખાતો નથી. પાછળના એક પડાવ વખતે ઉમરાવના ઉંચા તબુને પાદશાહે ફાડી નખાવ્યો હતો વળી તેમના તબુઓની બહારની બાજુ પણ ઝાઝી લાલ રાખવા દેવામાં આવતી નથી, કારણ કે પાદશાહ એમ માને છે કે, જે પાદશાહી તબુ હોય તેને જ રાતો રગ રાખવાની સત્તા છે, બીજાને નથી ઉમરાવો અને પાદશાહના મોટા તબુઓ તથા બજારના તબુઓની વચ્ચેની ખાલી જગાઓમાં મુનસફદાર, નીચા ઉમરાવો અને બીજા જે જે લોકો સેનાની સાથે હોય છે, તેમના તંબુઓ નખાય છે. તંબુઓ પુષ્કળ હોય છે અને તેમાં જગા

પણ ઘણી રોકાય છે જ્યારે પડાવની જગા સારી હોય છે અને સર્વે અ મુકમ બંધ પડેલા હોય છે ત્યારે આખુ લશ્કર ૭ માઈલ જેટલી જગા રોકે છે આમ છતાં પણ ભારે તોપખાનુ તો એક બે દિવસની મજલ જેટલુ આગળ ચાલતુ જ રહે છે

આ મોટા કાંપમાં ગડબડ પણ એટલી જ થાય છે નવો આવનાર માણસ તો તેથી ગભરાઈ જાય છે પરતુ થોડુક સમજ પડે એટલે દરેકના જુદા જુદા આકાર અને રગના વાવટાઓ ઉપરથી પાદશાહી, ઉમરાવોના, અને બજાર વગેરેના તબુઓ ઓળખી કહાડતાં જરાય વાર લાગતી નથી સવારના પહોરમાં જ્યારે લશ્કર નવા પડાવની અંદર આવી પહોચેછે અને દરેક માણસો પોત પોતાના તબુઓની સોઈ કરવામાં પડેલા હોય છે તે વેળાએ તો એટલી બધી ધૂળ ઉડે છે કે વાવટા દેખાતા નથી અને પાદ શાહનો તબુ પણ ઓળખી કહાડવો એ વિષમ થઈ પડે છે આ સૈનિક શિબિરમાં થઇને આગળ ચાલવુ એ પણ ઘણું દુસ્તર છે, કારણ કે કોઈ ઠેકાણે માણસો પોત પોતાના તબુઓ ઠોકવામા રોકાયના હોય છે કોઈ ઉમરાવોના તબુઓ આગળ તેમની સ્ત્રીઓના પડદા લઈને લોક ઉભા હોય છે અને કોઈ ઠેકાણે મુનસફદાર વગેરે લોકો ઉમરાવોના તબુની પાસે પો તાના નાના તબુઓ ઠોકાવતા હોય છે બીજા ઉમરાવના સરસામાનના ઉં ટોને આગળ લઈ જવા હોય છે તેથી વખતે માગને માટે સામ સામે લડાઇઓ થાય છે અને પોત પોતાના શેઠની સોઈ કરવામાં રોકાયલા તે તુંદમીજાજી લોકો એકદમ ખુનપર આવી જાય છે આગળી અરાડતા ઉંટો લડી પડે છે અને મારામારી ઉપર આવી જાય છે કોઈ મોટો માણસ વચમાં પડી તેમને છૂટા પાડે છે ત્યારે પેલાં ઉંટ આગળ ચાલે છે, એકની પછવાડે બીજા એમ ઉંટ આવ્યા જ કરે છે અને ઠેકઠેકાણે માણસો ધીંગા મસ્તી કરતા અને લડતા જોવામાં આવે છે જ્યારે સાંજના તબુઓ નાખ વા પડે છે ત્યારે આના કરતાં પણ વધારે ગડબડ અને ધમાચકડી થાય છે સાંજના પહોરનો વખત હોય છે અને જ્યારે સર્વ કોઈ રાધવા માંડે છે, ત્યારે જે દેખાવ થઈ રહે છે તે તો ખરેખર આપણા જોનાને મુગળાવી નાખે છે સંધ્યાકાળ થાય છે અને લોકો છાણાં તથા લીલાં લાકડાં સળગાવી

ડાંનો દેવતા પાડે છે લાખો ચૂલાઓમાથી તે વખતે એટલી બધી ધૂણી

નીકળે છે કે વાતાવરણને ભરી નાંખી અંધારા ભેગુ અંધારૂ કરી નાંખે છે. આવે વખતે જો કોઈ માણસ ભૂલો પડે છે તો તેનો પત્તો જ લાગતો નથી. આવા ખટરાગમાં હું પણ બે ત્રણ વખત આવી પડયો હતો. એકવાર બહારથી આવી મારા તંબુએ જતાં અંધારાને લીધે મારે સેનાનિવેશના પ્રારંભમાં નાચાર થઈ ચંદ્રમા ઉગે અને વાતાવરણમાંથી ધુણી જતી રહે ત્યાં સુધી ખોટી રહેવુ પડયું હતું. બીજીવાર તો એવા કાળ અંધાર ધુણીવાળા વાતાવરણને લીધે હું મારા ઘોડા અને રાવતની સાથે આકાશ દીવાવાળી જગાએ જઈને પડી રહ્યો હતો. નગારખાનાની પાસે એક ઉંચી જગા કરી તેના ઉપર એકમોટા ચાંચડાપર દીવો રાખવામાં આવે છે તેને આકાશ દીપ કહે છે. રાત વરત ભૂલુ પડેલું માણસ દૂરથી આ દીવાને આધારે પોતાનું સ્થાન શોધી શકે છે અથવા તો એ દીવાને આધારે આધારે ત્યાં આગળ આવીને સુઈ રહે છે, એટલે કે ત્યાં તેને ચોર અથવા લુચ્ચા લફંગાનો ભય રહેતો નથી. એ ગોઠવણ બધામાં સર્વથી વધારે સારી રાખવામાં આવે છે. આકાશ દીપ ઘણે દૂરથી દેખાય છે અને રાત્રીને વખતે આકાશમાં ચળકતા તારાની માફક તે દૂરથી નજરે પડે છે.

શિબિરમાં ચોરી થતી અટકાવવાને માટે દરેક ઉમરાવ પોતાના ચોકીદારો રાખે છે. તે આખી રાત 'ખબરદાર' એમ બુમો મારતા રહે છે, વળી છાવણીના પ્રાંત ભાગ ઉપર પાંચસે પાંચસો કદમને છેટે ચોકીદારો મુકવામાં આવે છે. તેઓ ચારે તરફ તાપણીઓ કરીને ચોકી કરતા રહે છે, તથા વખતો વખત ઉપર કહ્યુ તેમ ખબરદાર એમ પોકાર્યા કરે છે. કોટવાળ પોતાના સિપાઈઓને આખી છાવણીમાં ફરતા રાખે છે જેઓ ઘણું કરીને બજારની ચોકી વધારે કરે છે. બજાર અને બીજા ભાગોમાં તેઓ નગારાં વગાડતા અને સાવધ રહેજો, જાગીઓ, એમ બુમ મારતા ફર્યા કરે છે. આટલી બધી સાવધાની રાખવા છતાં પણ ચોરી તો થયા જ કરે છે. લોભી નોકરો ઉપર વિશ્વાસ રાખીને સુખથી સુવાતું નથી અને રાતે જાગવાને માટે વહેલા પણ સુઈ રહેવુ પડે છે. આવા પ્રસંગે મોગલ પાદશાહ કેવી રીતે મુસાફરી કરે છે તેનું હવે હું વર્ણન આપવા માઠું.

પાદશાહી સવારી.

સવારીની દરમીયાન ઘણું ખરૂં પાદશાહ તખ્તે રવાનમાં બિરાજે છે,

અને તેને કોઈ લોક ઉચકે છે. આ તખ્ત એક નાની ઓરડી જેવું હોય છે ભભકાદાર સ્તંભો ઉપર તેનો ઉર્ધ્વ આડંબર ઢાંકી દીધેલો હોય છે. હવા જ્યારે સારી હોતી નથી ત્યારે તેની કાચની બારીઓ બંધ કરી દેવાય છે. આ મીયાનાના ચાર બાજુના ચાર સ્તંભ કીનખાબ અને જરીયલ કપડાથી વિટાળી લીધેલા હોય છે. બે આગળ અને બે પાછળ એમ ચાર માણુસો તેને લઇને ચાલે છે અને ખભો બદલાવવાને માટે બીજા આઠ માણુસો તેમની સાથે જ દોડતા રહે છે. હવા અનુકૂળ અને શિકાર રમવા જોગ હોય ત્યારે પાદશાહ ઘોડા ઉપર સવારી કરે છે. વળી કેટલીક વાર હાથીને હોદ્દે ચડીને મુસાફરી કરે છે. હાથીની અંબાડી મેઘાડબર અથવા હોરા જાતની હોય છે. હાથી ઉપરની મુસાફરી ઘણી જ ભભકાબંધ લાગે છે, કારણ કે અંબાડીની અને હાથીના ઓડા વગરેની રચના ઘણી જ મૂલ્યવાન હોય છે. મેઘાડબર નામની અંબાડી ઢોળ ચડાવેલી અને રંગેલી એક નાની પણ રમણીય ચંદ્રશાળા જેવી હોય છે હોરા પણ તેવી જ ઢોળવાળી અને રંગેલી ખુરશીના ઘાટની પણ છજાવાળી હોય છે.

નિયમિત નહિ પરંતુ ટોળાં બંધ થઇને ઉમરાવો હમેશાં પાદશાહની આગળ પાછળ ઘોડે સ્વાર થઇ ચાલ્યા કરે છે મુસાફરી કરવાની હોય તે દિવસે સવારે સઘળા ઉમરાવ અને રાજાઓ તૈયાર થઇ આમેખાસમાં ભેગા થાય છે ઘણા કામવાળા અને વૃદ્ધ તેમાં નથી આવતા. ખાસ કરીને શિકારની સહેલ ઘાએ જવાનું હોય ત્યારે સવારના પહોરથી તે છેક ત્રીજા પહોર સુધી તેમને છત્ર વગર તાપમાં રખડવું પડે છે, એ વિષમ લાગે છે

જ્યારે પાદશાહની સાથે પ્રવાસે ચડેલા નથી હોતા ત્યારે આ સાહેબજાદાઓ જુદી જુદી રીતે ઘણાજ ભભકાથી મુસાફરી કરે છે. તે વેળાએ તાપ તડકો કે ધુળનો ઢગ તેમને હેરાન કરતો નથી, કારણ કે તેઓ સુખપી સુઈ રહેવાય તેવી પાલખીમાં પ્રવાસ કરે છે. સાંજે વાળુ કર્યા પછી તેઓ પોતાના ખાણા ખાતાને આગલે મુકામે મોકલી દેતા હોવાથી જેવા તેઓ ત્યા પહોચે છે કે સુંદર ખાણું વગરે તૈયાર જ હોય છે. ગુરઝેમરદાર નામના છડીદારોથી ઉમરાવો હમેશાં પરિવૃત્ત હોય છે. આવા પુષ્કળ છડીદારો પાયદળની સાથે પાદશાહની આગળ ચાલે છે. ગુરઝેમરદારના સઘળા

માણુસો સુંદર અહેરાના ચુંટી કહાડેલા હોય છે. પાદશાહનો માર્ગ કરવા માટે તેઓ પોતાના દંડુકાથી રસ્તામાંના માણુસોને દૂર રાખે છે.

રાજાઓની પાછળ રાજ્યચિન્હ અને વાજાવાળા ચાલે છે. તેઓની પાસે ચિત્ર વિચિત્ર તતુડાં, નગારાં વગરે હોય છે અને કેટલાકના હાથમાં લાંબો રૂપેરી છોલવાળી લાકડીઓ ઉપર હાથ, પંજા, માછલાં, કાંટા, અને બીજાં પ્રાણી વગરેના અનેક અર્ધ યુક્ત ચિન્હો હોય છે. ઢાલ તરવાર અને તીર કાંમઠા બાંધીને સજ્જ થયેલા ઘોડેસ્વાર ઉમરાવો અને મુનસફદારો તેમની પાછળ હોય છે. પાદશાહને અનુસરનારા ઉમરાવો કરતાં મુનસફદારોની સંખ્યા ઘણી મોટી હોય છે. તેઓ પો ફાટતાં જ આમેખાસ આગળ આવી હાજર થાય છે અને ઘણાક મુનસફદારો તો પોતે પાદશાહની નજરે પડે એટલા માટે અને કેટલાક પાદશાહની પ્રીતિ સંપાદન કરવા માટે હમેશાં ઘણાજ ઉમંગથી તેને અનુસરે છે અને નજરે પડવાના પ્રયત્નમાં રહે છે.

બેગમોની સવારી.

અંતઃપુરમાં રહેનારી બેગમો અને સાહેબજાદીઓ વળી જુદી જ રીતે મુસાફરી કરે છે. તખ્તે રવાનના ધાટની ભોઈ લોકથી ઉપડાતી સુંદર ડોળીઓમાં બેસવું એ તેમને વધારે પસંદ પડે છે. આ ડોળીઓના ઉપર સોનેરી ઢોળ ચડાવેલો હોય છે, તેના પર રંગ બેરંગી ચિત્ર પાડેલાં હોયછે અને તેની ઉપર નાના પ્રકારના રંગિત રેશમી બુટેદાર જાળીઓની તિરસ્કરિણીઓ નાંખે છે. આ તિરસ્કરિણીઓ ઉપર જરીનાં સુનેરી ભરત ભરેલાં હોય છે. આવી જ જાતની તિરસ્કરિણીઓવાળી સુંદર પાલખીમાં બેશી કેટલીક બેગમો પ્રવાસ કરે છે, અને કેટલીક બેગમો બે જોરાવર ઉંટ અથવા હાથીની વચ્ચમાં બાંધેલી ઝુલાની માફક ઝુલતી રહે તેવી ડોળીઓમાં બેસવાનું પસદ કરે છે. આવી રીતે પ્રવાસ કરતાં ઘણી વાર મેં રોશનઆરા બેગમને જોયાં છે. આ પ્રમાણે જ્યારે રોશનઆરા બેગમ મુસાફરી કરતાં હોય છે ત્યારે તેમની ડોળીના આગળના ખુલ્લા ભાગમાં એક અમંત સ્વરૂપા સુંદર પોષાકવાળી દાસી ઉભી રહી તેમને ચમર ઢોળ્યાં કરતી જોવામાં આવે છે. મયૂર પિચ્છથી તે શાહજાદીને માખો અનેરજ ઉરાડે

એની સવારી જવાની હોય છે, તે તે ગામના લોકોને પોતાનાં ઘરે બાર મુકીને ઘણે દૂર નાશી જવું પડે છે, તેમ ન કરે તો તેમનો પ્રાણુ જાય એ- માં શંકા નથી.

પાદશાહી શિકાર.

હવે પાદશાહી શિકારનું વર્ણન કરીશું. એક લાખ માણુસના રસાલા સાથે પાદશાહ કેવી રીતે શિકાર કરતો હશે એમ મને થતું હતુ, પરહુ હવે હું માનું છું કે પાદશાહ તેથી પણ વધારે સૈન્ય સાથે શિકારની મોજ માણી શકે છે. દિલ્હી અને આગ્રાની પાડોશમાં જમુના નદીના કિનારા ઉપર ઠેઠ પર્વતની શ્રેણી સુધી અને દિલ્હીથી આગ્રા સુધીને રસ્તે સળગ જ જમીન અખેડ છે અને તેમાં મોટાં મોટાં ઝાડનાં જંગલો અને છ ફીટ ઉંચા ઘાં- સથી છવાઈ ગયેલાં ખીડ છે. સસલાં અને પક્ષીઓ વગેરેનો હિંદુસ્તા- નનાં પારધીઓને શિકાર કરવા દેવામાં આવતો નથી જ્યાં આ- ગળ ઘણો જ શિકાર મળી શકે તેવી જગ્યાઓ દરેક સુબાએ ત્યાના અધિકારીને પાદશાહના શિકારી સહેલઘાના ઉપરી અધિકારીને બતાવવી પડે છે જે જગા પાદશાહના શિકારને માટે પસંદ કરવામાં આવે છે તેના દરેક નાકાં ઉપર ચોકીદારો મુકી દેવામા આવે છે. શિકાર કરવાની જગા ૧૫-૨૦ માઈલ ફરતી હોય છે અને તેમાં પાદશાહ તથા તેના મોટા મોટા ઉમરાવો પોતાની મરજી પ્રમાણે શિકારી સહેલઘા મારે છે. તેઓ પાળેલા ચિત્તાની પાસે કેવી રીતે શિકાર કરાવે છે તેનુ હવે હુ બ્યાન આપું છું

હું આગળ ઉપર કહી ગયો છું કે, હિંદુસ્તાનમાં હરિણો થાય છે અ- ને પાંચ અથવા છનાં ટોળામાં તે જંગલમાં ફરતાં દેખાય છે દરેક ટોળા- માં એક નર હોય છે અને રંગથી તે સહજ પરખાઈ આવે છે. એવુ હ- રિણાનું વૃંદ જોવામાં આવે કે એક નાના ગાડા ઉપર રાખેલા ચિત્તાને તે દેખાડવામા આવે છે ચિત્તાને તેઓ શિયાઘોષ કહે છે. આ પ્રાણી ગાડા ઉપરથી ઉતરીને તરત જ હરિણોનાં ઉપર જતુ નથી, પણ છુપાતુ છુ- પાતુ આમ તેમ ભમ્યા કરે છે અને જ્યારે ચાર પાંચ છલંગમાં તેમની પર પડાય તેમ રહે છે ત્યારે એકદમ તૂટી પડે છે, એકવાર જો શિકાર છટકી જાય તો તે બીજો પ્રયત્ન કરતું નથી શિકાર હાથ આવે છે તો તે તેના રૂધિરનું પાન કરે છે અને ખાય છે, પરંતુ ઘણીવાર તેમ બ-

નથું નથી, કારણ કે હરિણો ઘણી જ શીઘ્ર ઝડપથી દોડી જાયછે, શિકાર છટકી જાય છે ત્યારે ચિત્તો ઉભો રહે છે અને પાળનારને પુનઃ તેને પકડવો એ કંઈ વિષમ પડતું નથી. રખેવાળ ધીરે ધીરે કાલાં કહાડતો અને માંસના કકડા નાંખતો તેની પાસે જાય છે અને આંખો ઉપરે પાટો બાંધી લઈ પાછો લઈ આવે છે. મુસાફરીની દરમીઆન એક વાર આવી જાતની રમુજ થઈ હતી. એકવાર લશ્કરના માર્ગમાં થઇને હરિણોનું એક ટોળુ પસાર થતું હતું તેવામાં બે ચિત્તાઓનાં ગાડાં પાસે જ હતાં. એકની આંખે અંધારી બાંધેલી નહોતી તેથી હરિણોને જોઈ તેમની પાછળ પડવાને તેણે ઘણી તાણપછાડ કરી હતી, ઉંટ. ઘોડા અને હાથીઓમાં થઇને હરિણો પસાર થઈ ગયા છતાં પણ જ્યારે પેલા ચિત્તાને છૂટો મૂક્યો ત્યારે, જો કે ચિત્તાઓ ગયેલા શિકારપર સાધારણ રીતે ફરીને તલપ મારતા નથી, તોપણ આ ચિત્તાએ લાગ શોધી એક હરિણને પકડી પાડ્યુ હતું અને અમને તે જોતાં ખુબ રમુજ થઈ હતી.

કાળા ગોધાનો શિકાર પણ ગમ્મત આપે તેવી રીતે થાય છે. પ્રથમ એક મોટી ઝાળમાં તેને ફસાવવામાં આવે છે અને ધીરે ધીરે ઝાળ સંકેલી લઈ જ્યારે તે સાકડી જગામાં આવી જાય છે, ત્યારે પાદશાહ કેટલાક ઉમરાવોની સાથે તીરથી તેનો શિકાર કરે છે તરવાર અને ભાલા પણ આ શિકારમાં વપરાય છે કોઈ વાર આ પ્રાણીઓ એટલાં બધાં ગરાય છે કે પાદશાહ તેમનાં માંસ ઉમરાવોને ભેટ દાખલ મોકલેછે, બગલાં વા સારસનો શિકાર કેવી રીતે થાય છે તે જાણવા જોગ છે. તેમના ઉપર છોડી મૂકેલાં બાજપક્ષીની સાથે હવામાં તે કેવી રીતે પોતાનો બચાવ કરે છે તે જોવા જેવું થઈ રહે છે. કેટલીક વાર તેઓ બાજને મારી નાખે છે, પરતુ ગોળાકારમાં ઉડતાં તેમની ગતિ ઘણી જ મંદ હોવાથી બીજા બાજપક્ષીઓ તેમને પકડી પાડી મારી નાખે છે.

સઘળી જાતના શિકાર કરતાં સિંહનો શિકાર વધારે ગમ્મત આપનારો, રાજશી અને જોખમ ભરેલો છે પાદશાહ અને શાહજાદાઓ વગેરે સિંહનો શિકાર કરે છે અને બીજાને તેની રજા લેવી પડે છે. સિંહ જ્યાં આગળ રહેતો હોય ત્યાં તેને નિરતરનો વાશી કરવા માટે શિકારીઓ તેની બોડ આગળ એક ગધેડો બાંધી આવે છે, એને ખાઇને સિંહ એક રાત ઉંઘે

છે અને સવારે જાગે છે ત્યારે તો ત્યાં વળી બીજો ગધેડો બાંધેલો હોય છે. આ પ્રમાણે ઘણા દહાડા સુધી એકને એક ઠેકાણે શિકાર મળવાથી સિંહ ત્યાંનો વાસી થઈ જાય છે. પછી જ્યારે પાદશાહ શિકાર કરવા માટે આવી પહોંચ્યા છે, એમ શિકારીઓને સમાચાર મળે છે ત્યારે તેઓ એક ગધેડાના ગળામાં અફીણ ઘાલી તેને પેલી જગા ઉપર જઈને બાંધી આવે છે. આથી કરીને સિંહના ઉપર અસર થાય છે અને તે શિકારમાં ગમ્મત ઉપજાવે છે. કાળા ગોધાને માટે જેમ ઝાળ નાંખવામાં આવે છે તેમ ત્યાર પછી સિંહના ઉપર પણ એક મોટી ઝાળ નાંખવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે શિકારની બધી તૈયારી થઈ રહ્યા પછી એક મોટા હાથી ઉપર ચડીને ઉમરાવોની તથા બીજા સૈનિકોની સાથે પાદશાહ શિકાર કરવા જાય છે. ઝાળની બહાર રહી પાદશાહ સિંહના ઉપર ગોળી ફેંકે છે. ઘાયલ થયેલો સિંહ તેની રીત પ્રમાણે હાથીના ઉપર છલંગ મારવા જાય છે, પરંતુ ઝાળને લીધે અટકે છે અને પાદશાહ પછી જ્યાં સુધી તેનો પ્રાણ જાય ત્યાં સુધી તેના ઉપર ગોળી બહાર ચલાવે છે.

છેલ્લા સિંહના શિકાર વખતે એમ બન્યું હતું કે, પાદશાહે ગોળી મારવાથી કુપિત થયેલો સિંહ એક ઘોડેસ્વાર પર તુટી પડયો હતો અને તેના ઘોડાને મારી નાંખી ઝાળમાંથી છટકી ગયો હતો. શિકારીઓ તરતજ તેની પુંઠે પડયા અને ફરીને તેને ઝાળમાં ફસાવ્યો. એ શિકારની દરમીઆન આખા લશ્કરમાં હોહા થઈ ગઈ હતી અને સર્વેને ઘણી અગવડ વેઠવી પડી હતી. ત્રણ ચાર દિવસ સુધી અમારે ભયંકર બીયાબાનમાં રહેવું પડયું હતું અને એ જંગલ પણ પહાડી અને ઊંટ ન દેખાય તેવા ઉંચા ઘાસથી ભરેલું હતું. છાવણી નાંખી બજારની ગોઠવણ કરવામાં આવી નહોતી, તેમજ છાવણીની પાસે કોઈ ગામ કે શહેર આવેલું નહોતું. આ ગડબડાટની અંદર જેમને ખાવાનું મળ્યું હશે તેમનાં ધન્યભાગ્ય. આમ થવાનું કારણ શું હતું તે હું આપને જણાવું છું, પાદશાહ જ્યારે સિંહને મારે છે ત્યારે સારા શુક ન થયા એમ માનવામાં આવે છે, પરંતુ સિંહ જો છટકી જાય તો રાજ્ય ઉપર કંઈ આફત આવવા રૂપ અપશુકન કહેવાય છે. આથી કરીને સિંહ છટકી જતાં ત્યાંજ છાવણી નાંખી તેને પુનઃ મારવાનું ઠર્યું હતું, અને સહુને વિટંબના પડી હતી. છેવટ સિંહને માર્યો અને પાદશાહ ઉમરાવોનો

દરબાર ભરીને બેઠો હતો ત્યાં તેને લાવ્યા. દરબારમાં મારેલા સિંહને ભરવામાં આવ્યો તથા તે, કેટલો લાંબો હતો, તેનો રંગ કેવો હતો, તેના દાંત કેવા હતા વગેરે ઝીણી ઝીણી બાબતોની પણ નોંધ કરી લેવામાં આવી અને પાદશાહે તેને ફલાણે દિવસે માર્યો વગરેનાં લખાણુ થયાં, ત્યાર પછી સઉને પ્રવાસ કરવાની છુટ મળી. ગધેડાને અફીણ ખવરાવે છે તેથી સિંહ ઉપર શી અસર થાય છે, તેનો ખુલાશો એવો છે કે, તે મસ્ત બની ઊંઘે છે, પરંતુ તજવીજ કરતાં એક શિકારીએ મને ખાત્રી પૂર્વક જણાવ્યું હતું કે, એ તો ગપ છે અને સિંહ તો અફીણ ખાધા વગર પણ જો તેણે પેટપુર શિકારનું ભક્ષ કરેલું હોય છે, તો સારી રીતે ઊંઘે છે.

મોટી નદીઓ ઉપર પણ પુલ હોતા નથી, એમ હું તમને આગળ કહી ગયો છું. મછવાના પુલ નાંખી લશ્કરને મોટી નદીઓની પાર લઈ જવામાં આવે છે. પાટીઆં ઉપરથી પ્રાણીઓ લપસી જાય નહિ તેટલા માટે તેના ઉપર માટી અને ઘાસ નાંખવામાં આવે છે. પુલના બન્ને છેડા આગળ ઘણીજ ગડબડ થાય છે; કારણ કે સૈનિકો અને પ્રાણીઓ ત્યાં આગળ થઇને પસાર થતાં પોચી માટીને લીધે નીચે ઉતરી પડે છે અને કોઈ કોઇવાર તો ઘોડા તથા ઊંટ સામાનની સાથે તેમાં કળી જઇ તરફડીયાં મારે છે અને લોક તેમના ઉપર થઇને ચાલ્યા જાય છે. એક દિવસની અંદરજ જો નદી ઓલંગી પાર જવાનું હોય તો તો ત્યાં આગળ બહુજ ત્રાસજનક બનાવ બને છે અને ગોટાળો થાય છે, પરતુ ઘણીવાર એમ બનતું નથી, કારણ કે પાદશાહ પુલની આગળ આવી છાવણી નાંખી પડે છે અને ત્રણ ચાર દિવસે ધીરે ધીરે સામે પાર જઈ બીજી છાવણી નંખાય છે, એટલે પ્રાણીઓ, માણસો અને સરસામાન સારી રીતે સામે પાર જઈ શકે છે. સઉ પુલ ઉપર થઇને પેલે પાર જાય ત્યાર પછી પાદશાહ પેલે પાર જાય છે.

આ પાદશાહી છાવણીમાં સૈનિકો અને ચાકરો મળીને કેટલાં માણુસ છે તેની ગણના કરવી એ કંઈ સહેલું કામ નથી આના સંબંધે ભિન્ન ભિન્ન મત છે, છતાં પણ હું સાહસિક થઇને કહુ તો આ છાવણીમાં 'કંઈ નહિ તો એક લાખ તો ઘોડેસ્વાર છે. ઘોડા, હાથી અને ખચ્ચર મળીને અઢી લાખ પ્રાણીઓ; વળી પચાસ હજાર ઉંટ એટલીજ સખ્યામાં બળદો તથા

ગઈ છે, તે છાવણીમા હમેશા જુદે જુદે માર્ગે પ્રવેશ કરે છે આ પ્રમાણે કઈ પ્રયોજન વગર થાય છે, એમ ન ધારવુ પાદશાહ જુદે જુદે માર્ગે પ્રવેશ કરે છે તેનુ કારણ એ છે કે, તેથી તેને ઉમરાવોના પડાવ તપાસવાનો અને તેમની નજરો લેવાનો લાભ મળે છે દિલ્હી અને લાહોર વચ્ચે કેવા ગામડા અને નગરો આવેલા છે, તે વિષે તો હુ કઈ બોલતો નથી, કારણ કે તેવા ગામ કિવા શહેર છે જ નહિ, અને છે તે મેં જોયાં નથી, કારણ કે હુ અને મારા આગા સાહેબ ઘણી વાર મુખ્ય રસ્તો મૂકીને આડ રસ્તે મુસાફરી કરતા હતા એક પડાવથી ઉપડેલા બીજે દિવસે સવારે ગમે તે રસ્તે થઇને જઈ પહોચતા આમ હોવાથી ગામડા વગરે ઘણાં જોવામા આવ્યા નથી

લાહોર.

લાહોર જેનું રાજધાની નગર છે તે રાજ્યને પંજાબ કહે છે, તે કઈ અકારણ નથી પાચ નદીઓ કાશ્મિરની આસપાસના મોટા પર્વતમાંથી નીકળી આ દેશમા વહી સિંધુમાં પડે છે, અને સિંધુ નદી સિંધમા થઇ ઈરાની અખાતના મુખ આગળ હિંદી મહા સાગરને મળે છે લાહોર તેજ પ્રાચીન બુસેફેલોસ કે બીજુ તે હુ કહી શકતો નથી, તેમ તે એજ એમ કહેવાનુ આડબર પણ કરતો નથી દ્વિતીયના શાહજાદા તરીકે સિકદર એટલે એલેક્ઝાડર અત્રે પ્રસિદ્ધ છે જીત સબધે લોક તેને યાદ કરે છે બીજુ વિશેષ કઈ જાણતા નથી પાચ નદીઓમાની રાવી નદી ઉપર વસેલુ લાહોર નગર છે તે આપણી લોયેસ નદીના જેવડી અને તેની જ માફક પ્રવાહને બદલતી માલૂમ પડે છે હાલ નદી લાહોરથી લગભગ માઇલ પોણો માઇલ દૂર જતી રહેલી છે નદીનો પ્રવાહ દૂર જવાથી પૌર જનને કેટલીક અડચણ પડે છે અદ્યાપિ પણ જુનો પ્રવાહ માર્ગ દેખાય છે દિલ્હી અને આગ્રાથી જુદી જ ઢબે લાહોરના મકાનો ઊંચી બાધણીના છે, પરતુ વીસ પચીસ વર્ષથી ત્યાથી રાજ્યગાદી કહાડી નાખવાને લીધે તે બધા જીર્ણ થઈ ગયા છે અને નગર પણ પાયમાલીની સ્થિતિ ઉપર આવી ગયુ છે ગયાં વર્ષોમા ઘણો વરસાદ પડવાથી કેટલાક ઘર પડી ગયાં છે અને માણસો પણ તેમા દટાઈ ગયા હતા હજી પણ પાચ છમોટા માર્ગોપર સારા

સારાં મકાનો છે અને તેમાની બે ત્રણ શેરીઓ તો બે અઢી માઇલ લાંબી છે તેમાંનાં મકાનો પણ હવે થોડાજ વખતમા લાંબાં થઈ સુઈ જશે, એમ લાગે છે રાવી નદીનો પ્રવાહ દૂર જતો રહેવાથી રાજમહેલ દૂર પડી ગયો છે દિલ્હી અને આગ્રાના જેવો તો નહિ પણ લાહોરનો રાજમહેલ પણ એક સુંદર મકાન છે આજ બે માસથી કાશ્મિરના રસ્તામાં આવેલા પર્વતો ઉપરથી બરફ ગળી જઇને માર્ગ થાય તો આગળ વધીએ, એમ વાટ જોતા અમે અહીં પડેલા છીએ લાહોરથી ઉપડવાનો કાલે વહાર છે અને પાદશાહ તો ગઈ પરમ દિનના ઉપડી ચૂક્યા છે જુનો તબુ ભારે હોવાથી કામ નહિ લાગે એમ કહેવાતા ગઈ કાલે મેં પણ એક નાનો કાશ્મિરી તબુ મારે માટે ખરીદ કર્યો છે, અને આવતી સવારે ઉપડનાર છુ પર્વતોની અંદર મોટા તબુને માટે જગા મળવાના સાસા પડે તથા તે ભારે હોવાથી ઉચકે પણ કોણ? કારણ કે ઊંટને તો હવે પર્વતી માર્ગમા રજા આપી, મજુરો કરી સર સામાન લેઈ જવાનો છે હવે અમે ઉપડવાની ત્વરામાં છીએ એટલે હાલ આટલેથીજ અટકુ છુ

* સાહેબ! મેં તો ધાર્યું હતુ કે-આમલમંડળના કિનારા ઉપર મને જે ગરમી લાગી હતી તે હવે દુનિયાંના કોઈ પણ ભાગમા લાગવાની નથી પરતુ તે ધારણા ખોટી પડી લાહોરથી નીકળ્યા પછી ચોથે દિવસે એવી ગરમી પડવા માંડી હતી કે હિંદુસ્તાની લોક પણ તેને માટે બુમ પાડતા હતા, તો આપણા શા ગજા? લાહોરથી ભીમનગર જતા રસ્તામાં એવી ગરમી પડે છે કે ન પુછો વાત આ નગર કાશ્મિરના પ્રદેશમા પેસવાના સ્થાન ઉપર આવેલુ છે હુ જરા પણ અતિશયોક્તિ વગર કહું છુ કે, આજ કાલ સવારના પહોરમા ઉઠયા પછી સાંજે જીવતા રહીશુ કે તાપથી સેકાઈ જઈશુ, એવી મરણપ્રાય ધાસ્તીમા હુ દિવસો ગુજારૂં છુ આટલી બધી ગરમી પડવાનુ કારણ એ છે કે હાલ અમે ઉત્તર તરફ જઇએ છીએ અને સામેના ઊંચા પર્વતો તપીને અમને ગરમી આપે છે સાંજે ત્યાંથી ઠંડી લહેરો આવે છે, પણ આખો દિવસ તો ગજબ ગરમી પડે છે પરતુ જે ગરમી મને આવતી કાલે તો કદાચ સ્વધામ પહોચાડશે તેને માટે હવે તત્વત લબાણ કરવાનું શું પ્રયોજન છે

* એજ ગૃહસ્થપર બાર્નિયરે લખેલો ચોથો પત્ર

* સાહેબ! હિંદુસ્તાનની એક મોટી નદી જેને ચીનાબ કહે છે તે અમે કાલે ઉતર્યા હતા મોટા મોટા ઉમરાવો જમનાને ઠેકાણે અત્યાર સુધી આ નદીનુ જ મધુર પાણી પીતા હતા, મને તો આશા હતી કે ચીનાબ ઉતર્યા પછી અમે કાશ્મિરના શીતળ દેશમા પહોચીશુ, પરતુ તે વાત ખોરવે પડી છે, હજી તો રસ્તો લાબો છે, પ્રતિ દિન ગરમી વધારે લાગતી જાય છે અને દિવસ પર દિવસ મહા કૃષ્ટત્તર થતો જાય છે નદી ઉપર નાખેલો હોડીઓનો પુલ હુ બપોરના ઉતરી ગયો હતો-છતા, જો મારા તબુમા સાંજની વાટ જોતો બેશી રહ્યો હોત તો મને કઈ ફાયદો થાય તેમ નહોતુ બધા લોક સાજ સવાર તાપ ઓછો થાય ત્યારે ઉતરવાના વિચાર પર હતા ત્યારે હુ બપોરી વેળાએ ઉતરી ગયો તે ઠીક થયું આમ કરવામા હુ મારી દીર્ઘદૃષ્ટિથી એક ઘાતમાથી ઉગરી ગયો એમ કહુ તોપણ ચાલે, કારણકે ચીનાબ ઉતરતા જે ધમાચકડી અને મારામાર થઈ હતી તેવી બીજી કોઈ વાર થઈ નથી નદીનુ બાહુ રેતાળ હોવાથી પુલની છેવટની હોડી આગળ રેતીથી પુલની સપાટી પુરી દેવામા આવી હતી, છતા ઉંટ હાથી અને બળદ ગાડા વગરેના આનવાથી રેતી સરી જઈ તેમા પ્રાણીઓ ઉતરી પડી પ્રવાહમા તણાઈ જતા હતા તથા લોકો અને ઢોર ગારામા કળી ગયેલા પ્રાણી ઉપર થઇને ચાલ્યાં જતા હતા આવી ગડમડના વખતમા વળી ઉમરાવો અને અધિકારીઓના હજુરીઓ પોતાના સ્વામીની આગળનો માર્ગ ખુલ્લો કરવાને માટે સોટીનો ઉપયોગ છુટથી કરતા હતા મારા નવાબ આગા સાહેબનું લોખડના ચૂના તથા બીજા સામાન આથેનુ એક ઉંટ પણ એ ગામડામાં પેશી ગયું હતુ આથી મને ભય છે કે મારે પણ આજ બજાર ની રોટી ખાવી પડશે

આવી દુ ખતર અને જોખમ ભરેલી મુસાફરીએ કયો યૂરોપિયન નીકળશે ? આવી ભયકર મુસાફરીમા જવુ એ ઘણી જ મૂર્ખાઈ અને અવિચાર ભરેલુ છે આ મુસાફરીમા મારી જીદગી સતત જોખમમા રહેલી છે આવા દુ ખમાથી આગળ ઉપર કદાપિ સુખ નીકળશે લાહોરમા મેં દિલ્હીની માફક ઉઘાડી અગાશીમા સુવાનુ રાખ્યુ હતુ તેથી મારા સાધા ઝલાઈ ગયા છે, જો કે તે પ્રમાણે સુવાથી દિલ્હીમા તો કઈ દુ ખ થતુ ન

* બર્નિયરનો પાચમો પત્ર

જો આ રીતે નિયમ રાખવામા ન આવે તો ઘણાક ઉમરાવો, મુન સફદારો અને વેપારીઓ મોજ શોખને ખાતર કાશ્મિરમા જાય અને ત્રો જમાશે તથા કમાય, પરતુ તેમ થાય તો પાદશાહના માણસોને ખોરાકની તગી વેઠવી પડે માટે નિયમમાં સખ્ત રહેવાય છે

જનાનાની બેગમો તથા સામાનને માટે પાદશાહ કેટલાક પસદ ગીના હાથી સાથે રાખે છે હાથી એ મોટુ પ્રાણી છે તેમ છતા પણ ઘણુ ઠરેલ પગનું છે તે એક પગને બરોબર ગોઠવ્યા વગર બીજો પગ ઉપાડતુ નથી પાદશાહની પાસે કેટલાંક ખચ્ચર છે, પરતુ ઘણા ઉપયોગનાં નથી ઉંટને સાથે રાખવામા આવતાં નથી, કારણ કે પ ર્વતના સાકડા અને ખડબચડા માર્ગમાં તેમના લાબા પગ ગોઠી શકતા નથી ઉટને ઠેકાણે કોળીઓ રાખવામા આવે છે, જેની સખ્યા ઘણી હોય છે માત્ર પાદશાહની સાથે જ છ હજાર કોળીઓ રહે છે મેં ત્રણ હેનકરી રાખેના છે જો કે ઘણો સામાન તો મેં લાહોરમા રાખેલો છે દરેક ઉમરાવ અને રાજાએ પોતે પણ એમ કરેલુ છે ભીમબરમા સર્વેના સર સામાનને માટે નહિ નહિ તો, પદર હજાર મજુરો એકઠા થયા હશે કેટલાક મજુરો કાશ્મિરના સુબાએ મોકલ્યા કે કેટલાક આસપાસના રાજાઓએ મોકલ્યા છે અને ઘણાક સારી મજુરી મળવાની આશામા આવેલા છે અહીં મણ બોજાને માટે દશ ક્રાઉન લેખે મજુરી સરકારે ઠરાવેની છે ત્રીશહજાર આવા મજુરોની જરૂર પડશે એમ કહેવાય છે, જો કે પાદશાહનો, ઉમરાવોનો અને વેપારીઓનો ઘણોક સામાન તો એક મહિના પહેલાંથી કાશ્મિરમાં વહ્યો જાય છે

સાહેબ, કાશ્મિરના પ્રાચીન ઇતિહાસમા લખેલુ છે કે પૂર્વે આખો દેશ એક સરોવર જેવો હતો કાશ્યપ નામના ઋષિએ બારામુલ્લાના પર્વત આ ગળથી જળોત્પાત કર્યો હતો અને તેથી સરોવર ખાલી થઈ આખો પ્રદેશ વસવા જોગ થયો હતો આ હેવાલ મુળના ઇતિહાસમાંથી બનાવેના એક સક્ષિપ્ત ઇતિહાસમાં આપેલો છે એ સક્ષિપ્ત ઇતિહાસ જહાગીર પાદશાહે ઇરાની ભાષામા લખાવેલો છે, અને હાલ હું તેનુ ભાષાતર કરૂં છુ આ પ્ર દેશ જળથી ઢકાયલો નહિ હોય એમ કહેવાને હુ માગતો નથી, કારણ કે થેસલી અને બીજા પણ કેટલાક પ્રદેશો જળથી ઢકાયના હતા એમ કહેવાય

છે પરંતુ જેને જળમાર્ગ એવું નામ આપેલું છે તે માર્ગ મનુષ્ય જાતનો કરેલો હોય એમ હું માની શકતો નથી, કારણ કે—જે પર્વતમાંથી એ માર્ગ છે તે ઘણોજ મોટો અને સિદ્ધા ઢોળાવનો ઊંચો પર્વત છે આ પ્રદેશમાં વારવાર ધરતી કંપ થાય છે એટલે મારું ધારવું તો એવું છે કે—કોઇવાર ધરતી કંપના આંચકા સાથે આ જળોદ્ધાત થયેલો હશે અરમસ્તાન તરફના આરમ લોકને માનીએ તો તેણી તરફ આવેલી બામળમડળની સામુદ્રધુની પણ એક ધરતી કંપના આંચકાથીજ બનેલી હોય એમ લાગે છે, અને તેથી કરીને એક નાનો પ્રદેશ તેના નગરો અને ગામડા સાથે અખાત થઈ ગયો છે

કાશ્મિર હાલ સરોવર નહિ પણ એક સુંદર પ્રદેશ છે તેમાં નાના મોટા ડુંગરો આવેલા છે તે આશરે ૯૦ માઇલ લાંબું અને ૩૬ માઇલ પહોળું છે લાહોરની ઉત્તરે હિંદુસ્તાનના છેડા ઉપર આવેલું છે કાકેસસ પર્વતના ઉત્સંગમાં, મોટા અને નાના ટિબેટની પાસે અને આતરના જમુના રાજ્યની પાસે તે પર્વતથી પરિવૃત્ત થયેલું છે

સપાટ પ્રદેશની પાસેનો કાશ્મિરને વિંટાઈ રહેતો પર્વત ઘણો ઊંચો નથી તેના ઉપર લીલીછમ લીલોતરી આવેલી છે અને ઠેકાણે ઠેકાણે નીચા ઉચ્ચા વૃક્ષો અને ઘાસના શાદ્વલો આવેલા છે ગાયો, ઘેટા, બકરા, અને ઘોડા તથા બીજી બધી જાતમાં પશુઓ લીલું ઘાસ ચરતાં ત્યાં નિરંતર જોવામાં આવે છે જુદી જુદી જાતના હરિણો અને સસલા સિવાય બીજી ઘણી જાતના શિકારી જાનવર પણ પુષ્કળ છે કસ્તુરી મૃગ પણ કોઈ કોઇવાર તેના ઉપર ચરતા જોવામાં આવે છે મધમાખીઓ પુષ્કળ થાય છે, અને હિંદુસ્તાનમાં જે સર્વોત્તમ મનાય છે એવા કાશ્મિરમાં ઘણું કરીને સાપ, વાઘ, રીંછ અથવા સિંહ જેવાં ભયંકર પ્રાણીઓ બહુજ ઓછા અથવા બીલકુલ નથી એમ કહીએ તોપણ ચાલે આ પર્વતો માત્ર રળીઆમણા છે એટલુંજ નહિ, પણ તેમાં દૂધ અને મધ ભરેલું છે, અર્થાત્ ગાયો અને મધમાખીઓ વગેરે તે આપનાર છે એમ કહીએ તોપણ ખોટું નથી

ઉપર વર્ણવ્યા તે પર્વતોની પેલી તરફ મોટા અને અત્યંત ઉંચા પ-

* કાશ્મિરમાં ત્રણ માસ રહ્યા પછી તેના સબંધે લખેલો પત્ર

ર્વતોની હાર આવેલી છે એ ઉચ્ચ પર્વતોના શિખરો ઉપર નિરતર બરફ પડ્યો રહે છે અને ઓલિમ્પસ પર્વતના શૃંગોની માફક વાદળોને ચુમ્બન કરતા તેના શિખરો સતત ધવલતા ધારણ કરતા તેજથી પ્રકાશિત લાગે છે આ બધા પર્વતોમાથી અસંખ્યાત નાના ઝરણો વહ્યા કરે છે પર્વતના શિખર ઉપર પણ ઝરણ જોવામાં આવે છે લોકો તેને સુદર નીકો બાધીને પોતાની ડાગરોની ખેતરોમા વાળે છે અને વધારાનાં પાણી પાછા નીચેના ખીણ પ્રદેશમા વહેવરાવી દેછે હજારો ઝરાના આકારમાં વહેતા આ નિર્ઝરોના પાણી કાશ્મિર જેવા નયનાભિરામ પ્રદેશમાં અનેક નાના નાના જળ માર્ગોમાં થઇને છેવટ ખીણના નીચા પ્રદેશમા જઈ એકત્ર થાય છે, અને તેમના સમવાયક જળથી એક મોટી અને સુદર નદી બને છે આપણી શાઇન નદીના જેવડી આ નિર્ઝરોની બનેલી જેલ્હમ નદીમા વહાણો પણ ચાલી શકે છે મદપ્રવાહે વહેતી આ નદી આખા પ્રદેશની પ્રદક્ષિણા ફરી પાટનગર-શ્રીનગરના મધ્ય ભાગમાં થઇને ધીરી ધીરી બારામુલ્લાના ઘાટ આગળ આવે છે અને ત્યા આગળ તેને બે ઉભા પર્વતોની કદણોમાથી દેવતાઈ માર્ગ મળે છે, તેમાથી મોટા પર્વતમાથી બહાર નીકળી બીજી ઘણી નદીઓના પાણીને પોતામા એકઠાં કરી લઈ મોટા રૂપવાળી જેલ્હમ બહારના ઉચા નીચા ખડકવાળા પ્રદેશમા ઢાળને લીધે જોશબધ વહેતા પોતાના ઘોષિત જળથી ખડકોમા ખળખળાટ કરતી વહે છે, અને અટક તરફ જતાં આગળ સિધુ નદીને મળે છે

પર્વતોમાથી નીકળતાં અસખ્યાત ઝરણોથી ખીણમા અને ડુંગરી પ્રદેશ ઉપર મનોહર ભાજીપાલો અને લીલોછમ વનસ્પતિ સર્વદા છવાઈ રહેછે આખો દેશ ફળદ્રુપ અને સારા ખેડાણવાળી વાડીના જેવો ચેતોહર દેખાવ આપે છે ઘણાજ રમણીય લતાગૃહોથી છવાયના ગામડાં અને પશુ સર્વત્ર દષ્ટિએ પડે છે દુર્વામય લીલાં સપાટ વનો, દ્રાક્ષના મડપો, ચોખાનાં, ઘઉના શણના અને કેસરના તથા બીજી જાતની શાક ભાજીના સુદર લીલાં ક્ષેત્રો સર્વત્ર દેખાય છે અને તેમા વચ્ચે વચ્ચે ઝરણો, નાનાં તળાવડા, અને સરોવરો આવી રહેલા છે, જેનો દેખાવ જોનારને ઘણોજ મનમોહક લાગે છે આખા પ્રદેશમા યુરોપમાં થતો ભાજીપાલો અને ફુલ ઝાડ થાય છે અને દ્રફળ, જામફળ, પસ્તા, તથા અખરોટના ઝાડ ફળના ભારથી નમી પડતાં

દૃષ્ટિએ પડે છે. સદ્‌ગૃહસ્થોની વાડિયોમાં તડબુચ, મીઠાં લીંબુ, દ્રાક્ષ, રાતાં બીટફળ, અને આપણા દેશની શાક તરકારી થાય છે. આ સિવાય બીજા ફળ અને વનસ્પતિ પણ ઘણી થાય છે, કે જેનાં નામ પણ હું જાણતો નથી.

અહીંનાં ફળો આપણાં ફળોનાથી ઉતરતાં છે અને ઘણાં થતાં પણ નથી, પરંતુ એમ થવાનું કારણ જમીનનો દોષ નથી પણ અત્રેના ખેડુત અને માળીઓ અજ્ઞાન છે, તે છે, કારણ કે ફ્રાંસના આપણા માળીઓ ઝાડને જેમ ખીલવી જાણે છે તેમ કરતાં અત્રેના માળીઓને આવડતું નથી. કાશ્મિરમાં રહ્યો તે દરમીઆન મેં ઘણી જાતનાં ઉત્તમ ફળો ખાધેલાં છે. અને તે ઉપરથી હું એવા મત ઉપર આવેલો છું કે, જો કાશ્મિરના માળીઓ અને ખેડુતો લગાર વધારે ધ્યાન આપવા માંડે તો તે ફળો યુરોપનાં ફળોના જેવાંજ સારાં થાય.

કાશ્મિરના રાજ્યનું રાજ્ય નગર કાશ્મિર એજ નામનું છે. રાજ્ય નગરને કોટ નથી અને તે સવા બે માઇલ લાંબુ અને દોઢ માઇલ પહોળુ છે. એક અર્ધ ગોળાકારના મોટા પર્વતના ઉત્સગમાં તે આવેલું છે. તે ૧૨-૧૫ માઇલ ઘેરાવના એક નિર્મળ જળના સરોવરના તટ ઉપર બાંધેલું છે. આ સરોવર જીવતા પાણીનું છે અને પર્વતમાંથી ઝરી આવતાં ઝરણાંથી તેનું પાણી તાજુ રહે છે. નગરમાં થઇને જતી નદીની સાથે તેનો મેળાપ થાયછે,એટલે જેમ તેમાં નવું પાણી આવતું જાય છે તેમ વિતસ્તાને માર્ગે જુનું પાણી વહી જાય છે. નગરની વચ્ચે નદી હોવાથી તેના ઉપર લાકડાના બે પુલ નાંખેલા છે. નદીના કિનારા ઉપર બાંધેલાં ઘરો લાકડાનાં જ ઘણે ભાગે છે, તેમ છતાં તેને બે ત્રણ માળ હોય છે. ગામમાં ઘણાં ઘર પથ્થરમાં બાંધેલાં છે અને પુરાતન ખડીએર જેવાં થઈ પડેલાં બીજાં ઘણાંક દેવાલયો પણ ગામમાં તથા આસપાસ પથ્થરની બાંધણીનાં જોવામાં આવે છે. લાકડાં ઘણાં સોંઘાં પડે છે, કારણ કે નદીઓને માર્ગે પર્વતમાંથી તે લાવતાં ઝાઝુ ખરચ થતું નથી. નદીના તટ ઉપરનાં ઘરોને નદીની બાજુ ભણી નાની વાડી કઢાડેલી હોય છે અને વસંત તથા ઉનાળાની ઋતુમાં જ્યારે લોકો નદીના પાણીમાં મોજ મારવા નીકળી પડે છે, ત્યારે આ વાડીઓ અને ઘરો ઘણીજ મનોહર શોભા અને આનંદ આપે છે. સદ્‌ગૃહ-

સ્થાનાં મંદિરની આગળ પાછળ વાડી હોય છે એટલુંજ નહિ, પણ ઘણા ગૃહસ્થોના ઘર આગળ તો સજીવન પાણીનાં ઝરણોની નહેરો કાઢેલી હોય છે, જેમાં માલીક પોતાને ફરવા જવાની હોડીઓ રાખે છે. આ હોડીઓમાં બેશીને ગૃહસ્થો ચાંદની રાતમાં સરોવરમાં ફરવા નીકળી પડે છે.

શ્રીનગરના પ્રાંત ભાગ ઉપર એક એકાંત પર્વત આવેલો છે. આના ઉપર અને ઢોળાવપર વાડીવાળાં સુંદર મંદિરો આવેલાં છે. શિખર ઉપર એક મસજીદ અને મઠ બાંધેલાં છે, તે બન્ને મકાનો સારાં છે. આ પર્વત ઊંચાં ઊંચાં સુંદર વૃક્ષોથી છવાયલો છે. તેનો દેખાવ ઘણોજ રળીઆમણો લાગે છે એટલુંજ નહિ પરંતુ તેની હરિયાળીથી તેને 'હરિપર્વત' કરીને કહેવામાં આવે છે.

આ શૈલની સામે એક બીજો ડુંગરો છે અને તેના શિખર ઉપર 'તખ્તે સુલેમાન' નામની મસજીદ બાંધેલી છે. આ મકાન પૂર્વનું કોઈ હિંદુ દેવાલય હોય એમ મને લાગે છે, જો કે મુસલમાનો તો કહે છે કે મહમ્મદ જ્યારે કાશ્મિરમા આવ્યો ત્યારે તેણે તે બંધાવ્યું હતું. મહમ્મદ કદી કાશ્મિરમાં આવ્યો હોય એમ લાગતું નથી.

શ્રીનગરના સુંદર સરોવરમાં ઘણીક તરતી વાટિકાઓ છે. નિર્મળ પાણીમાં ફુલ ને ફળનાં ઝાડપી તે ઘણી રમણીય દેખાય છે. આ તરતા ટાપુઓ ઉપર મોટાં મોટાં શરૂનાં ઝાડ જેમ હોડીઓના કુવા હોય તેમ દેખાય છે. નગરથી પર્વત તરફનો ઢોળાવ મંદિરો અને પુષ્પ વાટિકાઓથી ભરપૂર છે. અહીંની હવા અનુકુળ અને નિવાસસ્થાન ઘણું સ્પૃહણીય છે. ઢોળાવપરનાં મંદિરોના ઓટલાપરથી નજર કરતા નાનાં નાના ખળખળાટ વહેતા ઝરણો, કાચના જેવું સ્વચ્છ મોટુ સરોવર, તેમાંની તરતી વાટિકાઓ અને સામે આવેલું શ્રીનગર વગેરેનો દેખાવ આંખને આનંદ પમાડે છે. સઘળી વાટિકાઓ અને ઉદ્યાનોમાં કાશ્મિરના રાજાનું એક ઉપવન ઘણુજ મનોહર છે. તેનું નામ 'કામવન' છે તે ખરેખર તેને યોગ્યજ છે. સરોવરમાં થઇને કામવનમાં જવાનો માર્ગ એક નિર્ઝરમાં થઇને જાય છે અને તેના ઉભય તટ હરિયાળીથી ચિત્તને પ્રમોદ પમાડે છે કામવનના મધ્ય ભાગમાં એક ઘણું જ સુંદર "હિમગૃહ" ના-

તેના કરતા પણ બહુજ મનોહર અને ત્રીજી નહેરને માર્ગે આ કામવનના પ્રાંત ભાગમા આવેલા બીજા 'હિમગૃહ' મા જવાય છે આ નહેરના બન્ને તટો પથ્થરની લાદીથી ઢોળાવબંધ બાંધકામથી બાંધી લીધેલા છે અને ૧૫-૧૫ કદમને છેટે તેના ઉપર આખે માર્ગે કુદરતી ફુવારાઓ બાંધેલા છે, જેમાથી નિરતર પાણી ઉડ્યા કરે છે મધ્ય ભાગમા આવેલા હિમગૃહની આસપાસ તેની પ્રદક્ષિણા કરતો હોય તેવો એક ઝરો આવેલો છે અને તેની આસપાસ મોટા મોટા મનોહર વૃક્ષોથી વૃક્ષની હાર દોર સાધી લીધેલી છે. હિમગૃહ ઘુમટદાર સાધણીએ બાંધેલુ છે અને તેને સર્વે દિશા તરફ ફરતી ઝાંઝર અને છજા મૂકેલા છે ચાર બારણાંમાં થઇને છજામાં અવાય છે બે બારીઓ નહેર ભણી પડે છે અને બે બાગમા પડે છે નહેર ઉપર બે પુલ નાખેલા છે આ હિમગૃહમાં વચ્ચે એક મોટુ દિવાનખાનુ છે અને આગળ પાછળ નાની ઓરડીઓ અને ઓસરીઓ કાઢેલો છે ઓરડાઓ અદરથી રગેલા અને સોના રૂપાના પાના ચોઢેલા છે દરેક ઓરડાની ભીંતે ઇરાની અક્ષરે કઈ કઈ વાક્યો લખેલા છે ચારે દરવાજા ભભકાબંધ હોઈ પથ્થરના બનાવેલા છે અને ઉભય બાજુએ બે સ્તભ આવેલા છે દરવાજા અને સ્તભો કેટલાક દેવળોમા શાહજહાન પાદશાહે ખડિત કરી નાખેલા એટલે તેની તુલના થાય તેમ નથી દરવાજાના પથ્થરો કઇ જાતના છે તે તો હુ કહી શકતો નથી, પરતુ એમ તો કહી શકુ છુ કે એ પથ્થરો આરસપહાણ તથા અકીકના કરતા પણ કોઈ ઉમદા જાતના પથ્થરના છે

મારા અત્યાર સુધીના લેખથી આપની ખાત્રી થઈ જ હશે કે હું કાશ્મિરની રમણીયતાથી મોહિત થઈ ગયેલો છુ ખરૂ કહુ તો મારા મનમા જે જાતના ઉમદા વિચારો હતા તે મને કાશ્મિરમા આબેહુબ નજરે પડ્યા છે, એટલે કાશ્મિર જેવો રમણીય પ્રદેશ મે બીજે કાંઈ જોયો નથી કાશ્મિર દેશ બીજા દેશોનાથી નાનો છતા સુદર છે તેમ છતાં, પૂર્વે કાશ્મિરના રાજાઓ મગોલ પર્વત અને તાર્તરી, સાથે હિંદુસ્તાનના ઉપર રાજ્ય કરતા હતા મોગલો કાશ્મિરને હિંદુસ્તાનનુ એક મહાસ્થાન અને સ્વર્ગ કહે છે, તે જરાય ખોટું નથી અકબર પાદશાહે કાશ્મિરને તેની સુન્દરતાને લીધે જ દેશી રાજા પાસેથી છીતી લીધું હતુ અને તેના પુત્ર જહાંગીર પાદશાહે તો કાશ્મિરમાં પોતાનું નિવાસ સ્થાન બનાવ્યુ હતુ તે વારવાર કહેતો હતો

કે 'હિંદુસ્તાનના મોટા ફળદ્રુપ પ્રદેશો મારા હાથમાંથી જાય તો ખેર, પણ કાશ્મિર જાય તો ખોટું, એટલે કે બધા પ્રદેશો કરતાં તે મને ઘણું પ્રિય અને મોંઘુ સ્થાન લાગે છે.'

કાશ્મિરના અને મોગલના કવિઓએ આ સુંદર પ્રદેશના વર્ણનોનાં જે કાવ્યો બનાવેલાં છે તે જ્યારે ઔરંગઝેબ પાદશાહને ભેટ કરવામાં આવ્યાં ત્યારે તેણે પ્રસન્ન થઈને તે કવિઓને ઈનામો આપ્યાં હતાં, તે મેં જાતે જોયું અને સાંભળ્યું છે. એ કાવ્યો ઘણી છટાથી પણ અતિશયોક્તિથી લખવામાં આવેલાં છે. એક કવિએ પોતાના કાવ્યમાં કાશ્મિરના પર્વતોની ઉંચાઈનું વર્ણન કરતાં લખ્યું હતું કે, એ પર્વતોની ઉંચાઈને લીધે આકાશને પણ ઉંચે જવું પડ્યું હતું. બીજાએ લખ્યું હતું કે કાશ્મિરમાં કર્તાએ સઘળી સુંદરતાને ખરચી નાંખી તેની આગળ પાછળ શત્રુથી ચઢી ન અવાય તેવા ઊંચા પર્વતોનો કોટ કરી દીધેલો છે, કારણ કે તેનું રાજ્ય બીજા રાજ્યોમાં એક મહાન સુંદરી-રાણી રૂપ છે માટે તેને સર્વ કરતાં વધારે સંરક્ષણમાં રાખી ઈશ્વરે પણ તેની શ્રેષ્ટતા સાચવવાને માટે કાળજી રાખેલી છે એ કવિએ કાશ્મિરના પર્વતોનાં સર્વદા બરફવાળાં શિખરનાં તેજનું વર્ણન કરતાં તેને સર્વ રાજ્ય અધિષ્ટાતાના તેજસ્વી તાજની ઉપમા આપેલી છે. આના સંબધમાં મારા નવાબની સાથે વાત થતાં મેં તેને કહ્યું કે, 'કવિ શું આવી અતિશયોક્તિ વગર કાશ્મિરનું યથાયોગ્ય વર્ણન ન કરી શકયો હોત? લેવાય તેટલી છુટ લઈને જો તેણે આખા પ્રદેશનું વર્ણન કર્યું હોત તો તે વધારે સ્વાગતને યોગ્ય ગણાત. જો મારે કાશ્મિરનું વર્ણન કરવું હોય તો હું તો પ્રથમ તેની સીમાનું અને તેનાં દેશી રાજ્યોનું વર્ણન કરૂં પછી સિંધુ, ચીનાબ, જેલ્હમ અને જમુના વગરે મોટી નદીઓ કાશ્મિરમાં વહે છે અને તેથી દેશ ઘણોજ રસાળ તથા વનસ્પતિ પુર્ણ રહેછે વગરે જાતનું વર્ણન કરૂં એટલુંજ નહિ, પણ આ પ્રમાણે નદીઓના પ્રદેશમાં ઇડનની વાટિકા જાણે કાશ્મિરમાંજ કરેલી છે અને પ્રાચીન મત પ્રમાણે આરમીનીયામાં નહિ વગરે જાતનું વર્ણન કરૂં.' ખરૂ વર્ણન સહેજ સાજ વધારો અને ઉપમાથી વધારે સારૂ લાગે છે, જ્યારે ઘણા ટકા ચડાવવાથી એ સંભવિત અને ખોટું ગણાય છે.

કાશ્મિરના લોકો બુદ્ધિશાળી અને હાજર જવાબીને માટે વખણાય

છે હિંદુસ્તાનના લોક કરતાં તેઓ વધારે અક્કલમંદ કહેવાય છે ક-વિતા અને તત્વશાસ્ત્રોમાં ઇરાનીઓના કરતાં ,તેઓ જરાય ઉતરતા નથી. તેઓ ઘણા ચપળ અને ઉદ્યોગી છે પાલખી, ખાટલા, પેટીઓ, ખડીઆ, અને ચમચા૰વગેરે ઘણી જાતનો સામાન તેઓ હિંદુસ્તાનના લોક કરતાં ઘણો સારો અને કારીગીરીદાર કરે છે. લક્કડ કામ ઉપર વેરતીમ ચડાવ-વાની કળા કાશ્મિરિયો સારી જાણે છે એટલું જ નહિ, પણ લાકડાની અં-દર ધાતુની સળીઓ બેસાડી તેથી નાના પ્રકારની વેલો પાડવાની કળા પણ તેઓ સારી જાણે છે કોતર કામમાં મે તેમના જેવુ કામ બીજે જોયું નથી. દેશને સૌથી વધારે ફાયદાકારક અને જેમાં પાંચ વર્ષનુ છો-કરૂ પણ કામે લાગી શકે તેવો ધંધો તો શાલો વણવાનો ચાલે છે. કા-શ્મિરમાં પુષ્કળ શાલો થાય છે અને તે ઘણી જ વખણાય છે. શાલ તે એક લાંબુ પહોલું કીનારીએ ભરત કામવાળુ ચાદરના જેવું ગરમ લુગડું. હિંદુસ્તાનમાં મોગલ તેમ જ હિંદુઓનાં બૈરાં અને પુરૂષો શાલ વાપરે છે. તેઓ ખભા ઉપર શાલ ઓઢે છે અને કેટલાક મુસલામાનો માથે બાંધે છે. તે બે જાતની થાય છે. એક કાશ્મિરમાં થતાં રૂવાંની શાલ થાય છે, જે ઘણી જ મુલાયમ અને ગરમ હોય છે તથા તેનું પોત સ્પેનની શાલોના કરતાં પણ સારૂ થાય છે. બીજી જાતની શાલ 'તુસ' નામના બકરાના વા-ળની થાય છે તે બકરા લધુટીબેટલ તરફ પુષ્કળ થાય છે, ગરમીના સબંધમાં દેશી ઉનના કરતાં તુસનાં રૂવાની શાલ વધારે મોંઘી અને સારી કહે વાય છે. ઉમરાવોને માટે ખાસ વણાવેલી મેં કેટલીક એ જાતની શાલોની જોઈ હતી તેની કિંમત દોઢસો રૂપિઆ થાય છે પણ બીજી જા-તની સાલો પચાસ રૂપિએ પણ વેચાય છે. શાલોને વાપરવામાં ન આવે તો તેને ઉધેઈ જેવાં જીવડાં ખાઈ જાય છે. બીવરનાં રૂવાં આ બ-કરાઓનાં રૂવાં જેવાં મુલાયમ નથી થતાં પટના, આગ્રાના અને લાહોરમાં આવી શાલો વણવાને માટે ઘણી મહેનત લેવામાં આવે છે છતાં કા-શ્મિરી શાલના જેવુ તેનું પોત આવતું જ નથી આનું કારણ એમ કહે-વાય છે કે કાશ્મિરનું પાણી અને હવાજ એવી છે કે શાલમાં મુલાયમના તથા પોતમાં ઘટતા આવે છે અને શાલ સુન્દર બને છે મછલીપટનની છીંટ અને રંગીત કપડાના ઉત્તમ રંગને માટે પણ એમજ કહેવાય છે મછલી

પટનના પાણીને લીધે તેની સુંદરતા આવે છે. એ રગ ધોવાથી વધારે સારો ઉઘડતો જાય છે.

કાશ્મિરના લોક ગોરા અને ઘટમદાર કહેવાય છે. તેમનો શકો પણ સારો હોય છે. તેઓ યુરોપિયનોના જેવા ગોરા અને બાટબંધ છે. તાતારના અને કાશગરના લોકની માફક તેમનાં નાક ચપટાં નથી હોતાં. મોટા ટિબેટના લોકથી પણ તેઓ જુદા પડે છે. કાશ્મિરની સુંદરીઓ ઘણી રૂપાળી છે. મોગલ પાદશાહના દરબારમાં દરેક મોગલ કાશ્મિરમાંથી સ્ત્રી પરણી લાવે છે અથવા કાશ્મિરની રાંડ રાખે છે, કારણ કે તેને પેટે છોકરો થયેલો હોય તો તે ગોરાપણાને લીધે મોગલમાં ખપે. રસ્તામાં રખડતી મંજુરણો અને દુકાન ઉપર બેસનારી સ્ત્રીઓ ઉપરથી કહી શકાય છે કે મોટા કુળવાન ઘરની બાયડીઓ તો ઘણી જ રૂપવતી હશે. આ જનાનાની સ્ત્રીઓને જોવાને માટે મોગલ લોકો અનેક જુક્તિઓ વાપરે છે. એકવાર લાહોરમાં મેં પણ તેવી યુક્તિ વાપરી હતી લાહોરની સ્ત્રીઓ જરા ઘઉંવર્ણી હોય છે પરતું તેમનો શકો મનોહર છે. આખા હિંદુસ્તાનમાં લાહોરના જેવી સુંદર અને પુટડી સ્ત્રીઓ બીજે કોઈ ઠેકાણે નથી. લાહોર અને કાશ્મિરી બાયડીઓ ઘણીજ પાતળી અને નાજુકમાં નાજુક બાંધાની છે. એક મોટો હાથી રસ્તામાં થઇને જતો હોય તે વેળાએ હાથીના ઘટ સાંભળીને સારા સારા ઘરની સ્ત્રીઓ હાથી જોવા બારીએ આવે એટલે અમે તેમનું રૂપ જોઈ શકીએ. કાશ્મિરમાં પણ હું આ યુક્તિથી જ કાશ્મિરની રમણીઓને જોતો હતો. વધારે ધારીને જોવા માટે પછી મેં એક દોસ્તદાર શોધી કહાડ્યો, જે કાશ્મિરનો ભોમિયો હતો અને તેની સાથે હું ઈરાની કવિઓનાં કાવ્યો વાંચતો હતો. બજારમાંથી મીઠાઈ ખરીદ કરી તે મારા દોસ્તદારની સાથે હું સારાં સારાં ઘરમાં જતો, કે જે ઘરોમાં જવાની મારા દોસ્તદારને પૂર્ણ છુટ હતી. મારો મિત્ર જ્યાં ત્યાં એમ કહેતો હતો કે, 'આ તો મારો સગો છે અને હમણાં જ ઈરાનથી આવ્યો છે, તેને પરણવાનું બહુ મન છે.' અમે જેવા એક ગૃહસ્થના ઘરમાં જતા તેવો જ મારો દોસ્તદાર પેલી મીઠાઈ છોકરાંને વહેંચી આપતો હતો. મીઠાઈ વહેંચાવા માંડતાં બધાં અમારી આગળ પાછળ વિંટાઈ વળતાં. પરણેલી વહુ અને જુવાન ખીલતી છોકરીઓ આથી મારા જોવામાં આવતી હતી.

આ રીતે કાશ્મિરની સુદરીઓ જોવામા મેં ઘણો પૈસો ખરચી નાખ્યો પરતુ તેથી મને એટલો તો સપૂર્ણ ખાતરી થઈ કે. યુરોપના કોઈ પણ દેશ કરતા વધારે ફુટડી અને સૌંદર્યવાન્ સ્ત્રીઓ કાશ્મિરમા થાય છે, એમાં શક લાવવા જેવુ જરાય નથી

ભીમબરથી નીકળી કાશ્મિર ગયા અને રસ્તામા શુ શું આવ્યુ તથા કાશ્મિરની આમળ પાછળ કેવા પર્વતો આવેના છે અને રસ્તો કેવો છે, વગરે બાબત હવે વર્ણન કરવાની બાકી છે આ પત્રમા પ્રથમ મારે એ માર્ગના વર્ણનની જ શરૂઆત કરવી જોઇતી હતી ભીમબરથી નીકળી આગળ ચાલતાં એક સપાટામા જ હું તો આશ્ચર્યમા પડી ગયો હતો, કારણ કે એક રાતમા મને તો એમ લાગ્યુ કે જાણે હુ બળતા પ્રદેશમાથી એકદમ શીત પ્રદેશમા આવી રહ્યો હોઉ ભીમબરનો શુષ્ક કાળો અને ઉજડ જેવો પર્વત ચઢ્યા ત્યારે તો મારમારનો તાપ પડતો હતો, પરતુ ઉતરતા તો અમને શીતળ હવા અને સુખ મળ્યા મને તો જાણે એમ લાગ્યુ કે હિંદુસ્તાનમાંથી મને કોઇએ એકદમ યુરોપમા મૂકો દીધો અમે જે પર્વત ઉપરથી ઉતરતા હતા તે યુરોપમા થતી વનસ્પતિથી ભરેલો હતો અને ઝાડ પાન પણ તેના ઉપર યુરોપના પર્વતો જેવા જ સુદર હતા. મને તો લાગ્યુ કે જાણે હુ ઓરેજના પર્વતમાં એક અજીર અને એલ્મના ઝાડોની ઘટાઓમા થઈને માર્ગ કાપુ છુ થોડાજ ગાળ ઉપર અર્થાત્ એક દિવસને આંતરે હિંદુસ્તાનના ઉષ્ણકટિબધમાથી આવા શીતળ પ્રદેશમા આવતા મને જાણે કઈ અદ્ભુત આનદ લાગવા માંડયો અને યુરોપના સુદર દેખાવો મારી આખને હર્ષ આપવા લાગ્યા

ભીમબરથી એ મજલ દૂર આવેલા પર્વતોએ મારૂ ધ્યાન વધારે ખેચ્યુ હતું કારણ કે તે પર્વતોના હિંદુસ્તાન ભણીના ઢોળાવ ઉપર સમશીતોષ્ણ કટીબધની વનસ્પતિ જોવામા આવી હતી જ્યારે ઉત્તર તરફના ઉતરતા ઢોળાવભણી માત્ર શીતકટિબધની વનસ્પતિ દેખાતી હતી આથી કરીને આ પર્વત એક બાજુએ હિંદુસ્તાન અને બીજી બાજુએ યુરોપનો દેખાવ આપે છે કાશ્મિર જતા પહાડી માર્ગમા જોયેલા ચમત્કારોનુ વર્ણન રહેવા દેવુ એ પણ ઠીક લાગતું નથી એક ઠેકાણે વૃક્ષની પરપરા અને તેમનો નાશ થતો, જે મારી નજરે પડેલ છે તે મને બહુજ વિસ્મય ઉત્પન્ન કરે

છે મોટા ખાડાઓમાં ઉપરા ઉપરી ઝાડો પડયા કરતાં હતાં અને મેં કેટલાંક પડતાં જોયાં હતાં. ઝાડ એક પછી એક પડતા જાય છે અને બીજાં તેના ઉપર ખડકાતાં જાય છે તથા પડેલાંની જગાએ સપાટાબંધ બીજાં ઉગતાં જાય છે, આ વૃક્ષપાત અને ઉદ્‌ભવની પરંપરા મનુષ્યને કુદરતની ચમત્કૃતિનો ઘણોજ આશ્ચર્યકારક દેખાવ આપે છે. કેટલેક ઠેકાણે દાવાનળથી બળી ગયેલાં વન પણ માર્ગમાં મારા જોવામાં આવ્યાં હતાં; પરંતુ હું સમજી શકતો નથી કે તે વિદ્યુત્પાતથી બળી ગયેલાં હશે કે વાતોત્પાતમાં ઘર્ષણથી લાગેલા અગ્નિમાં બળી ગયેલાં હશે કે પછી પર્વતમાં રહેતા જંગલી લોકોએ પોતાની ગમતને માટે સહેજ લગાડેલાં હશે? થોડે આંતરે આવતી બે પર્વતો વચ્ચેની ખીણો તેની વનસ્પતિની રમણીયતાથી પહાડી માર્ગની શોભામાં ઘણો વધારો કરે છે. એક એવો દેખાવ મેં જોયો છે કે જેના જેવો બીજો દેખાવ દુનિયાંના પડમાં બીજો નહિજ હોય. એક મોટા પર્વતના ઊંચા શિખર ઉપરથી મેં ઉક્ત દેખાવ દીઠો હતો. ઉંચી ખડક ઉપરથી મોટો પાણીનો પ્રવાહ જોશ બંધ અનુક્રમે એક ઉપરથી બીજા અને બીજાપરથી ત્રીજા ખડક ઉપર સપાટાબંધ ઘણી ઉંચાઈથી પડતો હતો. આ જળપ્રવાહના મોટા ઘોષથી કાનબહેર મારી જતા હતા અને તેમાથી અનેક જળસીકર ઉડીને આસપાસનું વાતાવરણ હિમમય થઈ જતું હતું. આ જળપ્રપાત અત્રેની એક મોટી નદી જેલ્હમનો પ્રવાહ હતો. કેટલાક માઇલો સુધી એક ઉંચી ખીણમાં ખડકપરથી ખડકપર અથડાતો તેનો પ્રવાહ મોટા ઘોર સાથે દક્ષિણ તરફ ધસ્યો જાય છે આ મોટા અને દૈવી જળપ્રપાતની શોભા જોવાને સામેના એક મોટા પર્વત શૃંગ ઉપર જહાંગીર પાદશાહે બંગલો બધાવેલો છે. એ બંગલામાં બેશીને સામે નજર નાંખતાં જળપ્રપાતનો દેખાવ બરોબર નજરે પડે છે. આ જળપ્રપાત અને પહેલાં કહી તે વૃક્ષની પરંપરા એ બે ચમત્કારો તો મેં આ મુસાફરીની અંદર એવા જોયા છે કે જેની જોડ દુનિયાંપર કયાંહી પણ જોવામાં આવતી નથી.

એક એવો અકસ્માત બન્યો કે જેથી આ સુંદર દેખાવોની મઝા બધી પાણીમાં ગઈ અને ઉલટા અમે દિલગીરીમાં આવી પડ્યા કાશ્મિરના ઢોળાવોમાં ઊંચામાં ઉંચા પીર પંજાલ પર્વત ઉપર થઈને જ્યારે પાદશાહની ... જતી હતી, ત્યારે કેટલાક જનાનખાનાના હાથીઓ તેની પછવાડે ચા-

ત્યા જતા હતા હાથીઓની ઉપર મેધાડબર અને અબાડિયોમાં જનાનખાનાની બેગમો બેઠેલી હતી, એવામાં એક ઊચા ઢોળાવ ઉપર ચઢવાનું આવતાં હાથીઓની હારરોરમાને આગલ્યો હાથી પર્વતના ચઢાણને જોઇને ભયથી પાછો પડયો અને એક પછી એક એમ પંદર હાથીઓ જે એક બીજાની પુંઠે ચાલતા હતા તે એક બીજાની સાથે અથડાઈ કઢણની નીચે પડી ગયા આ કઢણ બેગમોના સદ્‌ભાગે ઘણી ઊડી નહોતી નહિ તો સધળીઓનો ઘાણ નીકળી જાત, પરતુ આ તો ત્રણ ચારના જીવને જોખમે જ પતી ગયું બેગમો ઉગરી પરતુ હાથીઓને ઉગારવાનું કઈ સાધન નહોતુ જ્યારે ભાર લાદેલો હોય છે ત્યારે આ પ્રાણી સારા રસ્તામા પણ ઉભુ થતુ નથી, તો આવા પહાડી ખીણના રસ્તામાં તો કેમ ઉભુ થાય ? આ અકસ્માત બન્યા પછી બરોબર બે દિવસ પછી અમે એ રસ્તે થઇને પસાર થયા હતા ત્યારે પણ બીચારા કેટલાક હાથીઓ તો ખીણમાં પડ્યા પડ્યા પોતાની શઢો અફાળતા હતા, પરતુ પાછળથી તેઓ ત્યાંજ મરણ પામ્યા હશે આ અકસ્માતને લીધે આ માર્ગેથી જતા લશ્કરને પણ ચાર દિવસ સુધી ઘણી અડચણ અને વિટંબણા ભોગવવી પડી હતી. હાથીની સાથે ખીણમા પડી ગયેલી બેગમો અને સર સામાનને બચાવવા પાછળ એક આખો દહાડો અને રાત લશ્કરને શ્રમ લેવો પડયો હતો તથા ત્યા આગળ પહાડમા જ પડાવ નાખીને રહેવુ પડયું હતુ હાથીઓ પડ્યા હતા તે ઢોળાવ બહુ ઉડો ન છતા એવો તો સિધો હતો કે બધા માણસોને તે લેવાને માટે અદર ઉતરવુ પડયુ હતુ અને મહા મહેનતે તેઓ ઉપર ચઢી શકયા હતા આટલો બધો શ્રમ લેવા છતા પણ કેટલાક સામાન અને ખોરાકની ચીજો તો બચાવી શકાઈ નહોતી સદ્‌ભાગ્યે આ વિટબણા મારે ભોગવવી પડી નહિ, કારણ કે હુ એક બીજા ઢોળાવ ઉપર ચઢી ગયો હતો અને ત્યા મને તથા મારા ઘોડાને પડી રહેવાય તેવી જગ્યા મળી ગઈ હતી મારા ચાકરની પાસે થોડુ ખાવાનુ હતુ તે રાતે અમે બેઉ જણે થોડુ થોડુ વહેંચી ખાધુ. આ ઠેકાણે એક પથ્થર ફેરવતા મોટો વિછી નિકળી આવ્યો હતો મારી સાથેના એક જુવાન મોગલે તેને પકડયો હતો અને મારા હાથમા ફેરવ્યો હતો આને માટે તે કહેતો હતો કે કુરાનના અમુક મત્રને સાધવાથી વિછી તેને ડખ દેતો નહોતો તેણે એ મત્ર મને ન કહે

વાના ટેકામાં જણાવ્યું કે 'જો હું તમને આ મંત્ર શિખવું તો પછી તે મને ફળે નહિ અને ખોટો થાય. જેણે આ મંત્ર મને શીખવ્યો છે તે માણસનો મંત્ર મને શીખવ્યા પછી ખોટો થયેલો છે.'

આ પીર પંજાલના પર્વતો ઉતરતાં અને ચઢતાં મને મારા તાત્વીક વિચારો થઈ આવ્યા. આ પર્વતો ચઢતાં અમે પરસેવાથી નવાઈ જતા હતા, જ્યારે ઉપર ગયા ત્યારે ટાઢ વધાવા માંડી અને બરફ જોવામા આવ્યો. એ બરફમાં થઈને માર્ગ કરતાં વળી અમારા ઉપર ઝીણો ઝીણો વરસાદ પણ પડતો હતો, અને પાસળાંમાં થઈને સૂસરો નીકળી જાય તેવો શીતો વાયુ પણ સામે મુખે વહાતો હતો. હિંદુસ્તાનના રહેવાશીઓ જેમણે આવી ટાઢ કદી પણ અનુભવેલી નહિ અને જનમારામાં પણ બરફનાં દર્શન નહિ કરેલાં તે તો ટાઢથી અને બરફથી ત્રાસ પામી જઈ નાશા નાશ કરતા હતા પવન સામેથી સખ્ત વહાતો હતો તેમા પણ જ્યારે અમે ટોચ તરફ ચઢતા હતા ત્યારે તો જોશથી સામો હતો; જ્યારે ઉતરવા માંડ્યા ત્યારે પુઠનો પવન વહાતો હતો. એક તરફની ગરમીને લીધે અને બીજી તરફની ટાઢને લીધે ખીણોમાથી વરાળના રૂપમાં ઊંચે ચઢતી ગરમી શિખર ઉપર જતા ઝાકળના રૂપમા બદલાઈ જઈ અમને માર્ગમાં અડચણ કરતી હતી સામ સામેની ખીણો કુહેડિકામાં ઢંકાઈ જતી હતી અને અમારે કોઈ વાર સામા તો કોઈ વાર પાછળના શીતળ અને શીકરપૂર્ણ પવનમાં થઈને માર્ગ કરવો પડતો હતો આ બધા વિચારોના વમળમાં ત્રીજું એક જાણવા જેવું અને મનન કરવા જેવું, જે મારા જાણવામાં આવ્યુ તે એક ફકીર હતો. જહાંગીર પાદશાહના કાળનો આ ફકીર પીર પંજાલના શિખર ઉપર રહે છે. તે કયો ધર્મ પાળે છે તે કોઈ જાણતુ નથી, પરંતુ તે ઘણા ચમત્કાર કરે છે એમ સર્વે જાણે છે. કહે છે કે, એ ફકીર તેની ઇચ્છામાં આવે ત્યારે વરસાદ વરસાવે છે, પર્વત ઉપરથી બરફ પાડે છે અને પવનના તોફાન આણે છે તે મેઘ અને વિજળીઓ ઉત્પન્ન કરે છે આ ફકીરની ધોળી અને ભારે દહાડી ઘણી જ લાંબી હતી તે એક જગલી જડ જેવો અને ભીક્ષા માગવામા ઘણો જ ક્રોધી છે તે મુસાફરોને પથ્થરની કઢણોમાં મુકેલા વાસણમાંથી પાણી પીવાનું કહી પછી આંગળીથી તેમને બપાટાબંધ શિખર ઉપરથી ઉતરી જવાની સાન કરે છે કોઈ માણસ જો ઘોંઘાટ કરે તો તેના

પર એ બુઢો ઘણો જ રીસે ભરાય છે હું તેની ગુફામા ગયો અને તેના હાથમા એક અડધો રૂપિઓ મુકી તેને શાત પાડી પુછ્યુ ત્યારે તેણે મને કહ્યુ કે ઘોઘાટ થવાથી અહીં એને ઘણી જ રીમ ચઢી જાય છે તેણે કહ્યુ કે, આ સ્વારીની દરમીઆન મારા કહેવા પ્રમાણે ઔરગઝેબ શાંતિથી પોતાના લશ્કરને લઇને ચાલ્યો જાય તો સારૂ તેનો પિતા શાહજહાન પાદશાહ હમેશા મારી મનાહ પ્રમાણે જ ચાલતો જતો હતો જહાગીર પાદશાહ એકવાર મારી શીખામણ ન માનતા તેના વાદિત્રો વગાડતો ચાલ્યો હતો તે સદ્ભાગ્યે મહા મહેનતે નાશ પામતા પામતા બચી ગયો હતો*

આ રાજ્યના જુદા જુદા પ્રદેશોમા કરેલી મારી મુસાફરીના સબધમા આપને સમાચાર આપતા હુ જણાવીશ કે અમારા કાશ્મિરમા આવ્યા પછી તરત જ મારા નવાબ દનેશમદખાને મને તે દેશના પેલા છેડા ઉપર આવેના અમુક ફુવારાના ચમત્કાર જોઈ આવવા માટે મોકલ્યો હતો, જે મુસાફરી નગરથી માત્ર ત્રણ મજલ જેટલી દુરી હતી મારી સાથે એક કાશ્મિરી મોમિઓ અને મારા નવાબના માણસો હતા તે ચમત્કાર તે આ પ્રમાણે છે જ્યારે મે માસ બેસે છે અને બરફ ગળવા માડે છે ત્યારે ઉક્ત ફુવારાઓ દિવસમા ત્રણ વાર એની મેળે છુટવા માડે છે આ પ્રમાણેનો ક્રમ માત્ર પદર દિવસ જ ચાલે છે સવારે, બપોરે અને સાંજે નિયમબધ ફુવારાઓ છૂટે છે અને આશરે પોણો કલાક એ પ્રમાણે છૂટયા કરે છે બાર ફીટ ઊંડો અને તેટલો જ લાબો તથા પહોળો એક હોજ ભરાઈ જાય તેટલુ પાણી તેમાથી વહે છે પદર દિવસ પછી ફુવારાઓમાનુ પાણી કઇક ઓછુ થાય છે અને નિયમબધ છૂટતુ પણ નથી અને મહિનો પુરો થતાં તો બીલકુલ બધ થઈ જાય છે ઝાઝો વરસાદ હોય ત્યારે પણ એ ફુવારાઓ એજ પ્રમાણે છુટે છે સદ્રદન નામની નદીના કિનારા ઉપર આ ફુવારાઓની પાસે જ હિંદુઓનુ વિષ્ણુનુ મદિર છે મે માસમા આ પવિત્ર જગામા સ્નાન કરી પવિત્ર થવાને માટે આખા દેશના યાત્રાળુ લોકની એક મોટી જાત્રા ભરાય છે આના સબધમા અનેક દતકથાઓ ચાલે છે, પરતુ

*શિખર ઉપર સવદા બરફ પડયો રહે છે અને જો ત્યા વાદિત્રાદિનો ઘણો અવાજ થાય તો પ્રતિઘોષ પડયા કરે અને એ પ્રતિઘોષને લીધે ઘણીવાર બરફના ડુગરા ધસી પડી માણસો તેમાં દટાઈ જઈ મરણ પામે છે.

તેમાં કંઈ પણ સત્ય સમાયલું નથી, માટે અત્રે હું પણ તે લખીને આપને કંટાળો આપવા માગતો નથી. પાંચ ૭ દિવસ હું ત્યાં રહ્યો તે દરમીઆન આ ચમત્કારનું કારણ શોધી કાઢવા પાછળ મેં પરિશ્રમ કર્યો હતો. જે પર્વતની તલેટીમાં આ ફુવારાઓ આવેલા છે, તે પર્વતની સ્થિતિનું અવલોકન કરવામાં મેં ઘણું ધ્યાન આપ્યું હતું. મહા મહેનતે હું એ ઢોળાવ ઉપર ચઢયો હતો તે ઉત્તર દક્ષિણ લાંબો છે અને જો કે બીજા પર્વતોથી તે દૂર નથી છતાં બીજા પર્વતોની સાથે તેનું જોડાણ પણ નથી. આ શિખર શૈલનો આકાર ગર્દભની પીઠના જેવો છે અને તે પુષ્કળ લાંબો હોવા છતાં પહોળાઇમાં તો માત્ર સો કદમ જેટલો જ છે. આનો પૂર્વ તરફનો ભાગ માત્ર વનસ્પતિથી ઢંકાયલો છે, પરંતુ સવારના આઠ વાગ્યાને સુમારે જ માત્ર સામેના પર્વત માર્ગમાંથી સૂર્યનાં કિરણ તેના ઉપર પડવા પામે છે. આનો પશ્ચિમ તરફનો ઢોળાવ મોટાં ઝાડો અને વનસ્પતિથી છવાઈ રહેલો છે. આ અવલોકનથી મને લાગ્યું કે આ કહેવાતા ચમત્કારનું કારણ બીજું કંઇ જ નહિ, પરંતુ તેના ઉપર સૂર્યનાં કિરણ પડે છે તેની ગરમી અને પર્વતની વિચિત્ર સ્થિતિ એજ માત્ર હશે, તથા પર્વતના કાંઇક આંતરીય ગુણ પણ તેના કારણમાં સાહાય ભૂત થતો હશે

મારૂં ધારવું તો એવું છે કે શીયાળામાં આની આસપાસનો પ્રદેશ બરફથી છવાઈ ગયેલો રહે છે અને મે માસમાં સવારે સૂર્યનાં કિરણ પડે છે ત્યારે કેટલોક બરફ ઓગળીને કોઈ છૂપા માર્ગથી અંદરના સજીવન પોલાણમાં તેનું પાણી જાય છે, જે સૂર્યનાં કિરણ ચાલી ગયા પછી બપોરના પેલા ફુવારાવાળા પોલાણમાંથી બહાર ઉછળે છે. સાંજની વખતે પશ્ચિમ ઘાટપર કિરણો પડે છે તેથી ઉતરેલું પાણી ફુવારામાંથી છૂટે છે અને પર્વતના શૃંગ ઉપરના આખા દિવસના તાપથી ઓગળેલા બરફનું પાણી ધીરે ધીરે અંદર ઉતરે છે તે છેક સવારના પહોરમાં ફુવારાના મુખ આગળ જઈ બહાર પડે છે. સવારના પાણીનો જોસ ધીરો હોય છે તેનું કારણ માત્ર એમ જ હોય એમ લાગે છે કે તે પાણી જ્યાંથી આવે છે તે ભાગ વૃક્ષોથી આચ્છાદિત થયેલો છે, અને રાતે ટાઢ પડે છે તેથી તેનું ઘણું ખરૂ પાણી અંદરથી માર્ગ કરતાં જામી જાય છે, એટલે ફૂવારાનો જોસ મંદ હોય છે અને પાણી પણ થોડું બહાર પડે છે. મારી ધારણાના ટેકામાં

વળી બીજા કારણ એમ પણ છે કે જ્યારે ફુવારા પહેલા ચાલુ થાય છે. ત્યારે ઘણુ પાણી બહાર પડે છે અને બધ થવા પહેલા તે જેમ અને પાણી મદ પડતા જાય છે શીયાળામા જામી ગયેલુ પાણી પર્વતના પોલાણુમાં જામી ગયેલુ રહે છે અને ઉનાળામા ઉકળીને વધારે જોરથી નીકળેછે જેમ જેમ નીકળતુ જાય છે તેમ સ્વાભાવિક રીતે જ પોલાણમા સચિત થયેલો જથો ઓછો થતો જાય છે અને નવુ ગળેલુ પાણી વધારે જઈ શકતુ નથી તથા ઠડી પડવા માડે છે એટલે પાછો બરફ જામી જાય છે ને ફુવારા બધ પડે છે વળી ફુવારાઓમાનુ પાણી રોજ સરખુ બહાર પડતુ નથી, કારણ કે કોઈ વાર વધારે તાપ પડે છે અને કોઈવાર વાદળા હોય છે ત્યારે ઓછા તાપ પડે છે, એટલે પાણીના જથામા પણ વધઘટ થઈ જાય છે

આ સેન્ડબેરી નામના ફુવારાઓ જોઇને પાછા ફરતા આચ્ચીવલ જવા માટે રાજમાર્ગથી પાચ માઇલ ભારે આડે રસ્તે જવુ પડયુ હતુ આ ઠેકાણે પહેલા કાશ્મિરના રાજાનો અને હાલ મોગલ પાદશાહનો નજરબાગ અને બગનો છે આ સ્થાનમા જે જોવા જેવુ છે તે એ છે કે અહીંઆ પણ એક મોટો કુદરતી ફુવારો છે અને તેના પ્રવાહ સગલાની અને વાડિકાની અદર તથા આસપાસ સો પ્રવાહમા વહે છે એક કુવાના તળીઆમાથી નીકળતો હોય તેમ આ ફુવારાના પાણીનો પ્રવાહ જમીનમાથી જોસબધ બહાર નીકળે છે અને તે પ્રવાહનુ પાણી એટલુ બધુ છે કે તેને ફુવારો નહિ પણ નદી જ કહી શકાય આ પ્રવાહનાં પાણી સારા અને બરફ જેવાં શીતળ છે વાટિકા પણ ઘણી સુદર છે તેમા સેફફળ, જામફળ, બેરી અને બીજા ફળના ઝાડ છે તથા વનસ્પતિ પણ સારી છે આ સ્થાનની આસપાસ મચ્છપૂર્ણ નાના સરોવરો પણ આવેલા છે એક ઉંચી કડણ ઉપરથી પાણીનો ત્રીસ ચાલીસ કદમ પહોળો પાતળો પ્રવાહ એવા જોરથી બહાર ઉછળે છે કે ધવલ પાણીની જાણે મોટી છત્રી અથવા ચાદર હોય તેવો દેખાય છે આ જળ છત્ર જોતા માણસના મનમાં વિચારથી આવી શકે એવો સુદર આલોક જણાય છે અને તેની પાસે એક ભીંત ચણી લઇને તેનાપર દીપમાળ કરેલી છે તે રાતને વખતે પ્રજ્વલિત કરેલી હોય છે ત્યારે તો પ્રતિબિંબથી પ્રકાશ મારતો દેખાવ એવો મનોહર અને જીવાત્માને પ્રસન્ન કરતો લાગે છે કે માણસ પોતાના કવિ વિચારમા

ચોશે થઈ જાય છે. આ સ્થળનો દેખાવ વાટિકા અને જળપ્રપાત પણ જોવા જેવાં છે.

આચીવલથી નીકળી તેના જેવા જ સુંદર સ્થાન તરફ હું ગયો હતો. આ સ્થાનનું નામ વરનાગ છે અહીં આગળ એક સરોવરમાં એવાં મચ્છ થાય છે કે જેમ પાળેલા મચ્છ હોય તેમ બોલાવતાં આપણી પાસે આવે છે અને રોટલીના કકડા નાંખ્યા હોય તો ગમ્મતની સાથે તે ખાઈ જાય છે. ઔરંગઝેબની દાદી નૂરમહાલે પહેરાવેલી લેખવાળી એક વિંટી એક મોટા માછલાને પહેરાવેલી છે, એમ કહેવાય છે.

સેન્ડબેરીના ફુવારાઓનો જે હેવાલ હું લાવ્યો તેથી દનેશમંદખાન પ્રસન્ન થયો, ત્યાર પછી તેણે મને એક બીજો ચમત્કાર જોવા જવા માટે કહ્યું અને તેમ કરતાં તે બોલ્યો કે, 'એ ચમત્કાર એવો છે કે તમે તમારો ધર્મ છોડી દઇને મુસલમાની ધર્મનો પણ કદાચ અગીકાર કરશો.' ત્યાં કેવી જાતનો ચમત્કાર છે તેના સંબંધે બોલતાં તેણે કહ્યું કે, 'સેન્ડબેરી જેટલે તે દૂર નથી માટે તમે બારામુલ્લી જાવ. ત્યાં એક મસજીદમાં કોઇ પીર રહે છે. એ પીર હાલ જીવતો નથી છતાં માંદા માણસોને સાજા કરે છે અને તો લાગે છે કે કદાપિ તમે માણસને રોગ નથી એમ કિંવા મટ્યુ નથી એમ કહીને એ ચમત્કાર પણ માનશો નહિ પરંતુ એ પવિત્ર પીરના પ્રભાવથી ત્યા એક બીજો પણ ચમત્કાર છે કે જેને સર્વે માણસો કંઈ પણ શંકા વગર કબૂલ કરે છે. ત્યા એક ગોળ પથ્થર છે જે મજબૂત માણસથી પણ ઉપડી શકે તેવો નથી છતાં પીરની બંદગી કર્યા પછી માત્ર અગિયાર માણસો પોતાની ટચલી આંગળી અડકાડીને તેને પીંછાની માફક હવામાં ઉંચો કરી શકે છે.' થોડોક શ્રમ લેતાં હું પાછો પડું તેમ નહોતુ. તેથી પછી પહેલી મુસાફરીની દરમીઆન જે માણસો મારી સાથે હતા તેમને લઇને ઉક્ત ચમત્કાર જોવાને માટે પણ હું તત્પર થયો. બારામુલ્લી વળી મને વધારે રમણીય સ્થાન માલૂમ પડી આવ્યુ. ત્યાંની મસજીદ મોટી છે અને પેલા પીરની દરઘા પણ સારી રીતે શણગારેલી છે. ત્યાં આગળ કેટલાક માણસો બંદગી કરતા હતા. મેં તેમને પુછ્યુ ત્યારે તેમણે કહ્યુ કે, 'અમે આજારી છીએ.' મસજીદની પાસ રસોડું છે તેમાં અને ચોખા રાંધવાનાં મોટાં મોટાં કુડાં પડેલાં હતાં તે જોતા જ

મને ખાતરી થઈ કે, આજારી માણસને ખેંચી લાવનાર લોહચુંબક તે એજ અને સાજા કરનાર ચમત્કાર પણ એજ છે. મસજીદની બીજી તરફ પીરનું સ્થાન છે, ત્યાં આગળ મુલ્લાંઓ પોતાના શરેસ્તાનો પવિત્ર પીરની ચમત્કૃતિ કરવા રૂપ સંપ્રદાય રાખે છે અને તેની જોડે વાટિકા છે. અહીં પીર ઘણા ચમત્કાર કરે છે પરંતુ દુર્ભાગ્યે હું જેટલા દિવસ ત્યાં રહ્યો તેટલામાં એકે વાર તેવો ચમત્કાર બન્યો નહિ. મને ઈસ્લામ ધર્મમાં વટલાવે તેવી સત્તા અને ચમત્કૃતિવાળા પેલા ગોળ પથ્થરના સંબંધમાં મેં જોયું તો અગિયાર મુલ્લાંઓ ગોળ ટોળાબધ વળીને પોતાની આંગળીથી તે પથ્થરને ઉચકતા હતા પરંતુ તેઓ એવી રીતે વર્તુલાકારમાં ગોઠવાઈ ગયા હતા કે તેઓ શી હીકમત વાપરે છે તે મારાથી બરોબર જોવાયું નહિ, તોપણ ઝીણી નજરથી જોતાં મને એટલું તો માલુમ પડયું જ કે, મુલ્લાંઓ તેમની આંગળી ઉપરાંત અંગુઠાનો પણ તેને ઉચકવામાં ઉપયોગ કરતા હતા તથા તેમને ઘણું જોર કરવુ પડતું હતું. પથ્થર ઉંચો થયો ત્યારે સર્વેએ 'કરામત કરામત :' એમ બુમ પાડી તેમાં મારે પણ બુમ પાડવી જ પડી. મેં તેમને એક રૂપિઓ આપ્યો અને જાણે તેથી આશ્ચર્ય પામ્યો હોઉ તથા શ્રદ્ધાળુ હોઉ એમ દેખાડી તે પથ્થર ઉચકવા દેવાને માટે વિનતી કરી, પ્રથમ તો તેમણે માન્યુ નહિ પરંતુ મેં બીજો રૂપિઓ ખડખડાવ્યો ત્યારે તેમાંના એક જણાએ મને પોતાની જગ્યા આપી. દશ જણાઓથી પણ ઉક્ત પથ્થર મારા જાણવામાં ન આવે તેમ ઉપડશે એમ ધારી તેઓએ મને તેમાં સામીલ કર્યો હશે એમ મારૂ ધારવુ છે હુ તો ફક્ત મારી આગળીનુ ટેરવું જ અડકાડી રહ્યો, પરંતુ પેલા દશ મુલ્લાઓએ પોતાનુ જોર વાપરીને પથ્થરને ઉંચો કર્યો. જેવો તે ઉંચો થયો તેવો જ મારા તરફ ઢળવા લાગ્યો અને જો હું તેને બરોબર વજન આપીને ન પકડી રાખુ તો તે મારા પગ ઉપર પડે તેથી પછી મેં પણ આંગળી અને અગુઠાથી તેને ઉંચો ધરી રાખ્યો. આથી દરેક જણુ સમજી ગયા અને મારા ભણી કરડી આંખે જોવા લાગ્યા. પથ્થર ઉંચો થતા સર્વેએ 'કરામત કરામત' એમ બુમ પાડી તેમાં મેં પણ વળી ભાગ લીધો, પરંતુ તેને પાછો નીચે મૂકયા પછી મને લાગ્યું કે, 'જો હું અહીં વધારે વાર ઉભો રહીશ તો તેઓ પચ્ચઈટાળી કરશે' તેથી તરત જ વળી એક ત્રીજો રૂપિઓ તેમના તરફ નાખી હું મારે માર્ગે

રોકાયલા છે, પરંતુ મારી સાથે એક એવા શોધક સ્વભાવનો કોઈ પણ ભોમિયો માલુમ નથી, કે જે સવાલ હું તેને પુછું તેના સબંધમાં તે મને મન પસંદ પડે તેવી ખબર આપી શકે, છતાં પણ જે કંઈ મારા જાણવામાં આવ્યું છે તે હું આપને લખી વાળીશ.

જે ઉનની ઉત્તમ શાલો વણવામાં આવે છે તે ઉન ખરીદ કરવા સારૂ વર્ષોવર્ષ પર્વત પ્રતિ પર્વત ફરનારા વેપારીઓ સઘળા એમજ કહે છે કે, આ પર્વતોની વચ્ચે વચ્ચે કાશ્મિરના રાજ્યથી સ્વતંત્ર કેટલાક ઘણા સારા પ્રદેશો આવેલા છે. આ ખીણના સામંત પ્રદેશોમાનો એક પ્રદેશ કાશ્મિરના રાજાને ખંડણીમાં ઉન અને ચામડાં આપે છે; તથા ત્યાંની સ્ત્રીઓ સતીત્વમાં, ઉદ્યોગમાં અને સૌંદર્યમાં ખાસ કરીને ઘણીજ વખણાય છે. એ ખીણ પ્રદેશની પેલીમેર વળી એક બીજો ખીણ પ્રદેશ છે, તેની જમીન સપાટ અને ઘણીજ રસાળ છે. ત્યાં શેફ્ફળ, જામફળ, જરદાળુ, આલુબોખાર, મજેનાં તડબુજ અને કલિંગડ તથા જેમાંથી પુષ્કળ દારૂ ગાળવામાં આવેછે એવી સારી દ્રાક્ષ પણ પુષ્કળ પાકે છે એ ખીણ પ્રદેશવાળાઓ પણ ચામડા અને ઉન ખંડણીમાં આપે છે. ત્યાંના લોકો પોતાના દેશમાં લશ્કર આવી શકે તેમ નથી એમ ધારીને ઘણીવાર ખંડણી આપવાની ના પાડે છે, પરતુ કશ્મિરનુ સૈન્ય ગમે તે રીતે પણ ત્યાં જાય છે અને લોકને સ્વધુરામાં લઇ ખંડણી વસૂલ કરી લેછે, ઉક્ત વેપારીઓએ વળી મને એમ પણ જણાવ્યું હતુ કે, કાશ્મિરથી ઘણે દૂર પર્વતોના મોટા સમવાયમાં એક સુંદર ખીણ પ્રદેશ આવેલો છે. એ કાશ્મિરના તાબામાં નથી અને ત્યાંના લોક ગોરા, ઘટમદાર અને સ્વદેશાનુરાગી છે જેઓ કદી પણ સ્વદેશ છોડી બહાર જતા નથી એણી તરફની ખીણના કેટલાક લોકમાં તો રાજા છેજ નહિ અને જેટલું જાણવામાં આવ્યું છે તેટલા ઉપરથા તો એમ પણ કહી શકાય છે, કે તેઓ કઈ ધર્મ પાળતા નથી, પરતુ માછલાંને મલિન વસ્તુ ગણી તેને ખાણામાં લેતા નથી.*

* કાશ્મિરની નૈઋત્ય દિશાએ ટીબેટ, હિંદુસ્તાન, કાબુલ, તાર્તરી અને દક્ષિણ બિરિયા વચ્ચે હિંગાયણના મોટા મોટા પહાડો આવેલા છે. આ પહાડોમાં એક ખીણ પ્રદેશ છે, જે ઘણોજ ફળદ્રુપ અને દેવભૂમિ જેવો છે. ત્યાંના ગોરા ઘટમદાર અને મજાતાવડા છતાં સ્વદેશને કદી પણ છોડતા નથી બ્રિયોધ-

કાશ્મિરના જુના રાજાઓના વંશની કન્યા સાથે પરણેલા એક વૃદ્ધ ભલા માણસે મને કેટલીક ખબર આપી હતી, જે હું આપને લખવી ઉચિત ધારૂં છું જ્યારે જહાંગીર પાદશાહ કાશ્મિરના રાજાના સગાં સાગવાને ખંતથી શોધી કાઢવામાં રોકાયલો હતો ત્યારે આ બુઢો માણસ એક બે ચાકર માણસોની સાથે કાશ્મિરમાંથી ઉત્તર તરફના પર્વતો ભણી નાસી ગયો હતો. એક ઠેકાણેથી બીજે અને બીજેથી ત્રીજે એમ ભટકતાં ભટકતાં એકવાર તે એક સુંદર ખીણ પ્રદેશમાં જઈ ચડયો હતો અને ત્યાંના લોકોએ તે કાશ્મિરના રાજ્યવંશનો છે એમ જાણી તેને સારો ચમત્કાર આપ્યો હતો. એટલુંજ નહિ, પણ કહે છે કે, જ્યારે રાત પડી ત્યારે કેટલાંક માબાપો પોતાની સુંદર અને ઉમર લાયક કન્યાઓ લઇને તેની પાસે આવ્યા અને કહેવા લાગ્યાં કે, ' આપના જેવા મોટા માણસથી આ કન્યાઓમાં કઈ સંતાનોત્પત્તિ થાય તો તમારૂં નામ રહે અને અમારી પણ ધારણા ફળે, માટે આ કન્યાઓમાંથી જે તમને ગમતી હોય તેનો સ્વીકાર કરો ' મારો મિત્ર ત્યાંથી પણ આગળ વધીને બીજા પ્રદેશમાં ગયો તો ત્યાં પણ તેનો એવીજ રીતે સત્કાર કરવામાં આવ્યો, પરંતુ અહીં રાતે પહેલા પ્રદેશની માફક માબાપ પોતાની છોકરીઓ લઇને તેની પાસે આવ્યા નહિ, પરંતુ ભા-

---

ણીજ રૂડડી છે આ લોક તો બીજા કોઇ જ નહિ પણ એક વિદ્વાન કહે છે તેમ ઉત્તરમાંથી આર્યલોકો આવ્યા ત્યારે હિંદુસ્તાનમાં જતા આર્યોથી છુટા પડેલા અમુક કુટુંબોના વંશજો એટલે ખરેખરા આર્ય લોકો તે એ લોકો છે તેઓ પરદેશ જતા નથી તેમ બીજા પરદેશીને પોતાના દેશમાં દાખલ પણ થવા દેતા નથી છતાં એક મુસાફર કંઈક અદ્ભુત કરામતથી તે ખીણમાં દાખલ થઈ ગયો હતો તે એ લોકની રીતભાત અને રહેણી કરણીનો જે હેવાલ આપે છે તે ઋગવેદના પ્રથમ સુક્તોમાંથી મળી આવતી પૂર્વના આર્યોની રીતભાતને તદન મળતો આવે છે કહે છે કે હજી તેઓ યજ્ઞ કરે છે અને તેમનો ધર્મ સામાન્ય તથા તેમની વિદ્યા માત્ર મુખપાઠ ઉપરજ છે એ લોકમાં સ્ત્રીઓને માન છે અને તેઓ ખેતી ઉપરજ માત્ર પોતાનું ગુજરાન કરે છે ખેડુત એ આર્ય શબ્દનો મૂળ અર્થ છે ઉપરની બધી બાબતોનો વિચાર કરતાં એ વિદ્વાનના અનુમાનપર વજન મુકવું પડે છે લગ્ન સંબંધી કુળપતિ સંબંધી અને દેવો સંબંધી એમ જુદી જુદી શાખામાં તેમના વર્તન અવલોકન કરતાં બધી રીતે ને પૂર્વના આર્યોને મળતા આવે છે તેઓ વેદના મંત્રોજ વદે છે અને વેદના દેવો અને સૃષ્ટિના ચમત્કારોનેજ દેવ માની સ્તવે છે આ લોકો આર્ય હશે એમ માનવાને ઘણાં કારણ છે, અને કાશ્મિરના પંડિતો પણ તેને ઘણે દરજ્જે વજન આપે છે.

પડી પોતાની બાપડીને લઈને આવ્યા અને પહેલાંની માફક તેને તેની સાથે રહેવાને વિનતિ કરી, એમ કરતાં પહેલાં પ્રદેશનાં માબાપો ઉપર તેમણે ટીકા કરી 'તે તો ગાંડાં કે પોતાની છોકરીઓ તમારી પાસે લઈ આવ્યાં, કારણ કે છોકરીઓને સંતાન થાય તે તો તેના ધણીને સાં જાય.'

કાશ્મિરની પૂર્વ સરહદ ઉપર આવેલા લઘુ ટિબેટમાં કેટલાંક વર્ષ ઉપર કેટલાક રાજ્ય કુમારો વચ્ચે ગાદીનો વાંધો પડયો હતો. એ રાજકુમારોમાંના એક જણે કાશ્મિરના સુબાની છૂપી રીતે મદદ માગી હતી અને શાહજહાનના હુકમથી સુબો તેને ગાદી અપાવવાને માટે મદદે ગયો હતો સુબાએ ત્યા જઈ બીજા રાજકુમારોને સમાધાન કરી તથા ડરાવીને પેલાને ગાદી અપાવી હતી તથા મોગલ પાદશાહનું આધિપત્ય સ્વીકરાવ્યું હતું સંધિમાં વર્ષોવર્ષ ખંડણી તરીકે ઉન આપવી એમ નિર્ણય કર્યો હતો આ પ્રમાણે ઉપકારી હોવાથી ઔરંગઝેબને કાશ્મિરમાં આવેલો સાંભળીને તે રાજા કેટલીક વસ્તુઓ નજરની લઈને પાદશાહને મળવાને આવ્યો હતો, તે એવા તો દીન રસાલાની સાથે આવ્યો હતો કે જો મને તેની ઓળખાણ આપવામાં આવી નહોત તો મે તે એક રાજા છે એમ પણ ધાર્યું ન હોત એ પહાડી પ્રદેશ સબંધી કઈ નવિન હેવાલ જાણવાની આશાએ મારા નવાબે તેને પોતાને ઘેર આમન્ત્ર્યો હતો તેણે અમને જણાવ્યું કે તેના રાજ્યની પૂર્વ સરહદ મોટા ટિબેટના રાજ્યથી મર્યાદિત થયેલી છે અને નાનો ટિબેટ માત્ર સો સવાસો માઈલના વિસ્તારનો દેશ છે સ્ફટિક, કસ્તુરી અને ઉનની ઉપજ છતા પણ તે ધણો જ ગરીબ અવસ્થામા છે એમ જણાયા સાથે વળી તેણે કહ્યુ કે તેના રાજ્યમાં સોનાની ખાણો છે એમ કહેવામાં આવે છે તે તદન ગળતછે

વધારેમા તેણે જણાવ્યુ કે તેના દેશમાં ફળનાં ઝાડો થાય છે તેમાં સારાં ફળમા માત્ર કલિંગડ ઠીક હોય છે બરફ વધારે પડતો હોવાથી ત્યા શીયાળો ઘણો જ સખ્ત હોય છે આજ સુધી ત્યાના વતનીઓ હિંદુ મૂર્તિ પૂજક હતા પરતુ હાલ તો તેના પોતાના સુદ્ધા ઘણા લોકોએ ઈસ્લામ ધર્મનો સ્વીકાર કરેલો છે અને તેઓ મુસલમાનોની ઈરાનમા રહેતી મુખ્યત્વે શીયા જાતના છે

૧ અથવા અઢાર વર્ષ ઉપર શાહજહાન પાદશાહે મોટા ટિબેટને જીતવાના પ્રયત્ન કર્યો હતો, તે હકીકત પણ તેણે અમને કહી દીધી કાશ્મિ

રનો સુબો કેટલાક લશ્કર સાથે સોળ દિવસની મજલે મોટા ટિબેટની સરહદપર આવેલા એક કિલ્લાને ઘેરો ઘાલવા શકિતમાન થયો હતો. તરત જ તે કિલ્લો હાથ આવ્યો અને ત્યાંના માણુસો ત્રાસ ખાઈ નાશી ગયા. મોગલના લશ્કરે જો તેમની પુંઠ લીધી હોત અને કેટલીક ઘણીજ વેગથી દોડતી નદીઓ ઉતરીને રાજ્યનગરને ઘેરો ઘાલ્યો હોત તો આખો ટિબેટ તેમના હાથમાં આવત; પરંતુ શીયાળાની ઋતુ પાસે આવેલી હોવાથી એ સુબો ભય પામી ગયો અને બરફ તેમનો કાશ્મીર જવાનો માર્ગ રોકી લેવાની ધાસ્તી લાગી તેથી જીતેલા કિલ્લામાં કેટલાંક માણસો મૂકીસુબો પાછો ફર્યો વળતી વસંત ઋતુમાં પુનઃ સ્વારી કરવાનો વિચાર હતો પરંતુ શીયાળાની ઋતુમાં જીતેલા મૂલકમાંથી મોગલના માણસો કાંતો ભયથી કિંવા ખોરાકની તંગીથી કિલ્લો છોડીને નાશી ગયા. આ પ્રમાણે ટિબેટ મોગલના કાબુમાંથી બચી ગયો.

હાલમાં ઔરંગઝેબ પાદશાહ કાશ્મિરમાં આવેલો છે અને તેણે ટિબેટના રાજાને તેનો દેશ જીતી લેવાની ધમકી આપેલી છે. આ ઉપરથી તે રાજાએ એક એલચીખાતુ અંત્રે મોકલ્યું છે જેમાં એક મોટો માણસ ત્રણ ચાર ઘોડેસ્વાર અને દશ બાર બીજા માણસો છે. આ લોકો પાદશાહને ભેટ આપવાને માટે સ્ફટિક, કસ્તુરી અને 'યરમ' નામના પથ્થરો લાવેલા છે અને મોટા ટિબેટમાં થતી ચમરીઓ પણ તેમાં છે. મોગલો આવી ઉમદા ચમરીઓને હાથીના કાન આગળ લટકાવે છે 'યરમ' નામનો જે પથ્થર હમણાં તેઓએ પાદશાહને ભેટ આપ્યો છે તે ઘણો જ ઉમદા છે. આ પથ્થરનું મોગલ દરબારમાં ઘણું વજન અને કિમ્મત છે. એ પથ્થર ધોળી રેખાઓવાળો લીલા રંગનો છે અને એવો મજબૂત છે કે તે હિરાની ભુકી વગર સાફ થઈ શકે તેમ નથી. આ પથ્થરના પ્યાલાઓ અને રકાબીઓ કરવામાં આવે છે. મારી પાસે એક પ્યાલો છે તેના ઉપર સુનેરી કામ કરેલું છે અને તેની કિનારી પર હીરા બેસાડેલા છે. એલચીખાના સાથે આવેલા ટિબેટના માણસો ઉંચા પણ સુકાઈ ગયેલા અને ચીનાઓના જેવી આછી દાઢીવાળા છે તેઓ આપણા વહાણવટીઓની માફક રાતી ટોપીઓ પહેરે છે તેમના મસ્તકના પોશાક જેવો જ તેમનો બીજો પોષાક છે. તેમાંના ત્રણ ચારની પાસે તલવાર છે બાકીનાઓનાં હથિયાર લાકડી અને ગુડીઆંનાં

છે. એલચીએ ઔરંગઝેબની સાથે સંધિના વિચારો કરતાં તેના રાજાના વ કબૂલ કર્યું છે કે ટિબેટના મુખ્ય નગરમાં એક મસજીદ બાંધવામાં આવ અને ત્યાં દિવસમાં ત્રણવાર અલ્લાહની બંદગી થશે. ટિબેટના નાણાં ઉ ઔરંગઝેબની છાપ પડશે અને વર્ષો વર્ષ તેને ખંડણી ભરવામાં આવશે. ર પ્રમાણે સંધિ થયા છતાં પણ દરેક માણસને ખાત્રી છે કે ઔરંગઝેબ ક કાશ્મીરમાંથી જશે એટલે તરત જ એ સંધિનો નિકાલ થઈ જશે અ ટિબેટ પાછું સ્વતંત્રતા ભોગવશે. શાહજહાનના વખતમાં પણ એમ થયું હતું.

આ એલચીખાતાની સાથે લામા જાતનો એક વૈદ્ય પણ આવ્યો હતો હિંદુસ્તાનના બ્રાહ્મણોની માફક ટિબેટમાં લામાઓ ધર્મશાસ્ત્રના પ્ર તેક અને લોકના ગુરૂ ગણાય છે. એ વૈદ્યની પાસે એક ચોપડી હતી તે મ આપવાને માટે મેં તેને ઘણો સમજાવ્યો પણ તેણે માન્યુ નહિ. એ પુસ્ત કના અક્ષરો આપણા અક્ષરોને મળતા હતા અને તે મેં તેને એક છુટ કાગળ ઉપર લખી આપવાને માટે કહ્યું ત્યારે ઘણી મહેનતે તેણે લખ્યા પરંતુ તેનો મરોડ વલણ પેલી ચોપડીના અક્ષરો જેવો આવ્યો નહિ. ટિબે ટના લોક પુનર્જન્મવાદી છે અને લામાઓ તેને બહુ માને છે આ વૈદ્યએ તેવા ચમત્કારની ઘણી વાતો મને કહી હતી. જેમાં એક વાતમાં તો તે મને જણાવ્યું હતું કે જ્યારે તેમનો છેલ્લો મોટો ધર્મ ગુરૂ મરવા પડ્યો ત્યા તેણે તેમને કહ્યું હતું કે હું એક નાના બાળકમાં પ્રવેશ કરીશ અને જ્યારે હું મોટ થાઉં ત્યારે આના સિદ્ધાંતને માટે તમે મને જેવો જોઇએ તેવો પ્રશ્ન પુછજો અને મારા મઠનો સામાન મને દેખાડીને પુછજો એટલે હું તમને તે ઓળખ આપીશ. આ પરથી તેઓ પુનર્જન્મને કેટલો બધો પ્રબલ ગણે છે તે મારા જાણવામાં આવશે. એક વાર એક કાશ્મીરના વેપારીને લઇ હું એલચી પાસે ગયો હતો. મારી સાથેનો વેપારી ટિબેટની ભાષા જાણતો હતો મેં તેના દેશ સંબંધી કેટલાક સવાલો પુછ્યા પરંતુ તેમાં તે મને કશું પ નહતુ જણાવી. શકો. નહિ તેણે જણાવ્યું કે ટિબેટ દેશનો ઘણો ખરો ભ વર્ષમાં લગભગ સાત માસ સુધી બરફથી ઢંકાયલો રહે છે. ટિબેટને તાત ી સાથે નિરંતર ઝઘડામાં રહેવું પડે છે, પરંતુ તે તાતાર લોક તે ક્રિયા, ત જણાવી શક્યો નહિ. છેવટ તેની સાથે માથાકૂટ કરવામાં